

MAH/MUL/03051/2012
ISSN 2319 9318

Vidyawarta®

INTERNATIONAL MULTILINGUAL PEER REVIEWED JOURNAL

SPECIAL ISSUE : FEBRUARY 2026 VOL-2

SHOLAPUR SOCIAL ASSOCIATION'S ARTS
AND COMMERCE COLLEGE, SOLAPUR

ONE-DAY INTERNATIONAL CONFERENCE ON
"REIMAGINING LANGUAGE, LITERATURE, AND CULTURE IN
A GLOBALIZED WORLD"
SATURDAY, 31st JANUARY 2026

Guest Editors

Dr. I.J.Tamboli

Dr. Asma S. Khan

Dr. Dattatray Dange

Ms. Raheesa Mirza

Mr. Aftab S. Mulla

MAH/MUL/03051/2012
ISSN 2319 9318

Vidyawarta®

INTERNATIONAL MULTILINGUAL PEER REVIEWED JOURNAL

SPECIAL ISSUE : FEBRUARY 2026 VOL-2

SHOLAPUR SOCIAL ASSOCIATION'S ARTS
AND COMMERCE COLLEGE, SOLAPUR

ONE-DAY INTERNATIONAL CONFERENCE ON
“REIMAGINING LANGUAGE, LITERATURE, AND CULTURE IN
A GLOBALIZED WORLD”
SATURDAY, 31st JANUARY 2026

Guest Editors

Dr. I.J.Tamboli

Dr. Asma S. Khan

Dr. Dattatray Dange

Ms. Raheesa Mirza

Mr. Aftab S. Mulla

संपादकाचे मनोगत

जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे आज भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांच्या स्वरूपात मोठे परिवर्तन घडताना दिसत आहे. तंत्रज्ञानातील झपाट्याने होत असलेली प्रगती, माहितीची मुक्त देवाणघेवाण आणि विविध संस्कृतींमधील वाढता संवाद यामुळे जग अधिक जवळ आले आहे. या प्रक्रियेमुळे भाषिक आणि सांस्कृतिक संवादाला नवीन दिशा मिळाली असून साहित्यिक अभिव्यक्तीच्या शक्यता अधिक विस्तारल्या आहेत. अशा बदलत्या पार्श्वभूमीवर भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांचा परस्परसंबंध अभ्यासणे अधिक महत्त्वाचे ठरते. प्रस्तुत विशेषांक हा अशाच शैक्षणिक आणि बौद्धिक चिंतनाचा एक भाग आहे.

Solapur Social Association's Arts and Commerce College, Solapur यांच्या वतीने दिनांक ३१ जानेवारी २०२६ रोजी "Remaining Language, Literature and Culture in Globalized World" या विषयावर आंतरराष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. या परिषदेत देशातील तसेच विविध विद्यापीठांतील प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासकांनी भाषा, साहित्य, अनुवाद अभ्यास, सांस्कृतिक अध्ययन आणि जागतिकीकरणाच्या परिणामांशी संबंधित विविध विषयांवर आपले संशोधनपर विचार मांडले. त्या परिषदेत सादर झालेल्या निवडक संशोधन लेखांचे संकलन करून हा विशेषांक प्रकाशित करण्यात आला आहे.

या परिषदेस पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठाचे प्र-कुलगुरू मा. प्रा. लक्ष्मीकांत दामा यांनी उद्घाटक व प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित राहून मोलाचे मार्गदर्शन केले. तसेच Solapur Social Association, Solapur चे अध्यक्ष डॉ. अखलाक अहमद वडवान यांची उपस्थितीही या कार्यक्रमाला लाभली. विविध विद्यापीठांतील मान्यवर प्राध्यापक, संशोधक आणि विद्यार्थ्यांच्या सक्रिय सहभागामुळे परिषद अत्यंत यशस्वी आणि विचारप्रवर्तक ठरली.

या विशेषांकामध्ये इंग्रजी, मराठी, हिंदी, कन्नड, संस्कृत, उर्दू अशा विविध भारतीय भाषांतील तसेच सामाजिक शास्त्रांशी संबंधित संशोधन लेखांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या लेखांमधून भाषा, साहित्य, अनुवाद अध्ययन, स्त्री-अभ्यास, दलित साहित्य, सांस्कृतिक अध्ययन, लोकपरंपरा तसेच कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि डिजिटल तंत्रज्ञान यांसारख्या समकालीन विषयांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात भाषेचे बदलते स्वरूप, सांस्कृतिक ओळख आणि साहित्यिक अभिव्यक्ती यांचे विविध पैलू या लेखांमधून उलगडून येतात.

मराठी साहित्याच्या संदर्भात संतपरंपरा, सामाजिक समतेचे विचार, मुस्लिम मराठी साहित्य, कामगार जीवनाचे चित्रण, आंबेडकरी साहित्य तसेच ग्रामीण आणि लोकसंस्कृतीचे प्रतिबिंब या संशोधन लेखांमधून दिसून येते. तसेच इंग्रजी आणि इतर भाषांमधील लेखांमध्ये आधुनिक साहित्य, स्त्रीवादी समीक्षा, अनुवाद अभ्यास, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि भाषा अध्यापन यांसारख्या विषयांवर चिकित्सक चर्चा करण्यात आलेली आहे. त्यामुळे हा विशेषांक बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक संशोधन परंपरेचे प्रतिनिधित्व करणारा ठरतो.

या आंतरराष्ट्रीय परिषदेच्या यशस्वी आयोजनासाठी परिश्रम घेणाऱ्या परिषद संयोजक, संपादकीय मंडळ, समीक्षक, आयोजन समितीचे सदस्य तसेच सर्व सहकाऱ्यांचे मी मनःपूर्वक अभिनंदन आणि आभार व्यक्त करतो. तसेच आपल्या संशोधन लेखांद्वारे या विशेषांकाला समृद्ध करणाऱ्या सर्व लेखकांचेही विशेष अभिनंदन करतो. भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांच्या अभ्यासासाठी हा विशेषांक संशोधक, अभ्यासक आणि विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त ठरेल तसेच या क्षेत्रातील पुढील संशोधनासाठी प्रेरणादायी ठरेल, असा मला विश्वास आहे.

DR. I. J. TAMBOLI

Conference Chairperson

Dean of Humanities, PAH Solapur University

Solapur.

I/C Principal, SSA's Arts & Commerce College, Solapur.

EDITOR'S NOTE

With great joy and a strong sense of intellectual purpose, we publish this Special Issue of the journal, which is based on the papers and other scholarly work that came out of the International Conference on Reimagining Language, Literature, and Culture in a Globalised World. Researchers, teachers, critics, and practitioners from all over the world came together for this conference. They were all dedicated to looking at how language, literature, and culture fit into a world that is more connected and complicated than ever before.

Globalisation has changed the way people express themselves in very big ways. Languages cross borders, change, mix, and create new ways of communicating and being. Literatures that were once on the outside of mainstream canons are now taking their rightful place in the global debate. They are questioning established hierarchies and deepening our knowledge of what it means to be human. Cultures don't stay the same; they are always negotiating, borrowing, resisting, and reinventing themselves. In this ever-changing and much debated field, the conference asked experts to go beyond existing ideas and think of new ways to study and teach language, literature, and culture.

The papers in this special issue show how rich and varied the scholarly work that came out of the conference was. Contributors have analysed topics including postcolonial linguistic identities, the politics of translation, the digital transformation of literary cultures, the resilience of indigenous voices, the ethics of cross-cultural representation, and the pedagogical challenges of teaching world literatures in a globalised era. These articles do not just talk about a globalised world; they also take part in the intellectual work of rethinking it.

As the editor, I have been touched by how deeply each contribution has engaged me. The peer-review process has been very strict, and we thank the reviewers who gave up their time and knowledge to make sure this volume is of high quality and integrity. We also want to thank the conference organising team from the bottom of our hearts. Their vision and hard work made this event possible. We also want to thank the authors, whose willingness to think beyond the box in their fields gives this issue its unique energy.

We hope this special issue is more than just an academic record of a conference; we hope it is a live document that encourages people to keep talking. The questions highlighted here about belonging, voice, power, and meaning in a society that is becoming more connected are still very much up in the air. This issue will have served its ultimate goal if these pages lead to more research, new collaborations, and scholars continuing to think about the potential of language, literature, and culture. We are sure and excited to recommend these works to you.

Prof. (Dr.) ASMA S. KHAN
GUEST EDITOR
Head of The Department of English
SSA's Arts & Commerce College, Solapur

संपादकाचे मनोगत

सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या युगात भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांचे स्वरूप वेगाने बदलत आहे. ज्ञान, तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीच्या प्रक्रियेमुळे विविध भाषांमधील साहित्यिक व बौद्धिक संवाद अधिक व्यापक झाला आहे. या पार्श्वभूमीवर भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांच्या परस्परसंबंधांचा अभ्यास करणे अधिक महत्त्वाचे ठरते. प्रस्तुत विशेषांक हा अशाच व्यापक बौद्धिक चिंतनाचा परिणाम आहे.

Solapur Social Association's Arts and Commerce College, Solapur यांच्या वतीने ३१ जानेवारी २०२६ रोजी "Remaining Language, Literature and Culture in Globalized World" या विषयावर आंतरराष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. या परिषदेत विविध विद्यापीठांतील संशोधक, प्राध्यापक आणि अभ्यासकांनी भाषा, साहित्य, अनुवाद, सांस्कृतिक अभ्यास आणि जागतिकीकरणाच्या परिणामांविषयी आपले संशोधन सादर केले. त्या परिषदेत सादर झालेल्या निवडक संशोधन लेखांचे संकलन या विशेषांकामध्ये करण्यात आले आहे.

या आंतरराष्ट्रीय परिषदेस पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठाचे प्र-कुलगुरू मा. प्रा. लक्ष्मीकांत दामा यांनी उद्घाटक व प्रमुख पाहुणे म्हणून मार्गदर्शन केले. तसेच Solapur Social Association, Solapur चे अध्यक्ष डॉ. अखलाक अहमद वडवान यांचीही या कार्यक्रमाला मोलाची उपस्थिती लाभली. या परिषदेस विविध विद्यापीठांतील मान्यवर प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक उपस्थित होते. परिषदेस अध्यक्षस्थान डॉ. आय. जे. तांबोळी, प्राचार्य, सोलापूर सोशल असोशिएशनचे आर्ट्स व कॉमर्स कॉलेज सोलापूर यांनी भूषविले. याशिवाय विविध शैक्षणिक संस्थांतील विद्वान प्राध्यापक आणि संशोधकांनी आपल्या विचारांनी या परिषदेला समृद्ध केले.

प्रस्तुत विशेषांकामध्ये इंग्रजी, मराठी, हिंदी, कन्नड, संस्कृत, उर्दू अशा विविध भारतीय भाषांतील तसेच सामाजिक शास्त्रांच्या क्षेत्रांतील संशोधन लेखांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या लेखांमधून भाषा, साहित्य, अनुवाद अभ्यास, स्त्री-अभ्यास, दलित साहित्य, सांस्कृतिक अध्ययन, लोकसंस्कृती, तसेच कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि डिजिटल तंत्रज्ञान यांसारख्या समकालीन विषयांचा विचार करण्यात आलेला आहे. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात भाषेचे बदलते स्वरूप, सांस्कृतिक ओळख आणि साहित्यिक अभिव्यक्ती यांचे विविध पैलू या संशोधन लेखांमधून समोर येतात.

विशेषतः मराठी साहित्याच्या संदर्भात संत साहित्य, सामाजिक समता, मुस्लिम मराठी साहित्य, कामगार जीवनाचे चित्रण, आंबेडकरवादी साहित्य, तसेच ग्रामीण आणि लोकसंस्कृतीचे प्रतिबिंब या लेखांमधून स्पष्ट होते. इंग्रजी आणि इतर भाषांमधील लेखांमध्ये आधुनिक साहित्य, स्त्रीवादी दृष्टिकोन, अनुवाद अभ्यास, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि भाषा शिक्षण यांसारख्या विषयांवर चिकित्सक चर्चा करण्यात आलेली आहे. त्यामुळे या विशेषांकातून बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक संशोधन परंपरेचे प्रभावी दर्शन घडते.

या विशेषांकासाठी संशोधन लेख पाठवून जर्नलला समृद्ध करणाऱ्या सर्व लेखकांचे मी मनःपूर्वक अभिनंदन व आभार मानतो. तसेच या विशेषांकाच्या निर्मितीत मोलाचे सहकार्य करणारे संपादकीय मंडळ, समीक्षक, आयोजन समितीचे सदस्य आणि संबंधित सर्व सहकारी यांचेही मी मनापासून आभार व्यक्त करतो.

प्रस्तुत विशेषांक भाषा, साहित्य आणि संस्कृतीच्या अभ्यासकांसाठी उपयुक्त ठरेल आणि या क्षेत्रातील पुढील संशोधनासाठी प्रेरणादायी ठरेल, असा मला विश्वास आहे.

विशेषांक संपादक ✍

प्रा. डॉ. दत्तात्रय डांगे

संपादकीय

भाषाई विविधता : वैश्विक संवाद की नई दिशा

अतिथि व्याख्याता के रूप में इस अंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी में सहभागी होना मेरे लिए अत्यंत सम्मान और हर्ष का विषय है। इस संगोष्ठी का मुख्य आधार संघर्षशील साहित्य, भाषा और विभिन्न भाषाओं की समृद्ध परंपरा है। साहित्य केवल शब्दों का संग्रह नहीं होता, बल्कि यह समाज की भावनाओं, संघर्षों, अनुभवों और विचारों का सशक्त प्रतिबिंब होता है। जब साहित्य समाज के संघर्षों, पीड़ाओं और परिवर्तन की आकांक्षाओं को अभिव्यक्त करता है, तब वह संघर्षशील साहित्य के रूप में सामने आता है। इस संगोष्ठी में प्रस्तुत शोधपत्रों और विचारों ने यह स्पष्ट किया कि साहित्य समाज के परिवर्तन और जागरूकता का एक प्रभावशाली माध्यम है।

हमारा समाज विविध भाषाओं, संस्कृतियों और परंपराओं से समृद्ध है। भाषा वह माध्यम है जिसके द्वारा साहित्य की अभिव्यक्ति संभव होती है। प्रत्येक भाषा अपने साथ एक विशिष्ट सांस्कृतिक विरासत और सामाजिक अनुभवों को लेकर चलती है। इसलिए जब हम किसी भाषा के साहित्य का अध्ययन करते हैं, तब हम उस समाज के जीवन, परंपराओं और संघर्षों को भी समझते हैं। भारत जैसे बहुभाषिक देश में भाषा और साहित्य की विविधता हमारी सबसे बड़ी शक्ति है। यहाँ विभिन्न भाषाओं में रचा गया साहित्य समाज के अलग-अलग अनुभवों और विचारों को सामने लाता है। इस संगोष्ठी में विभिन्न भाषाओं से जुड़े विद्वानों और शोधकर्ताओं ने अपने विचार प्रस्तुत करते हुए यह बताया कि भाषाई विविधता केवल सांस्कृतिक पहचान का प्रतीक ही नहीं है, बल्कि यह सामाजिक समन्वय और आपसी समझ को भी मजबूत बनाती है।

संघर्षशील साहित्य का महत्व इस बात में निहित है कि यह समाज के उन वर्गों की आवाज़ बनता है जिन्हें अक्सर मुख्यधारा में पर्याप्त स्थान नहीं मिल पाता। इतिहास में अनेक साहित्यकारों ने अपने लेखन के माध्यम से सामाजिक अन्याय, असमानता और शोषण के विरुद्ध आवाज़ उठाई है। इस प्रकार का साहित्य समाज में जागरूकता पैदा करता है और लोगों को अपने अधिकारों और कर्तव्यों के प्रति सचेत करता है। इस संगोष्ठी में प्रस्तुत विचारों ने यह स्पष्ट किया कि साहित्य केवल मनोरंजन का साधन नहीं है, बल्कि यह समाज की चेतना को जागृत करने और सकारात्मक परिवर्तन की दिशा में प्रेरित करने का भी माध्यम है।

आज के वैश्वीकरण के युग में विभिन्न भाषाओं और संस्कृतियों के बीच संपर्क तेजी से बढ़ रहा है। आधुनिक तकनीक और संचार माध्यमों ने दुनिया को एक वैश्विक गाँव में बदल दिया है। इसके कारण विभिन्न देशों और समाजों के बीच विचारों और ज्ञान का आदान-प्रदान संभव हो पाया है। लेकिन इसके साथ ही यह भी आवश्यक हो जाता है कि हम अपनी भाषाई और सांस्कृतिक विरासत को सुरक्षित रखें। कई छोटी और क्षेत्रीय भाषाएँ आज अस्तित्व के संकट का सामना कर रही हैं। यदि इन भाषाओं का संरक्षण और संवर्धन नहीं किया गया, तो उनसे जुड़ी सांस्कृतिक परंपराएँ भी धीरे-धीरे समाप्त हो सकती हैं। इस संगोष्ठी में विद्वानों ने इस बात पर विशेष बल दिया कि विभिन्न भाषाओं के साहित्य का अध्ययन, अनुवाद और प्रचार-प्रसार किया जाना चाहिए, ताकि आने वाली पीढ़ियाँ अपनी सांस्कृतिक जड़ों से जुड़ी रह सकें।

इस संगोष्ठी में प्रस्तुत शोधपत्रों ने यह भी स्पष्ट किया कि साहित्य समाज के इतिहास, संस्कृति और संघर्षों को समझने का एक महत्वपूर्ण माध्यम है। विभिन्न भाषाओं में रचा गया साहित्य हमें यह बताता है कि अलग-अलग समाजों ने किस प्रकार अपने अनुभवों और संघर्षों को शब्दों के माध्यम से व्यक्त किया है। यह विविधता साहित्य को और अधिक समृद्ध बनाती है और मानव जीवन के व्यापक अनुभवों को सामने लाती है। जब हम विभिन्न भाषाओं के साहित्य का अध्ययन करते हैं, तब हमें यह अनुभव होता है कि भले ही भाषाएँ अलग हों, लेकिन मानवीय भावनाएँ, संघर्ष और आशाएँ एक समान होती हैं।

अतिथि व्याख्याता के रूप में इस संगोष्ठी में भाग लेते हुए मुझे यह अनुभव हुआ कि ऐसे कार्यक्रम शैक्षणिक और बौद्धिक विकास के लिए अत्यंत महत्वपूर्ण होते हैं। यह मंच विद्यार्थियों, शोधार्थियों और शिक्षकों को अपने विचार व्यक्त करने, नए दृष्टिकोणों को समझने और ज्ञान को विस्तृत करने का अवसर प्रदान करता है। इस प्रकार की संगोष्ठियाँ विभिन्न भाषाओं और संस्कृतियों के बीच संवाद स्थापित करती हैं तथा साहित्य के माध्यम से मानवता के साझा मूल्यों को मजबूत बनाती हैं।

श्रीम. मिर्ज़ा रईसा, असिस्टेंट प्रोफेसर

SSA's Arts & Commerce College, Solapur.

EDITORIAL

Language, literature, and culture are closely linked, showing the thinking and social life of societies throughout history. Today, in a globalized world, these relationships are more active and changing. Technology is growing quickly, ideas are moving around more freely, and cultures are interacting more than ever. This has led to new situations where languages change, literature crosses borders, and cultures meet in significant ways. In a changing environment, studying language, literature, and culture is important for understanding both the ongoing and changing aspects of human expression.

In this context, the Solapur Social Association's Arts and Commerce College, Solapur, held an International Conference on "**Remaining Language, Literature and Culture in a Globalized World**" on 31 January 2026. The conference was an active academic space where scholars, researchers, and teachers from various institutions gathered to share ideas and showcase their research. The discussions showed different views on literature, translation studies, cultural studies, language teaching, and how globalization affects language and culture. We were pleased to have Hon. Prof. Laxmikant Dama, Pro-Vice Chancellor of Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, as our first guest and keynote speaker. His thoughtful speech established a strong intellectual foundation for the conference. Dr. Akhlaq Ahmad Wadwan, the President of the Solapur Social Association, was also present, which added to the significance of the event. The conference was enhanced by the involvement of respected scholars, researchers, and students from different universities. Their contributions made the event engaging and significant in an academic sense.

This special issue includes chosen research papers that were presented at the conference. These papers cover a variety of subjects and languages, such as English, Marathi, Hindi, Kannada, Sanskrit, and Urdu, as well as contributions from the wider area of social sciences. The articles discuss topics like literary analysis, translation studies, feminist viewpoints, Dalit literature, cultural studies, folk traditions, and how language and technology are changing together. Some papers discuss current changes like artificial intelligence and digital media, showing how they affect language learning and literary expression. This volume includes discussions on Marathi literary traditions, social equality, Ambedkarite thought, Muslim Marathi writing, and representations of labor and rural life. It also offers critical reflections on modern literary theory, gender perspectives, translation practices, and language education. The contributions showcase the richness and diversity of current research in the humanities. They show how studying different languages and cultures helps us understand literature and culture in today's world. Being the Head of the Department of English has been a privilege and a shared responsibility in this academic effort. I sincerely thank all the contributors whose research papers have added value to this volume. I want to thank the editorial board, reviewers, organizing committee members, and colleagues for their hard work that made the conference and this publication happen. We hope this special issue will be a useful resource for scholars, teachers, and students. We also aim for it to inspire more research and discussion in language, literature, and cultural studies.

Mr. Aftab S. Mulla
Assistant Professor,
SSA's Arts & Commerce College, Solapur

INDEX

Sr. No.	Name of the Paper and Author	Page No.
1	संत साहित्यातील सामाजिक समता: एक चिकित्सक अभ्यास -Patel Abdul Majeed	1-3
2	वैश्वीकरणाच्या युगात सूफी संप्रदाय : भाषा, साहित्य आणि योगदान -Aftab Jahangir Mujawar	4-8
3	रामकथेच्या आधारे 'शांता' या चरित्राचे चिकित्सक अध्ययन -Ajinkya Sham Nandardhane	9-12
4	१९९० नंतरच्या मराठी कथालेखनातील मुस्लिम समाजजीवन: संघर्ष, परिवर्तन आणि संवेदना -Aktarkhan Yusufkhan Pathan	13-16
5	जयंत पवार यांच्या फिनिक्सच्या राखेतून उडाला मोर या कथासंग्रहातील कामगार जीवन -Amol Tukaram Chavan & Dr. Shakil Shaikh	17-19
6	जयंत पवार यांच्या 'वरनभातलोन्चा नि कोन नाय कोन्चा' या कथासंग्रहातील कामगार जीवन -Amol Tukaram Chavan	20-22
7	मराठी भाषेतून इतर भाषेत भाषांतरीत झालेले चित्रपटांचा अभ्यास -Anil Subhash Ghodake	23-25
8	शांतता कोर्ट चालू आहे या नाटकाचे चित्रपटात रुपांतर -Anil Subhash Ghodake	26-28
9	१९९० नंतरच्या मराठी कथावाङ्मयातील सांस्कृतिक व सामाजिक परिवर्तन : एक चिकित्सक अभ्यास -Anjali Kokane	29-30
10	मराठी साहित्यातील भाषांतराच्या संधी -Dr I. J. Tamboli	31-33
11	कन्नड भाषेचा मराठी भाषेवर झालेला परिणाम -Dr I. J. Tamboli	34-36
12	१९२० ते २००५ अखेर मुस्लिम मराठी साहित्यिकांचे मराठी साहित्यात योगदान : एक आकलन- -Dr I. J. Tamboli	37-38
13	बिढार: एक आकलन -Dr I. J. Tamboli	39-40
14	साहित्य आणि संस्कृती : अन्योन्य संबंध -Dr. Attar Amjad Harun	41-42
15	रघुराज मेटकरी यांच्या "माझे विद्यार्थी" या कथासंग्रहातील स्त्री व्यक्तिरेखांचा अभ्यास -Dr. Dange Dattatraya Mahadeo	43-46
16	संत गाडगेबाबा यांची समतावादी आणि पुरोगामी विचारसरणी -Dr. Namdeo Vitthal Shinde	47-48
17	भटक्या विमुक्त समाजाच्या संघर्षांचे चित्रण करणारे आत्मकथन : हेडाम -Dr. Navanath Vishwanath Patole	49-51

18	कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या (एआय) युगातील दलित आणि आदिवासी भाषा: दृश्यमानता, आवाज आणि सांस्कृतिक अस्तित्व	-Dr. Prakash Ganpati Surwase	52-55
19	नव्वदोत्तर आंबेडकरवादी कादंबरी	-Dr. Sariputra Ajinath Tupere	56-59
20	प्रा. जावेदपाशा कुरेशी यांच्या कवितेतील विद्रोह	-Dr. Faruk Ahmadsab Tamboli	60-62
21	वैश्विकरण आणि जयंत नारळीकर यांचे मराठी विज्ञान साहित्य	-Dr. Shakil Abdul Shaikh	63-64
22	मुस्लीम मराठी कथेतील सामाजिकता	-Kapinandan Sukhadeo Shetphalkar	65-66
23	वैश्विकरणाच्या युगात भाषा साहित्य व संस्कृतीचा विचार	-Khan Zinat Farhin Vajahat Ali	67-70
24	महाराष्ट्रातील लोककला आणि ग्रामीण समाजरचना	-Poonam Baban Tadake	71-74
25	गौरी देशपांडेच्या 'उत्खनन' व 'गोफ' या कादंबरीतील स्त्री दर्शन	- Mr. Vinod Anilrao Tunge	75-76
26	जागतिकीकरणाचे समाज, संस्कृती व साहित्यावर होणारे परिणाम आणि आव्हाने	-Nanasaheb Gavhane	77-80
27	संत साहित्य आणि समाज प्रबोधन	-Pallavi Tukaram Bhojane	81-83
28	मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील मराठी संत साहित्य आणि सुफी संत साहित्य: मानवतावादी तत्वांचा तुलनात्मक अभ्यास	-Sandip Mahadeo Kamale	84-86
29	भाषा संस्कृती व्हनाचे उत्तम साधन	-Dr. Suhas Murlidhar Ughade	87-89
30	साहित्याची सामाजिकता	-Ujwala Balu Shinde	90-91
31	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका	-Suvarna Hajare	92-94
32	मानवीय संवेदना की वाहक हिंदी : साहित्यिक परिप्रेक्ष्य में एक अध्ययन	-Dr Tabassum Khan	95-97
33	मानवीय जीवन के उन्नति में दलित साहित्य का योगदान	-Dr. Ajay	98-101
34	राष्ट्रवाद में भाषा का सहयोग	-Dr. Deepak Tripathi	102-105
35	आदिकालीन साहित्य में स्थानीय और वैश्विक परिस्थितियाँ	-Dr. Deshmukh Afshan Begum Ahmadali	106-108
36	वैश्विक संदर्भ में अनूदित साहित्य	-Dr. Suchita Jagannath Gaikwad	109-110

37	डॉ. जेबा रशीद के साहित्य में इस्लाम दर्शन -Mrs Rahisa Yasinbeg Mirza & Dr. Hashimbaig Mirza	111-113
38	भाषा साहित्य में अनुवाद और अध्ययन -Bagalkote Nikhat Afreen & Dr. Deshmukh Afshan Begum	114-116
39	भारतीय साहित्य और अनुवाद -Punam Edake Bansode	117-118
40	बौद्ध दर्शन -Siddharam Patil	119-120
41	प्राचीनगुरुकुल-NEP 2020 शिक्षापद्धत्यो: साम्यभेद: -Dr. Reva Hari Kulkarni & Dr. Prashant Biradar	121-125
42	पाश्चात्यभारतीयदिनचर्ययो: तुलनात्मक अध्ययनम् -Megha Pushkar Vyas	126-128
43	अरिस्टॉटलिय तर्कशास्त्रम् अन्नम्भट्टस्य तर्कसंग्रहः च : एकः तुलनात्मकः अभ्यासः -Pruthviraj Nagnath Kure	129-134
44	संस्कृतभाषा-साहित्य-अनुवादानां परस्परसम्बन्धस्य अध्ययनम् -Vijaya Jagtap	135-136
45	ದೃವಾರಾಧನೆ ತುಳುನಾಡಿನ ಮಾತೃಮೂಲೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹೆಗ್ಗುರುತು - Mrs. Rathnamala	137-142
46	NEP 2020 ರ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಶಾಸ್ತ್ರದ ನಾವಿಣ್ಯತೆಗಳು: -Anita Phakirappa Karajanagi	143-145
47	ಷಟ್ ಸ್ತಲಗಳ ಅರಿವಿನಿಂದ ಮಾನವ ಮಹೇಶ್ವರನಾಗುವ ಸ್ತಲದ ಅನುಭವಾಮೃತ - Parvati Kotenavar	146-149
48	भारतीय ज्ञानशाखा आणि अभ्यासक्रम में संत शिशुनाल शरीफ - Dr. Kiran B Kamaji	150-151
49	News as Narrative: Linguistic Techniques in the Construction of Geopolitical Stories -Mr. Aftab S. Mulla	152-157
50	سگار لکھنوی کی شاعری میں طنز و مزاح کا عنصر -Dr.A.Qadeer A.Mannan Bijapure	158-160
51	معاصرمنظر نامہ اور اردو زبان کی اہمیت و افادیت -Shabnam Shamshad	161-168

संत साहित्यातील सामाजिक समता : एक चिकित्सक अभ्यास

पटेल अब्दुल मजीद अजानोहीन

एस. एस. ए. आर्ट्स & कॉमर्स कॉलेज सोलापूर

(Email – patelabdulmajeed44@gmail.com)

गोषवारा :

महाराष्ट्रातील भूमीत अनेक संत होऊन गेले. अनेकांनी आपल्या साहित्यातून समाजातील वाईट प्रवृत्तीवर टीका करून मानवतेचा झेंडा आपल्या हातामध्ये घेतला आणि संपूर्ण महाराष्ट्रभर आपल्या विचारातून, आपल्या साहित्यातून मानवतेचा पुरस्कार केला. महाराष्ट्रातील संतांनी विषमता नष्ट करून सामाजिक व परमार्थिक संदर्भात समाजातील सर्व थरातील जाती-धर्मातील लोकांना न्याय देण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळेच विविध जाती जमातीतील विषमता कमी होण्यासाठी संतांच्या विचारांचे खूप मोलाचे महत्त्व झाले. त्यांनी समाजातून विषमता हट्टपार करून समाज शुद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा, ढोंगी साधू, अंधश्रद्धा यांच्यावर आपल्या वाणीतून आघात केला. तसेच समाजातील विषमता नष्ट करून समता प्रस्थापित करण्यासाठी देखील संतांनी कार्य केले. आपल्या वाणीतून, अभंगातून समतेचा संदेश देऊन भेदाभेद अमंगल असल्याचे प्रतिपादन केले. संत तुकाराम, संत एकनाथ, संत शेख मोहम्मद यांनी आपल्या अभंगातून लोकांना प्रबोधन करण्याचे तसेच कर्मकांडाच्या नादी न लागण्याचे आवाहन केले. वाईट लोकांपासून सावध राहण्याचा सल्ला दिला. महाराष्ट्रातील संत तुकाराम, संत नामदेव, संत शेख महम्मद यांनी आपल्या वचनातून समाजाला उपदेश केले आणि समाजाचे प्रबोधन केले.

प्रस्तावना :

आजपासून आठशे ते नऊशे वर्ष आपण पाठीमागे गेलो असता, पूर्वकाळामध्ये मुक्तराज व चक्रधर या महानुभाव संप्रदायातील संतांचे सामाजिक कार्य महत्त्वाचे आहे. भारतीय पातळीवर नाथ संप्रदायाचे कार्य पूर्व मध्ययुगात चालू होते. तसेच मोक्ष नावाची परंपरा, ज्ञानेश्वर व त्यांनी स्थापन केलेला वारकरी संप्रदाय यामधील अनेक संतांच्या माध्यमातून आजपर्यंत अखंडपणे चालू आहे. संत हे भारतीय समाजाच्या इतिहासातील अत्यंत प्रभावशाली आणि आदरणीय व्यक्तिमत्त्व आहेत. त्यांनी केवळ आध्यात्मिक जागृती केली नाही, तर समाज सुधारणा, समता आणि सहिष्णुतेच्या मूल्यांचा प्रसार केला. भारतीय समाजातील संतांनी सामाजिक, आध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक एकता टिकवण्यासाठी मोठा वाटा उचलला आहे. त्यांनी आपल्या अभंग, ओव्या आणि भजनांद्वारे समाज प्रबोधन केले. संतांचे कार्य जातीयता, धार्मिक भेदभाव आणि सामाजिक अन्याय नष्ट करण्यासाठी समर्पित होते. त्यांच्या निवडक अभंग आणि कार्यांच्या माध्यमातून सामाजिक योगदान दिले. त्यांचे कार्य आणि विचार समाजाला नवी दिशा देणारे ठरले आहेत.

संत नामदेवांचा जन्म १२७० मध्ये महाराष्ट्रातील हिंगोली जिल्ह्यातील नरसी बहमणी या गावी झाला. नामदेव दामाशेटी, रोखकर असे त्यांचे नाव असून दामाशेटी हे व्यवसायाने शिंपी असले तरी ते एक व्यापारी होते. नामदेवांचे कुटुंब विठ्ठल भक्त होते. त्यांच्याच वारसा नामदेवांना लाभला. गोणार्ई एक आदर्श माता होत्या म्हणूनच नामदेव एक आदर्श संत झाले. संत नामदेव वारकरी संप्रदायाचे एक संत जे आपल्या कीर्तनाने अवघ्या समाजाला नामस्मरणाच्या भक्तीचा सोपा उपाय सांगून लोकांना शहाणे केले म्हणून आपल्या एका अभंगात ते म्हणतात –

"नाचू कीर्तनाच्या रंगी ज्ञानदीप लावू जगी"

नामदेवांनी भक्ती मार्गातून सामाजिक सुधारणा संदेश दिले. त्यांनी जातीभेद अंधश्रद्धा आणि धार्मिक कट्टरतेचा विरोध केला. आपल्या अभंगातून त्यांनी मानवतेचे शिक्षण दिले. सामाजिक एकतेचा संदेश दिला तसेच सर्वधर्म समभाव व मानवतेचा संदेश समाजाला दिला. ईश्वर सर्वांसाठी समान आहे मग तो कोणत्याही जाती धर्माचा का असेना हा त्यांचा संदेश होता. संत नामदेवांचे विचार आणि तत्वज्ञान आजही समाजसुधारणा चळवळीमध्ये प्रेरणादायी आहेत. शिक्षणामुळे सामाजिक चळवळींना मोठा आधार मिळाला. त्यांच्या शिक्षणाने समाजातील लोकांना जगात आत्मसन्मान व आत्मविश्वास प्राप्त करून दिले. त्यांचे शिक्षण समाज सुधारण्यासाठी नवी दिशा देणारे आहे.

महाराष्ट्र म्हणजे संतांची खाण, महाराष्ट्र म्हणजे संतांची परंपरेची अखंड मालिका. या खाणीतील या मालिकेतील एक महान संत म्हणजे संत तुकाराम. तुकाराम तुकबोजा आंबिले यांचे संपूर्ण नाव तुकाराम बोलोबा आंबिले. त्यांचा जन्म देहू, इ.स. १५९८ साली (काही ठिकाणी १६०८ असेही आढळते) एका पूर्वीपासून विठ्ठल भक्ती चालत असलेल्या घराण्यात झाला.

तुकाराम महाराज वारकरी संप्रदायातील महत्त्वाचे संत होते. वारकरी संप्रदायात भेदभाव अमंगल मानून ते एकमेकांच्या पायी लोटांगण जातात. आध्यात्मिकतेबरोबर तुकाराम विठोबा भक्त कवी म्हणूनही मराठी संत साहित्यात प्रसिद्ध आहेत. सामाजिक भेदभाव व अनिष्ट रूढी विषयी त्यांना खूप चीड आणि संताप असल्याचे त्यांच्या अभंगातून दिसून येते.

परमेश्वराच्या दरबारात सगळे सारखे आहेत. परमेश्वर गरीब आणि श्रीमंत यांचा भेद करत नाही, असे प्रवचन संत तुकाराम आपल्या अभंगातून करतात.

“सर्मथांची नाही वर्णावर्ण भेद ।

सामग्री हे सर्वसिद्ध घरी ।

न म्हणे सोयरा सुहृदय आवश्यक ।

राजा आणि रंक सारखाचि ।”

“ वर्णाभिमान विसरलि याती ! एकमेका लोटांगण जाती ।”

अनिष्ट रूढी, परंपरा आणि धर्माच्या नावावर चालणाऱ्या कर्मकांडांचा त्यांनी आपल्या अभंगातून विरोध केला. तत्कालीन समाजात पसरलेल्या अन्यायावर व भ्रष्टाचारावर कठोर टीका करत असताना उत्तम व्यवहार करणे, धन कमवणे, समाज कल्याणासाठी त्याचा वापर करावा असा सल्ला दिला. त्याचबरोबर माणसाच्या जीवनात सुख येईल असे विचार व्यक्त केले.

“जोडोनिया धन उत्तम व्यवहार।

उदास विचार वेच करी उत्तमाची गती तो एक पावेल।
उत्तम भोगील जीव खाणी। परोपकारी नेणे परनिदा ।
पर स्त्रिया सदा बहिणी माया। भूतदया गायी पशुंचे पालन।
आणिख निर्दालन कटकांची तान्हेल्या जीवन वनामाजी॥”

मनुष्याने नेहमीच मानव आणि प्राण्यावर दया धरावी असा मानवतेचा संदेश या अभंगातून संत तुकारामांनी दिला आहे. सामाजिक अन्याय धार्मिक अंधश्रद्धा आणि भेदभावावर समाजातील वाईट प्रवृत्तीवर प्रहार करून जनतेला जागृती आणण्याचे काम समाज प्रबोधन तुकारामांनी केले. वेदांचे ज्ञान नसताना भगवे कपडे घालून जटा वाढवून समाजातील अज्ञानी लोकांना गंडा घालणाऱ्या लोकांची लुबाडणूक करणाऱ्या भोंदू साधूंना तुकारामांनी चांगलाच धडा शिकविला. त्यांच्यावर टीकास्र सोडताना ते म्हणतात..

“एसे कैसे झाले भोंदू । कर्म करुनी म्हणती साधू

अंगाला लावुनिया राख डोळे झाकुनिया करीती पाप ।”

त्यांनी या आपल्या वचनातून भोंदू लोकांचे पितळ उघडे पाडले. सामान्यजनांना अशा लोकांच्या संगतीत न राहण्याचा उपदेश केला. पांडुरंगाचे सेवक म्हणून लोकांना सत्मार्गी लावणे हेच आपले कार्य आहे असे तुका म्हणतात.

“आम्ही हे कोतुक जगा द्यावी नीती करावी फजित चुकती ते ।

आम्ही वैकुंठवासी आलो याची कारणासी

बोलले जे ऋषी साच भावे वर्तया ।”

किंवा

“बुडता हे जन न देखवे डोळा येतो कळवळा म्हणोनी ।”

या सर्वांचा अभ्यास केल्यास तुकारामांच्या अंतःकरणात लोकउद्धाराची प्रेरणा होती हे स्पष्टपणे कळते. सर्व भक्त म्हणजे परमेश्वराची लेकरे आहेत त्यांच्यात कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव नाही असे प्रतिपादन तुकारामांनी केले मानवी समतेचा पुरस्कार केला म्हणून ते म्हणतात कोणत्याही जातीचा मनुष्य नारायण होऊ शकतो.

“यातीहीन नये ऐको ज्या वेद । तथा दिले पद वैकुंठाचे।”

समाजातील अनिष्ट प्रथा परंपरा वाईट वृत्ती, दारिद्र्य, प्रवृत्ती, जीवन संघर्ष, भेदभाव या सान्या दुःखाचा सहन करत संपूर्ण आयुष्य युद्धाचा प्रसंग असा संसार करणाऱ्या इतर ज्ञातलेल्या लोकांना उपदेश करताना अवघ्याची संसार सुखाचा करीन अशी प्रतिज्ञा घेऊन लोकांना आपले उपदेश ऐकण्याची विनंती करतात उपदेशी तुका उपदेशी तुका मेघडोंगराचे आईकून या धारणेने तुकारामाने केलेली लोक जागृती व सामाजिक प्रबोधन अधिक महत्त्वाचे आहे.

संत एकनाथांचा जन्म महाराष्ट्राच्या पुण्यक्षेत्र पैठण येथे इसवीसन १५३३ ला झाला. अहंकार रहित सौजन्य सर्वाबद्दल समजुती दिनदुबळी लोकांना साध्य कीर्तन प्रवचनाद्वारे सदाचाराचा प्रचार हे स्वभाव विशेष एकनाथ महाराजांचे होते. संत एकनाथ आणि आपल्या आयुष्यात कधीहीभेदभावाला थारा दिला नाही.

हो का वर्णाची अग्रणी जो विमुख हरिचरण ।

त्याहूनि श्वपच श्रेष्ठ मानी जो भागवतजनी प्रेमळा॥

असा विषमतेला विरोध करणारा समतेचा संदेश लोकांना दिला एकनाथ हे खरोखर शांतिसागर दयाळू तेजस्वी व क्षमाशीलतेची अनेक उदाहरणे प्रसिद्ध आहेत. सर्वसमावेशक प्रवृत्ती पाळण्याची त्यांची कार्य रोमारोमात होती. संत ज्ञानेश्वरांनी दहाव्या अध्यायामध्ये अज्ञानी निरस धर्मभेद व दिशाहीन समाजाला योग्य दिशा दिली. याच्याशी निरसवधकर म्हणतात, "काम, क्रोध, मोह, लोभ यांच्या आधीन झालेली सामान्य माणसे सत्य, विवेक, वैराग्य आध्यात्मिक समाधान यापासून अंगीकार करू लागली."

ज्ञानदेवांचे हे सामाजिक कार्य साहित्यिक सांस्कृतिकदृष्ट्या फार मोलाचे आहे.

मराठी संतांच्या मांदियाळीत काही मुस्लिम संतांनी देखील आपल्या वाणीतून समाजाला प्रबोधन करण्याचे कार्य केले त्यात कबीराचा अवतार म्हणून प्रसिद्ध असलेले बाबा संत शेख मोहम्मद हे देखील होते. त्यांच्यात समन्वयवादी दृष्टी पहावयास मिळते. योगसंग्राम मध्ये ते म्हणतात...

“अविंध यातीस निपजलो। कुराणपुराण बोलो लागलो।

वल्ली साधूसिद्धांस मानलो। स्वहित परहित गुणे ॥

संत शेख मोहम्मद देखील विषमतेविरुद्ध कडाडून टीका करतात आणि स्वतःला श्रेष्ठ समजणाऱ्या लोकांना, तुम्ही श्रेष्ठ कसे? कारण तुमचा जन्मच घाणेरड्या समाजातून झाला. त्यामुळे जन्माचे श्रेष्ठत्व त्यांना अमान्य असून कर्माची श्रेष्ठत्व त्यांनी मान्य केले. म्हणून ते आपल्या अभांगातून स्वतःला श्रेष्ठ समजणाऱ्या लोकांची बुद्धी ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न करतात.

“तुम्ही कसे सोवले। सांगा जे मज कळे।

चंदनाचे टिळा व्यर्थ केले।

पित्याचे सिशनी मूत्राचे रोजना ते वाटे येऊन पडलेती खोले।।

नवमास विटाळे वाढले ते ॥”

“ऐसे शरीर वोवले। ते काय सोवले।

भरली दिसाळे।अविद्येची॥”

अशा रीतीने महाराष्ट्र घडविण्यामध्ये व परमार्थ, नीती, सदाचार, संस्कार इ. गोष्टी समाजमनामध्ये संतांनी रुजविल्या म्हणून हे वारकरी संप्रदाय आजही टिकून आहे व त्यांचे सा

निष्कर्ष :

संतांचे सामाजिक योगदान हे अमूल्य आणि कालातीत आहे. परमार्थ, नीती, सदाचार, सुसंस्कार इ. गोष्टी समाजमनामध्ये संतांनी रुजविल्या. त्यांनी जातीयता, अस्पृश्यता, आणि धार्मिक वांछिततेवर प्रहार करून मानवतावादी दृष्टिकोन मांडला. त्यांच्या अभांगांनी समाजाला नैतिकता, समता, आणि आध्यात्मिक उन्नतीचा मार्ग दाखवला. त्यांचे अभंग आणि कार्य केवळ आध्यात्मिक नव्हते, तर समाज सुधारण्यासाठी प्रभावी साधन ठरले. आजही त्यांचे विचार आणि अभंग समाजाला प्रेरणा देतात. त्यांच्या विचारांवर आधारित ग्रंथ आजही समाजाला मार्गदर्शन करतात

संदर्भ ग्रंथसूची

1. मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास – ल. रा. नासिराबादकर, प्रकाशक सचिव भाषा विकास संशोधन संस्था, मोरवाडी, कोल्हापूर.
2. मराठी संतांचे सामाजिक कार्य – डॉ. विष्णु भिकाजी कोलते, आवृत्ती पहिली, प्रकाशक दत्तात्रय काशिनाथ कोलते, मे. अरुण प्रिंटिंग प्रेस – मलकापूर.
3. संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती – ग. बा. सरदार, प्रकाशक – प्रकाश विश्वासराव लोखण्डे, गृह, गुप्ता भवन, मुंबई.
4. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास – ग. नासिराबादकर, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, आवृत्ती ऑगस्ट, २००६.
5. संत पंथ व तंत – श्री. म. माटे, सह्याद्री प्रकाशन, पुणे, द्विती आवृत्ती नोव्हेंबर, २००६.
6. साहित्याचे सामाजिक सांस्कृतिक अनुबंध – म. सु. पाटील, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, पुनर्मुद्रण जानेवारी, २०२०
7. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास – प्रा. रा. ना. पाटले, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर, द्वितीय आवृत्ती, १९९०.
8. संत साहित्य नवचिंतन – डॉ. यू. म. पगाण, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. जून, २०११.

“ वैश्वीकरणाच्या युगात सूफी संप्रदाय : भाषा, साहित्य आणि योगदान ”

आफताब जहाँगीर मुजावर

संशोधक विद्यार्थी, डॉ. होमी भाभा राज्य विद्यापीठ, मुंबई.

aftab708353@gmail.com

Abstract

आजचे युग हे वैश्वीकरणाचे आहे. विविध देश, संस्कृती आणि धर्म यांच्यातील संवाद वाढत आहे. अशा काळात प्रेम, सहिष्णुता आणि मानवतेचा संदेश देणारा सूफी संप्रदाय विशेष महत्त्वाचा ठरतो. सूफी परंपरेने भाषा, साहित्य आणि सामाजिक समन्वय यांत मोठे योगदान दिले आहे.

Key Words: सूफी संप्रदाय (Sufism) – आध्यात्मिकता – ईश्वरप्रेम - मानवता व बंधुता - सांप्रदायिक सलोखा - लोकभाषा विकास

प्रस्तावना

भाषा ही खूप व्यापक संकल्पना आहे. हे आपणास माहीत आहे. भाषा ही फक्त तोंडाद्वारे निघालेल्या ध्वनी नसून ते सांकेतिक किंवा चिन्हांच्या स्वरूपात असते, हे औपचारिक रित्या साहित्यात रूढ झालेले आहेत. पण सर्वांगीण विचार करता भाषा ही अनेक प्रकारचे असते. मानवी विचार केला तर ती हावभाव, शारीरिक हालचाली, हातवारे डोळ्यांची इशारे अशा प्रकारे आपण संवाद साधू शकतो. म्हणजे ते एक प्रकारची भाषाच आहे. प्राण्यांचा विचार केला तर, त्यांना निसर्गाने विशिष्ट आवाज; आवाजातील जड-उतार शारीरिक विशिष्ट हालचाली, यांद्वारे ते संवाद साधत असतात. परंतु साहित्याचा विचार करता आपल्याला भाषा दोन स्वरूपात अस्तित्वात असलेले दिसून येते. ती म्हणजे मौखिक आणि लिखित यांचा अस्तित्वात अति प्राचीन काळापासून आहे.

साहित्य निर्मिती हे भाषेपासून होतात म्हणूनच भाषेला साहित्याचा आत्मा मानला गेलेला आहे. भाषेच्याद्वारे साहित्य निर्माण होते. संपूर्ण जगामध्ये असंख्य भाषा बोलल्या जातात व लिहिल्या जातात त्यातून साहित्यिक आपली कलाकृती निर्माण करून संपूर्ण जगाला भेट देतो. त्यातून तो आपला विचार, सूचना, अनुभव, तत्वज्ञान मूल्य, सांस्कृतिक वारसा देतो. एखादी कलाकृती खूप प्रसिद्ध होते. तर त्याचे विविध भाषांमध्ये अनुवाद केले जातात. त्यालाच आपण भाषांतरही म्हणतो. आपल्याकडे कित्येक उदाहरण आहेत. कित्येक कलाकृती आहेत जे की त्या मूळ इतर भाषेतले आहेत आणि ते आपल्याकडे स्थानिक भाषेत अनुवाद होऊन येतात. म्हणजेच मराठीत अनुवाद होतात. ही संकल्पना आत्ताची नाही. अगदी प्राचीन, मध्युगीन कालापासून भाषांतरची प्रक्रिया झालेल्या आपण पाहू शकतो.

सूफीसंत हा महाराष्ट्रातील दुर्लक्षित राहिलेला संप्रदाय आहे. सूफी संप्रदाय हा संपूर्ण जगात पहावयास मिळतो. सूफींचा इतिहास पाहिला तर तो इस्लामशी निगडित आहे. इस्लाम धर्माचा दिव्य कुराण हा अरेबिक भाषेमध्ये आहे. त्यामुळे मुसलमानांना अरेबिक भाषा शिकणे ही अनिवार्य असते. महाराष्ट्रातील सूफी संतांचे साहित्य हे प्रामुख्याने दखनी-उर्दू, अरबी, फारसी तसेच मराठी भाषेत निर्माण झाले असून या साहित्याचा आशय लोकधर्म, प्रेम, अध्यात्म, ईश्वरानुभूती आणि सामाजिक नैतिकता याभोवती केंद्रित आहे. शहा दरवेश, मखदूम अली महिमी, शहा खटुआ, बाबा ताजुद्दीन, हमीदुद्दीन चिश्ती, झैनुद्दीन शिराझी, हुजर शाह बाबू, अशा अनेक सूफी संतांनी तर महाराष्ट्रातील शहा मुंतेजी ब्राम्हणी, शेख महमद, शेख सुलतान, आलम खान, अशा किती तरी सुफिसंतांनी लोकांवर अध्यात्मिक व नैतिक संस्कार केले. त्यांच्या साहित्याने एकीकडे सूफी तत्त्वज्ञानाचे सौंदर्य लोकशैलीत गुंफले, तर दुसरीकडे समाजातील विभाजन, जातिभेद, धार्मिक संघर्ष यांना मानवतावादाचा पर्याय दिला.

सूफी संतांचे साहित्य हे केवळ धार्मिक किंवा भक्तिपर साहित्य नाही; तर ते वैश्विक पातळीवर समाजामध्ये समाजभान, लोकजीवन, संस्कृती, लोकश्रद्धा, स्त्री-पुरुष समभाव, सामाजिक संघर्ष आणि नैतिक मूल्ये यांचे दालन आहे. या साहित्याचे अभ्यासपूर्ण मूल्यमापन केल्यास मराठी आणि दखनी साहित्याच्या विकासातील सूफी योगदान, सांस्कृतिक समन्वयाचे अधिष्ठान, तसेच सूफी अध्यात्माची सामाजिक भूमिका अधिक सुस्पष्ट होते. आणि वैश्विक पातळीवर धार्मिक द्वेष, तणाव आणि सामाजिक विसंगतीच्या पार्श्वभूमीवर सूफी संतांनी आपल्या साहित्यातून प्रेम, शांती, करुणा आणि मानवी ऐक्याचा शक्तिशाली संदेश देते. एकविसाव्या शतकात वैश्वीकरणाने जग जवळ आले असले, तरी त्याचबरोबर सांस्कृतिक संघर्ष, धार्मिक असहिष्णुता, भाषिक व सामाजिक तणावही वाढवले आहेत. तंत्रज्ञान, बाजारव्यवस्था आणि राजकीय घडामोडींच्या प्रभावामुळे मानवी नातेसंबंधांमध्ये दुरावा निर्माण होत आहे. तसेच संघर्ष, व्देष, वैभवजीवन जगण्याची धावपळ, यामुळे मानव आपल्या अपेक्षांपासून दूर जात आहे. अशा परिस्थितीत मानवतेचा, प्रेमाचा आणि सह-अस्तित्वाचा संदेश देणाऱ्या परंपरांचा पुनर्विचार करणे अत्यावश्यक ठरते. या संदर्भात सूफीसंतांचे संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान, साहित्य आणि सांस्कृतिक योगदान विशेष महत्त्वाचे आहे.

सूफी संप्रदाय हा इस्लामी आध्यात्मिक परंपरेतील मानवतावादी प्रवाह असून त्याचा प्रभाव केवळ धार्मिक क्षेत्रापुरता मर्यादित नाही. भारतासह वैश्विकपातळीवर म्हणजेच आशिया, मध्य-पूर्व आणि युरोपातील अनेक भागांत सूफी संतांनी भाषा, साहित्य, संगीत आणि लोकपरंपरांच्या माध्यमातून सामाजिक सलोखा निर्माण केला. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये वैश्वीकरणाच्या युगात सूफी संप्रदायातील भाषा व साहित्याची भूमिका, त्यांचे सांस्कृतिक योगदान आणि आधुनिक समाजातील उपयुक्तता यांचा अभ्यास करण्यात आले. सूफीसंतांच्या प्रसारात भाषा आणि साहित्य हे सर्वात प्रभावी माध्यम ठरले आहे. सूफी संतांनी आपले विचार अभिजात अरबी-फारसीपुरते मर्यादित न ठेवता स्थानिक भाषेतून, लोकभाषांतून मांडले. यामुळे सूफी तत्त्वज्ञान सामान्य जनतेपर्यंत सहज पोहोचले.

अरबी आणि फारसी भाषेत सूफीसंतांचे तत्त्वज्ञानाचे गंभीर ग्रंथ निर्माण झाले; तर उर्दू, हिंदी, ब्रज, अवधी, पंजाबी, सिंधी, मराठी अशा भाषांमध्ये काव्यरचना, दोहे, अभंग, गीत आणि कथनात्मक साहित्य तयार झाले. अमीर खुसरो यांनी फारसीबरोबरच हिंदवी भाषेत काव्यरचना

करून सांस्कृतिक सेतू निर्माण केला. बाबा फरीद, बुल्ले शाह, शाह अब्दुल लतीफ, शेख मुहम्मद, शाह मुनी यांसारख्या संतांनी लोकभाषेचा स्वीकार करून आध्यात्मिक विचार लोकजीवनाशी जोडले. तर शहा मुंतोजी, शेख महमद, शेख सुलतान, अलम खान, शेख अंबर खान अशा सुफिसंतांनी मराठीत ग्रंथ रचना केलेली आपणास पहावयास मिळते.

1. सूफी संप्रदाय: तत्त्वज्ञानात्मक पार्श्वभूमी

सूफी संप्रदायाचा उगम इस्लाममधील आध्यात्मिक साधनेतून झालेला आहे. 'तसव्वुफ' या संकल्पनेतून सूफी मार्गाची ओळख निर्माण होते. आत्मशुद्धी, ईश्वरप्रेम आणि अहंकाराचा त्याग ही सूफी साधनेची केंद्रस्थाने आहेत. 'इश्क-ए-हकीकी' म्हणजे दैवी प्रेम, 'फना' म्हणजे आत्मविलय आणि 'बका' म्हणजे ईश्वरप्राप्तीनंतरचे शाश्वत अस्तित्व – या संकल्पनांतून सूफी तत्त्वज्ञान व्यक्त होते. सूफी विचारधारा कर्मकांडापेक्षा आंतरिक साधनेवर भर देते. त्यामुळे हा संप्रदाय धार्मिक सीमांपलीकडे जाऊन मानवी मूल्यांशी जोडला जातो. प्रेम, करुणा, क्षमा, सेवा आणि समता ही मूल्ये सूफी तत्त्वज्ञानाची ओळख आहेत.

2. भारतीय संदर्भातील सूफी परंपरा:

भारतामध्ये सूफी संप्रदायाचा प्रसार मध्ययुगीन काळात झाला. चिश्ती, सुहरावर्दी, कादिरि, नकशबंदी अशा विविध सूफी सिलसिल्यांनी भारतीय समाज जीवनावर खोल प्रभाव टाकला. ख्वाजा मोइनुद्दीन चिश्ती, निजामुद्दीन औलिया, शेख सलीम चिश्ती यांसारख्या संतांनी धर्म, जात आणि वर्गभेद न मानता सर्वसामान्य जनतेशी संवाद साधला. भारतीय संस्कृतीतील बहुधार्मिक आणि बहुभाषिक वातावरणात सूफी संप्रदाय सहज मिसळून गेला. भक्ती परंपरेशी सूफी विचारांचे अनेक स्तरांवर साम्य आढळते. त्यामुळे सूफी-भक्ती समन्वय भारतीय सांस्कृतिक इतिहासातील महत्त्वाचा घटक ठरतो.

3. सूफी साहित्य आणि सांस्कृतिक संवाद:

सूफी साहित्याने विविध धर्म आणि संस्कृतींमध्ये संवाद साधण्याचे कार्य केले आहे. सूफी संतांच्या दर्ग्यांवर सर्व धर्मांचे लोक येतात. कव्वाली, उरूस, समा या परंपरांमधून सांस्कृतिक एकात्मता निर्माण होते. साहित्य आणि संगीताच्या माध्यमातून सूफी विचार समाजमनात रुजतात. सूफी साहित्यामध्ये धर्मांतराचा आग्रह नसून आत्मपरिवर्तनावर भर आहे. त्यामुळे ते सांस्कृतिक संघर्ष न वाढवता संवाद आणि समन्वय निर्माण करते. विविध भाषांतील सूफी साहित्य हे बहुसांस्कृतिक समाजाचे प्रतिबिंब आहे.

4. मराठी सूफीसंतांचे साहित्य योगदान:

अ) शहा मुंतोजी मराठी :

सूफी संत मंडळामध्ये शामंतोजी ब्राह्मण यांचे आदराने घेतले जाते. त्यांना मृत्युंजय या नावाने देखील ओळखले जाते. त्यांचा बेदरच्या बहामानी करण्यात त्यांचा जन्म झाला. यावरून त्यांना ब्राह्मणी संबोधले जाते. संत मुंतोजी यांचा जन्म काळ सापडलेले नाही, परंतु इसवी सन 1575 हा काळ त्यांच्या जन्माच्या काळ म्हणून गृहीत धरला जातो. हा सूफीसंत गुरु शिष्य परंपरेतील आहे. साहित्यातील योगदान बद्दल आपण विचार केला तर त्यांचा विपुल प्रमाणात ग्रंथरचना केलेली आढळते. श्री गो.का.चांदोरकर यांनी शहा मुंतोजी बामणे यांच्यावर नऊ ग्रंथ नोंदवलेले आहेत. शहा मुंतोजी ब्राह्मणी हे कादरी परंपरेतील सूफी संत आहेत .

ग्रंथरचना शहा मुंतोजी ब्राह्मणी यांचे ग्रंथ :

1. सिद्धसंकेतप्रबंध
2. अमृतसार (किंवा अनुभवसार)
3. अद्वैतप्रकाश
4. प्रकाशदीप
5. स्वरूपसमाधान
6. पंचीकरण (ही दख्खनी हिंदीतही लिहलेली रचना आहे)
7. गुरुलीला
8. विवोकोपत्ती
9. अनुभवामृत

या साहित्यातून प्रामुख्याने तत्कालीन भाषा दिसून येते. शिवाय वेद, उपनिषद, रामायण या सर्वांचा प्रभाव या ग्रंथातून दिसून येतो. सूफी संतांनी प्रामुख्याने या साहित्यातून नीती मूल्य त्याच बरोबर मानवता, सहिष्णुता, सदगुण हे विचार समाजाला दिले सामाजिक ऐक्य सलोखा हा त्यांचा मूळ हेतू होता.

ब) शेख महंमद :

शेख महंमद हे देखील सूफी परंपरेतील अग्रगण्य सूफीसंत आहेत. महाराष्ट्रातील प्रमुख संत म्हणून आपण त्यांच्याकडे पाहतो. यांना अनेकांनी कबीराचा अवतार देखील म्हटलेले आहे. जन्माने मुसलमाना असलेले त्यांनी हिंदू गुरूकडून परमार्थ प्राप्त केला. हिंदू साधना स्वीकारले आणि हिंदू मुसलमान भेदाच्या भिंतीला तडा दिला. इतकेच नव्हे तर शुद्ध परमार्थाचा अनुभव घेतला. हे देखील कादरी परंपरेतील सूफीसंत आहेत. यांनी प्रामुख्याने

- १) योगसंग्राम
- २) पवन विजय
- ३) निष्कलंकप्रबोध

हे प्रमुख ग्रंथ लिहिले. त्याचबरोबर रूपके भारुडे स्फूट अभाग हिंदुस्तानी कवित्व यातून शेख महंमदांचे विचार विश्व आणि व्यक्तिमत्व आपण न्याहाळू शकतो

क) शेख हुसेन अंबरखान :

शेख हुसेन अंबर त्यांच्या रचनांत ईश्वरप्रेम, भक्ती, वैराग्य, नीतिमूल्ये यांवर भर दिसून येतो. लोकभाषेतून अध्यात्म मांडल्यामुळे सामान्य जनांपर्यंत सूफी विचार पोहोचवण्याचे कार्य त्यांनी केले. त्यांनी काव्यात उपदेशपर शैली, रूपक-प्रतीकांचा वापर दिसतो. मराठी-दखनी सूफी साहित्यपरंपरेत हुसेन अंबर यांचे स्थान उल्लेखनीय आहे. भक्ती व सूफी परंपरेतील सांस्कृतिक समन्वय त्यांच्या रचनांत दिसतो. त्यांनी **अंबरहुसैनी** हा ग्रंथ लिहिला.

ड) शेख सुलतान :

शेख सुलतान यांनी तसवुफ (सूफीमत) मधील ईश्वरप्रेम, आत्मशुद्धी, संयम, सेवा आणि मानवता या मूल्यांचा प्रचार केला. ईश्वरप्राप्तीसाठी कर्मकांडापेक्षा अंतःकरणाची पवित्रता महत्त्वाची आहे, हा संदेश त्यांनी दिला. त्यांनी नेहमी समतेचा संदेश दिला. त्यांनी जात-पात, धर्मभेद, उच्च-नीचता यांना विरोध करून सर्व मानव समान आहेत हा विचार मांडला. हिंदू-मुस्लिम ऐक्य, बंधुभाव आणि सामाजिक सलोखा यांचा त्यांनी आग्रह धरला. शेख सुलतान यांनी मराठी-हिंदवी मिश्र लोकभाषेत रचना केल्या. त्यामुळे सूफी विचार सामान्य जनतेपर्यंत सहज पोहोचले. त्यांच्या साहित्यात अभागसदृश पदे उपदेशपर व तत्त्वज्ञानात्मक रचना आढळतात. त्यांच्या साहित्यामध्ये प्रामुख्याने **गणेश जन्मकथा, हनुमान जन्मकथा, शिवरात्री कथा व इतर स्फूट साहित्य** आढळून येतो.

4. वैश्वीकरणाच्या युगात सूफी विचारांचे महत्त्व:

आजच्या जागतिक संदर्भात भौतिकवाद, हिंसा आणि असहिष्णुता वाढत असताना सूफी विचार मानवतेचा पर्याय देतात. सूफी संप्रदाय व्यक्तीला आत्मपरीक्षणकडे आणि समाजाला सलोख्याकडे नेतो. भाषा आणि साहित्याच्या माध्यमातून सूफी विचार जागतिक पातळीवर संवाद साधू शकतात. डिजिटल युगात सूफी साहित्याचा नव्याने प्रसार होत आहे. विविध भाषांतील सूफी काव्याचे अनुवाद, संगीत आणि संशोधनातून सूफी परंपरा जागतिक स्तरावर पोहोचत आहे.

5. सूफी साहित्याचा आधुनिक समाजावर प्रभाव :

आधुनिक काळात सूफी साहित्य सामाजिक सलोखा, शांतता आणि मानवी मूल्यांचा संदेश देते. साहित्य, चित्रपट, संगीत आणि अकादमिक अभ्यासातून सूफी विचारांचे पुनरुज्जीवन होत आहे. आंतरधर्मीय संवादात सूफी संप्रदाय महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. सूफी संतांच्या साहित्याचा वैश्वीकरणावर झालेला प्रभाव हा व्यापक, बहुआयामी आणि कालातीत स्वरूपाचा आहे. सूफी परंपरा ही इस्लामच्या आध्यात्मिक प्रवाहातून उदयास आली असली, तरी तिचे साहित्य केवळ एका धर्मापुरते मर्यादित न राहता संपूर्ण मानवजातीसाठी मार्गदर्शक ठरले आहे. प्रेम, करुणा, सहिष्णुता, आत्मशोध आणि माणुसकी ही सूफी साहित्याची मूलभूत तत्त्वे असून ती वैश्वीकरणाच्या संकल्पनेशी सुसंगत आहेत.

वैश्वीकरणामुळे जग भौगोलिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिकदृष्ट्या जवळ आले आहे. अशा परिस्थितीत विविध धर्म, भाषा आणि संस्कृतींचा परस्पर संपर्क वाढला आहे. या पार्श्वभूमीवर सूफी संतांचे साहित्य सांस्कृतिक समन्वयाचे प्रभावी साधन ठरले आहे. रूमी, हाफिज, सादी, अमीर खुसरो, बुल्ले शाह यांसारख्या सूफी संतांच्या काव्यरचनांमध्ये ईश्वरप्रेम आणि मानवप्रेम यांचा अद्वैत भाव आढळतो. या साहित्याचे विविध भाषांमध्ये झालेले अनुवाद यामुळे सूफी विचार जागतिक स्तरावर पोहोचले आणि जागतिक साहित्य (World Literature) म्हणून त्यांची ओळख निर्माण झाली.

सूफी साहित्याने धार्मिक आणि सांस्कृतिक सीमांचे अतिक्रमण केले आहे. सूफी संतांनी कर्मकांडापेक्षा अंतःशुद्धी, प्रेम आणि नैतिक मूल्यांवर भर दिला. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याने धार्मिक सहिष्णुता आणि आंतरधार्मिक संवादाला चालना दिली. आजच्या वैश्वीकरणाच्या युगात धार्मिक कट्टरता, द्वेष आणि संघर्ष वाढत असताना सूफी साहित्य शांतता, संवाद आणि सहअस्तित्वाचा संदेश देते. संगीत आणि लोकसंस्कृतीच्या माध्यमातूनही सूफी साहित्याचे जागतिकीकरण झाले आहे. कव्वाली, गझल, सूफी संगीत यांमुळे सूफी विचार सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचले. आज भारताबरोबरच युरोप आणि अमेरिकेतही सूफी काव्य व संगीत लोकप्रिय झाले आहे. यामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढून जागतिक सांस्कृतिक संवाद सुदृढ झाला.

भौतिकवादाने व्यापलेल्या आधुनिक जीवनात सूफी साहित्य आध्यात्मिक समतोल प्रदान करते. स्पर्धा, तणाव आणि एकाकीपणाने ग्रस्त झालेल्या आधुनिक माणसाला सूफी संतांचे साहित्य आत्मशांती, संयम आणि आत्मिक समाधानाचा मार्ग दाखवते. त्यामुळे व्यक्तिवैद्विंदित आध्यात्मिकतेला वैश्विक स्तरावर महत्त्व प्राप्त झाले आहे. एकूणच पाहता, सूफी संतांचे साहित्य हे वैश्वीकरणाच्या प्रक्रियेला मानवी, नैतिक आणि आध्यात्मिक अधिष्ठान देणारे आहे. विविध संस्कृतींमध्ये समन्वय, शांतता आणि मानवतावाद यांचा प्रसार करून सूफी साहित्याने वैश्वीकरणाला सकारात्मक दिशा दिली आहे. म्हणूनच आजच्या जागतिक समाजरचनेत सूफी संतांच्या साहित्याचा प्रभाव अधिक अर्थपूर्ण व आवश्यक ठरतो.

निष्कर्ष :

वैश्वीकरणाच्या युगात जग एकमेकांच्या अधिक जवळ आले आहे. तंत्रज्ञान, व्यापार, संस्कृती आणि विचारांचे आदानप्रदान यामुळे मानवजातीसमोर नव्या संधी उभ्या राहिल्या; परंतु त्याचबरोबर सांस्कृतिक संघर्ष, धार्मिक असहिष्णुता आणि ओळख संकट यांसारखी आव्हानेही

निर्माण झाली. अशा परिस्थितीत Sufism म्हणजेच सूफी संप्रदाय हा प्रेम, मानवता आणि आध्यात्मिक ऐक्य यांचा संदेश देणारा प्रभावी प्रवाह म्हणून महत्त्वाचा ठरतो.

सूफी संप्रदायाची मुळे इस्लामच्या आध्यात्मिक परंपरेत असली तरी त्याची दृष्टी सार्वत्रिक आहे. ईश्वरप्रेम, आत्मशुद्धी, सहिष्णुता आणि बंधुभाव ही त्याची मुख्य तत्त्वे आहेत. सूफी संतांनी धर्माच्या बाह्य आडंबरांपेक्षा अंतर्मनातील शुद्धतेवर भर दिला. त्यामुळे त्यांच्या विचारांनी सर्व धर्मीय लोकांना आपलेसे केले. वैश्वीकरणाच्या काळात जिथे भौतिकता आणि स्पर्धा वाढली आहे, तिथे सूफी विचार मानवाला अंतर्मुख होण्याचा मार्ग दाखवतो.

भाषिक दृष्ट्या सूफी संतांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांनी लोकभाषांचा स्वीकार करून आपल्या शिकवणी जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवली. अमीर खुसरो यांनी फारसी आणि हिंदवी भाषेचा सुंदर संगम घडवून आणला. त्यांच्या काव्यातून भारतीय सांस्कृतिक एकात्मतेचे दर्शन घडते. तसेच बुल्ले शहा यांनी पंजाबी भाषेतून समाजातील अन्याय आणि भेदभावावर प्रहार करत मानवतेचा संदेश दिला. सूफी संतांमुळे अनेक प्रादेशिक भाषांना समृद्धी प्राप्त झाली आणि लोकसाहित्याला नवे आयाम मिळाले.

आजच्या जागतिक संदर्भात सूफी विचार अधिकच सुसंगत वाटतो. आधुनिक माध्यमे, संगीत आणि चित्रपटांत सूफी काव्य व कव्वाली यांचा मोठा प्रभाव दिसतो. त्यामुळे सूफी परंपरा केवळ ऐतिहासिक वारसा नसून आधुनिकतेशी सुसंगत आणि जिवंत परंपरा आहे.

अशा प्रकारे, वैश्वीकरणाच्या युगात सूफी संप्रदाय हा भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांच्या माध्यमातून मानवतेचा संदेश देणारा प्रभावी आध्यात्मिक प्रवाह आहे. त्याचे योगदान मानवाला शांतता, सहिष्णुता आणि बंधुभाव यांची जाणीव करून देणारे आहे. त्यामुळे सूफी विचार आजही तितकाच आवश्यक आणि प्रेरणादायी ठरतो.

समारोप :

सूफी संप्रदाय हा केवळ धार्मिक परंपरा नसून तो मानवी एकतेचा, प्रेमाचा आणि सह-अस्तित्वाचा व्यापक विचारप्रवाह आहे. भाषा आणि साहित्याच्या माध्यमातून सूफी संतांनी समाजात सांस्कृतिक संवाद निर्माण केला. वैश्वीकरणाच्या युगात सूफी साहित्य आणि विचार सामाजिक सलोखा, समावेशकता आणि मानवतावादासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतात. सूफी संतांच्या विविध कलाकृतींचा वैश्वीकरणावर झालेला प्रभाव हा व्यापक, बहुआयामी आणि कालातीत स्वरूपाचा आहे. सूफी परंपरा ही इस्लामच्या आध्यात्मिक प्रवाहातून उदयास आली असली, तरी तिचे साहित्य केवळ एका धर्मापुरते मर्यादित न राहता संपूर्ण मानवजातीसाठी मार्गदर्शक ठरले आहे. प्रेम, करुणा, सहिष्णुता, आत्मशोध आणि माणुसकी ही सूफी संतांच्या साहित्याची मूलभूत गाभा, तत्त्व असून ती वैश्वीकरणाच्या संकल्पनेशी सुसंगत आहेत.

वैश्वीकरणांमुळे जग भौगोलिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिकदृष्ट्या जवळ आले आहे. अशा परिस्थितीत विविध धर्म, भाषा आणि संस्कृतींचा परस्पर संपर्क वाढला आहे. या पार्श्वभूमीवर सूफी संतांचे साहित्य सांस्कृतिक समन्वयाचे प्रभावी साधन ठरले आहे. रूमी, हाफिज, सादी, अमीर खुसरो, बुल्ले शाह शहा मुंतोजी, शेख महमद, हुसेन अंबर, शेख सुल्तान, या सूफी संतांच्या काव्यरचनांमध्ये ईश्वरप्रेम आणि मानवप्रेम यांचा अद्वैत भाव आढळतो. या साहित्याचे विविध भाषांमध्ये झालेले अनुवाद यामुळे सूफी विचार जागतिक स्तरावर पोहोचले आणि जागतिक साहित्य म्हणून त्यांची ओळख निर्माण झाली.

सूफी साहित्याने धार्मिक आणि सांस्कृतिक सीमांचे अतिक्रमण केले आहे. सूफी संतांनी कर्मकांडापेक्षा अंतःशुद्धी, प्रेम आणि नैतिक मूल्यांवर भर दिला. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याने धार्मिक सहिष्णुता आणि आंतरधार्मिक संवादाला चालना दिली. आजच्या वैश्वीकरणाच्या युगात धार्मिक कट्टरता, द्वेष आणि संघर्ष वाढत असताना सूफी साहित्य शांतता, संवाद आणि सहअस्तित्वाचा संदेश देते. संगीत आणि लोकसंस्कृतीच्या माध्यमातूनही सूफी साहित्याचे जागतिकीकरण झाले आहे. कव्वाली, गझल, सूफी संगीत यांमुळे सूफी विचार सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचले. आज भारताबरोबरच युरोप आणि अमेरिकेतही सूफी काव्य व संगीत लोकप्रिय झाले आहे. यामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढून जागतिक सांस्कृतिक संवाद सुदृढ झाला. भौतिकवादाने व्यापलेल्या आधुनिक जीवनात सूफी साहित्य आध्यात्मिक समतोल प्रदान करते. स्पर्धा, तणाव आणि एकाकीपणाने ग्रस्त झालेल्या आधुनिक माणसाला सूफी संतांचे साहित्य आत्मशांती, संयम आणि आत्मिक समाधानाचा मार्ग दाखवते. त्यामुळे व्यक्तिकेंद्रित आध्यात्मिकतेला वैश्विक स्तरावर महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

एकूणच पाहता, सूफी संतांचे साहित्य हे वैश्वीकरणाच्या प्रक्रियेला मानवी, नैतिक आणि आध्यात्मिक अधिष्ठान देणारे आहे. विविध संस्कृतींमध्ये समन्वय, शांतता आणि मानवतावाद यांचा प्रसार करून सूफी साहित्याने वैश्वीकरणाला सकारात्मक दिशा दिली आहे. म्हणूनच आजच्या जागतिक समाजरचनेत सूफी संतांच्या साहित्याचा प्रभाव अधिक अर्थपूर्ण व आवश्यक ठरतो. त्यामुळे सूफी संप्रदायाचा अभ्यास हा आजच्या काळात सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या अपरिहार्य आहे.

संदर्भसूची-

1. डॉ. यूम.पठाण- मुसलमान सूफी संतांचे मराठी साहित्य. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई.
2. डॉ. रा. चिं. ढेंरे - मुसलमान मराठी संतकवी. पुणे.
3. पानसरे दत्तात्रय - महाराष्ट्रातील मुस्लिम संत. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.
4. फलक मो. ख. मराठी सूफी संत आणि साहित्य. औरंगाबाद : क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन.
5. काजळे, अ. र. महाराष्ट्रातील संत परंपरा आणि सूफीविचार. कोल्हापूर : जनशक्ती प्रकाशन.
6. मुल्ला शफीक. दख्खनी साहित्याचा इतिहास. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन.

7. देशमुख, प्रा. विजय. दख्खनी-उर्दू साहित्य आणि मराठी संस्कृती. नागपूर विद्यापीठ प्रकाशन.
8. देशपांडे, ग. ह. — सूफी संत परंपरा आणि महाराष्ट्र
9. शेख महंमद - योगसंग्राम (टीका आणि अभ्यास), संपादक : प्रा. पाटील.
10. बाबा शेख मुहम्मद अभंगसदृश साहित्य (संपादन).
11. खलील अहमद — सूफी मत और साधना
12. हजरत निजामुद्दीन औलिया — फवाइद-उल-फुआद
13. अबुल कलाम आझाद — सूफीवाद और भारतीय संस्कृति
14. रशीद अहमद — सूफी परंपरा का इतिहास
16. Nicholson, Reynold A. — The Mystics of Islam
15. Rizvi, S. A. A. — A History of Sufism in India (Vol. I & II)

रामकथेच्या आधारे 'शांता' या चरित्राचे चिकित्सक अध्ययन

अजिंक्य शाम नंदरधने

पदव्युत्तर द्वितीय वर्ष-विद्यार्थी

संगमनेर नगरपालिका कला,दा.ज.मालपाणी वाणिज्य आणि ब.ना.सारडा विज्ञान महाविद्यालय संगमनेर

प्रस्तावना-

भारतीय अध्यात्मपरंपरेत रामायण हे केवळ एक महाकाव्य "भारतीय सांस्कृतिक आदर्शांचे प्रतीक" "आणि सामाजिक संरचना सांगणारा एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे." रामकथेत राम, सीता, लक्ष्मण, भरत इत्यादी प्रमुख पात्रांच्या सोबत अनेक गौण पात्रांचाही उल्लेख आलेला आढळतो. "तथापि स्त्री 'शांता' (रामाची बहीण) हे एक उल्लेखनीय" परंतु कमी चर्चिते गेलेले पात्र आहे. श्रुतिग्रंथांत तिच्या पौराणिक माहितीचा उल्लेख आलेला आढळतो. परंतु विविध पुराणे, उपपुराणे, स्थानिक आख्यायिका, उत्तररामचरितासारखी नाटके आणि आधुनिक साहित्य यांमधून तिचे जीवन, विवाह आणि तिची सामाजिक-धार्मिक भूमिका दिसून येते. 'शांता' हिच्या कथेशी दुष्काळ निवारण, ऋष्यश्रृंगांचे आगमन, पुत्रकामेष्टी यज्ञ आणि रामाचा जन्म या गोष्टी आपल्याला दिसतात. यामुळे तिचे स्थान रामायण-परंपरेत वेगळे महत्त्व प्राप्त करते. तरीही तिची माहिती प्रत्येक ग्रंथामध्ये वेगळी आणि लोकपरंपरेमध्ये अधिक जतन झालेली असल्यामुळे तिच्या अभ्यासाची आवश्यकता जास्त जाणवते. काही ग्रंथांतील उल्लेख 'शांता' ही दशरथाची दत्तक कन्या व रामाची मोठी बहीण म्हणून ओळखली जाते. तिचा विवाह ऋष्यश्रृंग मुनिशी झाला, असा वाल्मीकीरामायणात उल्लेख आलेला आहे. तिची कथा मुख्यतः पुराणांमध्ये अनेक नंतरच्या रामकथांमध्ये विस्ताराने आलेली आहे. वाल्मीकि रामायणात तिचा उल्लेख अत्यल्प आहे. पण बालकांडात राजा लोमपाद (अंगदेशाच्या राजाचा) ऋष्यश्रृंग ऋषी जावई म्हणून उल्लेख दिसतो. अंगराज लोमपादाने ऋष्यश्रृंग आपल्या राज्यात आणून यज्ञकार्य संपन्न केले. यामुळे नंतरच्या टीकांमध्ये व पुराणांत शांतेचा विवाह जोडला गेला आहे.

उद्दिष्ट-

१) वाल्मीकी रामायण, पुराणे, उपपुराणे, प्रदेशिक आख्यायिका, नाटके इत्यादींमध्ये शांतेचा उल्लेख कोणकोणत्या स्वरूपात येतो याचा अभ्यास करणे. २) विविध ग्रंथांतील वर्णनांची तुलना करून साम्य, भेद आणि परंपरेतील बदल शोधणे. ३) शांतेच्या कथांचा उगम कोणत्या ग्रंथातून झाला याचा शोध घेणे. ४) ऋष्यश्रृंग शांता विवाहाचे राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक महत्त्व सांगणे. ५) अंगदेशाशी संबंधित शांतेचा विवाह का झाला, याचे पौराणिक स्पष्टीकरण शोधणे. तिच्या पात्राचा साहित्येतिहासात कसा उल्लेख आहे हे पाहणे. ६) शांतेचा उल्लेख असलेल्या ग्रंथांचा शोध घेणे व माहिती गोळा करणे. ७) विविध ग्रंथातील कथांचे तुलना-अध्ययन. शांतेची भूमिका आणि महत्त्व समजून घेणे. ८) लोकपरंपरा आणि साहित्यपरंपरेतील भेद समजून घेणे, शांतेबद्दल उपलब्ध ग्रंथांचा शोध घेणे व अभ्यास करणे. ९) रामायणातील गौण परंपरा व विस्मृतीत गेलेली पात्रे यांना समजून घेण्यासाठी 'शांता' हे पात्र एक महत्त्वपूर्ण आहे.

त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनातून रामायण परंपरेतील आणि सांस्कृतिक विविधतेचे दर्शन घडविण्यास मदत होते. रामाची बहीण 'शांता' हिचा उल्लेख कुठे आणि कसा आलेला आहे हे संदर्भासहित स्पष्ट करणे.

साहित्याचा आढावा

वेगवेगळ्या ग्रंथातील उल्लेख

वाल्मीकी रामायणातील शांतेचा उल्लेख

आनाय्य तु महीपाल ऋष्यश्रृङ्गं सुसत्कृतम् । विभाण्डकसुतं राजन् ब्राह्मणं वेदपारगम् । प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सुसमाहितः॥¹

मराठी अर्थ - या श्लोकात राजा दशरथ व ऋषींना बोलल्याचे दिसून येत आहे. की "हे राजा, तू विभाण्डक ऋषींचा पुत्र असलेल्या वेदपारंगत ऋष्यश्रृंग ऋषींना सन्मानाने बोलावून आण. आणि विधीपूर्वक, सुसंस्कृत मनाने, शांत स्वभावाची कन्या त्यांना दे." हा श्लोक राजा दशरथ आणि त्यांच्या ऋषींना उद्देशून आहे, जे ऋष्यश्रृंग ऋषींच्या मदतीने पुत्रप्राप्तीसाठी यज्ञ करण्यास इच्छुक होते.

एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभिर्ऋषेः सुतः । आनीतोऽवर्षयद् देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते ॥²

मराठी अर्थ - त्यानंतर, तो ऋष्यश्रृंगाला हरममध्ये घेऊन गेला आणि शांत मनाने त्याने त्याची मुलगी शांतका हिचे त्याच्याशी औपचारिकपणे लग्न लावले. राजा हे करण्यास खूप आनंदी झाला.

अङ्गराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति । कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥³

मराठी अर्थ - तो अंगाच्या राजाशी मैत्री करेल. दशरथाला शांता नावाची एक अतिशय भाग्यवान मुलगी असेल. अंगदेशाच्या राजकुमाराचे नाव रोमपद असेल. प्रख्यात राजा दशरथ त्याच्याकडे जाईल. तो म्हणेल, धर्म मी निपुत्रिक आहे. जर तुम्ही परवानगी दिली तर शांताचे पती, ऋषिश्रृंग मुनी, येऊन माझ्यासाठी यज्ञ करतील. यामुळे मला एक मुलगा होईल आणि माझ्या वंशाचे रक्षण होईल.

श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद् वाक्यं मनसा स विचिन्त्य च । प्रदास्यते पुत्रवन्तं शान्ता भर्तारिमात्मवान् ॥⁴

¹ वाल्मीकी रामायण, बालकांड १.९.१३

² वाल्मीकी रामायण, बालकांड १.९.१८

³ वाल्मीकी रामायण, बालकांड १.११.३

मराठी अर्थ - राजाकडून हे ऐकून, बुद्धिमान राजा रोमपाद, मनातल्या मनात विचार करून, शांताच्या पतीला, ज्याला एक मुलगा आहे, तिच्यासोबत पाठवेल.

सप्ताष्टदिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत् । शान्ता तव सुता राजन् सह भर्त्रा विशाम्पते ॥⁵

मराठी अर्थ - अशाप्रकारे, चांगला आदर आणि आतिथ्य मिळाल्यानंतर, सर्वोत्तम पुरुष, राजा दशरथ, रोमपादाकडे सात-आठ दिवस तिथे राहिले. यानंतर तो अंगसच्या राजाला म्हणाला, हे आपल्या लोकांचे रक्षण करणाऱ्या राजा! तुमची मुलगी शांता हिने तिच्या पतीसह माझ्या शहरात यावे, कारण तिथे एक महान आणि महत्त्वाचे काम निर्माण झाले आहे.

अन्तःपुराणि सर्वाणि शान्तां दृष्ट्वा तथागताम् । सह भर्त्रा विशालार्क्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमन् ॥⁶

मराठी अर्थ - तिच्या पतीसोबत असलेल्या राक्षसी डोळ्यांच्या शांताला पाहून आतील खोलीतील सर्व राण्या आनंदित झाल्या. त्या आनंदाने भरून गेल्या.

मत्स्यपुराणातील वर्णन

लोमपाद इति ख्यातस्तस्य शान्ता सुताभवत् । अथ दशरथिर्वीरश्चतुरङ्खो महायशाः ॥⁷

मराठी अर्थ - लोमपाद नावाचा प्रसिद्ध राजा होता. त्याची कन्या म्हणजेच शांता. नंतर ती दशरथाची वंशपरंपरेतील (इक्ष्वाकुवंशीय) आणि अत्यंत कीर्ती असलेल्या ऋष्यशृंग ऋषींना दिली गेली.

विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा विश्वप्रसादिनी। क्षेमा च जाह्नवी चेव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥⁸

मराठी अर्थ - शांता ही विद्याधरीसारखी (विद्याधर स्त्रीसमान) अत्यंत गुणी व सेवाभावी होती. ती सर्वांना आनंद देणारी, क्षमाशील, तसेच जाह्नवी (गंगा) प्रमाणे शांतता व शांती प्रदान करणारी होती.

ततः सिग्धेक्षिताः शान्ता मुनयः शूलपाणिना । मन्मथारिं ततो हृष्टाः सम्यक् तुष्टवुरादूताः ॥⁹

मराठी अर्थ - यानंतर (विवाहानंतर) शांता मनाने, बुद्धीने परिपूर्ण अशा ऋष्यशृंग मुनींना समर्पित झाली. कामदेवाने दिलेले मनोबल (कामप्रभाव) तिने योग्य रीतीने स्वीकारले.

तेनैव चाभ्यनुज्ञातास्तन्निष्ठास्तत्परायणाः। अविमुक्ते तनुं त्यक्त्वा शान्ता योगगतिं गताः ॥¹⁰

मराठी अर्थ - ऋष्यशृंगांनी दिलेल्या आज्ञेप्रमाणे शांता सहा ऋतूंत (काळानंतर) त्यांच्यासोबत रमली आणि नंतर योगमार्गाने उत्तम स्थितीला (उच्च आत्मिक स्थानाला) पोहोचली.

भावार्थ रामायणातील विवरण

ऋष्यशृंगाचा शांतनेशी विवाहः आणिले देखोनि ऋष्यशृंगासी । परम आल्हाद दशरथासी । शृंगारिले नगरासी । गुढिया चौपासीं उभविल्या ॥४५॥ मखरें तोरणे टिळे माळा । वस्त्रे भूषणें लोकां सकळां । शृंगारिलें गाई गोवळां । विभांडकें सोहळा देखावया ॥४६॥ मेळवोनि ऋषि सज्जन । वसिष्ठं निर्धारिलें लग्न । ऋष्यशृंगासी कन्यादान । केले सुलग्न शांतनेसीं ॥४७॥ शांतनेचा पिता शांतना राजाचा मित्र जीवप्राण । तो आणिला पाचारून । लग्नालागूनी शांतनेच्या ॥४८॥ राजा दशरथ भाग्यनिधी । वसिष्ठ कुलगुरू सद्बुद्धी । विवाहहोम लग्नसिद्धी । कार्य त्रिशुद्धीं साधिलें ॥४९॥ विभांडक आला आश्रमासी । न देखे ऋष्यशृंग पुत्रासी । ठकवूनि दशरथें नेलें त्यासी । अति क्रोधेंसीं चालिला ॥५०॥ आला अयोध्या प्रांतासी । देखे शृंगारिले नगरासी । गाई गोवळे शृंगारेंसीं । मार्गी त्यासी पै भेटले ॥५१॥ चाळवोनि" आणिलें माझ्या बाळा । कायसा ये नगरीं सोहळा । पुसता झाला गोवळां । भेटला सकळां मार्गस्थां ॥५२॥ ते ऐसा सांगती वृत्तांत । ऋष्यशृंग मृगीसुता त्यासी कन्या दे दशरथ । सोहळा नगरांत लग्नाचा ॥५३॥ मूळ धाडिलें विभांडकासी । तो त्यातें न भेटे वनवासी । विधियुक्त लाविलें लग्नासी । उल्हासेंसीं दशरथें ॥ ५४॥¹¹

कौसल्या ते सुविद्या । सुमित्रा ते शुद्ध मेधा । कैकयी ते अति अविद्या । मंथरा कुविद्या तीपासीं ॥२१॥¹²

मराठी अर्थ - भावार्थ रामायणात, शांता ही राजा दशरथ आणि राणी कौसल्येची कन्या आहे. जी ऋष्यशृंग ऋषींची पत्नी बनते; ती दशरथाला पुत्रकामेष्टी यज्ञासाठी प्रेरित करते. ज्यामुळे रामाचा जन्म होतो आणि ती दत्तक म्हणून रोमपाद राजाला दिली जाते. जिथे तिचे महत्त्व अयोध्येची राजकन्या आणि ऋषींची पत्नी म्हणून अधोरेखित होते. असा उल्लेख येथे आलेला आहे.

भागवतपुराणातील वर्णन

सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्ररथोऽप्रजाः । रोमपाद इति ख्यातस्तस्मै दशरथः सखा ॥

⁴ वाल्मीकी रामायण, बालकांड १.११.६

⁵ वाल्मीकी रामायण, बालकांड १.११.१९

⁶ वाल्मीकी रामायण, बालकांड १.११.३०

⁷ मत्स्यपुराण ४८.९५

⁸ मत्स्यपुराण १०२.७

⁹ मत्स्यपुराण १५४.३९

¹⁰ मत्स्यपुराण १८५.१४

¹¹ भावार्थ रामायण २.४५-५४

¹² भावार्थ रामायण १.२१

शान्तां स्वकन्यां प्रायच्छदृष्यशृङ्ग उवाह ताम् । देवेऽवर्षति यं रामा आनिन्दुर्हीरणीसुतम् ॥

नाट्यसङ्गीतवादित्रैर्विभ्रमालिङ्गनार्हणैः । स तु राज्ञोऽनपत्यस्य निरूप्येष्टिं मरुत्वतः ॥

प्रजामदाद् दशरथो येन लेभेऽप्रजाः प्रजाः । चतुरङ्गो रोमपादात् पृथुलाक्षस्तु तत्सुतः ॥¹³

मराठी अर्थ - भागवत पुराणामध्ये असा उल्लेख येतो की या लोकांनी पूर्वेला सहा देश स्थापन केले, प्रत्येकाचे स्वतःचे नाव होते. अंगचा मुलगा खानपान, खानपानचा मुलगा दिविरथ, दिविरथचा मुलगा धर्मरथ आणि धर्मरथचा मुलगा चित्ररथ. या चित्ररथाला रोमपाद म्हणून ओळखले जात असे. त्याचा मित्र अयोध्येचा राजा दशरथ होता. रोमपादाला मुले नव्हती. म्हणून, दशरथाने त्याला त्याची मुलगी 'शांता' दत्तक म्हणून दिली. 'शांताचा' विवाह ऋषी ऋष्यशृंग यांच्याशी झाला होता, ज्यांना विभांडक ऋषींनी मृगाच्या पोटातून जन्म दिला होता. एकदा, राजा रोमपादच्या राज्यात बराच काळ पाऊस पडला नाही. मग गणिका, त्यांच्या नृत्य, संगीत, वाद्ये, हावभाव, आलिंगन आणि विविध भेटवस्तूंनी ऋष्यशृंगाला मोहित करून, त्याला तिथे घेऊन आल्या. ते येताच पाऊस पडला. त्यांनीच भगवान इंद्राचा यज्ञ केला होता, त्यानंतर निपुत्रिक राजा रोमपाद यांनाही एक मुलगा झाला आणि त्यांच्या प्रयत्नांमुळे पुत्रहीन दशरथ यांनाही चार मुले झाली. रोमपादांचा मुलगा चतुरंग झाला आणि चतुरंगाचा मुलगा पृथुलाक्ष झाला. असा उल्लेख आढळतो.

महाभारतातील वर्णन

स तद्वचः कृतवानृष्यशृङ्गो ययौ च यत्रास्य पिता बभूव । शान्ता चैनं पर्यचरन्नेन्द्र खे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥¹⁴

मराठी अर्थ - महाभारतात पण 'शांतेचा' उल्लेख आलेला आढळतो की ऋष्यशृंगाने त्याच्या वडिलांच्या आज्ञेचे अक्षरशः पालन केले. शेवटी तो त्याचे वडील राहत असलेल्या आश्रमात परत गेला. नेंद्र शांता मैत्रीपूर्ण राहिली आणि जशी रोहिणी आकाशातील चंद्राची सेवा करते तशीच तिने त्याची सेवा केली. असा उल्लेख आला आहे.

उत्तररामचरितातील भूमिका

नटः कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् । अपत्यकृतिकां राज्ञ लोमपादाय यां ददौ ॥¹⁵

मराठी अर्थ - राजा दशरथाने शान्ता नावाची एक कन्या उत्पन्न केली. अपत्यप्राप्ती (संतानप्राप्ती) करून देणारी अशी (म्हणजे संतानप्राप्तीसाठी उपकारक ठरेल या हेतूने) ती कन्या त्याने राजा लोमपादाला दिली (दत्तक दिली).

विभाण्डकसुतस्ताम् ऋष्यशृङ्ग उपयेमे । वेन च साम्प्रतं द्वादशवार्षिकं सत्रमारब्धम् । तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि वर्धं जानकी विमुच्य गुरुजन-स्तत्र गतः ॥¹⁶

मराठी अर्थ - विभांडक ऋषींचा पुत्र ऋष्यशृंग यांनी शांतेशी विवाह केला. आणि त्यांनी (ऋष्यशृंगांनी) आता बारा वर्षांचे महान यज्ञसत्र सुरू केले आहे. त्यांच्या विनंतीने, कठीण (कठोर) गर्भधारणेत असलेल्या जानकीसुद्धा सोडून, गुरुजन (म्हणजे राम किंवा लक्ष्मण यांच्या मार्गदर्शनाने) त्या यज्ञासाठी (सत्रासाठी) तेथे गेले.

लोकपरंपरा व नंतरच्या आख्यायिका

तुलना व विश्लेषण

शांतेची प्रमुख कार्ये

अंगदेशात तीव्र दुष्काळ पडल्याने राजा लोमपाद यांनी उपाय म्हणून ऋषींचे व्रत, तपश्चर्या आणि यज्ञ करण्यास योग्य अशा संत पुत्राची आवश्यकता ओळखली. 'शांता' अंगदेशात दत्तक कन्या म्हणून वाढली. तिच्या सद्गुणांमुळे आणि वागणुकीमुळे लोकांमध्ये तिच्याबद्दल आदर व आपुलकी वाढली. तिच्या माध्यमातूनच ऋष्यशृंग यांना अंगदेशात आणण्याची पूर्वतयारी झाली. यामुळे दुष्काळ संपण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. 'शांता' ही ऋष्यशृंगांच्या जीवनाशी परिचित असलेली पहिली स्त्री होती. तिच्या सद्गुणांनी, धैर्याने आणि सौम्य स्वभावामुळे ऋष्यशृंग अंगदेशात येण्यास तयार झाले. यामुळे पुढील धार्मिक कार्ये पार पडली. हे तिचे अत्यंत महत्त्वाचे योगदान मानले जाते. दोघांचा विवाह हा धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा होता. विवाहानंतर अंगदेशात इंद्र प्रसन्न होऊन पाऊस आला, अशी परंपरा आहे. ऋष्यशृंग राजा लोमपादांचे मुख्य राजऋषी झाले. या विवाहामुळे राज्यात समृद्धी आणि स्थैर्य निर्माण झाले. शांतेमुळेच ऋष्यशृंग हि महत्त्वाची व्यक्ती अयोध्येला आणण्यात आली. ऋष्यशृंग यांच्या मार्गदर्शनाखालीच पुत्रकामेष्टी यज्ञ झाला. याच यज्ञामुळे राम, लक्ष्मण, भरत आणि शत्रुघ्न यांचा जन्म झाला, असे आख्यान सांगते. अर्थातच, अप्रत्यक्षपणे रामजन्माच्या कारणीभूत घडामोडींमध्ये 'शांतेची' मोठी भूमिका आहे. दशरथ आणि लोमपाद यांच्यामधील मैत्री व राजकीय संबंध 'शांता' दत्तक देणे, तिचा लोमपादराजांच्या कुटुंबातील सन्मान, पुढे ऋष्यशृंग हे श्रेष्ठ ऋषी म्हणून प्रतिष्ठित होणे यामुळे दोन राज्यांमध्ये संबंध दृढ झाले. 'शांता' परंपरेत सौजन्यशील, नम्र, कर्तव्यनिष्ठ, धार्मिक स्वभावाची स्त्री म्हणून ओळखली जाते. ऋष्यशृंगांच्या कठोर तपश्चर्येला साथ देणारी आदर्श पत्नी म्हणून तिला ओळखतात.

ग्रंथांमध्ये शांतेचा उल्लेख मोजक्या स्वरूपात आढळण्याचे कारण-

¹³ भागवत पुराण ९.२३.७ -१०

¹⁴ महाभारत वनपर्व ११३.२२

¹⁵ उत्तररामचरितम् १.४

¹⁶ उत्तररामचरितम् १.५

वाल्मीकी रामायणात 'शांतेचा' उल्लेख केवळ बालकांडात येतो, कारण तिची भूमिका मुख्यतः पुत्रकामेष्टी यज्ञाच्या पार्श्वभूमीसाठी आवश्यक आहे. रामजन्माच्या पूर्वघटनांशीच शांतेचा संबंध असल्याने पुढील कांडांमध्ये तिचा कथानकावर कोणताही प्रभाव राहत नाही. रामकथा पुढे राम-सीता-लक्ष्मण या मुख्य पात्रांभोवती फिरते, त्यामुळे शांतेसारख्या पात्रांचा उल्लेख आला नाही. त्यामुळे तिचे वर्णन उपकथा म्हणून बालकांडापुरतेच मर्यादित राहते. रामायणाचा मुख्य केंद्रबिंदू राम-सीता कथा असल्याने शांतेसारख्या गौण पात्रांचे वर्णन विस्तृत देण्यात आले नाही. 'शांतेची' कथा प्रामुख्याने पुराणे, स्थानिक आख्यायिका आणि नंतरच्या साहित्यांत विकसित झाल्यामुळे ती मुख्य ग्रंथपरंपरेत दिसत नाही.

वाल्मीकींचे रामायण हे सर्वात प्राचीन काव्य आहे. त्या काव्य मध्ये ऋष्यशृंगाच्या कथेत शांतेबद्दल थोडक्यात कथा भाग घेतलेला आढळतो. दशरथाच्या कन्याविषयी पूर्वी परंपरेत संकल्पना दृढ नव्हती. काही परंपरांनुसार ती दशरथाची दत्तक कन्या असल्यामुळे वंशपरंपरेत तिचे स्थान गौण राहिले. मौखिक परंपरा आणि प्रादेशिक कथा असूनही लिखित प्राचीन ग्रंथांनी ते समाविष्ट केले नाही. म्हणूनच तिचा उल्लेख अनेक मुख्य ग्रंथांत अनुपस्थित आढळतो.

चर्चा

निष्कर्ष-

रामायणातील मुख्य घटनांमध्ये 'शांतेचा' उल्लेख कमी प्रमाणात आलेला असून, विविध पुराणे, उपपुराणे, स्थानिक आख्यायिका आणि उत्तररामचरित या नाटकासारख्या ग्रंथांमधून तिचे अस्तित्व व कथा स्पष्टपणे दिसून येतात. अनेक पूरक ग्रंथांमध्ये ती दशरथाची दत्तक कन्या व अंगदेशाच्या राजा लोमपाद यांची दत्तक मुलगी म्हणून आलेली आहे. 'शांता' आणि ऋष्यशृंग यांच्या विवाहामुळेच अंगदेशात पुन्हा पाऊस पडला आणि पुढे ऋष्यशृंग यांच्या यज्ञामुळे रामासह चारही पुत्रांचा जन्म झाला. असे मत व्यक्त केले जाते.

यावरून असे दिसते की 'शांता' ही रामकथेच्या मुख्य धारेत नसली तरी परंपरागत आख्यायिका आणि रामायणाच्या विस्तृत परंपरेत तिची भूमिका महत्त्वाची आहे. उपलब्ध साहित्य एकत्र पाहता, तिच्याबाबतची माहिती विविध स्रोतांवर आधारित असून ती इतिहासापेक्षा लोकपरंपरेत अधिक जपली गेलेली कथा आहे. त्यामुळे शांतेचे वर्णन हे रामायणाच्या सांस्कृतिक व लोकपरंपरागत विस्ताराचे एक महत्त्वपूर्ण उदाहरण म्हणता येईल.

संदर्भ ग्रंथसूची -

- अनाम लेखक. *आनंद रामायण*. गोरखपुर: गीता प्रेस, २०१३. <https://archive.org/details/HindiBookAnandRamayan>
- एकनाथ. *भावार्थ रामायण*. संपादक: वि. यु. म. जोशी. गोरखपुर: गीता प्रेस, २०१८ <https://archive.org/details/BhavarthRamayan>
- भावभूति. *उत्तररामचरितम्*. काशी सीरीज. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, २०११. <https://archive.org/details/Uttarramcharitam>
- वाल्मीकि. *श्रीमद्वाल्मीकिय रामायण*: सचित्र हिंदी अनुवाद सहित, प्रथम खंड. गोरखपुर: गीता प्रेस, २००६. https://archive.org/details/valmiki-ramayana_202404
- वेदव्यास. *भागवत महापुराण*. गोरखपुर: गीता प्रेस, २०१४. <https://archive.org/details/shrimad-bhagawat-mahapurana-vol-1-gita-press-gorakhpur>
- व्यास. *ब्राम्हपुराण*. गोरखपुर: गीता प्रेस, २०१९. <https://archive.org/details/brama-puran-gita-press-gorakhpur>
- व्यास. *महाभारत*. चतुर्थ खंड. गोरखपुर: गीता प्रेस, २०१२. https://archive.org/details/VCwv_mahabharat-of-ved-vyas-vol-4-gita-press-gorakhpur
- व्यास. *पद्म पुराण*. गोरखपुर: गीता प्रेस, २००१. <https://archive.org/details/padma-puran-gita-press>
- व्यास. *मत्स्यमहापुराण*. गोरखपुर: गीता प्रेस, २०१९. <https://archive.org/details/matsya-puran-gita-press-gorakhpur>

“१९९० नंतरच्या मराठी कथालेखनातील मुस्लिम समाजजीवन: संघर्ष, परिवर्तन आणि संवेदना”

संशोधक: अख्तरखान युसुफखान पठाण, एम.ए., बी.एड., सेट, Ph.D. Reg. No.

KBCNMU/11/Ph.D./Mar/391/2022

मार्गदर्शक: प्रा. डॉ. संजय रतन खैरनार, गंगामाई एज्युकेशन ट्रस्ट, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नगाव, ता. जि. धुळे

E-Mail ID – sanjaykhairnar66@gmail.com, Mob. No. ९९७०१५९७७७**सारांश:**

हा संशोधनलेख १९९० नंतरच्या मराठी कथालेखनात मुस्लिम कथाकारांनी उभ्या केलेल्या समाजजीवनाच्या प्रतिमांचा चिकित्सक मागोवा घेतो. स्वातंत्र्योत्तर फाळणीची छाया, दंगली व सांप्रदायिकतेचे ताण, गरिबी-बेरोजगारी, शिक्षणाचा अभाव, आरोग्यशून्यता, व्यवसायमर्यादा, स्थलांतर, तसेच रूढ धार्मिक संस्कार आणि आधुनिक विवेक यांच्यातील संघर्ष या घटकांनी मुस्लिम समुदायाचे रोजचे जगणे कसे घडते, हे कथांमधून ठळकपणे व्यक्त होते. डॉ. यू. एम. पठाण, एहतेशाम देशमुख, राजन खान, मुबारक शेख, सलीम शेख, जावेद कुरेशी, रफिक सुरज आणि मुजफ्फर सय्यद यांसारख्या कथाकारांच्या कथांतून कुटुंब-व्यवस्था, मोहोळ्याची संस्कृती, स्त्रीजीवन, रोजची कमाई, परंपरा-परिवर्तन, आणि देशभक्तीचा विरोधाभास यांचे चित्र दिसते. लेखात निवडक कथांतील व्यक्तिरेखा, प्रसंग, भाषा-प्रयोग आणि प्रतीकांच्या आधारे ‘मुस्लिम साहित्य’ हा केवळ समुदायकथा न राहता समकालीन महाराष्ट्राच्या व्यापक सामाजिक वास्तवाची साक्ष कसा ठरतो, हे स्पष्ट केले आहे. तसेच मुस्लिम समाजाचे एकसुरी/नकारात्मक चित्रण मोडून काढण्यासाठी हे कथालेखन कसे हस्तक्षेप करते, याचाही विचार केला आहे. धर्माच्या नावावर होणारे शोषण, अंधश्रद्धा, कट्टरता, आणि त्यासमोर उभा राहणारा शिक्षित परिवर्तनवादी वर्ग हा अंतर्विरोध कथांमधील मुख्य नाट्यसूत्र ठरतो. हिंदू-मुस्लिम सौहार्द, सांस्कृतिक देवाण-घेवाण आणि ‘आपलेच लोक’ केलेला अन्याय यांसारख्या अनुभवांमुळे अस्मितेचा शोध अधिक तीव्र होतो, असे लेखाचे निष्कर्ष सूचित करतात. परिणामी मानवी संवेदनांचे पुनर्मूल्यांकन घडते.

मुख्य संबोध: मुस्लिम समाजजीवन, नव्वदोत्तर मराठी कथा, संघर्ष आणि परिवर्तन, ओळखसंकट व संवेदना व मुस्लिम मराठी साहित्य चळवळ.

प्रस्तावना:

“१९९० नंतरच्या मराठी कथालेखनातील मुस्लिम समाजजीवन: संघर्ष, परिवर्तन आणि संवेदना” या विषयात नव्वदोत्तर काळात मराठीतील मुस्लिम कथालेखकांनी दलित-वंचित मुस्लिमांचे दैनंदिन जीवन, धार्मिक-सामाजिक रूढी, दंगली, स्थलांतर, बेरोजगारी, ओळखसंकट आणि स्त्रीदमन यांच्या बहुपेडी वास्तवाचे प्रकटन केले आहे. या कथालेखनातून शिक्षण, भाषिक मराठी ओळख, स्त्री-पुरुष नात्यांतील बदल आणि आत्मशोधातून होणारे परिवर्तनही अधोरेखित होते. ‘मुस्लिम मराठी साहित्य चळवळ’ आणि १९९० नंतर भरलेल्या मुस्लिम मराठी साहित्य संमेलनांनी कथालेखनाला संघटित अभिव्यक्ती दिली असून या कथांमध्ये मुस्लिम समाज एकजिनसी नसून आतल्या जात, वर्ग, ग्रामीण-शहरी भेदांसह विविध अनुभवविश्व असलेला जिवंत, संवेदनशील समुदाय म्हणून प्रतिबिंबित होतो. अशा कथा धार्मिकतेच्या चौकटीपलीकडे मानवी नातेसंबंध, सहअस्तित्वाची धडपड आणि मराठी समाजाशी समरस होण्याची आकांक्षा यांना केंद्रस्थानी ठेवतात.

भारतीय समाजजीवनात कथा ही केवळ मनोरंजनाची साधने न राहता अनुभव-स्मृती, सामाजिक मूल्ये, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, रूढी-परंपरा, तसेच बदलत्या काळाची मानसिकता उलगडणारे प्रभावी माध्यम राहिले आहे. “साहित्य हा समाजाचा आरसा”^१ ही संकल्पना मराठी कथावाङ्मयात विशेष स्पष्टतेने दिसते, कारण मराठी कथालेखनाने सतत आपल्या काळातील आर्थिक-सामाजिक विसंगती, सत्तासंबंध, जात-धर्म-लिंगाधारित विषमता, ग्रामीण-शहरी ताण, आणि मानवी नातेसंबंधांची गुंतागुंत उघडी केली आहे.

१९९० नंतरच्या काळात सामाजिक-राजकीय वातावरणात वेगाने बदल घडले; त्या बदलांचे प्रतिध्वनी अल्पसंख्याक समूहांच्या जगण्यात, सुरक्षिततेच्या भावनेत, रोजगार-शिक्षणाच्या संघर्षात आणि सांस्कृतिक ओळखीत जाणवले. “अशा पार्श्वभूमीवर मराठीत मुस्लिम लेखकांची नवी पिढी अधिक ठळकपणे समोर येते. त्यांनी ‘मुस्लिम समाज’ हा एकसुरी, एका चौकटीत बंदिस्त असा न दाखवता गरिबी, श्रम, मोहोळ्या-संस्कृती, स्त्रीजीवन, धर्मसंस्कार, सुधारक-परिवर्तनवादी संघर्ष, तसेच हिंदू-मुस्लिम सहजीवन व सलोखा अशा बहुआयामी पातळ्यांवर समाजजीवन मांडले.”^२

१) नव्वदोत्तरी संदर्भ आणि कथानिर्मितीची गरज:

नव्वदोत्तरी संदर्भ (१९९० नंतर) हा मराठी कथेसाठी निर्णायक वळणाचा काळ ठरतो. आर्थिक उदारीकरण, शहरीकरण, रोजगारातील अस्थिरता, माध्यमांचा प्रभाव, तसेच राजकीय धुवीकरण आणि दंगलींच्या पार्श्वभूमीवर अल्पसंख्याक समाजाच्या जगण्यात असुरक्षितता व ताण वाढले. मुस्लिम समाजाच्या बाबतीत शिक्षणाचा अभाव, बेकारी, व्यवसायमर्यादा, स्थलांतर, कट्टरतेचा दबाव आणि ‘ओळख’ सतत सिद्ध करावी लागणे हे अनुभव अधिक तीव्र झाले.

अशा परिस्थितीत कथानिर्मितीची गरज केवळ घटना नोंदवण्यापुरती राहत नाही; ती अनुभवांच्या आतल्या जखमा, भीती, अपमान, स्वप्नभंग आणि आशा व्यक्त करण्यासाठी आवश्यक ठरते. नव्वदोत्तरी मुस्लिम कथाकारांनी म्हणूनच 'समुदायाचे' नाही तर समकालीन महाराष्ट्रातील व्यापक सामाजिक वास्तवाचे दस्तऐवजीकरण केले. त्यांच्या कथांनी रूढ प्रतिमांना छेद देत गरिबी-वंचितता, स्त्रीप्रश्न, सहजीवन, परिवर्तनवाद आणि सांप्रदायिकतेचे मनोविश्व या सगळ्यांना साहित्यिक संवेदनशीलतेने आवाज दिला.

१९९० नंतरचा काळ हा केवळ साहित्यप्रवाहांचा नाही, तर अनुभवविश्वाचा विस्तार करणारा काळ आहे. मुस्लिम समाजासमोर (अ) आर्थिक मागासलेपण, (आ) शिक्षण-रोजगारातील मर्यादा, (इ) दंगली-सांप्रदायिक राजकारणामुळे वाढलेली असुरक्षितता, आणि (ई) धर्मसंस्कार-आधुनिकता यांचा द्वंद्वसंघर्ष हे प्रश्न अधिक तीव्रतेने उभे राहतात. त्यामुळे कथाकारांचा कल 'घटना' मांडण्याइतका न राहता त्या घटनांनी व्यक्ती-समूहाच्या मनोविश्वात निर्माण केलेले ताण मांडण्याकडे वळतो.

२) 'मोहोला' केंद्रस्थानी: समाजजीवनाची सूक्ष्म रचना:

नव्वदोत्तरी मुस्लिम कथा अनेकदा मोहोला, दर्गा, मशीद, ईद-रमजान, निकाह, बुरखा, मुजावरकी, सहेर-इफ्तार अशा सांस्कृतिक घटकांच्या भोवती फिरते; परंतु हे घटक केवळ धार्मिक 'दृश्य' नसून समाजरचनेची सूक्ष्म भाषा आहेत.

- समूहजीवनातील परस्परावलंबित्व (शेजारीपणा, नातेवाईकांची गुंतागुंत)
- प्रतिष्ठा-मान, अब्रूचे दडपण
- स्त्रीवर होणारे नियंत्रण (वर्तन, पोशाख, बाहेर जाणे, शिक्षण)
- संस्कारांमुळे निर्माण होणारी नियतीवादाची भावना यातून कथा 'घर-मोहोला-समाज' या तीन वर्तुळांतून व्यक्तीचे जगणे उलगडते.

३) गरिबी-बेरोजगारी आणि 'हातावरचे पोट' :

नव्वदोत्तरी मुस्लिम मराठी कथांमध्ये गरिबी-बेरोजगारी हा केवळ पार्श्वभूमीचा संदर्भ नसून कथानकाचा केंद्रबिंदू ठरतो. 'हातावरचे पोट' या अवस्थेत जगणारा माणूस रोजच्या कमाईवर घर चालवतो, कामाचे अस्थिर स्वरूप, कमी मजुरी, कौशल्य-भांडवलाचा अभाव आणि सततची कर्जबाजारीपणाची भीती यातून जीवन 'जगणे' नव्हे तर 'तगणे' बनते. या कथांत गरिबीची मांडणी दयेची भाषा वापरत नाही, ती व्यवस्थेची कोंडी उघड करते. रोजगार नाही म्हणून स्वप्नभंग होतो, आत्मसन्मानाला तडे जातात, मुलांचे शिक्षण थांबते, आणि अनेकदा नैतिकतेची कसोटी लागते. तरीही काही व्यक्तिरेखा आपल्या तुटपुंज्या कमाईत समाधान शोधतात, श्रमाला प्रतिष्ठा देतात पण परिस्थिती बदलण्यासाठी आवश्यक संधीचा अभाव कथेतून ठळक होतो. अशा मांडणीतून मुस्लिम समाजातील आर्थिक वंचिततेची सामूहिक वेदना आणि तिचे सामाजिक परिणाम तीव्रतेने व्यक्त होतात.

आपल्या मजकुरात आलेल्या अनेक कथांप्रमाणे (उदा., 'कमाई', 'डोह' इ.) नव्वदोत्तरी मुस्लिम कथांमध्ये उदरनिर्वाह हा केंद्रबिंदू ठरतो. कामाचे अस्थिर स्वरूप, कमी मजुरी, कौशल्य-भांडवलाचा अभाव, आणि 'जगण्यासाठीचे श्रम' यामुळे स्वप्नभंग, आत्मसन्मानाची घसरण, नैतिकतेची कसोटी आणि पुढच्या पिढीच्या भविष्याची चिंता अशा भावछटा कथांमध्ये निर्माण होतात. गरिबीचे चित्रण येथे 'दया' मागत नाही, ते व्यवस्थेची कोंडी उघड करते.

४) शिक्षण, परिवर्तनवाद आणि रूढींचा प्रतिकार:

नव्वदोत्तरी मुस्लिम मराठी कथांमध्ये शिक्षण हे मुक्तीचे साधन म्हणून येते; कारण ते प्रश्न विचारण्याची वृत्ती, विवेक आणि आत्मभान जागे करते. तरीही शिक्षित व्यक्तिरेखा अनेकदा घर-मोहोला-परंपरा या चौकटीत अडकलेल्या दिसतात. रूढी, अब्रूची भीती, धार्मिक संकेतांचा चुकीचा/कट्टर अर्थ, तसेच समाजाचा दबाव यामुळे शिक्षणाने मिळालेली आधुनिक दृष्टी प्रत्यक्ष आचरणात आणताना संघर्ष उभा राहतो.

यातून कथांमध्ये परिवर्तनवाद दोन रूपांत दिसतो (१) स्वातंत्र्य, स्त्रीशिक्षण, कुटुंबनियोजन, वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांना पाठिंबा देणारा सुधारक विचार आणि (२) परंपरेचा 'अटल' आग्रह धरून बदल नाकारणारी मानसिकता. कथाकार या द्वंद्वतून दाखवतात की बदल ही केवळ घोषणा नसून किंमत मोजावी लागणारी प्रक्रिया आहे. म्हणून रूढींचा प्रतिकार कधी थेट बंड, कधी अंतर्मुख प्रश्न, तर कधी हळुवार पण ठाम नकार अशा विविध पातळ्यांवर व्यक्त होतो.

नव्वदोत्तरी काळात शिक्षण घेतलेला वर्ग कथांतून पुढे येतो; पण तोही अनेकदा घर-परंपरा-समाजदडपण यांच्यात अडकलेला दिसतो. 'छप्पर' (दलवाई) किंवा पठाण/शेख यांच्या कथांत दिसणारी ही रेषा नव्या काळात अधिक तीव्र होते कारण शिक्षणाने प्रश्न विचारण्याची वृत्ती येते, पण सामाजिक चौकट बदलायला वेळ लागतो. त्यामुळे कथा वारंवार विचारते, "विवेकाने जगायचे की संस्कारांनी?" तसेच "परिवर्तन कोण करणार आणि किंमत कोण मोजणार?"^३

५) मुस्लिम स्त्रीजीवन: दुहेरी दडपण:

नव्वदोत्तरी मुस्लिम मराठी कथांमध्ये मुस्लिम स्त्रीजीवन 'दुहेरी दडपण' म्हणून ठळकपणे उभे राहते. एकीकडे आर्थिक दारिद्र्य, अनिश्चित उपजीविका, शिक्षणाची मर्यादा यामुळे तिचे आयुष्य सतत तग धरत पुढे नेण्याच्या संघर्षात अडकते; तर दुसरीकडे घर-कुटुंब-समाज-धर्माधारित नियंत्रण तिच्या स्वातंत्र्यावर बंदिश घालते. निकाहाचे निर्णय तिच्या

इच्छेविना होणे, अब्रू/प्रतिष्ठेच्या नावाखाली तिच्यावर बंधने लादणे, बाहेर जाणे, पोशाख वर्तन यावर पहारा, आणि धार्मिक संकेतांचा 'आदेश' बनवून वापर हे सगळे कथांमधून दिसते.

या स्त्रीच्या वेदना केवळ वैयक्तिक नाहीत, त्या रचना-आधारित आहेत. ती कधी समर्पण करते, कधी मुकाट सहन करते, तर काही कथांत शिक्षित स्त्री परिवर्तनवादी भूमिका घेऊन प्रश्न विचारते. त्यामुळे या कथालेखनातून स्त्रीची अस्मिता, इच्छा, निर्णयाधिकार आणि तिच्या जगण्यातील अंतर्गत संघर्ष अधिक तीव्र आणि वास्तववादी पद्धतीने समोर येतो.

या कथालेखनात मुस्लिम स्त्रीचे जीवन अनेक पातळ्यांवर उलगडते, **आर्थिक दारिद्र्य** (लग्न/उदरनिर्वाहाच्या चिंता), **कौटुंबिक नियंत्रण** (निकाहाचे निर्णय, अब्रूचा दबाव), **धर्म-संस्काराचा उपयोग नियंत्रणासाठी** (बुरखा/नमाज/घरबंदी यांचे 'आदेशीकरण') 'फैसला', 'डोह', 'खाला' यांसारख्या कथांमधून स्त्रीचा संघर्ष 'व्यक्तिगत' नसून **रचना-आधारित** असल्याचे अधोरेखित होते. काही कथांत परिवर्तनवादी स्त्रीही दिसते, जिच्या माध्यमातून कथाकार रूढींच्या चिकित्सेला धार देतो.

६) सांप्रदायिकता, असुरक्षितता आणि 'आपलेच लोक':

नव्वदोत्तरी मुस्लिम मराठी कथांमध्ये **सांप्रदायिकता** ही केवळ बाह्य दंगल, हिंसा म्हणून न दिसता, ती माणसाच्या मनात हळूहळू चढणारी **संशयाची पट्टी** म्हणून उभी राहते. दंगली, अफवा, राजकीय भडकावू भाषा आणि सामाजिक अलगाव यांच्या छायेत सामान्य माणूस सतत **असुरक्षित** जगतो घर, व्यवसाय, कुटुंब, अब्रू यांचे रक्षण करणेच रोजचे युद्ध बनते. परंतु या कथालेखनातील महत्त्वाचा वळणबिंदू म्हणजे **'आपलेच लोक'** हा अनुभव. अनेक कथांत शेवटी उघड होते की लूट, जाळपोळ, फितूरपणा किंवा स्वार्थी हिंसा ही 'दुसऱ्या धर्माची' नसून **विघातक वृत्तीची** असते, ती आपल्या समाजातही असते. त्यामुळे "शत्रू बाहेरचा" ही सोपी समजूत तुटते आणि **आत्मपरीक्षण** सुरू होते. यातून कथाकार एक संदेश देतात, सलोखा हा भावनिक नारा नसून **सतत जपावा लागणारा सामाजिक करार** आहे, आणि सांप्रदायिकता मोडण्यासाठी 'परके' नव्हे, तर **हिंसक-विघातक लोकांनाच ओळखून विरोध करणे गरजेचे आहे.**

मुजप्फर सय्यद यांच्या 'जाग'सारख्या कथांमध्ये 'शत्रू कोण?' हा प्रश्न निर्णायक ठरतो. अनेकदा संशय 'दुसऱ्या समाजावर' जातो, परंतु अखेरीस कळते की हिंसा-लूट ही **विघातक वृत्तीची** असते, ती धर्मापेक्षा वरचढ असते. अशा कथांतून दोन गोष्टी ठळक होतात, सांप्रदायिकतेची पट्टी कशी चढते/उतरते आणि सौहार्दाचे नाते टिकवण्यासाठी सामान्य माणूस कसा झगडतो.

७) देशभक्ती, 'हुब्बलवतनी' आणि ओळखीचा विरोधाभास

नव्वदोत्तरी मुस्लिम मराठी कथांमध्ये देशभक्ती म्हणजे घोषणा नसून जगण्यातील नैतिक निवड म्हणून उभी राहते. 'हुब्बलवतनी' सारख्या कथांत 'या मातीशी इमान ठेवणे' हा विचार केंद्रस्थानी येतो; पण त्याचवेळी समाजाकडून येणारा संशय, दंगलीची सावली आणि ओळखीचे लेबल हे विरोधाभास निर्माण करतात. कथानायक देशावर प्रेम करतो, तरीही सतत स्वतःला सिद्ध करावे लागते यातून नागरिकत्व आणि अस्मिता यातील ताण तीव्रपणे व्यक्त होतो. काही कथांमध्ये (उदा. 'हुब्बलवतनी', '६ डिसेंबर ते १० मार्च') "मुस्लिम व्यक्तीची देशाशी निष्ठा, आणि समाजाकडून येणारा संशय हा विरोधाभास जाणवतो. इथे कथा 'घोषणा' करत नाही, ती प्रसंगांमधून दाखवते की **देशभक्ती ही केवळ घोषणावक्य नसून रोजच्या जगण्यातली नैतिक निवड आहे.**"^४

८) कथनशैली आणि भाषा: वास्तववाद + प्रतीक

नव्वदोत्तरी मुस्लिम कथालेखनाची शैली बहुधा वास्तववादी निवेदन, बोलभाषेचा/उर्दू-प्रभावित शब्दसंग्रहाचा संयत वापर, धार्मिक-सांस्कृतिक प्रतीकांची (नमाज, ईद, दर्गा, कयामत इ.) अर्थवाही गुंफण अशी दिसते. 'धर्म' इथे फक्त श्रद्धा नाही, तो कधी आधार, कधी नियंत्रण, कधी प्रश्न असा बहुअर्थी बनतो. म्हणून या कथांतील 'धार्मिकता' ही सामाजिक मानसशास्त्राशी जोडलेली दिसते.

थोडक्यात "१९९२-९३ च्या दंगलींनंतर मुस्लिम मनावर उमटलेले ओरखडे अनेक कथांमधून दिसून येतात. राजकीय पटलावरील बदलांमुळे या समाजाला स्वतःच्या देशात 'परकेपणा' जाणवू लागला. उदा. सय्यद अल्लाउद्दीन यांच्या कथांतून मुस्लिम मध्यमवर्गीयांची ओढाताण आणि संशयी नजरेचा सामना करताना होणारी कुचंबणा प्रभावीपणे दिसते. मुस्लिम कथालेखनातील महत्त्वाचा बदल म्हणजे मुस्लिम स्त्रियांच्या वाट्याला येणारे दुय्यमत्व आणि त्यातून उभी राहिलेली त्यांची प्रखर जाणीव. उदा. शफाअत खान यांच्या कथांतून सामाजिक रूढी आणि धर्ममार्तंडांच्या जाचाविरुद्ध स्त्रियांचे सूक्ष्म आवाज उमटतात."^५

मुस्लिम समाज केवळ शहरातच नाही तर ग्रामीण महाराष्ट्राच्या मातीशीही एकरूप झाला आहे. मात्र, तेथील जातीय उतरंड आणि आर्थिक प्रश्न वेगळे आहेत. उदा. सद्दाम मुजावर यांच्या 'सातबारा' या कथासंग्रहातून ग्रामीण मुस्लिम जीवनातील शेती, कष्ट आणि मातीशी असलेले नाते अधोरेखित होते. यात संघर्षासोबतच बदलत्या काळाची संवेदनशीलता आहे. काही लेखकांनी मुस्लिमांच्या सांस्कृतिक योगदानावरही प्रकाश टाकला आहे. उदा. हसन खान यांच्या कथांतून ग्रामीण भागातील कलावंत, फकीर आणि त्यांच्या जगण्यातील कलात्मकता दिसून येते."^६ १९९० नंतरची मुस्लिम कथा ही केवळ धर्माच्या परिघात न फिरता, ती विस्थापित होण्याचे दुःख, जगण्याची जिद्द आणि भारतीय लोकशाहीतील एका मोठ्या घटकाचे मानसिक दस्तऐवजीकरण करणारी ठरली आहे.

निष्कर्ष :

१. १९९० नंतरच्या मुस्लिम मराठी कथांनी समुदायजीवनाचे वास्तव दाखवतानाच, समकालीन महाराष्ट्रातील लोकजीवन, मूल्यसंघर्ष आणि सहजीवनाची सांस्कृतिक गुंतागुंत अधिक स्पष्ट केली आहे.
२. नव्वदोत्तरी मराठी कथेत मुस्लिम कथाकारांनी दारिद्र्य, बेरोजगारी, आरोग्यशून्यता व शिक्षणअभाव यांमुळे निर्माण होणारी 'हातावरचे पोट' ही असुरक्षित जीवनस्थिती वास्तववादी भाषेत मांडून उपेक्षित समूहाचे जगणे समाजासमोर ठोसपणे आणले आहे.
३. या कथांमध्ये धार्मिक संस्कार हे केवळ श्रद्धेचे रूप नसून नियंत्रण, भीती, नियतीवाद आणि कधी मानसिक आधार असे बहुअर्थी रूप धारण करतात, त्यामुळे परंपरा-विवेक, रूढी-परिवर्तन या संघर्षा कथानकाच्या केंद्रस्थानी ठळकपणे दिसतात.
४. मुस्लिम स्त्रीजीवनाचे चित्रण 'दुहेरी दडपण' म्हणून उभे राहते. एकीकडे आर्थिक गरिबी आणि दुसरीकडे कुटुंब-समाज-धर्माधिष्ठित बंधने. निकाह, बुरखा, नमाज इ. संदर्भामधून स्त्रीची अस्मिता, इच्छा व अधिकारांची कोडी प्रभावीपणे व्यक्त होते.
५. सांप्रदायिकता व दंगलींच्या पार्श्वभूमीवर कथाकारांनी असुरक्षितता, संशय, ओळखीचे संकट आणि 'आपले-परके' या मानसिक विभाजनाचे सूक्ष्म चित्रण केले, काही कथांत 'आपलेच लोक' केलेला अन्याय उघड करून सलोखा टिकवण्याची नैतिक गरज अधोरेखित केली.
६. मोहोला-संस्कृती, दर्गा-मशीद, ईद-रमजान, सहेर-इफ्तार यांसारख्या घटकांनी कथांना स्थानिकता दिली, पण ही स्थानिकता संकुचित न राहता समाजरचनेतील परस्परावलंबित्व, प्रतिष्ठा-अन्नूचे दडपण आणि नातेसंबंधांची गुंतागुंत उलगडणारी ठरते.
७. शिक्षित परिवर्तनवादी व्यक्तिरेखांमधून आधुनिकता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि सामाजिक सुधारणांची आकांक्षा व्यक्त होते, मात्र त्या व्यक्तिरेखा परंपरेच्या चौकटीत अडकताना दिसतात, त्यामुळे बदलाची प्रक्रिया धीमी, वेदनादायी आणि संघर्षमय असल्याचा निष्कर्ष पुढे येतो.
८. एकूणच, १९९० नंतरच्या मुस्लिम मराठी कथालेखनाने समुदायाचे 'एकसूरी' किंवा नकारात्मक प्रतिमांकन खोडून काढत मानवी संवेदनांचे पुनर्मूल्यांकन केले, यामुळे मराठी कथावाङ्मय अधिक समावेशक बनले आणि समाजातील बहुविध वास्तवांना साक्ष देणारे माध्यम ठरले.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) शेवडे इंदुमती, मराठी कथा उगम आणि विकास, सोमय्या पब्लिकेशन प्रा. लि. मुंबई प्रथम आवृत्ती १९७३
- २) देशमुख नसिम, मुस्लिम मराठी साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा, महाराष्ट्र साहित्य चळवळ प्रकाशन, जळगाव, प्र. आ. २०१३
- ३) पठाण अक्रम, मुस्लिम मराठी साहित्य, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. २०१४
- ४) शहाजिंदे फ.म. (संपादन), मुस्लिम मराठी साहित्य परंपरा स्वरूप आणि लेखक सूची भूमी प्रकाशन, लातूर, दु.आ. २०१३
- ५) आमची श्रीवाणी, नव्वदोत्तरी मराठी साहित्य विशेषांक, जून-सप्टेंबर २०१७
- ६) दैनिक मराठवाडा, रविवार दिनांक २० ऑक्टोबर १९९६.

जयंत पवार यांच्या फिनिक्सच्या राखेतून उडाला मोर या कथासंग्रहातील कामगार जीवन

श्री. अमोल तुकाराम चव्हाण

मराठी विभाग, संशोधन केंद्र, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर, सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर

संपर्क - ९४२३३३६१५४

Email :- amolc3700@gmail.com

प्रा.डॉ. शकील शेख

प्रभारी प्राचार्य, सौ. सुवर्णलता गांधी महाविद्यालय वैराग,

संपर्क :- ९४२३३२९४३१ Email :- shakilshaik9431@gmail.com

प्रस्तावना :-

जयंत पवार हे नाव मराठी वाचकांना अधांतर या नाटकाने परिचित पण त्यांनी महानगरीय विशेषतः कामगार जीवनावर लिहलेला पहिला कथासंग्रह “ फिनिक्सच्या राखेतून उडाला मोर” याने त्यांना वेगळी ओळख दिली. ऐंशींच्या दशकानंतर मराठी साहित्यात महानगरी आणि कामगार संवेदना बोथट झाल्यासारख्या वाटत असताना, जयंत पवारांच्या या कथासंग्रहाने या उध्वस्त विश्वाकडे वाचकांचे लक्ष वळवले. महानगरातील कामगार जीवनाचे चित्र आपल्या नाटकांमधून दर्जेदारपणे रंगमंचावर आणल्यावर त्यांच्या “ फिनिक्सच्या राखेतून उडाला मोर” या कथासंग्रहाने त्यांच्यातील दर्जेदार नाटककारासोबत एका दर्जेदार कथालेखकाला पण पाहिले. या कथासंग्रहात एकूण सात कथा आहेत पण या सातही कथा लिहण्यासाठी त्यांना तब्बल सात वर्षे लागली. यामध्ये लेखक म्हणून असलेल्या त्यांच्या अभिव्यक्तीचा अस्सल परिचय व्हाव्या एवढ्या दर्जेदार कथा त्यांच्या या संग्रहात आहे.

कथांची पार्श्वभूमी :-

पवारांच्या कथेमध्ये महानगरीय संवेदना आहेत, मात्र या संवेदना मध्ये पिचल्या गेलेल्या कामगार वर्गाचे दुःख आहे. या दुःखाला अनेक वाटा आहेत, अनेक कंगोरे आहेत. जागतिकीकरणाच्या लाटेत अर्थव्यवस्थेत करून गेली, त्याची झळ ग्रामीण भागातील लोकांना पण तितकीच बसली. जागतिकीकरणाचा महत्वाचा परिणाम म्हणजे बोकाळलेला चंगळवाद आणि चंगळवादी झालेले लोक. “मागणी तसा पुरवठा” आणि वस्तूची गरज नसताना पण आपल्याकडे ती वस्तू असा मध्यमवर्गीय लोकांचा झालेला दृष्टीकोन. उत्पादकांनी नवनवीन गरजा निर्माण करून त्या मध्यमवर्गीय लोकांवर पेरल्या त्या पूर्ण करण्यासाठी मध्यमवर्ग आणि कनिष्ठ मध्यमवर्ग छाती फुटेपर्यंत धावत सुटले. याच लाटेत मुंबईतील गिरणी कामगार आणि गिरणगाव उध्वस्त झाली. गिरणी कामगारांची कुटुंब विस्थापित होऊन वसई - विरार ते कर्जत खोपोली पर्यंत पसरली. अशा विस्थापित विखुरलेल्या कामगारांच्या उध्वस्तपणाच्या कथा त्यांच्या या कथासंग्रहात आहेत.

फिनिक्सच्या राखेतून उडाला मोर :-

मोडलेल्या गिरणगावची आणि गिरणीची शोकांतिका भेदकपणे साकारणारी शीर्षककथा. कामगार लढ्याची शोकांतिका आणि त्याचा जागतिकीकरणाशी संबंध जोडणारी हि कथा जयंत पवार यांच्या कथालेखनाचा आरंभबिंदू म्हणून ओळखली जाते. भूतकाळातल्या फिनिक्स मिलचं आताच्या चकचकीत मॉलमध्ये झालेलं भयावह रूपांतर स्पष्ट करते. मिलच्या जागेवर उभा राहिलेला मॉल म्हणजे काळाचा जबडा आहे कि काय असे लेखकाला वाटते. त्या मॉलमध्ये आता अनेक शॉप आहेत, गाड्यांची शोरूमस आहेत. पार्किंग लॉट मध्ये गाड्या जात आहेत. महत्वाचे म्हणजे अनेक बायका मेकअप करून, या जगातलं वातावरण आणि रस्त्यावरच वातावरण यात जमीन आस्मानचा फरक आहे. आत जाणाऱ्या लोकांच्या भरल्या पोटाला मन भरवण्यासाठी केवळ टाईमपासची जागा म्हणजे हा फिनिक्स मॉल आहे. पण त्या मॉलची जागा पोट भरणाऱ्या अनेक कामगारांची पोटं भरणारी जागा होती. ती जागा आज अशा धनदांड्या लोकांच्या वेळ घालवण्याचे साधन व्हावी हा काळाचा बदल लेखक कथेच्या सुरुवातीला पटवून देतो. या कथेत भेटणारा नायक घनश्याम हडकर तो फिनिक्स मॉलमध्ये जातो, त्याच्या खिशात केवळ ११२ रुपये आहेत. हे ११२ रुपयात त्याला बरच काही खर्च करायचे आहे. खिशातली तीन आकडी रक्कम आणि मॉलच्या प्रत्येक दुकानात प्रत्येक वस्तूची किंमत चार आकड्यात आहे. त्याच्याकडे असलेल्या पैशात तो अंदाज मांडतो, पण कोणतीच वस्तू तो सहज घेऊ शकत नाही. आपण वस्तू घेऊ शकत नाही. पण किमान त्या बघू तरी शकतो, कारण बघायला पैसे पडत नाहीत. त्याचं भावनेन तो आत येतो १७९ रुपयात असणारे २ टॉवेल बघून तो विचार करतो, घ्यावे पण आपण अंधोळ कधी केली हे अंगालाही माहित नाही, आणि पाण्यालाही माहित नाही हे त्याच्या लक्षात येत नाही. त्यावेळी तो विचार करतो, तो भांडी घरी न्यावी पण बाप ती विकून दारू पिऊन येईल हा विचार त्याच्या मनात डोकावतो. बाय वन गेट टू मध्ये तो एक शर्ट घ्यायचा विचार करतो, पण १०० रुपयाला एक शर्ट मिळत नाही, पण तो मिळेलच या आशेने तो आत आलेला असतो. त्याचं कारणही तसचं असत घनश्यामला काम मिळत नसत आणि खिशात पैसे पण नाहीत या परिस्थितीत तो निराश आहे. एका कुरियर सर्व्हिसवाल्यांनी केवळ त्याच्याकडे चांगली कपडे नाहीत यासाठी त्याला काम दिले नव्हत म्हणून त्याला शर्ट हवा होता. घरी तो बायकोला आणि मुलीला काहीतरी घेऊन जाण्याचा विचार करतो. शर्ट असणे महत्वाचे आहे, पण दुकानातील सेक्युरिटी त्याला हाकलून लावतात आणि त्याच्यावर लक्ष ठेवतात. त्यात एका अंडरवेअरच्या दुकानातील एक चड्डी उचलतो, त्यावेळी त्याची चोरी पकडली जाते, सेक्युरिटी पकडेल या भीतीने तो जोरात पळत सुटतो. मॉलच्या सुरक्षारक्षकांना चकवा देऊन तो बाहेर येतो मात्र रस्त्यावरचा एक माणूस पकडून देतो. चोर चोर

या आरोळ्यांनी रस्त्यातले लोक त्याला पकडतात आणि गर्दीत चोप देतात. मारहाण झालेला घनश्याम मरणाच्या दारात असताना त्याला आपल्या आज्याचा चेहरा दिसतो.

घनश्यामच्या मृत्युच्या वेळी त्याचं शरीर अहमद सेलर मशिदीच्या जवळ पडलं होतं आणि हिंदू हॉटेलातून बाहेर पडणारी मानसं त्याला बघून पुढे जात होती. त्याच्या रक्ताचा ओघळ कुठे जायचा म्हणून जाग्यावर थांबला. लेखकाने या प्रसंगात मुंबईच्या जीवनात एखाद्या माणसाचा मृत्यू पण लोक किती सहजतेने घेतात हे दाखवले आहे. या कथेचा flashback दाखवताना लेखक घनश्यामच्या रक्ताचा ओघळ फिनिक्स मॉल समोरून समोरच्या कामगारांच्या खिमाजी नागजी चाळीत जाऊन पोहचला असे सांगतो. त्याच्या घरात तो मेला याची बातमी पाच तासांनी कळली, त्या वेळी त्याचा बाप दारू पिऊन येऊन झोपला होता. त्याच्या सुनेला सावरून शेजारचे लोक घनश्यामची बॉडी आणायला गेले. शेजारच्या बायका रडायला लागल्या तेव्हा त्याच्या बापाला त्याचं काहीच वाटत नव्हते. त्याची उतरली नव्हती हे त्याच्यापाठीमागचे कारण होतं. घनश्यामच्या आजोबाला पंढरी हडकरला त्याच्या मुलीनी सांभाळला होता, कारण त्याचा मुलगा गिरीधर हा निकम्मा होता. पंढरी हडकरला आपला नातू मेला आहे हे कळल्यावर मोठ्याने हंबरडा फोडायचा होता पण त्याला ओरडता येत नाही. यापाठीमागे त्याने आपल्या बायकोचा, सुनेचा मृत्यू बघितला होता. या सगळ्यात त्याचा नातुवर जीव होता.

पंढरीचा मुलगा गिरीधर आणि त्याचं अजिबात जमत नव्हतं. बापावर त्याने हात उचलला तेव्हा त्याने त्याचा विषय सोडून दिला. गिरीधरला आपण पराभूत झालो आहे आणि पराभूत होण्याचे खापर तो आपल्या बापावर फोडत होता. पंढरीने त्याच्या मुलाला गिरणीमध्ये होणाऱ्या संपात, संप मोडणाऱ्या आणि फोडणाऱ्या लोकांमध्ये सामील होऊ नकोस म्हणून सांगितले होते. यात दत्ता सामंत प्रणीत गिरणी संपाचे पहिले सहा महिने यशस्वी झाल्यावर, फिनिक्समध्ये कामगार घुसवायचे असा प्रयत्न मजदूर संघाचा होता. यात पंढरीचा मुलगा गिरी सामील झाला. संप मोडून काढणाऱ्या लोकांना इंदिरा गांधींचा पाठींबा होता. सत्तर रुपये पगार, दोन वेळचे जेवण आणि नाष्टा मिळणार म्हणून संप फोडणाऱ्या लोकात गिरी सामील झाला. याला पंढरीचा विरोध होता. गिरी मात्र बापाचं ऐकायला तयार नव्हता, तो सांगतो आत जाऊन काम केले कि परमनंत होणार आहे. पंढरी त्याला कोणाच्या पोटावर पाय देऊ नको, अर्धपोटी कामगारांच्या पोटावर पाय देऊ नको आणि त्यांचा तळतळाट घेऊ नको, आठ तास काम करूनही ज्यांना ताठ मानेने जगता येत नाही. पोटच्या पोरानं भविष्य उजळ माथ्याने पाहता येत नाही. हा कामगाराने स्वतःच्या पिचलेपणावर काढलेला राग वाटतो. ज्याने नाडले त्याच्या नरड्यावर पाय ठेवून स्वाभिमानाने जगायला शिकलेला कामगार आणि त्यांचीच पोरं आज संप मोडणाऱ्या लोकांत सामील होत आहेत. याचा पंढरीला राग येतो. तो इमानदारीने 25 वर्षे सेवा केली त्याचे मालकांनी काय चीज केले हे विचारतो तेव्हा पोरगा इमानदारी काय चाटायची आहे का ? गिरी विचारतो. संप मोडून काढणारात सामील होऊन मिलमध्ये संप मोडून कायम झालेला गिरी त्याच्या कामावरच्या चुकांनी कामावरून काढला जातो. संप मोडणाराचे आयुष्य मोडून जाते. त्यावेळी पंढरीला त्याची आई आठवते जिने बितिया मिलमध्ये संप यशस्वी करून दाखवलेला होता. तिचा मुलगा पंढरी फिनिक्स मिलमध्ये काम करत होता त्या मिलला आग लागून ती जळाली. या आगीत काय जळाले याची यादी देताना पंढरी सांगतो, भुसा, लाकूड जळाले, पण सोबतीला कामगारांचे गाढवश्रम, बोनसचे वायदे, हक्कांसाठीचे लढे, संप आणि घेराव, आणि त्यांची टिनपाट स्वप्ने जळाली. जळलेल्या मिलच्या ठिकाणी उभा राहिला फिनिक्स टावर्स. फिनिक्सच्या मुर्दाड जमिनीवर रोवलेले दोन विजयस्तंभ किंवा ट्वीन टावर्स. त्या फिनिक्सच्या टावर समोर पंढरीचा नातू श्यामचा जीव गेला. श्याम या सगळ्या जाचातून होरपळीतून सुटला. जगण्याच्या संघर्षातून सुटला, असे लेखकाला वाटते. उध्वस्त कामगार जीवन या कथेत दिसून येते.

टेंगशेंच्या स्वप्नात ट्रेन :- या कथेत गुदमरून टाकणाऱ्या सामाजिक वास्तवाचे ताण पेलणं अशक्य झालेल्या टेंगशेंना स्वतःच्या नाकर्तेपणाची भावना अपराधी वाटते. ती व्यक्त करण्यासाठी कथेचं माध्यम सापडतं. रेल्वेचा मोटरमन असणारा टेंगशेंचा बाप दुसऱ्याच्या चुकीमुळे लोकांच्या रोषाचा बळी व्हायचा पण टेंगशेंच्या रडण्याने त्याचा बाप वाचतो. तेव्हा पासून तो भय भीत होतो आणि त्याला स्वप्नात धावती ट्रेन यायला सुरुवात होते. त्याचे वडील गेल्यानंतर तो मुका झाला, अवतीभोवतीच्या घटकांकडे तो मुकेपणाने पाहायला लागला. बऱ्याच गोष्टी मनात असून तो कोणाला काही बोलत नव्हता. न बोलण्यापेक्षा त्यांनी कथा लिहायला चालू केल्या त्यांच्या त्या कथा बोलक्या असल्या तरी कृतीशून्य होत्या. स्वप्नात येणाऱ्या ट्रेनमध्ये एक दिवस कोणीतरी गुंड एका मुलीची छेड काढत आहेत, असे दिसते. त्यावर उपाय म्हणून टेंगशें मोटरमनला ट्रेन थांबवायला सांगतात. मोटरमन वेळेत पोहचण्यासाठी ट्रेन थांबवायला नकार देतो. स्वप्नात मोटरमन त्यांना हि ट्रेन थांबणार नाही याची कल्पना देतो. ती कुठे थांबेल हे सांगता येत नाही तसेच लहानपणी मनात बसलेली ट्रेनची भीती टेंगशें कुठपर्यंत घेऊन जाईल हे सांगता येत नाही.

साशे भातर रुपयांचा सवाल अर्थात युद्ध आमचे सूरू :-

या कथेत सिद्धेश अपार्टमेंट आणि जिजाऊ नगर या दोन चाळीतील संघर्षाचे चित्रण लेखकाने केले आहे. बळी जंगम हा रोज दुध घालणारा माणूस, भाऊसाहेब नावाच्या माणसाच्या घरी तो कित्येक वर्षे दुध घालतो. एका महिन्यात त्याच्या दुधाचे सहाशे बहात्तर रुपये जमा होत नाहीत. त्यामुळे तो गिन्हाईकाला बिल देताना ते पैसे बिलात वाढवून देतो तेव्हा भाऊसाहेबांची पत्नीला ते बिल जास्त वाटते. त्यातले सहाशे बहात्तर रुपये त्यांनी दिलेत असे वाटते, यातून एक संघर्ष उभा राहतो. वाद विकोपाला जातो. एकूण बिलातील काही रक्कम बळीला मिळण्याची शक्यता होती पण बळीच्या घरी बायको आजारी, मुलाचा पगार झाला नव्हता. त्यामुळे त्याचे बजेट कोलमडून पडले होते. पैसे मागायला गेलेल्या बळीला भाऊसाहेबांनी हाकलून लावले आणि त्याच्या धार्मिक भावना दुखावल्या गेल्या. त्याला त्याच्या चाळीतील लोक सपोर्ट करत राहतात. यानंतर दोन्ही चाळीत वाद चालू होतो. बळी जंगम त्याचे पैसे परत मिळण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करत राहतो. पण पैसे मिळत नाहीत. यामध्ये दोन्ही चाळीत वादावादी होतात. त्यातच जिजाबाई नगरात राहणाऱ्या बायका सिद्धेश अपार्टमेंट मध्ये कामासाठी जाणार नाहीत यासाठी असहकार

आंदोलन चालू करतात. जिजाबाई नगरातल्या बायका सिद्धेश अपार्टमेंट मध्ये धुणीभांडी करायला जाणार नाहीत. दुध, पेपर, हार टाकणार, प्लंबिंग, सुतारकाम इ. कामे करणार एकप्रकारे कामगारांनी मालकांच्या विरोधात उभारलेले हे बंडच. यावरती दोन्ही बाजूंकडून तोडगा काढण्याचा प्रयत्न होतो, पण नंतर त्याची जागा संघर्षाने घेतली जाते. हा संघर्ष हाणामारीपर्यंत पोहचला. भाऊसाहेबांच्या बायकोला न दिलेले पैसे सापडतात. त्यावेळी त्या भांडण मिटवण्याचा प्रयत्न करतात. पण यात अहंकार आडवा येतो. त्यातूनही बळी एक दिवस भाऊसाहेबांची घरी जाऊन माफी व भांडण मिटवण्याचा प्रयत्न करतो. याच कारण भाऊसाहेबांची मुलगी बळीचा मुलगा राजाने पळवून नेलेली असते. त्यामुळे नातेवाईक झालो या अर्थाने बळी सगळी विसरून आला तरी भाऊसाहेब मान्य करत नाहीत.

या कथेच्या शेवटी भाऊसाहेबांना भेटायला आलेला त्यांचा साडू सांगतो, जिजाबाई या झोपडपट्टीत राहणारे लोक अंमली पदार्थाची स्मगलिंग करतात. या आरोपावर आपण जिजाबाई नगरावर बुलडोझर लावूयात. तुम्ही राजाला जावई म्हणून स्वीकार करून त्याला आपल्या बाजूला वळवून घ्या. त्याला त्याच्या आईबाप भावापासून तोडा असा उपाय सांगतो. मोठ्या इमारतीतील माणस झोपडपट्टीतील माणसांच्या संघर्षात उभा राहणारा वर्ग संघर्ष या कथेत आला आहे.

चंदूच्या लग्नाची गोष्ट :-

या कथेत चंदू नावाच्या मुलाची कथा सांगितली आहे. मुंबईतल्या आदर्श नगरात राहणाऱ्या चंदू नावाचा एक मुलगा आपल्या एका रेडलाईट एरियात जातो, तिथल्या मुलीच्या प्रेमात पडतो, घरचा विरोध पत्करून, तो तिथल्या मुलीसोबत लग्न करतो. या सगळ्यात तो घरापासून दूर जातो. ज्या ठिकाणी त्याचं पुनर्वसन केलेलं होते त्याठिकाणी नंतर त्याच्या बायकोच्या जुन्या मैत्रिणी भेटायला येतात, यात चंदू तिला हाकलून लावतो, व घरी परत येतो. परत आल्यावर त्याचं पुन्हा दुसर लग्न लावून दिले जाते. झाले गेले विसरून चंदू पुन्हा बोहल्यावर चढायला तयार होतो. या कथेत एक संघर्ष अंधान्या जगाचा आणि उजेडातील जगाचा चितारला आहे. अंधारात केलेली कोणतीही कृती माणूस किती सहजपणे विसरून जातो हे यातून कळून येते.

समारोप :-

जयंत पवार यांचा हा कथासंग्रह आणि या संग्रहातील प्रत्येक कथा कामगार आणि मालक यांच्यामधील संघर्ष अधोरेखित करते. या संघर्षाला प्रत्येक बाजू आहे, मालक – कामगार, गरीब – श्रीमंत, इमारतीतले – झोपडपट्टीतील, अशा सर्व संघर्षातून हा कथासंग्रह प्रत्येक क्षेत्रातील कामगारांचे जीवन जगाच्या पडद्यावर आणतो.

निष्कर्ष :-

कोणत्याही चांगल्या लेखकाला पछाडणाऱ्या जन्म मृत्यू, दुःख, हिंसा, या गोष्टी सोबत जयंत पवारांच्या कथेत कामगार जीवनाचे संघर्ष समोर येतात. मुंबईच्या गिरणी बंद झाल्यावर गिरणगाव म्हणून असलेली ओळख मोडून पडल्यावर, गिरणी कामगारांचे उध्वस्त झालेले जीवन कथेच्या माध्यमातून सक्षमपणे पडद्यावर येते.

संदर्भ :-

- १) पवार जयंत – फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर, लोकवांगमय गृह प्रकाशन
- २) चित्रे निखिलेश – प्रस्तावना, फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर, लोकवांगमय गृह प्रकाशन

जयंत पवार यांच्या 'वरनभातलोन्चा नि कोन नाय कोन्चा' या कथासंग्रहातील कामगार जीवन

श्री. अमोल तुकाराम चव्हाण

मराठी विभाग, संशोधन केंद्र, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर, सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर

संपर्क - ९४२३३३६१५४

Email :- amolc3700@gmail.com

प्रस्तावना :-

जयंत पवार यांनी आपल्या कथासंग्रहातून आणि अनेक कथांमाधुन मायानगरी मुंबई आणि मुंबईतील गिरणी कामगार यांच्या जीवनावर प्रकाश टाकला. महानगरातील जगण्याच्या गुंतागुंतीवर, महानगरातील सामाजिक विषमता आणि वर्गीय उतरंड यावर भाष्य करणाऱ्या कथा जयंत पवार यांच्या लिखाणातून येतात. महानगराच्या सामाजिक स्थित्यंतराचे नव भांडवलशाहीच्या पार्श्वभूमीवर त्यांनी लिहिलेल्या कथांमधून असंख्य प्रश्नांना वाचा फोडली गेली. मुंबईतील मध्यमवर्गीय माणसांच्या जगण्याचे अनेक स्तर त्यांच्या कथेतून व्यक्त झाले आहेत. त्यांच्या लेखनात माणसाचे दुःख समोर येते, सर्वसामान्य माणसांचे दुःख हे लेखकाचे दुःख बनते. महानगरात होणाऱ्या शोषणावर ते नेहमी बोलत राहिले. नवभांडवलशाही व्यवस्थेत माणसाचे झालेले स्तरीकरण, महानगरातील वर्ग, जात, जाणीवा, स्त्रियांच्या अधिक गडद झालेल्या प्रतिमा, जगण्याचे निरर्थकत्व, मानवी अस्तित्वाचे प्रश्न, मरण सोपे वाटावे इतकी जगण्याची उदासीनता विनाशाकडे महानगरांचा होणारा प्रवास, कानागारांच्या जीवावर मोठे होणारे शहर नंतर त्यांच्याच जीवावर उठते. जागतिकीकरणानंतर ढासळलेली मूल्यव्यवस्था गिरणी कामगारांची मालकांनी लावलेली विल्हेवाट. कामगार लोकांना कायमच बाहेर फेकणारी व्यवस्था. कष्टकरी, कामगार माणसांची असलेली बांधिलकी हे त्यांच्या कथेचे वैशिष्ट्य.

जयंत पवार यांच्या कथेमागचे विश्व :-

श्रमसंस्कृतीचा वारसा सांगणाऱ्या मुंबई बेटावर, पोटाची खळगी भरण्यासाठी मुंबईत आलेल्या अनेक कामगारांचे विश्व म्हणजे गिरणी. या गिरणींनी फक्त उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सुटला नव्हता तर, गिरणीच्या भोवती राहणाऱ्या कामगार वस्त्यांमधून एक नव सांस्कृतिक वातावरण उदयाला आले होते. नाही रे वर्गाचे प्रतिनिधित्व करताना या माणसांनी बौद्धिक आणि सांस्कृतिक संपन्नतेने मुंबईच्या सांस्कृतिकतेत भर घातली होती. भांडवलदार आणि कामगार यांच्या संघर्षात या लोकांच्या जीवनाबरोबर इथले सांस्कृतिक वातावरण पण नष्ट झाले. मुंबईची आर्थिक राजधानी हि ओळख होत असताना, या ओळखेनेच कामगारांच्या भावविशाला सुरंग लावला. २००१ साली सरकारने गिरणी कामगारांचा कायदा बदलला आणि बिलडर लॉबीने मुंबई स्वतःच्या ताब्यात घेतली. परळ, लालबाग, काळाचौकी येथील कामगारांबद्दलची नकारात्मक प्रतिमा व्यवस्थेने उभा केली. कामगार वस्त्यांची जागा, उंच टावर्सने घेतली. त्यामुळे अनेक कामगार आणि त्यांच्या पिढ्या देशोधडीला लागल्या. गिरणी तोट्यात जाऊन तिथे मॉल उभा करण्याची शर्यत सुरु झाली. मुंबईचा आत्मा असणारा कामगार मात्र या प्रक्रियेत पहिल्यांदा व्यवस्थेच्या बाहेर, आणि नंतर मुंबईच्या बाहेर गेला. आपल्या सहिष्णूतेसाठी, उदारमतवादी असलेले शहर धार्मिक दंगलीचे केंद्र बनले. कम्युनिस्ट लोकांचे बालेकिल्ले बाजूला होऊन कामगार चळवळ राजकीय प्रश्नांचे कुरण बनले.

कथांचे स्वरूप :-

मानवी वेदनेची ठसठस मराठी कथाविश्वात या ना त्या रूपांत उमटत होतीच. मनाचा तळ ढवळून काढण्याची ताकदही या कथेमध्ये होती, परंतु वर्ग आणि वर्गभेदातून उद्भवणाऱ्या मानसिक-भावनांचे संघर्षांचे भान तिच्या ठायी तसे अभावानेच होतं. प्रस्तुत कथासंग्रहाद्वारे कथाकार जयंत पवार ही उणीव भरून काढताना वंचितांच्या वाट्याला येणाऱ्या वेदनेच्या अदृश्य छाटांचेही समर्थपणे दर्शन घडवतात. "कथाकार हा कधी काळच्या वंचितांचा वंशज आहे. कथाकाराने डोळ्यांना दिसणाऱ्या आणि कानांना ऐकू येणाऱ्या वास्तवापलीकडे पोहचण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. माझा स्वतःचा तसा प्रयत्न असतो. जसं घडलं तसं सांगणं, म्हणजे, कथा हे सोपं समीकरण रूढ झाल्याने कथा निःसत्व झाली." कथा या वाङ्मय प्रकाराच्या संदर्भातलं हे विचार प्रवर्तक असं चिंतन. कथाकार जयंत पवार यांनी 'फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर' या कथासंग्रहाला साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाल्यानंतर व्यक्त केलेलं. याच मनोगताचा सारांश पवार यांच्या 'वरनभातलोन्चा नि कोन नाय कोन्चा' या प्रस्तुत कथासंग्रहाला सुरुवातीला जोडला आहे. त्यातून त्यांची ठाम भूमिका आणि स्वतंत्र लेखनशैलीचे महत्त्व वाचकांपर्यंत पोहोचले आहे.

कथासंग्रहातील कथांचा अभ्यास :-

त्यांच्या 'वरनभातलोन्चा नि कोन नाय कोन्चा' या प्रस्तुत कथासंग्रहात पाच दीर्घ कथांचा समावेश आहे. अर्थातच आपल्या कथालेखनाच्या भूमिकेशी प्रामाणिक राहूनच त्यांनी हे कथालेखन केले आहे. "आपण वंचितांचे प्रतिनिधी आहोत" हे ते क्षणभरही विसरले नसल्याचे या कथा वाचताना प्रत्ययाला येते. कथेला कल्पकतेची, अद्भुताची तर कधी सौम्य विनोदाची, उपहासाची जोड ते देतात. वंचितांच्या जीवनातील अभावग्रस्तता, अगतिकता, व्यथा, वेदना आणि कारुण्य कथाभर ओसंडून वाहताना जाणवते. अद्भुततेतून, कल्पनारम्यतेतून साकारत जाणाऱ्या त्यांच्या कथेला काळीज कापत जाणाऱ्या कारुण्याची अशी काही किनार असते की, कथा वाचून झाल्यावर वाचक सुन्न होतो, अंतर्मुख होतो. कथा ज्या परिसरात घडते, तो परिसर ते, चित्रकाराने कुंचल्याने चित्र रंगवावे, तसा शब्दातून जिवंत करताना. त्यांच्या कथेतील पात्रं सजीव

साकार होऊन आपल्या आसपास वावरत असल्याचा भास होतो. कथालेखनाची त्यांची शैली एवढी प्रभावी आहे की, कथांतर्गत विविध स्थळांवर ते सहज लीलया संचार करतात आणि वाचकालासुद्धा बोट धरून फिरवून आणतात. 'वरनभातलोन्चा नि कोन नाय कोन्चा' संग्रहातील कथा वाचताना वाचक कथा केवळ वाचत नाही तर, कथाभरच्या कल्पनारम्य अद्भुत वातावरणात विस्मयचकित होऊन कथा अनुभवत व पाहत राहतो. जयंत पवारांची कथा नागर असली तरी वंचितांचं बोट कधी सोडत नाही.

'बाबलच्या आयुष्यातील धादांत सत्य...' ही या संग्रहातली पहिलीच कथा. या कथेचा निवेदक मधून मधून वाचकाशी कथांतर्गत संवाद साधतो. हा संवाद कथेत वेगळ्या टाइपात नोंदवलेला आहे. कथेतील या संवादातील, 'नुसत्या वास्तवाने हृदय उचंबळत नाहीत, जर ती उचंबळत असतील, तर समजावं की त्या वास्तवात अद्भुताचा अंश आहे, नवी मिथकं निर्माण करणं लेखक म्हणून माझं काम आहे, मिथकं अलौकिक माणसाचीच होतात, वास्तवाशी फारकत म्हणजे सत्याशी फारकत नव्हे, किंबहुना वास्तवाला मुरड घालूनच सत्यापर्यंत पोहोचता येईल असे माझे मत आहे, काळाच्या मोठ्या टापूवर परिणाम करत काही मूल्य रुजवायची असतील तर कथाकार म्हणून मला मिथकंच रचली पाहिजेत,' अशी काही विधानं कथा लेखकाची कथा लेखनामागची भूमिका अधिक स्पष्ट करतात. वाचकाला एका अद्भुतांची अनुभूती देतात. वास्तव दाखवून अधिक काही साधणार नाही. 'काळाच्या मोठ्या टापूवर परिणाम करत काही मूल्य रुजवायची असली तर कथाकार म्हणून मला मिथकंच रुजवली पाहिजेत. बाबलचं मिथक माझ्या हाताशी आहे, पण ते कसं विश्वासाह बनवायचं हा माझ्या पुढचा पेच आहे.' आणि हा पेच एकंदरीतच सांस्कृतिकता, वैचारिकता आणि साहित्यनिर्मिती यावर अचूकपणे बोट ठेवणारा आहे.

'सर निघाले सप्तपाताळाकडे' या कथेत पत्रांचे मिथक वापरून कथाकाराने मानवी जगण्याचे तिढे मांडले आहेत. वास्तवाचे कितीतरी तुकडे या कथेत पत्रांच्या माध्यमातून कथाकार

'सर निघाले सप्तपाताळाकडे...' ही एका वयोवृद्ध प्राध्यापकाची कथा. लेखक प्राध्यापकासोबत वाचकाला पोस्टाच्या अंधान्या गोदामात, वितरित न होता पडून राहिलेल्या कुबट पत्रांच्या गराड्यात घेऊन जातात. मग, 'पत्र म्हणजे संवाद आणि संवाद म्हणजे माणूस जिवंत असल्याची खूण' असं सूचक विधान करून, पडून राहिलेल्या पत्रांतील मजकुरातून वंचितांच्या कुबट, अंधान्या आयुष्याचं दर्शन घडवतात. वंचितांच्या आयुष्याच्या जीवघेण्या दर्शनाने वाचक सुन्न होतो. 'हालीच्या पोरीना कायपन सहन करायचे नसते. मग बाईच्या जन्माला येऊन काय उपेग मावली' अशा शब्दांत लेखक स्त्रियांच्या सोशिक, शोषित जीवनाचं भेदक विदारक सत्य उजागर करतात. वंचितांच्या जीवनातील एकूणच अभावग्रस्तता, अगतिकता, व्यथा आणि वेदना, तीरासारखी काळजात रुतून बसते. 'आपलेपणा नसतो तिथे शोषण क्रूर होतं.' 'माणसं नाही आयुष्यभर पडून राहतं? कुत्रं विचारत नाही. 'जन्म म्हणजे नवं सृजन, असंच काही नाही. एका जन्माबरोबर एक मृत्यूही जन्म घेतो.' सगळ्या आयुष्याच्या तळाशी बालपणाचा अर्क असतो, अनेक ज्येष्ठाना घरी एकटे राहण्याचे भय वाटते. 'एकट्या माणसाला शहर खाऊन टाकतं.' कथेतील अशी काही विधानं वर्तमान जगण्यातील वास्तवाआड दडलेलं अमानुष सत्य अधोरेखित करून वाचकाला अस्वस्थ करतात.

'वरनभातलोन्चा नि कोन नाय कोन्चा'! ही मुख्यतः बय व डिंग्या यांच्या आयुष्याची परवड कथन करणारी कथा. तरीही अनुषंगाने या कथेत अनेकानेक पात्रं येतात. बय व डिंग्या यांच्या आयुष्याची फरपट तर ही कथा प्रवाहीपणे कथन करतेच, पण सोबतच नागरी जीवनातील वंचितांच्या शोकांतिकेलाही सहज हात घालते. लेखक कथांतर्गत पात्रांच्या आयुष्याशी संवेदनशील आत्मीयतेने एकरूप झाले असल्याने या शोकांतिकेतील कारुण्य वाचकाच्या मनाला हेलावून टाकते. दीर्घ असली तरी कल्पनारम्यता, अद्भुतता यांच्या आधारे आकारत जाणारी ही कथा वाचकाला अक्षरशः खिळवून ठेवते. आपल्याच घराला पारखी होत जाणारी माणसे, हा जयंत पवार यांच्या चिंतनाचा विषय आहे. अर्थात मुंबईच्या पार्श्वभूमीवर जमिनीसाठीचा संघर्ष किती जीवघेणा असतो, याचा शोध त्यांनी आपल्या कथांमधून घेतला आहे. 'वरनभातलोन्चा नि कोन नाय कोन्चा' ही शीर्षककथा बय आणि डिंग्या या आज्ञा आणि नातवातील मूलभूत संघर्षाची कथा आहे. या कथेचे केंद्र मुंबईतील बांधकामाच्या धुरळ्यापासून काळाचौकी, दत्ताराम लाड मार्ग, मारुतीचे देऊळ, सीता सदन, पॉश कपड्यातील करू कंपनी, इंडस्ट्रीत जाणाऱ्या बायका, इंदू मिलची भिंत, जयहिंद देशी दारूचा बार, येथून सरकत सरकत 'बैदेवाली बय'वर स्थिरावतो. ती बारच्या बाहेर अंडे विकत बसली आहे. 'एकवेळ जग बुडेल, पण बय ताठ हाईल' अशा बैदेवाल्या बयला मोडून टाकण्याची क्षमता हे शहर बाळगून आहे. आपल्याच जागेला पारखी होणारी 'बय', तिचा संघर्ष मूल्यात्मक आहे, तो आपल्या निरागस नातवासाठी डिंग्यासाठी आहे. पण बय आणि डिंग्या जोपासू बघणारी मूल्यात्मकता, स्वार्थमूलक मानवी वृत्ती आणि प्रवृत्तीच्या बाजारात निकालात निघते. ही माणसे अशा एका टोकावर उभी आहेत, त्यात ती कोणालाही खाली ढकलू शकतात. माणसांच्या स्वभावाचे, स्वार्थाचे कितीतरी कंगोरे या कथेत सूक्ष्मपणे त्यांच्या कथेत डोकावतात.

'तर्काच्या खुंटीवरून निसटलेलं रहस्य...' ही रहस्यकथाकार असलेल्या अलौकिक जीवन जगणाऱ्या काकांची गोष्ट. कथांतर्गत रहस्य कथा आणि या रहस्यकथांच्या अंगाने काकांचं अलौकिक आयुष्य रहस्यमयरीत्या उलगडत जाणारी ही कथा उत्कंठावर्धक जमून आली आहे. निर्मितीचे कथन करत आणि त्यातील असंख्य शक्यता अजमावत ही कथा पुढे जाते रहस्यकथेला शोभावी अशी पात्रांची काटेकोर विभागणी या कथेत येते. माणसांच्या कितीतरी वृत्ती-प्रवृत्ती, त्यांची स्खलनशीलता या कथेत आहे. जगणे हेच एक रहस्य आहे आणि या रहस्याचा उलगडा करताना, वास्तवापर्यंत पोहोचताना, त्यातील सत्य शोधताना, माणसाच्या आकलनाला कितीतरी मर्यादा पडतात. या कथेतील निवेदनकाराला, त्याचा रहस्यकथाकार असलेला, मृत्यू पावलेला काका स्वप्नात येऊन रहस्यमय कादंबरी लिहायला भाग पडतो. या कथेत कथाकार, माणसांचे कितीतरी पारंपरिक साचे तयार करतो. मुख्यतः स्त्रियांवरचे पारंपरिक आडाखे या कथेत मांडले जातात. 'सुडाने पेटलेली स्त्री म्हणजे इच्छाधारी नागीन.', 'सुमित्रा देवी भारतीय नारी आहे.' या विधानांबरोबरच साहेबराव या पोलिसाला सहज जाळ्यात ओढणारी बालकाश्रमातील डेझी, रहस्यकथेत उभी राहणारी सरस्वती काकूची व्यभिचारी प्रतिमा, 'माझा हॅम्लेट झालाय', म्हणत आपल्या आई आणि काकाविषयी मनात संशय निर्माण झालेला निवेदक, रायबहादूर लक्ष्मीनारायण यांच्या खुनापर्यंत ज्यावेळेस पोहोचतो, त्यावेळेस रायबहादूर निष्पाप मुलांचे लैंगिक शोषण

करत होता, हे त्याच्या लक्षात येते. जे दिसते त्यापेक्षा सत्य वेगळे असते, इथपर्यंत निवेदक पोहचतो. माणसे एकमेकाला वापरत असतात. रहस्यमय कादंबरी निर्मितीच्या अनुषंगाने एकाची वाढ ही दुसऱ्याला खुंटवणारी असते. आणि तरीही तर्काच्या खुंटीवरून रहस्य निसटत राहते याची मांडणी या कथेत येते.

‘तुझी सेवा करू काय जाणे...’ ही या संग्रहातील शेवटची कथा. गिरणी कामगारांच्या आयुष्यातील कारुण्यपूर्ण जीवघेणं वास्तव, ही कथा गणेशोत्सवाच्या पार्श्वभूमीवर कधी सौम्य विनोदातून, कधी उपहासातून, कधी पुराणातील अगम्य, अद्भुत, काल्पनिक कथा, दंतकथा यांचा आधार घेऊन वाचकांपर्यंत पोहोचवते. कथेतील पर्यावरणीय पट खरे तर खूप मोठा विस्तृत. कधी चाळीतील दहा बाय दहाची अंधारी खोली, तर कधी गणेशोत्सवाचा झगमगाटी भव्य मंडप. कधी गिरणीचा परिसर तर कधी समुद्र किनारा. पण हे सर्व पर्यावरण लेखकाने चित्रमयरीत्या आपल्या शब्दातून सजीव साकारले आहे. श्रद्धा, अंधश्रद्धा यांच्याआधारे कालक्रमण करणाऱ्या गिरणी कामगारांचं केविलवाणं आयुष्य, त्या आयुष्यातील करुण कारुण्य लेखकाने टोकदारपणे टिपलं आहे. कथेतून आलेलं गिरणी कामगारांचं जगणं, त्या जगण्यातील कारुण्य मध्यमवर्गीय संवेदनशील वाचकाला शरमेने मान खाली घालायला भाग पाडतं.

गिरणी मालकापासून तर गिरणी कामगारांपर्यंत आणि बिल्डरांपासून तर विस्थापित झोपडवासीयांपर्यंत अवघं नागर जीवन, ‘वरनभातलोन्चा नि कोन नाय कोन्चा’ या संग्रहातील कथा आपल्या कवेत घेताना दिसतात. दीर्घ पल्ल्याच्या असल्या तरी आणि कथांतर्गत पात्रांची संख्या खूप मोठी असली तरी, कथेला कल्पनारम्यता, अद्भुतता यांची बेमालूम जोड दिल्याने कथेतील वंचितांच्या आयुष्यातील जीवघेणं वास्तव व त्या वास्तवाआड दडलेलं कारुण्य खिळवून ठेवतं. आपल्या कथाविषयक भूमिकेशी ठाम राहून जयंत पवार आपल्या कथेतून वास्तवाआड दडलेलं अगोचर विदारक सत्य वाचकाला गोचर करून दाखवतात. त्यामुळेच वास्तव आणखीनच प्रखरपणे काळजाला भिडत राहते

समारोप :-

महानगरात राहणाऱ्या कामगारांच्या खऱ्या जीवनावर प्रकाश टाकण्याचे काम जयंत पवार यांच्या प्रत्येक कथेमध्ये दिसून येते. सामाजिक वास्तवतेचे अनेक कंगोरे त्यांनी आपल्या कथांमधून सुंदर रीतीने गुंफले. मुंबईच्या गिरणी कामगारांची वाताहत करणाऱ्या कथा. या कथांमधून कामगारांच्या तीन पिढ्यांचा संघर्ष चित्रित झाला आहे. केवळ कामगार चळवळीचा संघर्ष नाही तर भांडवलवादी अर्थव्यवस्थेतून उभी राहिलेली आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय सांस्कृतिक उलथापालथ समोर येते.

निष्कर्ष :- जयंत पवार यांच्या कथेत, सर्वसामान्य लोकांना जगण्याचा अधिकार नाकारणारी व्यवस्था मुंबईत कशी अस्तित्वात आली. याचे चित्रण जयंत पवार यांच्या कथेत येते. त्याचबरोबर मुंबईतील कामगार चळवळीची स्थित्यंतर आणि भांडवलदारांशी कामगारांचा झालेला संघर्ष समोर येतो.

संदर्भ:

- ⁱ विसपुते गणेश - जयंत पवार स्मृतिग्रंथ – लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन
- ⁱⁱ पवार जयंत – साहित्य अकादमी पुरस्कार सत्कार समारंभात केलेले भाषण
- ⁱⁱⁱ पवार जयंत - ‘वरनभातलोन्चा नि कोन नाय कोन्चा’ – लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन
- ^{iv} पवार जयंत - ‘वरनभातलोन्चा नि कोन नाय कोन्चा’ – लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन
- ^v पवार जयंत ‘वरनभातलोन्चा नि कोन नाय कोन्चा’ – लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन

मराठी भाषेतून इतर भाषेत भाषांतरित झालेले चित्रपटांचा अभ्यास

श्री. अनिल सुभाष घोडके

मराठी विभाग संशोधन केंद्र, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापुर विद्यापीठ, सोलापुर.

संपर्क- ७०९७१६३३३३ Email :- anilghodake3333@gmail.com

१. प्रस्तावना :-

भारतीय चित्रपटसृष्टी ही जगातील सर्वात मोठ्या चित्रपट उद्योगांपैकी एक आहे, जी विविध प्रादेशिक भाषांच्या योगदानाने समृद्ध झाली आहे. या भव्य पटलावर, मराठी चित्रपटसृष्टीला एक विशेष आणि महत्त्वाचे स्थान आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे, भारतीय चित्रपटसृष्टीचे जनक दादासाहेब फाळके यांनी १९१३ साली 'राजा हरिश्चंद्र' या पहिल्या पूर्ण लांबीच्या आणि मूकपट चित्रपटाची निर्मिती करून मराठी भूमीतूनच भारतीय चित्रपट युगाची सुरुवात केली. या ऐतिहासिक वारशामुळे, मराठी चित्रपटसृष्टीने नेहमीच आशयघन, वास्तववादी आणि सामाजिक बांधिलकी जपणारे चित्रपट निर्मित केले आहेत.

शंभरहून अधिक वर्षांच्या या प्रवासात, मराठी चित्रपटांनी पौराणिक, ऐतिहासिक विषयांबरोबरच कौटुंबिक नातेसंबंध, सामाजिक समस्या आणि मध्यमवर्गीय जीवनशैलीचे सखोल चित्रण केले आहे. कमी बजेटमध्येही सशक्त कथालेखन, उत्कृष्ट अभिनय आणि प्रयोगशील दिग्दर्शन या त्रिसूत्रीवर मराठी चित्रपटांनी आपली वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. अलीकडच्या दोन दशकांत, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि युवा दिग्दर्शकांच्या आगमनाने मराठी चित्रपटांच्या आशयाचा आवाका वाढवला आहे, ज्यामुळे त्यांचा प्रभाव राज्याच्या सीमा ओलांडून इतर भाषांमध्येही स्पष्टपणे दिसू लागला आहे.

अलीकडच्या काळात श्वास सारख्या मराठी चित्रपटाने तर ऑस्कर पुरस्काराच्या शर्यतीत मजल मारली आहे. याचाच अर्थ मराठी चित्रपट सृष्टी जगभरात आपला डंका वाजवताना दिसून येत आहे.

या शोधनिबंधाच्या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू 'मराठी भाषेतील चित्रपटांचे इतर भाषांत झालेले भाषांतर आणि पुनर्निर्मिती' हा आहे. सामान्यतः, 'भाषांतर' या शब्दाचा अर्थ डबिंग किंवा उपशीर्षके असा होतो, जिथे मूळ चित्रपट त्याच स्वरूपात दुसऱ्या भाषेत रूपांतरित केला जातो. परंतु, मराठी चित्रपटांच्या संदर्भात, त्यांच्या कथांची ताकद इतकी आहे की त्यांचे रूपांतर केवळ डबिंगपुरते मर्यादित न राहता, अन्य भाषांमध्ये पुनर्निर्मितीच्या रूपात मोठ्या प्रमाणावर झालेले आहे.

येथे 'भाषांतर' या शब्दाचा उपयोग कथेच्या एका भाषिक सांस्कृतिक चौकटीतून दुसऱ्या चौकटीत होणारा 'प्रवास' या व्यापक अर्थाने केला आहे. या शोधनिबंधात प्रामुख्याने चित्रपटाच्या पुनर्निर्मिती या प्रक्रियेवर लक्ष केंद्रित केले आहे. कारण ही प्रक्रिया केवळ भाषिक बदलाची नसून, सांस्कृतिक आणि सामाजिक बदल आत्मसात करण्याची एक कलात्मक प्रक्रिया आहे.

२ मराठी चित्रपटांची 'कन्टेंट किंग' म्हणून ओळख:-

मराठी चित्रपटसृष्टीतील कथा नेहमीच मानवी भावना, संबंध आणि सामाजिक वास्तवाच्या गाभ्याला स्पर्श करतात. चित्रपटात नेहमी सामाजिकता आणि कौटुंबिक मूल्यांचा विचार केला गेला आहे. यामुळेच या चित्रपटांना अनेकदा 'कन्टेंट किंग' म्हणून संबोधले जाते. चित्रपट बनवण्यापासून ते चित्रपट प्रदर्शनापर्यंत, कमी मार्केटिंग आणि मर्यादित प्रदर्शनाची साधने असूनही, मराठी चित्रपटांनी प्रेक्षकांवर आणि समीक्षकांवर एक अमित छाप सोडली आहे. महाराष्ट्रात मराठी चित्रपटांना थिएटर उपलब्ध न होणे असू द्या, किंवा मराठी चित्रपटात असतच काय ? असं म्हणत मराठी म्हणवल्या जाणाऱ्या मराठी माणसांनी फिरवलेली पाठ असो अशा समस्यांना तोंड देत मराठी चित्रपटांची वाटचाल हि दमदार सुरु असलेली दिसून येते. हिंदी किंवा इतर भाषेतील चित्रपटांना समोर ठेवून मराठी चित्रपट तयार केले जातात असा आरोप मराठी निर्मात्यांवर होतो. अलीकडे अनेक मराठी चित्रपटांची कथानके घेऊन हिंदी व इतर भाषात चित्रपट पुनर्निर्मित केले जात आहेत.

३ पुनर्निर्मिती: कथेच्या सामर्थ्याचा पुरावा:

पुनर्निर्मिती हा केवळ व्यावसायिक व्यवहार नाही; तो मूळ कथेच्या 'सार्वभौमत्वाचा' आणि भावनिक प्रतिसादाचा पुरावा आहे. जेव्हा आपण 'सैराट' (२०१६) या चित्रपटामधील प्रेम आणि संघर्षाची कहाणी हिंदीमध्ये 'धडक' (२०१८) म्हणून पुन्हा तयार केली गेली. तेव्हा ती केवळ एका चित्रपटाची कथा नसते, तर ती एका सामाजिक, आर्थिक आणि भावनिक संघर्षाची कथा असते, जी भारताच्या कोणत्याही भागात प्रेक्षकांना जोडता येते. रिमेकची निवड करणाऱ्या निर्मात्यांना खात्री असते की मूळ कथेमध्ये भाषेच्या मर्यादा ओलांडून प्रेक्षकांना खिळवून ठेवण्याची ताकद आहे. शहर मोठी असताना शहराच्या भोवती असणारी छोटी गाव मोठी शहर खाऊन टाकतात. तिथला शेतकरी असो कि सर्वसामान्य माणूस कसा उध्वस्त होतो याची कथा मराठीत 'मुळशी pattern' या चित्रपटात दाखवण्यात आला होता. तो चित्रपट सलमान खानने हिंदीमध्ये पुनर्निर्मित केला. याचाच अर्थ चांगले कथानक दर्जेदार चित्रपट तयार करते. मराठीतील चित्रपट हिंदीत भाषांतरित होऊन येणे म्हणजे मराठी चित्रपटांची वाटचाल हि चांगली चालली आहे याचे निदर्शक आहे.

४. अभ्यासाची सामाजिक आणि कलात्मक गरज:

मराठी चित्रपटांच्या या भाषांतराचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. कारण, या प्रक्रियेतून दोन भिन्न संस्कृतींमधील भावनिक आणि सामाजिक मुद्द्यांची सांगड कशी घातली जाते, हे समजते.

उदा. 'डॉंबिवली फास्ट' हा चित्रपट मुंबईच्या लोकल ट्रेनमधून प्रवास करणाऱ्या एका सामान्य माणसाच्या हताशेचे चित्रण करतो. ही कथा तमिळमध्ये 'एव्हानो ओरुवन' म्हणून बनवताना, दिग्दर्शकाला मूळ आशय न बदलता, मुंबईतील लोकल ट्रेनचा संदर्भ चेन्नईमधील स्थानिक सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेशी जोडून 'भाषांतर' करावे लागले. हे 'भाषांतर' जरी असले तरी या चित्रपटात मूळ कथेचा 'आत्मा' जपला गेला. हा पुनर्निर्मिती प्रक्रियेतील महत्त्वाचा कलात्मक भाग आहे. या पुनर्निर्मितीच्या प्रक्रियेमुळे प्रादेशिक कथांना राष्ट्रीय स्तरावर एक स्थान मिळते आणि मराठी चित्रपटसृष्टीचे महत्त्व आणि योगदान राष्ट्रीय चित्रपट उद्योगात अधोरेखित होते.

मराठी भाषेतील चित्रपट इतर भाषांत झालेले भाषांतराची काही प्रमुख उदाहरणे आणि त्याचे सविस्तर विश्लेषण अभ्यासणे गरजेचे आहे. मराठी चित्रपटांच्या कथांमध्ये सामाजिक भाष्य, विनोदी आशय आणि मानवी संबंधांची सखोलता असल्याने त्यांचे यशस्वी पुनर्निर्मिती अनेक भाषांमध्ये झाले आहे. 'सैराट' या २०१६ साली आलेल्या चित्रपटात जातीभेद, ऑनर किलिंग आणि प्रेमकहाणी असे विषय हाताळण्यात आला होता. यातून भारतीय समाजात आजही जातव्यवस्था कशी रुजली आहे हे दाखवण्यात आले. प्रेमविवाह आणि प्रेमकहाणी समाजाला कशी मंजूर नाही याचे चित्रण यात केले गेले होते. याच चित्रपटाच्या कथेवर 'धडक' हा हिंदी चित्रपट तयार करण्यात आला. नागराज मंजुळे यांच्या या क्लासिकने सामाजिक वर्गातील विषमतेवर अत्यंत कठोर भाष्य केले. हिंदी रिमेकने भव्यता जपली, पण मूळ चित्रपटातील तीव्रता आणि दाहकता काही प्रमाणात कमी झाली, अशी टीका झाली. मात्र, मराठी चित्रपटाच्या कथेचे सार्वभौमत्व सिद्ध झाले.

डॉंबिवली फास्ट या २००५ साली आलेल्या मराठी चित्रपटात मध्यमवर्गीयांची हताशा, जुने गिरणगाव म्हणून ओळखल्या जात असलेल्या डॉंबिवली मध्ये राहणाऱ्या कामगारांना जगताना येणाऱ्या अडचणी आणि त्यांच्या जगण्याचा संघर्ष यात चित्रित करण्यात आला होता. या कामगारांचा गिरणी मालकांच्या विरोधात असणारा भ्रष्टाचाराविरुद्धचा लढा त्यातील दाहकता दाखवतो. याच चित्रपटाची कथा घेऊन 'एव्हानो ओरुवन' (तमिळ) या चित्रपटाचे आर. माधवन अभिनयाने तमिळ रिमेकने शहरी समस्यांची तीव्रता दक्षिणेकडील प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवली.

मला आई व्हायचंय! २०११ साली आलेल्या चित्रपटात सरोगसी, अर्थात भाडोत्री मातृत्व हा विषय हाताळण्यात आला होता. या चित्रपटाची कहाणी कहाणी घेऊन 'वेलकम ओबामा' या नावाने तेलुगू भाषेत चित्रपट तयार करण्यात आला. राष्ट्रीय पुरस्कार विजेत्या या चित्रपटाने सरोगसीसारख्या संवेदनशील सामाजिक विषयावर भावनिक भाष्य केले. ही कथा दाक्षिणात्य प्रेक्षकांनीही स्वीकारली. आणि त्यांना आवडली सुद्धा.

वि. वा. शिरवाडकरांच्या 'नटसम्राट' या नाटकाला रूपांतरीत करून २०१६ चित्रपट बनवण्यात आला. एका वृद्ध कलाकाराचा रंगभूमीवरील प्रवास संपल्यावर तो स्वतःचे आयुष्य जगू इच्छितो मात्र त्याच्या वैयक्तिक आयुष्यात त्याला जगण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष, कौटुंबिक पातळीवर त्याची होणारी अवहेलना दाखवण्यात आली. त्याचे कथानक घेऊन नटसम्राट (गुजराती), रंगमार्तंडा (तेलुगू) असे भाषांतरीत चित्रपट तयार झाले. शिरवाडकर यांच्या अजरामर नाटकावर आधारित हा चित्रपट नाना पाटेकर यांच्या अभिनयामुळे गाजला. अभिनय क्षेत्रातील माणसाचा संघर्ष कोणत्याही भाषिक सीमांमध्ये बांधला जाऊ शकत नाही, हे सिद्ध झाले.

अशी ही बनवाबनवी हा १९८९ साली आलेला मराठीतील विनोदी चित्रपट, अविवाहित मुलांबद्दल असणारे गैरसमज आणि भाड्याने घर मिळवण्यासाठीचा प्रयत्न म्हणून चार मित्रांतील पुरुषांनी घेतलेले स्त्रियांचे सोंग अशी एक रंगतदार कथा मराठी चित्रपटात दाखवण्यात आली. त्या कथेवर आधारित पेइंग गोस्ट्स हिंदी चित्रपट तयार करण्यात आला. मराठीतील हा 'कल्ट क्लासिक' चित्रपट आजही लोकप्रिय आहे. हिंदी रिमेकने मूळ विनोदाची कल्पना घेतली, परंतु मराठीतील नैसर्गिक विनोद, काही विनोदी वाक्ये आणि कलाकारांचा सहज अभिनय हिंदीत साधता आला नाही.

५ डबिंग आणि डिजिटल माध्यमांचा वाढता प्रभाव:

डबिंग तंत्रज्ञान आणि OTT प्लॅटफॉर्मच्या आगमनामुळे, मराठी चित्रपट आता रिमेकची प्रक्रिया न होताही थेट हिंदी किंवा इतर भाषांमध्ये उपशीर्षकांसह उपलब्ध होत आहेत. 'कोर्ट', 'फॅड्री', 'काकस्पर्श' आणि 'दुनियादारी' यांसारख्या चित्रपटांनी उपशीर्षकांच्या मदतीने राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर समीक्षकांची प्रशंसा मिळवली आहे. यामुळे मूळ भाषेतील चित्रपटाचा अस्सल अनुभव प्रेक्षकांना मिळत आहे.

६. भाषांतराचे बहुआयामी परिणाम :-

मराठी चित्रपटांच्या पुनर्निर्मितीचे, भाषांतराचे परिणाम केवळ कलात्मक नसून ते सांस्कृतिक, व्यावसायिक आणि सामाजिक स्तरावर दूरगामी आहेत.

अ) सांस्कृतिक देवाणघेवाण : चित्रपटाच्या पुनर्निर्मितीमुळे मराठी संस्कृतीतील खाणाखुणा, जीवनशैली, सण-उत्सव (उदा. गणपती उत्सव), आणि विशिष्ट सामाजिक रूढी इतर राज्यांपर्यंत पोहोचतात. उदाहरणार्थ, 'मुंबई-पुणे-मुंबई'ची कथा तीन वेगवेगळ्या शहरांमध्ये मुंबई-दिल्ली-मुंबई, प्यारों आगबिड्वाएटे - बंगळूर/कन्नड पुनर्निर्मित झाली, परंतु दोन व्यक्तींच्या प्रवासातून शहरी जीवनातील नातेसंबंधांचे मूळ धागे जुळले. या पुनर्निर्मितीमुळे या वेगवेगळ्या शहरातील जगण्याचा परिचय झाला.

आ) सामाजिक समस्यांचे राष्ट्रीयीकरण: 'सैराट' या चित्रपटात मांडलेला जातीभेदाचा मुद्दा जेव्हा 'धडक'च्या माध्यमातून समोर येतो, तेव्हा ती समस्या केवळ महाराष्ट्राची न राहता राष्ट्रीय स्तरावर चर्चेचा विषय बनते. यामुळे भाषिक अडथळे दूर होऊन सामाजिक समस्यांवर व्यापक जागरूकता येते. वेगवेगळ्या प्रदेशातील जातीय अस्मिता समोर येऊन त्यातील संघर्ष लोकांच्या समोर येतो.

इ) स्थानिक अस्मितेचा सन्मान: जेव्हा एखादा प्रादेशिक चित्रपट राष्ट्रीय स्तरावर ओळखला जातो, तेव्हा त्या भाषिक आणि प्रादेशिक अस्मितेचा सन्मान होतो. त्या चित्रपटासोबत त्या भाषेचा सन्मान होतो.

७ कलात्मक आणि तांत्रिक परिणाम :

स्थानिक अथवा प्रादेशिक भाषेत असणाऱ्या प्रतिभांचा राष्ट्रीय प्रवास घडून येतो. मूळ मराठी चित्रपटांचे दिग्दर्शक, लेखक आणि कलाकारांना राष्ट्रीय स्तरावर संधी मिळतात. निशिकांत कामत (डॉंबिवली फास्ट), नागराज मंजुळे (सैराट), सतीश राजवाडे (मुंबई-पुणे-मुंबई) यांनी हिंदी आणि इतर भाषांमध्ये महत्त्वाचे काम केले आहे. त्यांच्या वेगळ्या कथानक आणि चित्रपट निर्मिती मुळे त्यांना राष्ट्रीय स्तरावर काम करायची संधी मिळाली. इतर चित्रपट उद्योगांना मराठी चित्रपटांच्या साध्या, पण प्रभावी पटकथांमधून प्रेरणा मिळते. मराठी चित्रपटांचे कथानक अनेकदा अनावश्यक भव्यतेपेक्षा मानवी भावनांवर अधिक लक्ष केंद्रित करते. नव्या ठिकाणी काम करण्यामुळे मराठी चित्रपट सृष्टीत मोजक्या साधनांवर काम करणाऱ्या चित्रपट दिग्दर्शकांना आपल्याकडे कमकुवत असणाऱ्या तांत्रिक बाबी सुधारणा करण्यासाठी मदत होते. पुनर्निर्मिती करताना, बॉलिवूडसारख्या मोठ्या उद्योगांमध्ये उपलब्ध असलेल्या उच्च दर्जाच्या तांत्रिक साधनांचा वापर मूळ संकल्पना अधिक प्रभावीपणे सादर करण्यासाठी केला जातो.

८ व्यावसायिक आणि आर्थिक परिणाम :-

मराठीतून इतर भाषेत चित्रपट भाषांतर करत असताना रिमेक अधिकार विकणे हा मराठी चित्रपट निर्मात्यांसाठी महसुलाचा एक मोठा आणि महत्त्वाचा स्रोत बनला आहे. 'सैराट'च्या रिमेक हक्कांना मोठी किंमत मिळाली होती. त्यामुळे मराठी चित्रपटांची कमाई होत नाही. हि ओळख पुसली गेली. चित्रपट मराठीत जास्त प्रसिद्धी मिळवलेला असल्यामुळे त्याचे इतर भाषेत भाषांतर करत असताना इतर भाषिक निर्मात्यांसाठी, एखाद्या यशस्वी मराठी चित्रपटाचा रिमेक करणे हे 'टेस्टेड कन्टेंट' असल्यामुळे कमी जोखमीचे व्यावसायिक पाऊल असते. यामुळे यश मिळण्याची शक्यता वाढते. यशस्वी चित्रपटांच्या रिमेकच्या वाढत्या मागणीमुळे मराठी चित्रपट निर्मितीमध्ये गुंतवणूक वाढण्यास मदत झाली आहे, कारण भविष्यात रिमेक हक्कांद्वारे नफा मिळण्याची शक्यता असते.

९ पुनर्निर्मिती प्रक्रियेतील आव्हाने :-

पुनर्निर्मिती यशस्वी होण्यासाठी अनेक आव्हानांवर मात करणे आवश्यक असते. मूळ कथानकाच्या आत्म्याचे जतन करणे हे भाषांतरातील पुनर्निर्मित चित्रपटाचे सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे मूळ चित्रपटाचा आत्मा आणि भावनात्मकता जपणे. 'सैराट'च्या रिमेकमध्ये, मूळ चित्रपटातील मराठवाड्याच्या मातीतील रांगडेपण आणि नैसर्गिक अभिनय, हिंदीतील ग्लॅमर आणि भव्यतेमुळे कमी झाल्याची टीका झाली. कथा एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत नेताना सांस्कृतिक सुसंगतता राखणे महत्त्वाचे असते. उदा. 'अशी ही बनवाबनवी' या चित्रपटातील पुणेरी विनोद, चाळीतील जीवन आणि मराठी भाषेतील विशिष्ट शब्दप्रयोग हिंदीत रूपांतरित करताना त्यांची मूळ गंमत गमावतात. जर मूळ चित्रपट 'कल्ट क्लासिक' असेल

उदा. 'नटसम्राट' किंवा 'अशी ही बनवाबनवी', तर रिमेकवर प्रेक्षकांच्या अपेक्षांचे खूप मोठे ओझे येते आणि अनेकदा रिमेक तुलनात्मक परीक्षेत कमी पडतात.

१० निष्कर्ष :-

मराठी भाषेतील चित्रपटांचे इतर भारतीय भाषांमध्ये झालेले भाषांतर मुख्यतः पुनर्निर्मिती हे सिद्ध करते की, उत्कृष्ट आणि प्रभावी कथानक हे कोणत्याही भाषेच्या आणि भौगोलिक सीमांच्या पलीकडे असते. मराठी चित्रपटसृष्टीने भारतीय चित्रपट उद्योगाला अनेक महत्त्वपूर्ण, संवेदनशील आणि मनोरंजक कथांचे भांडार पुरवले आहे. पुनर्निर्मितीची प्रक्रिया ही केवळ व्यावसायिक देवाणघेवाण नसून, ती एका सशक्त कथेच्या सामर्थ्याचा विजय आहे. या प्रक्रियेमुळे मराठी चित्रपटसृष्टीला राष्ट्रीय स्तरावर एक वेगळी आणि सन्माननीय ओळख मिळाली आहे. डबिंग आणि उपशीर्षकांच्या माध्यमांमुळे मूळ कलाकृतींचा थेट अनुभव प्रेक्षकांना मिळत असला तरी, रिमेकमुळे त्या कथांची पोहोच आणि प्रभाव अनेक पटींनी वाढतो. ही प्रक्रिया भारतीय चित्रपटसृष्टीतील 'विविधतेतील एकता' दर्शवणारी आहे. प्रादेशिक कथा राष्ट्रीय स्तरावर स्वीकारल्या जात आहेत, ज्यामुळे भारतीय चित्रपट उद्योगाचे भविष्य अधिक आशय-केंद्रित आणि वैविध्यपूर्ण होत आहे.

११. समारोप :-

मराठी चित्रपटांच्या कथेची ही यशस्वी यात्रा यापुढेही अशीच सुरू राहिल यात शंका नाही. डिजिटल क्रांतीमुळे आणि चांगल्या आशयाच्या वाढत्या मागणीमुळे, मराठी चित्रपटांचा प्रभाव अधिक वाढणार आहे. मराठी चित्रपटसृष्टीतील लेखक आणि दिग्दर्शक हे केवळ महाराष्ट्राचे नव्हे, तर संपूर्ण भारतीय चित्रपटसृष्टीचे महत्त्वाचे कथाकार म्हणून पुढे येत आहेत. मराठी चित्रपटांचे हे 'कथेचे सार्वभौमत्व' भारतीय चित्रपट इतिहासातील एक प्रेरणादायी आणि महत्त्वाचा टप्पा आहे, जो हे स्पष्ट करतो की, कलात्मकता आणि प्रामाणिकपणा असलेले कथानक नेहमीच प्रसिद्धी मिळवते.

शांतता कोर्ट चालू आहे या नाटकाचे चित्रपटात रुपांतर श्री. अनिल सुभाष घोडके

मराठी विभाग, संशोधन केंद्र, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापुर विद्यापीठ, सोलापुर.

संपर्क- ७०९७१६३३३३ Email :- anilghodake3333@gmail.com

प्रस्तावना :-

शांतता! कोर्ट चालू आहे' हे नाटक प्रसिद्ध नाटककार विजय तेंडुलकर यांनी 1967 साली लिहिलं. 20 डिसेंबर 1967 रोजी राज्य नाट्य स्पर्धेत या नाटकाचा पहिला प्रयोग रवींद्र नाट्य मंदिर येथे झाला. 'हे नाटकच नाही' असे म्हणत राज्य नाट्य स्पर्धेच्या परीक्षकांनी पहिल्या फेरीतच त्याला बाद करून टाकले होते. मात्र पुढील काळात ह्या नाटकाने रंगभूमीवर इतिहास घडवला. मराठी रंगभूमीवरील मैलाचा दगड ठरलेले हे नाटक मराठी, हिंदीसह इतर 16 भाषांमध्ये रंगभूमीवर सादर झाले आहे. मराठी, हिंदी तसेच इंग्रजीसह इतर परदेशी भाषांमध्ये देखील ह्या नाटकावर आधारित चित्रपट बनवण्यात आलेले आहेत. विजय तेंडुलकर यांनी 1970 च्या दशकात ह्या नाटकाची संहिता लिहिली, मात्र आज इतका काळ उलटल्यानंतरही त्यातील आशय आपल्या सामाजिक व्यवस्थेला अजूनही लागू होत आहे ही एक सामाजिक शोकांतिकाच म्हणावी लागेल.

या नाटकाच्या कथानकाचा जन्म :-

विजय तेंडुलकरांनी रेल्वेत काही लोकांच्या ऐकलेल्या संभाषणावरून प्रेरित झाले होते. त्यांना या संभाषणात या नाटकाचे कथाबीज सापडले. कथा न झालेल्या भूणहत्येवरील बनावट खटल्यावर आधारित केली होती, जी एका महिला नायिकेच्या आयुष्यावर आधारली होती, जिला स्वतंत्र जगायचे होते, स्वच्छंदपणे आयुष्य उपभोगायचे होते. तिच्या आयुष्यात आलेल्या काही पुरुषांच्या वासनेला ती बळी पडते, ती मायेचा आधार शोधत राहते, तर पुरुष तिला उपभोगाची वस्तू मानत राहतात. एक दिवस ती नाटकात तिच्यासोबत काम करणाऱ्या एका सहकाऱ्यांना सांगते की ती विवाहबाह्य गर्भवती आहे, व तिला त्याच्यासोबत लग्न करायचे आहे. तो सहकारी तिला झिडकारून लावतो. एक दिवस अभिनयाच्या बहाण्याने, तिचे पुरुष सहकारी एक क्रूर पात्रहत्येचा संवाद सुरू करतात आणि तिला इतका घाबरवतात की ती खोलीतून पळून जाण्याचा प्रयत्न करते. जेव्हा तणाव आणि हल्ला टोकाला पोहोचतो, ती बेशुद्ध होते. स्वतःला हरवून बसते, तेव्हा बाकीची पात्रे नाटकातून बाहेर पडून म्हणतात की हे सर्व एक खोटे नाटक होते. तोपर्यंत, ती महिला पूर्णपणे उद्ध्वस्त होते आणि प्रेक्षकांना कळते की ते नाटक नव्हते. कु. बेणारेला उध्वस्त करण्यासाठी रचलेला कुटील डाव होता.

नाटकाचे चित्रपटात रुपांतर का ?:-

विजय तेंडुलकरांचे शांतता ! कोर्ट चालू आहे, हे नाटक म्हणून लोकप्रिय जरी ठरले असले तरी, बदलत्या काळाच्या प्रवाहात नाटकाचा प्रेक्षकवर्ग आणि चित्रपटाचा प्रेक्षकवर्ग यामध्ये चित्रपटाचा प्रेक्षकवर्ग जास्त होता, सोबत नाटकाचे प्रयोग ठराविक ठिकाणी होत. सर्व ठिकाणी नाटकाचे प्रयोग करणे शक्य नसे. त्यामुळे चित्रपट हे माध्यम एकाचवेळी अनेक लोकांपर्यंत पोहोचत होते, त्यामुळे नाटकाचा विचार करता चित्रपट हे माध्यम वेगाचे आहे, हा विचार करून दिग्दर्शकांनी याचे रुपांतर चित्रपटात करण्याचा निर्णय घेतला असावा.

चित्रपटाचे कथानक :-

1971 साली सत्यदेव दुबे यांनी 'शांतता! कोर्ट चालू आहे' याच नावाने चित्रपट बनवला आहे. या चित्रपटासाठी कथानक, पटकथा आणि संवाद लिहण्याचे काम या नाटकाचे मूळ लेखक विजय तेंडुलकर यांनीच केले आहे. सुप्रसिद्ध अभिनेत्री सुलभा देशपांडे यांनी आपल्या अभिनयाने या चित्रपटातील 'कु. लीला बेणारे' या मुख्य पात्राची भूमिका अत्यंत समर्थपणे निभावली आहे. 'शांतता! कोर्ट चालू आहे' हा चित्रपटात सादर केलेला एक नाटकाचा प्रयोग आहे, जो पितृसत्ताक समाजातील स्त्रियांचे स्थान आणि सामाजिक दांभिकता यावर नेमके भाष्य करतो. एका स्त्रीवर लक्ष ठेवून केवळ तिला बदनाम करून आसुरी आनंद घेण्यासाठी आणि तिच्या बदनामीसाठी, तिला तिची जागा दाखवून देण्याचा समाजाने केलेला एक क्रूर प्रयत्न, एक कटकारस्थान म्हणजे ह्या चित्रपटाचे सर्वसाधारण कथानक आहे.

शहरातील काही हौशी नाटक मंडळी एका खेडेगावात त्यांच्या नाटकाचा प्रयोग करायला जातात. नाटकातील चौथ्या साक्षीदाराचं काम करणारा एक कलाकार गैरहजर राहिल्यामुळे त्याच्या जागेवर एका नवीन व्यक्तीला ते काम करायला लावायचं असं ते नाटक मंडळी ठरवतात. त्या नवीन व्यक्तीला कोर्टाचं काम कसं चालतं याविषयी काहीच कल्पना नसते. तेव्हा ती सर्व मंडळी ठरवतात की रात्रीच्या मुख्य नाटकाच्या कार्यक्रमाला अजून भरपूर वेळ आहे, तोवर आपण नाटकाची रंगीत तालीम करूयात जेणेकरून नवीन व्यक्तीला कोर्टाचं काम कसं चालतं याची एक कल्पना येईल. परंतु मुख्य नाटकाची इतक्यांदा रंगीत तालीम केली आहे, की अजून एकदा केली तर रात्रीचा मुख्य नाटकाचा प्रयोग करताना कंटाळा येईल असे सर्वांना वाटते. त्यापेक्षा आपण एक विरंगुळा म्हणून एखादा नवीनच विषय घेऊन कोर्टात खटला कसा चालतो याची रंगीत तालीम करावी असं सर्वानुमते ठरतं.

भूणहत्येचा विषय घेऊन बेणारे बाईला आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभं करूयात असं पोंक्षे इतरांना सुचवतो. कु. लीला बेणारे ही एक स्वच्छंदी, मुक्तपणे जगणारी, पुरुषांशी मनमोकळा संवाद साधणारी आणि लग्नाचं साधारण वय उलटून गेलेली एक अविवाहित अशी स्त्री आहे. अशा स्त्रियांकडे समाज कुठल्या नजरेने पाहतो हे आपणा सर्वांना परिचितच आहे, जर हातात पडली तर आपली नाही पडली तर बदनामीसाठी वापर करायचा असा पुरुषी दृष्टीकोन घेऊन सर्वजण कु. बेणारेला आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभा करतात. ह्या नाटक मंडळीत इतर सर्व पुरुष असून

मिस. बेणारे आणि मिसेस. काशीकर या दोनच स्त्रिया आहेत. वरील भ्रूणहत्येचा विषय ऐकून आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभं राहण्यास कु. बेणारे नकार देतात. नाटकाचा खेळच तर आहे, त्यात काय एवढं असं म्हणून सर्वजण तिला आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभं राहण्यास भाग पाडतात.

गंमत आणि खेळ म्हणून सुरू झालेला हा प्रयोग हळूहळू गंभीर होत जातो. ही नाटकाची रंगीत तालीम नसून आपल्याभोवती टाकलेला एक क्रूर फास आहे, हे लक्षात यायला कु. बेणारेना वेळ लागत नाही. नाटकाच्या नावाखाली सर्वजण आपल्या वैयक्तिक आयुष्यावर टीकाटिपणी करत आपल्याला खऱ्या आयुष्यातील एक आरोपी सिद्ध करू पाहत आहेत, हे लक्षात आल्यावर मिस. बेणारे तिथून निघून जाण्याचा प्रयत्न करतात. मात्र या चक्रव्यूहातून बाहेर पडण्यासाठी प्रयत्न करतात. ते थांबलेल्या हॉलचा दरवाजा बाहेरून आपोआप बंद होत असतो, नेमके कु. बेणारे आरोपीच्या पिंजऱ्यातून बाहेर पडण्यासाठी प्रयत्न करतात त्यावेळीच हा दरवाजा बंद झालेला असतो. कु. बेणारे चक्रव्यूहात येते मात्र तिला बाहेर पडता येत नाही कारण बाहेर जाण्याची सगळी दारं बंद झाली आहेत, हे बेणारे बाईंच्या लक्षात येते. मिसेस. काशीकर कु. बेणारेना जबरदस्तीने ओढत आणतात आणि आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभं राहण्यास भाग पाडतात.

कु. बेणारे या एका शाळेत काम करणाऱ्या शिक्षिका आहेत. तिथल्याच वयाने मोठे असलेल्या प्रोफेसर दामले या विवाहित पुरुषाबरोबर त्यांचे प्रेमसंबंध असतात. त्या प्रेमसंबंधातून त्या गरोदर राहिलेल्या असतात. गरोदर बेणारेना दामले नाकारतात, पण कु. बेणारेना गर्भपात करायचा नाही, त्यांना ते मूल हवे आहे. त्यासाठी लवकरात लवकर कुणाशीतरी विवाह करावा असे त्यांनी ठरवले आहे. गरोदर असण्याची गोष्ट लपवून न ठेवता कु. बेणारे पॉक्षेमोर लगनाचा प्रस्ताव ठेवतात. जो प्रस्ताव पॉक्षेनी नाकारलेला असतो. तरीही कु. बेणारेना तिची जागा दाखवून घ्यायची आयती संधी चालून आलीय असं हेरून पॉक्षे या रंगीत तालीमच्या निमित्ताने बेणारे बाईंचं खाजगी गुपित चारचौघात उघड करतात.

नाटकातील सर्व साक्षीदार आपापल्यापरीने तिखट मीठ लावून कु. बेणारे यांचं चालचलन कसं वाईट आहे याच्या खुमासदार कथा रचून साक्षी देतात. एखाद्या अविवाहीत स्त्रीने विवाहित पुरुषावर प्रेम केल्यास किंवा त्यानंतर ती गरोदर राहिल्यास तो विवाहित पुरुष त्याला हवं तेव्हा त्यातून बिनदिक्कतपणे नामानिराळा होऊ शकतो. पण ती स्त्री मात्र त्यात भरडली जाते. दामले बेणारेना गरोदर करून हात वर करून निघून जातात, पण कु. बेणारे त्यानंतरही गर्भातलं मूल वाढवण्यासाठी प्रयत्न करत असतात. कुण्या पुरुषांनी त्यांच्याशी लग्न करून आपल्या मुलाचा स्वीकार करावा यासाठी त्या धडपडत असतात. एवढेच नव्हे तर गरज पडल्यास आत्महत्येची तयारी ठेवून बॅंगेत विषारी औषधाची बाटली घेऊन फिरत असतात.

कु. बेणारे अशा कात्रीत सापडलेल्या अवस्थेत असल्या तरीही त्यांच्या दैनंदिन कामात, त्यांच्या उत्साहात तसूभरही कमीपणा आलेला नाही. अजूनही त्या खळखळून हसतात, प्रसंगी विनोद करून समोरच्याची जिरवतात, सर्व पुरुषांशी मनमोकळ्या गप्पा मारतात, ही गोष्ट त्यांच्या आजूबाजूच्या लोकांना सहन होत नसते. या बाईने मातृत्वाला काळीमा फासला आहे, घरंदाज स्त्रीचे कुठलेच लक्षण हिच्यात दिसत नाही, त्यामुळे तिला आनंदी राहण्याचा आणि सुखी होण्याचा काहीएक अधिकार नाही अशी भावना तिच्या आजूबाजूच्या लोकांच्या जाणीवे-नेणीवेत पक्की बसलेली आहे. त्यातूनच नाटकाची रंगीत तालीम करण्याचा जेव्हा विषय निघतो, तेव्हा बेणारे बाईला आरोपी करण्यामागे सर्व मंडळींचा काय सुप्त हेतू असावा हे स्पष्ट होते.

रंगीत तालीमसाठी उभं केलेलं ते नाटकातलं कोर्ट आपल्या पितृसत्ताक सामाजिक व्यवस्थेचं प्रतिनिधित्व करतं. नाटकातलं कोर्ट काय किंवा लोकशाही व्यवस्थेतील न्यायदान करणारं खरं कोर्ट काय, अशा पितृसत्ताक सामाजिक व्यवस्था असणाऱ्या समाजात मिस. बेणारेसारख्या स्त्रियांना नेहमी आरोपीच्या पिंजऱ्यातच उभे केले जाते. या पितृसत्ताक समाजातील स्त्रिया या स्वतः शोषित घटक असल्या तरी या व्यवस्थेच्या वाहकदेखील असतात, हे मिसेस. काशीकरांच्या उदाहरणावरून लक्षात येते. पितृसत्ताक व्यवस्थेतील तथाकथित घरांदाजपणा मिरवल्यामुळे मिस. बेणारे यांच्या वाट्याला येणारी तुच्छता मिसेस. काशीकरांच्या वाट्याला येत नाही. पण नाटकात जज झालेले मिस्टर काशीकर हे पावलोपावली पत्नी मिसेस. काशीकर यांचा सर्वासमक्ष अपमान करत असतात हेदेखील लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

चौथा साक्षीदार म्हणून ज्या नवीन व्यक्तीस कोर्ट प्रोसिडिंग लक्षात येण्यासाठी रंगीत तालीमचा खेळ चालवला होता, तो इसम म्हणजे सामंत. या सामंतच्या हातात संपूर्ण चित्रपटात एक खेळण्यातील पोपट दाखवलेला आहे. खरेतर बेणारे बाईंशी जो काही थोडासा परिचय झाला होता, त्यावरून सामंतचे त्यांच्याविषयी चांगले मत तयार झाले होते. पण रंगीत तालीम दरम्यान सामंत इतरांचं अनुकरण करत त्यांच्याही नकळत त्या क्रूर खेळात आपसूक सहभागी होतात. सामंतच्या हातातील पोपट इथे प्रतिक्रियात्मक स्वरूपात दाखवला आहे. सामंत समाजातील अशा प्रवृत्तींच्या लोकांचं प्रतिनिधित्व करतात, जे सामाजिक मुद्द्यांवर योग्य भूमिका न घेता इतर बहुसंख्याकांचं अनुकरण करतात.

कु. बेणारेच्या चारित्र्यावर आणि खाजगी आयुष्यावर चहूबाजूंनी चाललेला हल्ला पाहून महाभारतातील द्रौपदी वस्त्रहरणाची आठवण यावी असा तो प्रसंग आहे. शेवटी मिस. बेणारे छिन्नविच्छिन्न होऊन जमिनीवर कोसळतात. त्यावेळी 'अरे, यात काय एवढं! नाटकाची रंगीत तालीमच तर होती. त्यात काय मनाला लावून घेण्यासारखं? ही तर खूपच हळवी आहे.' असं म्हणून सर्व मंडळी रात्रीच्या मुख्य नाटकाच्या तयारीला लागतात. हा प्रसंग मानवी स्वभावातील दांभिकता प्रकर्षाने दर्शवते.

चित्रपटातील प्रमुख भूमिका :-

तेंडूलकरांच्या या नाटकाचे रूपांतर चित्रपटात करताना चित्रपटाचे दिग्दर्शन सत्यदेव दुबे यांनी केले आहे. सुलभा देशपांडे, अरविंद देशपांडे, अमोल पालेकर, विनोद जोशी, एकनाथ हटगंडी, सरोज तेलंग, नारायण पै, अरविंद कारखनीस, अरुण काकडे यांच्या प्रमुख भूमिका आणि अमरीश पुरी पाहुणा कलाकार होते.

चित्रपट करण्यामागे तेंडूलकरांची भूमिका :-

तेंडुलकरांनी शांतता ! कोर्ट चालू आहे वर चित्रपट केला याची अनेक कारणे आहेत, समाजातील सामाजिक विषमता, स्त्रीपुरुष संबंध, अनेक बाबी असतात, ज्या नाटकात दाखवता येत नाहीत, त्या चित्रपटात दिसून येतात. तेंडुलकरांच्या नाटकात एक सोशियो – पोलिटिकल दृष्टीकोन दिसतो तो दृष्टीकोन ते नाटकातून सिनेमात आहे असा घेऊन आले. ज्या लिखाणाशी त्यांची नाळ जुळली होती, जे समाजाच दुःख होते, ते दुःख पडद्यावर आणून समाजाची दुसरी बाजू ते दाखवत होते. कथानकाशी उत्तम जाण असल्याने त्यांनी अगदी सहज, चित्रपट निर्मिती केली.

समारोप :-

या नाटकाचे चित्रपटात रूपांतर करताना तेंडुलकरांना माणूस किती हिंस्र आहे, त्याची हिंस्त्रता किती खालच्या पातळीवर जाते, पण हिंसा पळपुटेपणाची हिंसा वाटते. आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभा करून सगळे कु. बेणारेना आरोपी ठरवतात. सगळे पुरुष तिच्यावर आरोपाची राळ उठवतात, हे पुरुषी वर्चस्व आपण समजून घेऊ पण सौ. काशीकर या स्त्री असूनपण त्या बेणारे बाईंच्या विरोधात होणाऱ्या कटात सामील होतात, एवढचं नाही तर आरोपीच्या पिंजऱ्यात स्वतः ढकलतात यातून त्यांची मानसिकता दिसून येते. एक स्त्री दुसऱ्या स्त्रीला कसा त्रास देऊ शकते याचे उत्तम उदाहरण म्हणून तेंडुलकर हे उभा करतात. एवढा सगळा त्रास सहन करून बेणारे समाजाच्या मूल्याला धक्का देत नाहीत त्यांची शांतता हि सामाजिक शांततेला धोका पोहचवत नाही.

निष्कर्ष :-

तेंडुलकरांच्या नाटकात अस्तित्वादी विचार आहे. तो अस्तित्वादी विचार समाजापर्यंत पोहचवा म्हणून चित्रपट हे माध्यम सक्षम ठरले. त्यांच्या नाटकातून विविधरंगी व्यक्तिमत्त्वाच्या व्यक्तित्वाचे ठसे उमटत राहतात.

संदर्भ :-

- १) तेंडुलकर विजय – शांतता ! कोर्ट चालू आहे – पॉप्युलर प्रकाशन
- २) इनामदार साने रेखा – मुलाखत अमोल पालेकर – राजहंस प्रकाशन
- ३) साठे मकरंद – मराठी रंगभूमीच्या तीस रात्री - पॉप्युलर प्रकाशन

१९९० नंतरच्या मराठी कथावाङ्मयातील सांस्कृतिक व सामाजिक परिवर्तन : एक चिकित्सक अभ्यास

अंजली कुंडलिक कोकणे,

संशोधक विद्यार्थिनी, एम. ए. (मराठी, नेट), पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.

मोबाईल नंबर: 9322385339 E-mail ID: anjalikokane@gmail.com

१. प्रस्तावना:-

साहित्य हे समाजाचे संवेदनशील प्रतिबिंब असते. समाजात घडणाऱ्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय परिवर्तनांचे प्रतिबिंब साहित्यामध्ये विविध रूपांतून प्रकट होते. १९९० नंतरचा काळ भारतीय समाजाच्या दृष्टीने परिवर्तनाचा निर्णायक टप्पा ठरतो. उदारीकरण, जागतिकीकरण व खाजगीकरणाच्या धोरणांमुळे अर्थव्यवस्था, जीवनशैली, मूल्यव्यवस्था आणि मानवी नातेसंबंध यांमध्ये मूलभूत बदल घडून आले.

या व्यापक सामाजिक बदलांचा प्रभाव मराठी कथावाङ्मयावर स्पष्टपणे दिसून येतो. समकालीन मराठी कथांनी बदलत्या समाजमनाचे वास्तववादी, अनेकदा अस्वस्थ करणारे चित्र उभे केले आहे. त्यामुळे १९९० नंतरच्या मराठी कथावाङ्मयातील सांस्कृतिक व सामाजिक परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास करणे संशोधनदृष्ट्या आवश्यक ठरते.

२. संबंधित साहित्याचा आढावा:-

१९९० नंतरच्या मराठी साहित्यावर विविध अंगांनी संशोधन झालेले आढळते. काही अभ्यासकांनी स्त्रीवादी कथालेखनाचा, काहींनी दलित साहित्याचा, तर काहींनी शहरीकरणाच्या प्रभावाचा वेध घेतलेला आहे. तथापि, बहुतेक संशोधनात कथांचे विश्लेषण प्रामुख्याने सैद्धांतिक स्वरूपात आढळते.

निवडक कथांचे विशिष्ट संदर्भ, प्रसंग व अनुभव यांच्या आधारे सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तनाचे चिकित्सक विश्लेषण तुलनेने कमी झालेले दिसते. प्रस्तुत लेख या संशोधनातील उणीव भरून काढण्याचा प्रयत्न करतो.

३. संशोधन उद्दिष्टे:-

- १९९० नंतरच्या सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तनांचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
- त्या परिवर्तनांचे मराठी कथावाङ्मयातील प्रतिबिंब अभ्यासणे.
- निवडक कथांच्या आधारे अनुभवाधारित (empirical) विश्लेषण सादर करणे.

४. संशोधन पद्धती:-

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. समाजशास्त्रीय-साहित्यिक दृष्टिकोनातून १९९० नंतर प्रकाशित झालेल्या निवडक मराठी कथांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. प्राथमिक स्रोत म्हणून कथासंग्रहांचा, तर दुय्यम स्रोत म्हणून संशोधन ग्रंथ, लेख व जर्नल्सचा उपयोग करण्यात आला आहे.

५. १९९० नंतरचा सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ:-

१९९० नंतरच्या काळात शहरीकरणाचा वेग वाढला, स्थलांतर तीव्र झाले आणि उपभोक्तावादी संस्कृती बळावली. कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था व नातेसंबंध यांची रचना बदलू लागली. स्त्रीचे सामाजिक स्थान बदलले, तर दलित व उपेक्षित घटकांची अस्मिताजाणीव अधिक तीव्र झाली. या सर्व परिवर्तनांचा प्रभाव कथावाङ्मयात स्पष्टपणे दिसतो.

६. सामाजिक बदलांचे कथावाङ्मयातील प्रतिबिंब:-

६.१ कुटुंबसंस्था व नातेसंबंध:

१९९० नंतरच्या कथांमध्ये संयुक्त कुटुंबपद्धतीचा ऱ्हास आणि विभक्त कुटुंबांचे वाढते स्वरूप दिसते. नातेसंबंधातील ताण, संवादाचा अभाव व एकाकीपणा हे कथांचे महत्त्वाचे विषय ठरतात.

६.२ स्त्रीचे बदलते स्थान:

समकालीन कथांमधील स्त्री व्यक्तिचित्रे आत्मभानयुक्त, निर्णयक्षम आणि संघर्षशील स्वरूपात साकार झालेली दिसतात. शिक्षण, करिअर, विवाह आणि मातृत्व यांतील संघर्ष कथांमधून प्रभावीपणे व्यक्त होतो.

६.३ दलित व उपेक्षित समाज:

दलित कथावाङ्मयात केवळ शोषणाचे चित्रण न करता अस्मितेची जाणीव, आत्मसन्मान आणि प्रतिकाराची भावना अधोरेखित केली जाते. अनुभवप्रधान लेखनामुळे या कथांना वास्तवाचा ठोस आधार मिळतो.

६.४ शहरीकरण व स्थलांतरः

ग्रामीण-शहरी स्थलांतरामुळे निर्माण होणारा मानसिक ताण, असुरक्षितता व स्पर्धा या कथांमधील ठळक घटक ठरतात.

७. सांस्कृतिक परिवर्तनाचे प्रतिबिंबः-

उपभोक्तावादी संस्कृती, माध्यमांचा प्रभाव, तंत्रज्ञानामुळे बदललेली संवादपद्धती आणि मूल्यव्यवस्थेतील परिवर्तन हे समकालीन कथांचे प्रमुख विषय आहेत. परंपरा आणि आधुनिकता यांतील संघर्ष कथांमधून सातत्याने व्यक्त होतो.

८. कथनतंत्र व भाषिक बदलः-

१९९० नंतरच्या मराठी कथांमध्ये प्रतीकात्मकता, मानसशास्त्रीय खोली, खुले शेवट आणि आत्मकथनात्मक शैली यांचा वापर वाढलेला दिसतो. बोलीभाषा आणि शहरी भाषिक संदर्भ कथन अधिक वास्तववादी बनवतात.

९. प्रमुख निरीक्षणेः-

कथावाङ्मय अधिक अनुभवप्रधान आणि व्यक्तिकेंद्रित झालेले आहे.

स्त्री व दलित अस्मितेचे सशक्त चित्रण आढळते.

शहरी जीवनातील ताण, एकाकीपणा व मूल्यसंघर्ष ठळकपणे व्यक्त होतात.

१०. निष्कर्षः-

१९९० नंतरचे मराठी कथावाङ्मय हे बदलत्या समाजाचे संवेदनशील आणि चिकित्सक दस्तऐवज आहे. सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तनांमुळे कथांचे विषय, आशय आणि कथनतंत्र यांत लक्षणीय बदल झालेले दिसतात. त्यामुळे समकालीन मराठी कथावाङ्मय आधुनिक समाजमनाचा महत्त्वपूर्ण अभिलेख ठरते.

संदर्भसूचीः-

1. बागूल, बाबासाहेब. (2005). दलित कथासंग्रह. औरंगाबाद: सुगावा प्रकाशन.
2. देशपांडे, गो. पु. (2005). समकालीन मराठी कथा : स्वरूप आणि प्रवृत्ती. पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन.
3. नेमाडे, भालचंद्र. (1999). साहित्यतील समाज आणि समाजातील साहित्य. पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन.
4. पवार, उर्मिला. (2003). आयदान. मुंबई: ग्रंथाली.
5. नांदगावकर, सुनील. (2012). उदारीकरणोत्तर मराठी साहित्याची प्रवृत्ती. इंडियन लिटरेरी रिव्ह्यू, 8(2), 45-56.
6. पाटील, मनोहर. (2018). समकालीन मराठी कथावाङ्मयातील सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तन. जर्नल ऑफ इंडियन लिटरेचर, 12(1), 67-78.
7. मुखर्जी, मीनाक्षी. (2002). भारतीय कादंबरीचा प्रारंभिक काळ. नवी दिल्ली: साहित्य अकादमी.
8. लिंबाळे, शरणकुमार. (2004). दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र. नवी दिल्ली: ओरिएंट ब्लॅकस्वान.
9. कुलकर्णी, राजेंद्र. (2015). समकालीन मराठी कथांमधील शहरीकरण आणि अस्मिता. जर्नल ऑफ ह्यूमॅनिटीज अँड सोशल सायन्सेस, 10(3), 112-120.
10. देशपांडे, सुलभा. (2010). 1990 नंतरच्या मराठी साहित्यतील स्त्रीवादी जाणीवा. इंडियन जर्नल ऑफ जेंडर स्टडीज, 17(2), 221-235.

मराठी साहित्यातील भाषांतराच्या संधी

'प्राचार्य . डॉ .इ .जा.तांबोळी

'एस. एस .ए. आर्ट्स अँड कॉमर्स महाविद्यालय ,सोलापूर .

प्रस्तावना

भारतातच नव्हे जगाच्या पाठीवर अनेक भाषा बोलल्या जातात. कांही भाषांना चिन्हव्यवस्था आहे, ज्ञात- अज्ञात अशा असंख्य भाषांना चिन्हलिपी नाही आज महाराष्ट्रात असंख्य भाषा अस्तित्वात आहेत की, त्यांना लिपी नाही.

उदा. :-

सोलापूर जिल्ह्याचा विचार केला की, कैकाडी, बंजारा, दकखनी, पारधी, खेत्री, बहुरूपी, मरीआईवाले, नंदीबैलवाले, वासुदेव इत्यादींच्या भाषेला लिपी नाही. मात्र ती भाषा आजही त्या त्या समुहात आपले स्थान टिकवून आहे. कोणत्याही परिस्थितीत ती बोलीभाषा आज ही जीवंत आहे.

सोलापूरत कन्नड भाषा बोलणाऱ्यांची संख्याही बहुप्रमाणात आहे. "या कानडीने केला मराठीवर भ्रतार" असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कानडी भाषेचा मराठी भाषेवर झालेला परिणामाचा विचार इथे नोंदविलेला आहे.

स्वनिक प्रभाव:-

मराठी भाषेवर कन्नड भाषेचा स्वनिकच्या रुपाने कसा प्रभाव पडतो तो आपणांस या भाषेवरून पाहता येते. 'ट, ठ, ड, द, ण' हे मूर्धन्य उच्चार द्राविडी भाषातून मराठीत आले आहे, असे अनेक विद्वानांचे मत आहे. पण वास्तविक मूर्धन्य स्वन हे द्राविडी भाषेतून संस्कृतमध्ये आधी आले, मग प्राकृत व अपभ्रंशातून ते मराठीत आले.

उदा. संकट, वसिष्ठ, बाणभट्ट, मंडल हे संस्कृत शब्द आहेत.

मग द्राविडीतून मराठी मूर्धन्य उच्चार आले यांचा अर्थ काय ? याचा अर्थ कन्नड या भाषेमुळे मराठीमध्ये मूर्धन्य उच्चारांचा वापर अधिक वाढला असा घेतला पाहिजे, यांची काही उदाहरणे आपण पाहू मराठीत 'ळ' या स्वनाचे बाहुल्य आहे. तो कन्नड भाषेचा परिणाम आहे. समर्थ रामदासांच्या काव्यात तर 'ण' आणि 'ळ' यांचा वापर सर्वाधिक झालेला आढतो.

उदा:- १) सत्राणे उड्डाणे हुंकार बदनी ! करि डळमळ भूमंडळ सिंधूजळ गगनी
२) अचपळ मन माझे, नावरे आवरीता !

या उदाहरणाने 'ळ' ऐवजी 'ल' वापरल्यास मराठीच्या व्यक्तित्वाला बाधा येईल. काही ठिकाणी तर अर्थहानी होईल.

. उदा :- 'अचपळ' ऐवजी 'अचपल' म्हटल्यास चपल नसलेला असा अर्थ होईल.

समर्थानी अतिचपल या उपसर्गयुक्त शब्दातील 'ति' चा लोप करून आणि 'ल' चा 'ळ' कार करून हा शब्द घडविला आहे.

कळवळा, बुळीबुळीत, खळाळणे असे किती तरी देशी शब्द मराठीत आहेत. कन्नडमध्ये 'ळ' या व्यंजनाची अगदी रेलचेल आहे.

उदा :- बळ्ळोळ्ळी (लसूण), झळझळा (चकचकीत), केळगे (खाली), वोळगे (आत), बहळ (खुप), हेळू (सांग), कोळ्ळू (चोर) असा हा 'ळ' चा सुळसुळाट आहे.

त्याचप्रमाणे मराठी मध्ये तालव्य वर्ण 'च' व 'ज' हे दंतमूलीय वर्णउच्चार फारसीतून आलेला नाही. तो कन्नड भाषेतून मराठी आला असला पाहिजे. या भाषांत 'च' व 'ज' हे दंतमूलीय उच्चार आढळतात.

उदा. हुच्च = (वेडा), जो के माडू = (पालन कर)

शुध्द कन्नडमध्ये हे उच्चार नसले तरी उत्तर कर्नाटकातील व्यावहारिक भाषेत ते विद्यमान आहेत, काही कन्नड बोलीत तर ते आहेतच.

कन्नड भाषेतील शब्द:-

आजच्या मराठी भाषेत कन्नड शब्द स्थिर झालेले आहेत. ते शब्द मुळचे कन्नड पण आज ते मराठी भाषेत रुढ झालेले दिसतात.

कोणते शब्द कन्नड भाषेतील आहेत, ते शब्द आपण पाहू या ! मूळ कन्नड शब्दांपुढे कंसात मराठी शब्द दिला आहे.

अक्क = (अक्का), अम्म = (अम्मा), अप्प = (अप्पा), अण्ण = (अण्णा), चळणा = (चोळणा), कडब = (कडबू), उसळे = (उसळ), कोसंत्रे = (कोशिंबीर), तुप्प = (तूप), होट्टे = (पोट), अज्ज = (आजा) इत्यादी.

'अडकित्ता' या शब्दांचे मुळ कन्नडमध्ये सापडते. 'अडकी + कोइतु' यावरून कन्नडात अडकोतु व त्यावरून मराठीत अडकित्ता असा शब्द आला.

'उंडी' हा कन्नड शब्द आहे, त्यांचे मराठीत 'लाडू' असा अर्थ होतो पण ज्ञानेश्वरांच्या अभंगातही कन्नड शब्द दिसतात. ते एका अभंगाच्या ओळीवरून दिसून येईल.

'दहिभाताची उंडी लाविन तुझिये तोंडी'

हे ज्ञानेश्वरांच्या अभंगातील उदाहरण सर्वश्रुत आहेच त्याच प्रमाणे गुंड = (गोल) या कन्नड शब्दांवरून गुंडी = (बटन) गुंडवरून गावगुंड असा शब्द निर्माण झाला. गुंड = (गोल पातेले) या अर्थाचे शब्द मराठीत आले आहेत. 'रुबणे' हे क्रियापद ही कन्नडमधून मराठीत रुढ झाले. तसेच तुम्ब = (तुडुंब या शब्दांवरून तुंबणे हे क्रियापद मराठीत आले.

'शिकेकाई' हा कन्नड शब्द असून 'काई' याचा अर्थ शेंग असा आहे. त्याचप्रमाणे 'बडिस' वरून जेवायला वाढणे, 'बडी' वरून बडिवणे, ओदर वरून ओरडणे.

शरीरावयामध्ये 'बोह' वरून बोट, 'होड्डि' वरून पोट असे शब्द आले. तसेच 'इत्त' = येथे आणि इत्तकडे वरून = इकडे, आत्तकडे = तिकडे आणि 'संगड' वरून सगट ही अव्यये मराठीत आली.

कन्नडचा व्याकरणिक परिणाम :-

आजपर्यंत मराठीवर दाविड भाषांच्या परिणामाबाबत जो अभ्यास झालेला दिसतो. तो मुख्यतः शब्द आदानातच च अडकून पडला आहे, असे दिसते. पण आदिकालीन मराठीच्या संदर्भातच विशेषत्वाने झालेला आहे. वस्तुतः व्याकरणिक दृष्टीने कन्नडचा प्रमाण मराठीवर लक्षणीय असा परिणाम झालेला आहे. परंतु कन्नड मराठी अभ्यासकांचे त्याकडे लक्ष गेलेले दिसत नाही.

होय-होत उपपत्ती:-

होय-होत यांच्या व्याकरणिक रुपांची संगती मराठीवरून लागू शकत नाही. विशिष्ट रूप प्रक्रियेचे निदान कन्नडवरून होण्यासारखे आहे. कन्नडमधील अहद (बोलताना) या अव्ययाचे 'होय / होत' हे भाषांतरित आदान असावे असे वाटते. 'अ' हे अव्यय कन्नडमध्ये क्रियापदाचे प्रकार्य करते.

मराठीचे वाक्य कन्नड वाक्यांच्या रूपात असे असतील.

१) विकारांचा विरोध म्हणजे ब्रम्हचर्च होय.

कन्नड १) विकारक्के विरोध एंदरे (म्हणजे)ब्रम्हचर्च

२)कुत्रा, मांजर हे पाळीव प्राणी होत.

कन्नड २) नादू बेक्कु, मनुष्यनु साकिद (पाळलेले) प्राणी गळू अहुद.

हे 'अहुद' अव्यय सर्वपुरुषी सर्वलिंगी, उभयवचनी सारखेच चालणार, कारण ते क्रियापद नव्हे असाच प्रयोग मराठीत ही होतो.

उदा:- गंगा ही पवित्र नदी होय.

परंतु मराठीच्या जीवंतपणाचे कौतुकास्पद वैशिष्ट्ये हे की, तिने 'होय' चे 'होत' असे अनेकवचनी रूप करून या भाषांतरित कन्नड अव्ययावर मराठी व्याकरणाचा वेष चढविला आहे.

म्हणजे, म्हणून, म्हणजे उपपत्ती :-

मराठीत नित्यशः वापरात असलेल्या या अव्ययांचे भाषिक स्पष्टीकरण कन्नडमधील अव्ययांच्या भाषांतरित आदानाच्या आधारे देता येईल, असे वाटते. खालील मराठी वाक्याचे कन्नड रूपे पाहूया !

उदा:- 1) तू गेलास म्हणजे मी येईन.

कन्नड रूपात 1) नीतु होदे अंदरे ना बरुत्तेने

2) त्यांनी असे केले म्हणे

कन्नड रूपात 2) अवरु हीगे माडिदरु अंते

3) तो येतो म्हणून म्हणाला

कन्नड रूपात 3) अवनु बरुत्तेने अंत अंदा

कन्नडमध्ये अंतर (म्हणून) आणि अंते (म्हणे) अशी दोन अव्यये आहेत. या अर्थी उपयोग मराठीने अंते (म्हणे) या कन्नड अव्ययावरून घेतला असणे शक्य आहे, असे ग. ह. खरे यांनीही याकडे लक्ष वेधले आहे.

पुरे, पाहिजे उपपत्ती :-

पुरे व पाहिजे ही अव्यये क्रियापदाचे काम करीत आहेत. 'पुरे' नंतर 'आहे' किंवा 'होईल' या क्रियारूपांची गरज पडलेली नाही.

उदा:-

१) एवढे केले की पुरे

कन्नड रूपात १) इष्टु माडिदरे साकु

मराठीत 'पुरे' चा असा वाक्यपूर्णार्थक प्रयोग कन्नडमधील 'साकु' या अव्ययात मिळतो. म्हणून मराठीतील वरील प्रकाराचा 'पुरे' हे 'साकु' चे भाषांतरित अनुसरण असावे असे म्हणण्यास जागा आहे.

वाक्यात 'पाहिजे' चा उपयोग हे कन्नडमधील 'बेडकु' या अव्ययाचे भाषांतरित आदान असावे असे वाटते, यांचे उदाहरण पाहू !

उदा:- १) संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे

कन्नड रूपात १) संयुक्त महाराष्ट्र आगलिकके (झालाच) बेडकु (पाहिजे)

यात 'बेडकु' चा असा उपयोग झालेला आहे. अशा प्रकारे कन्नडची मराठीवरील प्रभाव यासंबंधीची ही एक उपपत्ती आहे. कन्नड-मराठी या दोन एकत्र नांदणाऱ्या भाषांतील समांतर स्थितीवरून निघालेले व तुलनात्मक भाषा निरीक्षणाद्वारे निष्पन्न झालेले हे अनुमान आहे. या शोध निबंधाच्या निमित्ताने घेतलेला शोध हा एक स्वल्पविरामच आहे. अभ्यासाचा आवाका खूप मोठा आहे, हे नाकारता येणार नाही.

निष्कर्ष :-

(१) हे निश्चितपणे सांगता येईल की, कन्नड शब्द आज मराठीत स्थिर झालेले आहेत.

(२) मराठी व कन्नड या दोन्ही भाषेतील स्वनिम विचार किंवा भाषा विज्ञानाच्या दृष्टीने समानता दिसून येते

(३) महाराष्ट्र आणि कर्नाटक सीमेवर बहुप्रमाणात कन्नड आणि मराठी मिळून 'पिजिन' भाषा बोलली जाते

(४) कन्नड भाषेचा परिणाम झाल्याने मराठीचे भाषा सौंदर्य खुललेले आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ:-

१) कन्नड भाषा परिचय - कातगडे पुंडलीकजी.

२) कानडी भाषा प्रवेश - सु. व्यं. दिवेकर.

३) मराठीतील भाषिक विचारांची वाटचाल - गं. ना. जोगळेकर

४) निवडक लेख भाग-२ - ग. ह. खरे.

५) मराठी भाषेची घटना - रा. भि. जोशी

कन्नड भाषेचा मराठी भाषेवर झालेला परिणाम
प्राचार्य . डॉ .इ .जा.तांबोळी
एस. एस .ए. आर्ट्स अँड कॉमर्स महाविद्यालय ,सोलापूर .

प्रस्तावना :-

भारतातच नव्हे जगाच्या पाठीवर अनेक भाषा बोलल्या जातात. कांही भाषांना चिन्हव्यवस्था आहे, ज्ञात-अज्ञात अशा असंख्य भाषांना चिन्हलिपी नाही आज महाराष्ट्रात असंख्य भाषा अस्तित्वात आहेत की, त्यांना लिपी नाही. बंजारा, दकखनी, पारधी, खेत्री, बहुरूपी, मात्र ती भाषा आजही त्या त्या समुहात उदा.: सोलापूर जिल्ह्याचा विचार केला की, कैकाडी, मरीआईवाले, नंदीबैलवाले, वासुदेव इत्यादीच्या भाषेला लिपी नाही. आपले स्थान टिकवून आहे. कोणत्याही परिस्थितीत ती बोलीभाषा आज ही जीवंत आहे. सोलापूरात कन्नड भाषा बोलणा-यांची संख्याही बहुप्रमाणात आहे. "या कानडीने केला मराठीवर भ्रतार" असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कानडी भाषेचा मराठी भाषेवर झालेला परिणामाचा विचार इथे नोंदविलेला आहे.

स्वनिक प्रभाव :-

मराठी भाषेवर कन्नड भाषेचा स्वनिकच्या रूपाने कसा प्रभाव पडतो तो आपणांस या भाषेवरून पाहता येते. 'ट, ठ, ड, द, ण' हे मूर्धन्य उच्चार द्राविडी भाषातून मराठीत आले आहे, असे अनेक विद्वानांचे मत आहे. पण वास्तविक मूर्धन्य स्वन हे द्राविडी भाषेतून संस्कृतमध्ये आधी आले, मग प्राकृत व अपभ्रंशातून ते मराठीत आले.

उदा. संकट, वसिष्ठ, बाणभट्ट, मंडल हे संस्कृत शब्द आहेत.

मग द्राविडीतून मराठी मूर्धन्य उच्चार आले यांचा अर्थ काय? याचा अर्थ कन्नड या भाषेमुळे मराठीमध्ये मूर्धन्य उच्चारांचा वापर अधिक वाढला असा घेतला पाहिजे, यांची काही उदाहरणे आपण पाहू, मराठीत 'ळ' या स्वनाचे बाहुल्य आहे. तो कन्नड भाषेचा परिणाम आहे. समर्थ रामदासांच्या काव्यात तर 'ण' आणि 'ळ' यांचा वापर सर्वाधिक झालेला आढतो.

उदा

१) सत्राणे उड्डाणे हुंकार बदनी । करि डळमळ भूमंडळ सिंधूजळ गगनी !!

२) अचपळ मन माझे, नावरे आवरीता ।

या उदाहरणाने 'ळ' ऐवजी 'ल' वापरल्यास मराठीच्या व्यक्तित्वाला बाधा येईल. काही ठिकाणी तर अर्थहानी होईल.

उदा. 'अचपळ' ऐवजी 'अचपल' म्हटल्यास चपल नसलेला असा अर्थ होईल.

समर्थानी अतिचपल या उपसर्गयुक्त शब्दातील 'ति' चा लोप करून आणि 'ल' चा 'ळ' कार करून हा शब्द घडविला आहे. कळवळा, बुळीबुळीत, खळाळणे असे किती तरी देशी शब्द मराठीत आहेत. कन्नडमध्ये 'ळ' या व्यंजनाची अगदी रेलचेल आहे. उदा. बळळोळळी (लसूण), झळझळा (चकचकीत), केळगे (खाली), वोळगे (आत), बहळ (खुप), हेळू (सांग), कोळळू (चोर) असा हा 'ळ' चा सुळसुळाट आहे. त्याचप्रमाणे मराठीमध्ये तालव्य वर्ण 'च' व 'ज' हे दंतमूलीय वर्णउच्चार फारसीतून आलेला नाही. तो कन्नड भाषेतून मराठी आला असला पाहिजे. या भाषांत 'च' व 'ज' हे दंतमूलीय उच्चार आढळतात.

उदा. हुच्च = (वेडा), जो के माडू (पालन कर)

शुध्द कन्नडमध्ये हे उच्चार नसले तरी उत्तर कर्नाटकातील व्यावहारिक भाषेत ते विद्यमान आहेत, काही कन्नड बोलीत तर ते आहेतच.

कन्नड भाषेतील शब्द :-

आजच्या मराठी भाषेत कन्नड शब्द स्थिर झालेले आहेत. ते शब्द मुळचे कन्नड पण आज ते मराठी भाषेत रुढ झालेले दिसतात. कोणते शब्द कन्नड भाषेतील आहेत, ते शब्द आपण पाहू या । मूळ कन्नड शब्दांपुढे कंसात मराठी शब्द दिला आहे.

अक्क = (अक्का), अम्म (अम्मा), अप्प (अप्पा), अण्ण (अण्णा), चळणा = (चोळणा), कडब = (कडबू), उसळे = (उसळ), कोसंब्रे (कोशिंबीर), तुप्प (तूप), होट्टे (पोट), अज्ज = (आजा) इत्यादी.

'अडकित्ता' या शब्दांचे मुळ कन्नडमध्ये सापडते. 'अडकी + कोडु' यावरून कन्नडात अडकोतु व त्यावरून मराठीत अडकित्ता असा शब्द आला. 'उंडी' हा कन्नड शब्द आहे, त्यांचे मराठीत 'लाडू' असा अर्थ होतो पण ज्ञानेश्वरांच्या अभंगातही कन्नड शब्द दिसतात. ते एका अभंगाच्या ओळीवरून दिसून येईल.

'दहिभाताची उंडी लाविन तुझिये तोंडी'

हे ज्ञानेश्वरांच्या अभंगातील उदाहरण सर्वश्रुत आहेच त्याच प्रमाणे गुंड (गोल) या कन्नड शब्दांवरून गुंडी = (बटन) गुंडवरून गावगुंड असा शब्द निर्माण झाला. गुंड (गोल पातेले) या अर्थाचे शब्द मराठीत आले आहेत. 'रुबणे' हे क्रियापद ही कन्नडमधून मराठीत रुढ झाले. तसेच तुम्ब (तुडुंब) या शब्दांवरून तुंबणे हे क्रियापद मराठीत आले. 'शिकेकाई' हा कन्नड शब्द असून 'काई' याचा अर्थ शेंग असा आहे. त्याचप्रमाणे 'बडिसु' वरून जेवायला वाढणे, 'बडी' वरून बडिवणे, ओदरु वरून ओरडणे. शरीरावयामध्ये 'बोट्ट' वरून बोट, 'होड्ट्ट' वरून पोट असे शब्द आले. तसेच 'इत्त' येथे आणि इत्तकडे वरून = इकडे, आत्तकडे तिकडे आणि 'संगड' वरून सगट हो अव्यये मराठीत आली.

कन्नडचा व्याकरणिक परिणाम :-

आजपर्यंत मराठीवर द्राविड भाषांच्या परिणामाबाबत जो अभ्यास झालेला दिसतो. तो मुख्यतः शब्द आदानातच अडकून पडला आहे, असे दिसते. पण आदिकालीन मराठीच्या संदर्भातच विशेषत्वाने झालेला आहे. वस्तुतः व्याकरणिक दृष्टीने कन्नडचा प्रमाण मराठीवर लक्षणीय असा परिणाम झालेला आहे. परंतु कन्नड-मराठी अभ्यासकांचे त्याकडे लक्ष गेलेले दिसत नाही.

होय होत उपपत्ती :-

होय होत यांच्या व्याकरणिक रुपांची संगती मराठीवरून लागू शकत नाही. विशिष्ट रूप प्रक्रियेचे निदान कन्नडवरून होण्यासारखे आहे. कन्नडमधील अहुदु (बोलताना) या अव्ययाचे 'होय / होत' हे भाषांतरित आदान असावे असे वाटते. 'अहुदु' हे अव्यय कन्नडमध्ये क्रियापदाचे प्रकार्य करते.

मराठीचे वाक्य कन्नड वाक्यांच्या रूपात असे असतील.

१) विकारांचा विरोध म्हणजे ब्रम्हचर्च होय.

कन्नड १) विकारकके विरोध एंदरे (म्हणजे) ब्रम्हचर्च.

२) कुत्रा, मांजर हे पाळीव प्राणी होत.

कन्नड २) नादू, बेक्कु, मनुष्यनु साकिद (पाळलेले) प्राणि गळू अहुदु.

हे 'अहुदु' अव्यय सर्वपुरुषी सर्वलिंगी, उभयवचनी सारखेच चालणार, कारण ते क्रियापद नव्हे असाच प्रयोग मराठीत ही होतो.

उदा. गंगा ही पवित्र नदी होय. परंतु मराठीच्या जीवंतपणाचे कौतुकास्पद वैशिष्ट्ये हे की, तिने 'होय' चे 'होत' असे अनेकवचनी रूप करून या भाषांतरित कन्नड अव्ययावर मराठी व्याकरणाचा वेष चढविला आहे. म्हणजे, म्हणून, म्हणे उपपत्ती :-

मराठीत नित्यशः वापरात असलेल्या या अव्ययांचे भाषिक स्पष्टीकरण कन्नडमधील अव्ययांच्या भाषांतरित आदानाच्या आधारे देता येईल, असे वाटते. खालील मराठी वाक्याचे कन्नड रूपे पाहू या !

उदा.

१) तू गेलास म्हणजे मी येईन.

कन्नड रूपात: नीतु होदे अंदरे ना बरुत्तेने

२) त्यांनी असे केले म्हणे

कन्नड रूपात: अवरु हीगे माडिदरु अंते

३) तो येतो म्हणून म्हणाला

कन्नड रूपात: अवनु बरुत्तेने अंत अंदा

कन्नडमध्ये अंतर (म्हणून) आणि अंते (म्हणे) अशी दोन अव्यये आहेत. या अर्थी उपयोग मराठीने अंते (म्हणे) या कन्नड अव्ययावरून घेतला असणे शक्य आहे, असे ग. ह. खरे यांनीही याकडे लक्ष वेधले आहे. पुरे, पाहिजे उपपत्ती :- पुरे व पाहिजे ही अव्यये क्रियापदाचे काम करीत आहेत. 'पुरे' नंतर 'आहे' किंवा 'होईल' या क्रियारूपांची गरज पडलेली नाही.

उदा.

१) एवढे केले की पुरे

कन्नड रूपात : इष्टु माडिदरे साकु

मराठीत 'पुरे' चा असा वाक्यपूर्णार्थक प्रयोग कन्नडमधील 'साकु' या अव्ययात मिळतो. म्हणून मराठीतील वरील प्रकाराचा 'पुरे' हे 'साकु' चे भाषांतरित अनुसरण असावे असे म्हणण्यास जागा आहे.

वाक्यात 'पाहिजे' चा उपयोग हे कन्नडमधील 'बेडकु' या अव्ययाचे भाषांतरित आदान असावे असे वाटते, यांचे उदाहरण पाहू !

उदा.

१) संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे

कन्नड रुपात: संयुक्त महाराष्ट्र आगलिकके (झालाच) बेडकु (पाहिजे)

यात 'बेडकु' चा असा उपयोग झालेला आहे. अशा प्रकारे कन्नडची मराठीवरील प्रभाव यासंबंधीची ही एक उपपत्ती आहे. कन्नड-मराठी या दोन एकत्र नांदणाऱ्या भाषांतील समांतर स्थितीवरून निघालेले व तुलनात्मक भाषा निरीक्षणाद्वारे निष्पन्न झालेले हे अनुमान आहे. या शोध निबंधाच्या निमित्ताने घेतलेला शोध हा एक स्वल्पविरामच आहे. अभ्यासाचा आवाका खूप मोठा आहे, हे नाकारता येणार नाही.

निष्कर्ष :-

- (१) हे निश्चितपणे सांगता येईल की, कन्नड शब्द आज मराठीत स्थिर झालेले आहेत.
- (२) मराठी व कन्नड या दोन्ही भाषेतील स्वनिम विचार किंवा भाषा विज्ञानाच्या दृष्टीने समानता दिसून येते.
- (३) महाराष्ट्र आणि कर्नाटक सीमेवर बहुप्रमाणात कन्नड आणि मराठी मिळून 'पिजिन' भाषा बोलली जाते.
- (४) कन्नड भाषेचा परिणाम झाल्याने मराठीचे भाषा सौंदर्य खुललेले आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

:: संदर्भ ग्रंथ ::

- १) कन्नड भाषा परिचय कातगडे पुंडलीकजी. १
- २) कानडी भाषा प्रवेश सु. व्यं. दिवेकर. १
- ३) मराठीतील भाषिक विचारांची वाटचाल गं. ना. जोगळेकर. १
- ४) निवडक लेख भाग-२ - ग. ह. खरे.
- ५) मराठी भाषेची घटना रा. भि. जोशी.

१९२० ते २००५ अखेर मुस्लिम मराठी साहित्यिकांचे मराठी साहित्यात योगदान : एक आकलन
प्राचार्य . डॉ.इ.जा.तांबोळी
एस. एस.ए. आर्ट्स अँड कॉमर्स महाविद्यालय ,सोलापूर .

पार्श्वभूमी :

मराठी साहित्यात अनेक ख्यातनाम लेखकांनी अभिरुची संपन्न करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. काव्य, कथा, कांदबरी, नाटक अशा विविध साहित्यप्रकारातून जीवनदर्शन घडविले आहे मुस्लिम समाजातील लेखकांनी मराठी साहित्यात जीवनदर्शन घडविले आहे. अनेक साहित्यकृती जशा रसिकमान्य झाल्या आहेत तशा त्या राजमान्यही झाल्या आहेत. १९२० ते २००५: साधारणपणे ८५ वर्षांचा हा कालावधी तपासताना समाजमनाची अवस्था कशी आहे? ते त्यांनी कशा रीतीने प्रकट केली आहे? व्यक्तिगत अनुभूती सामाजिकतेच्या अंगाने कधी कधी व्यापेक्षाही जेव्हा व्यापक होते, तेव्हा कोणताही लेखक एका प्रदेशाचा न राहता तो सर्वच रसिकाचा होऊन जातो. मराठी वाचकांना जे जीवनदर्शन मुस्लिम लेखकांनी घडविले आहे, त्याचा शोध घ्याया या दृष्टिनेच या संशोधन कार्यास आकृष्ट झालो आहे.

भूमिका:

कविता, कथा, कांदबरी, नाटक, ललितलेखन अशा बहुपदरी साहित्य प्रकारातून मुस्लिम लेखकांनी आपले मनोगत रेखाटलेले आहे. जीवनाची व्यापकता जशी जशी जाणवत गेली, तशी तशी त्यांनी वाडमय प्रकारात प्रकट केली आहे. या सर्व साहित्य प्रकाराचा चिकित्सक अभ्यास करून त्यातली बहुपदरी अनुभूती जाणुन घेण्याचा प्रयत्न करावा. या जाणिवेने मी अशा संशोधन कार्यास उद्युक्त झालो आहे. सुख-दुःख यापेक्षा जीवनात वेगळा अनुभव नसतो असलाच तर तो सुख-दुःखाच्या विविध छटातून प्रकटलेला असतो. स्वातंत्र्य, समता, एकता, बंधुता, प्रेम, सौंदर्य, वासना, व्यथा, निराशा, मृत्यु, यांचाही अनुभव मानवी जीवनात सैरभैर झालेला असतो. त्याचे यथातथ्यपण पहावे या जिज्ञासेतून मी हा अभ्यास करण्याचे निश्चित केले आहे. - अभ्यास पध्दती: प्रतिपाद्य विषयाचा चिकित्सक पणाने अभ्यास करता यावा म्हणून मी पुढील अभ्यास पध्दती अवलंबिली आहे. तिची थोडक्यात मांडणी पुढील प्रमाणे

प्रकरण पहिले १९२० ते २००५ या काळातील मुस्लिम लेखकांचे साहित्य : लेखनकाल, प्रेरणा, स्वरूप

१९२० ते २००५ या काळातील साहित्य प्रवाहांना त्यांच्या साहित्याशी आणि भावप्रकृतीशी जो प्रेरक ऋणानुबंध वा प्रभाव जाणवतो त्याचा मागोवा घेवून त्यांच्या साहित्य कृतींचा विचार करणे.

प्रकरण दुसरे काव्यातील आशयाचे स्वरूप :

मुस्लिम कवींनी जे काव्य संग्रह लिहिलेले आहेत, त्यांचा परामर्श घेऊन त्यांच्या कवितेतून प्रकट झालेल्या भावभावनांचे स्वरूप पाहता येण्याजोगे आहे. ज्वलंत देशप्रेम, राष्ट्रीय एकात्मता, दहशतवादाचा मुकाबला, नैतिक विचारधारा इत्यादी बाबी काव्य संग्रहातून प्रकट होत असताना कवीने कोणती दृष्टी बाळगलेली आहे. याचा शोध प्रामुख्याने घेता येईल. सुखात्मक अनुभवांचे स्वरूप/दुःखात्मक अनुभवांचे स्वरूप अनुकूल ते सुखावह अशी एक दिशा स्पष्ट होते. यातही मानवी भावना भिन्न भिन्न स्वरूपात पहावयास मिळतात.

प्रकरण तिसरे कथातील आशयाचे स्वरूप :

जीवन म्हटले की, सुख-दुःखांची पाठशिवणी अनुभवायला मिळते पण त्यांचा बहुपदरीपणा हाच तर लेखकाला साहित्य निर्मिती करायला प्रेरक ठरतो. कवितेपेक्षाही कथेतून काहीशा प्रमाणात ठळकपणे सुख-दुःखाचे स्वरूप प्रत्ययाला येते. बहुजन समाज, कामगार वर्ग, वर्ग संघर्षाचा पुकारा, कथातून प्रकट होताना दिसतो. विद्रोह, नकार आणि अन्याय नष्ट व्हावा यासाठी त्यांनी वापरलेली भाषा कथेची अग्रणी ठरते. मुस्लिम मनाची अवस्था, विविध पापुद्रे न्याहाळण्याचा प्रयत्न करता येतो.

प्रकरण चौथे कांदबरीतील आशयाचे स्वरूप :

मुस्लिम लेखकांनी सामाजिक आणि पौराणिक स्वरूपाच्या कांदबऱ्या रेखाटल्या आहेत. सामाजिक आशय मांडताना पौराणिक आशय का मांडावा वाटतो? त्यांचा परस्परशी अनुबंध काय? हेही पाहणे महत्त्वाचे आहे? सामाजिक पौराणिक असा धागा कोठेतरी जुळुन आलेला आहे. उद्याचा देश, उद्याची स्वप्ने, उदध्वस्त झालेले प्रेम, सांसारिक स्वप्ने याचा मागोवा घ्यावा असे वाटते. काळ वेगळा, प्रदेश वेगळा, पेहराव वेगळा, धर्म वेगळा.. पण मनाची ठेवण सारखीच आहे. स्वप्नांना उदध्वस्त करणारी नियती किती कठोर आहे? असे विविध अनुभव कांदबरीतून शोधण्याचा प्रयत्न आहे.

प्रकरण पाचवे ललित लेखनातील विषय :

मानवी मनातील भावस्पंदने ललितलेखात प्रकटलेली असतात. ललितलेखानातून प्रकट झालेले विषय व त्यांची पार्श्वभूमी निरखण्याची गरज आहे. मन आणि भोवताल यांचा मेळ पाहता-पाहता त्यांनी मनात विणलेले धागे शोधण्याचा प्रयत्न इथे केलेला आहे.

प्रकरण सहावे समीक्षा ग्रंथातील वाडमयीन प्रश्नांचे आकलन :

मुस्लिम लेखकांनी लिहिलेल्या समीक्षा ग्रंथात निर्माण केलेल्या विविध प्रश्नांचा शोध घेणे, कोणत्या वाडमयीन प्रश्नांची चर्चा त्यांनी केलेली आहे. कलाकृती विषयीची मतमतांतराचा परामर्श घेतलेला आहे. हे प्रश्न साहित्य निर्मितीच्या संदर्भात समीक्षात्मक निकषपट्टीने पाहण्याच्या दृष्टिने महत्त्वपूर्ण आहेत. असा मागोवा घेत असताना लेखकाची अनुभूती व त्यांचे वाडमयीन आकलन हेही यातून प्रकट होते. साहित्यविषयक प्रश्नांचा मागोवा घेवून त्या विषयीची नोंद इथे मांडता येईल.

प्रकरण सातवे : मुस्लिम मराठी साहित्य संमेलन :

आजच्या काळात साहित्य संमेलनाचे वेगळे व्यासपीठ असावे, असे काही मुस्लिम विचारवंताना वाटले असावे. मुस्लिम मराठी साहित्य संमेलन आयोजित केले जातात. संमेलनाची भूमिका कोणती? कोणते सामाजिक प्रश्न मांडले? कोणत्या दिशेने याची वाटचाल चालू आहे? अशा विविध दृष्टिकोणातून शोध घेण्यास अवसर मिळणार आहे.

प्रकरण आठवे निष्कर्ष

एकूण १९२० ते २००५ अखेर मुस्लिम साहित्यिकांच्या ग्रंथातून जाणवलेला आशय, रसास्वाद आणि चिकित्सा अशा स्वरूपातून अभ्यासल्याने, आजचा जीवन अवकाश कोणत्या वास्तवाने भरून राहिलेला आहे, याचा शोध घेवून त्या विषयी चिंतनशीलतेने निर्माण होणारी उपलब्धी सादर करणे.

बिहार: एक आकलन

'प्राचार्य . डॉ .इ .जा.तांबोळी

'एस. एस .ए. आर्ट्स अँड कॉमर्स महाविद्यालय ,सोलापूर .

प्रास्ताविक :-

मराठी कादंबरी समृद्ध, सकस करण्याचा प्रयत्न भालचंद्र मेमाडे यांनी मोजक्याच कादंबऱ्या लिहून केलेला आहे. त्यांच्या 'कोसला' या पहिल्याच कादंबरीने तत्कालीन रुढ कादंबरीची संकल्पना नाकारून वाड्मय प्रकारचे लवचिक स्वरूप मराठी वाचकांच्यासमोर ठेवले. 'कोसला', 'बिहार', 'जरीला', 'झूल', 'हुल' ह्या आजवर प्रसिद्ध झालेल्या नेमाडे यांच्या कादंबऱ्यांनी मराठी कादंबरीस महत्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे.

'बिहार' या कादंबरीला कथानक नाही तर त्यामध्ये माणसाबरोबर दैनंदिन जीवनात सहजपणे घडत जाणाऱ्या घटना आहेत. सहजपणे भेटत जाणारी माणसे आहेत. या सामान्य जीवनात घडणाऱ्या घटना व अतिपरिचित माणसांतून उत्तम कलाकार निर्माण करणे ही साधी गोष्ट नाही हेच या प्रतिभेचे कौतुक वाटते. तसेच या कादंबरीचे कथानक दोन भागात विभागलेले आहे. 'बिहार' च्या पहिल्या भागात चांगदेव पाटील व त्याचे मित्र यांच्या साहित्यनिर्मितीचे प्रकाशनाचे, नियतकालिकांच्या जगातले विविधपूर्ण अनुभव आले आहे. हा परिसर मुंबई महानगरीचा आहे. चांगदेवचे एम. ए. चे शिक्षण सुरु असल्यामुळे कॉलेजमधील होस्टेलची चित्रही थोडे फार आलेले आहे. पण नेमाड्यांना महत्त्वाची वाटतात ती चांगदेवच्या अवती-भोवती असलेल्या माणसांचे विचार, वागण्याच्या पध्दती, सुख, दुःख भोगण्याच्या पध्दती विविध प्रकारचे आहे. दुसऱ्या भागात मुंबईबाहेरच्या कॉलेज जीवनातले प्रत्ययकारी अनुभव साकार झालेले आहे. सामान्य वर्गातून येणारे विद्यार्थी, त्यांच्या समस्या, प्राध्यापकांचे आपसातले संबंध, संस्थांचे प्राचार्य व इतर व्यवस्थापक वर्ग इत्यादी किती तरी प्रश्न विद्वारच्या नायकाच्या अनुभव विश्वाचे घटक म्हणून येतात. कादंबरीतील नायक चांगदेव पाटील हा स्वतःचे अस्तित्व दाखवून इच्छिणारा आहे. आपल्या जीवनातील आव्हाने स्वीकारून सुप्त शक्तीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करणारा हा तरुण आहे. प्रसंगी तो हताश होतो, प्रत्येक वेळी धडपड करूनही अपयश येते. तरी ही जीवन जगण्यासारखे आहे, ही त्याची सुप्त श्रद्धा असते. म्हणूनच चांगदेव अधिक जीवंतपणाचा शक्तीशाली अस्तित्वाच्या स्पंदनांचा साक्षात्कार घडवतो.

चांगदेव हा मुंबईच्या धडपडणाऱ्या तरुणांमध्ये आहे. एका बाजूने तो त्याच्यामध्ये आहे तर दुसऱ्या बाजूने तो अल्पितही आहे. या मित्रांपैकी जवळजवळ प्रत्येक जण आपले एकाकी भावनाविषय सांभाळून आहे. हे तरुण आपल्या सुखी कौटुंबिक जीवनापासून वेगळे आहे. एक वेळ गरीबीच्या, दुःखितांच्या बाजूने चळवळी करणारा नारायण हळुहळू अंग काढून घेतो व अत्याधुनिक पत्नी व भरपूर पगाराची नोकरी मिळवतो. लेखनाचे उत्तम कसब असलेला सारंग, साहित्याची जमवाजमव करण्याची हौस असलेला शंकर. उत्तम लेखन करू शकणारा पण जीवन जगून आयुष्य फुकट घालवणारा बाप्या, मासिके काढण्यात उत्साही असलेला प्रधान, या सर्वांचे सामुहिक जीवन चांगदेवच्या वैयक्तिक जीवनाची पार्श्वभूमी म्हणून आले आहे. प्रत्येक तरुणाची अंतःप्रेरणा, विवेक महत्त्वाचा आहे. अशा या धडपडणाऱ्या तरुणाचे चित्रण करताना नेमाड्यांनी महत्त्वाची भूमिका घेतली आहे. या मित्रमंडळीच्या सहवासात चांगदेव असूनही तो अतिशय दुःखी आहे. विसाव्या वर्षी न पेलणारा, ने झेपणारा असा एक रोग त्याला झाला आहे तो नेमका कोणता ? हे नेमाडे सांगत नाहीत. पण हळूहळू आपले कातडे सडणार आहे आणि आपण विद्रुप होणार आहोत, असे भीषण भवितव्य त्याला जाणवते. आई वडीलांपासून ते मित्रांपर्यंतच्या मानवी नात्यांच्या मर्यादा कळतात. तरीही तो आक्रस्ताळपणा करत नाही. बिहारचे एक वैशिष्ट्य आहे की, माणसाची स्वातंत्र्यासची धडपड त्यात दिसते. त्याचबरोबर त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या अनेक मर्यादाही स्पष्ट होतात.

दुसऱ्या क्षेत्रात चांगदेव एका प्राध्यापकाच्या भूमिकेतून शैक्षणिक क्षेत्रासंबंधी आपले अनुभव व्यक्त करतो. मुंबई सोडताना एक निश्चय त्याने केलेला असतो. "आता आपण मित्रांचा नवा साचा करणार, मागची जुनी किटकट विसरून द्यावं कारण त्याला काहीच अंत नाही" या नव्या गावात त्याला नवे मित्र मिळाले पण तेथील वातावरण मात्र विलक्षण कंटाळवाणे होते. गाव गलिच्छ, पिण्याचे पाणी, राहण्याची गैरसोय, अभ्यास, वाचन करावे अशा सोईचा अभाव होता. चांगदेवचे प्राध्यापकीय जीवनाचे अनुभव प्रत्ययकारी आहे. त्यात गायकवाड या नोकरी करणाऱ्या मराठा तरुणाचे लग्न लांबणीवर पडलेले असते, पवार प्राध्यापकाचेही लग्न वय वाढले तरी झाले नव्हते. तसेच चांगदेवच्या जीवनात बिनी सावनूर आणि पारु सावनूर या दोघी येतात. बिनी ही चांगदेवकडे आकर्षित झालेली असते पण चांगदेव मात्र पारुच्या रूपावर भाळतो. परंतु पारुचे प्रेम हे व्यवहारिक असते. म्हणून तिच्याशी जुळलेले संबंधही तुटतात. पारुला विसरून जाण्याचा प्रयत्न करणारा चांगदेव मुलाखतीला आलेल्या रश्मी डबीर नावाच्या लेखिकेबरोबर ब्लॉक घेवून एकत्र राहण्याचे स्वप्न मात्र पाहतो. यावरूनच त्याला स्वतःच्या अस्तित्वाचं खरं स्वरूप समजतं आणि ते आपण जपलंच पाहिजे असे तो म्हणतो.

शेवटी मानवी प्रगती सामान्य माणसांच्या बदललेल्या जीवन दृष्टीतूनच शक्य असते. म्हणूनच या कादंबरीत आधुनिक आदर्श सामान्य माणसाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. चांगदेव सर्व मानवी समस्या सामान्य माणसाच्या पातळीवरून पाहतोय. त्याची धडपड एक अशी जीवन पध्दती म्हणजे कुठल्या तरी राजकीय, अध्यात्मिक विचारप्रणाली नव्हे इतका समजण्याइतका तो मानव आहे. एकूणच विविधरंगी व्यक्ती सादर करताना लेखकाने केवळ त्याचे चित्रण केले नसून त्या परिपूर्ण वाटव्यात. या दृष्टीने लेखकाने त्याची स्वभाव वैशिष्ट्ये दाखवून त्यातून सामाजिकतेचे चित्रण केले आहे. 'बिंदार' बदल असे म्हणता येईल की, कुटुंब व्यवस्था, समाज जीवन, शिक्षण संस्था साहित्यातील राजकारण अशा समाजातील अनेक घटकांचे निरीक्षण अतिशय धारदारपणे केलेले आहे. म्हणूनच बिंदार म्हणजे एक अजस्र जीवनपट संथपणे उलगडत जाणारी कादंबरी असे म्हणावे लागते. सामाजिक जाणिवेचा आशय वेगळ्या पध्दतीने व्यक्त करणारी 'बिंदार' ही कादंबरी आहे.

एकूणच 'बिंदार' ते 'झूल' या कादंबऱ्यामध्ये चांगदेवच्या एकाकीपणाची जाणीव तसेच त्याच्या शोकात्मतेचे व रितेपणाचे सावट जाणवत राहते. चांगदेवची सर्वात प्रमुख समस्या जगापासून आणि स्वतःपासून दुरावलेपणाची आहे. ह्या तीव्र अशा एकाकीपणाचा परिणाम म्हणून शेवटी चांगदेव स्वतःच्याच अंतर्मनाभोवती पृथगात्मतेचे कवच अधिकच मजबूत करित राहतो आणि नंतर सुरु होतो तो केवळ अस्तित्व वेदनेचा प्रवास ! कोसला, बिंदार, जरीला, झूल, हूल वाचताना जाणवणारा हा आक्रोश संवेदनाक्षम वाचकाला अस्वस्थ केल्याशिवाय राहत नाही.

समारोप :- जीवन आणि साहित्य यांच्यामधील दरी एका बाजूने नष्ट करून दुसऱ्या बाजूने जीवन अधिक सामर्थ्याने प्रस्तुत करून नेमाड्यांनी खुप उंच झेप घेतली आहे. प्रसंग इतके प्रभावशालीपणे रेखाटले आहेत की, शिल्प चित्रांची मूर्तता, भरीवपणा त्यात येऊन दृकप्रत्यय येतो. अनुभवाला विकृत करणारे, कृत्रिमता आणणारे साहित्याचे संकेत एकीकडे त्यांनी तोडले आहेत पण ते तोडताना कुठेही अतिरेकपणा केलेला नाही. ही एका मनाची मोडतोड व जडणघडण आहे, असे एकाच वेळी बिंदार वाचताना वाटते.

साहित्य आणि संस्कृती : अन्योन्य संबंध

डॉ. अन्तार अमजद हारूण

मराठी विभाग प्रमुख, शरदचंद्र महाविद्यालय, शिराडोण.

विषय प्रवेश :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून साहित्य व संस्कृती यांचा अन्योन्य असून याचा समाज जीवनात प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे होणारा परिणाम साधार चर्चा करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. संस्कृती संकल्पना समजून घेणे.
२. संस्कृती व साहित्य यातील अन्योन्य संबंध स्पष्ट करणे.
३. संस्कृती व साहित्य यातील विविध घटकांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केला गेला आहे. संशोधन विषयाशी निगडित सामग्रीचा विवेचक अभ्यास करून सारांशपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

प्रस्तावना :

संस्कृती म्हणजे एका अर्थी समग्र मानवी वर्तनवाद आणि साहित्य म्हणजे देखील एका अर्थी समग्र वर्तन वादच असे म्हणता येईल, कारण साहित्यातून मानवी मनातील मूलभूत भावनांचा अविष्कार होतो. तेव्हा अशा भावनांनी प्रेरित झालेल्या कृतींचाच अविष्कार होत असतो. आणि कृती उत्तिजन्य अथवा कृतीनिष्ठ घटकांचे चित्र होत असते. व्यक्ती जीवनाचे दर्शन आणि व्यक्तीच्या भाव जीवनाचे दर्शन साहित्यात घडते. व्यक्ती जीवन हा व्यापक सामाजिक जीवनाचाच एक अविभाज्य अंश भाग असतो. पिंडी ते ब्रह्मांडी या न्यायाने जे व्यक्ती जीवनात तेच प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे समाज जीवनात आणि जे समाज जीवनात तेच प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे व्यक्ती जीवनात शक्य व संभावनीय असते. म्हणून एका अर्थी साहित्यातून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे समाज जीवनाचेही दर्शन घडत असते. म्हणजे व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या आचार विचार आणि व्यवहारांचे दर्शन घडते. आणि आचार विचार व्यवहार हे संस्कृतीचे निर्देशक असतात. म्हणून लाक्षणिक अर्थाने संस्कृतीचेही दर्शन साहित्यातून घडते.

साहित्य आणि संस्कृती :

धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि संस्कृती असे पाच महत्त्वाचे उपक्रम अथवा व्यवहार मानवी जीवनात तसेच समाज जीवनात महत्त्वाचे असतात. हे सर्व उपक्रम अन्योन्याश्रयी, अन्योन्यपोषक आणि अन्योन्य संवर्धक असतात. प्राचीन काळात सगळेच व्यवहार धर्ममूलक होते. अर्वाचीन काळात अर्थ व्यवहाराला अग्रक्रम प्राप्त झालेला आहे. मानवी समाजाची आणि समाज जीवनाचे सगळे व्यवहार प्राधान्य करून अर्थमूलक आहेत. त्यामुळे स्वभाविकच सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक उपक्रम अथवा व्यवहार आर्थिक व्यवहारांची निगडित आहेत. साहित्य, कला, ज्ञान, नीती, इत्यादींचा समावेश सांस्कृतिक उपक्रमात होतो. म्हणूनच मानवी जीवनात आणि समाज जीवनात साहित्य, कला इत्यादींना अपरिहार्य स्थान आहे. भाषा एक माध्यम मानवाने अवगत करून घेतले आणि भाषा हेच साहित्याचे माध्यम आहे. साहित्य प्रमाणेच भाषेचाही संस्कृतीशी निगडित संबंध आहे. साहित्याचा अभ्यास करताना भाषा आणि भाषेचे घटक अभ्यासावे लागतात. त्याचप्रमाणे संस्कृती आणि संस्कृतीचे घटकही अभ्यासावे लागतात. साहित्य, कला इत्यादीतून प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे संस्कृतीचे दर्शन घडत असते. आणि त्यातूनच मानवी जीवनाच्या समाज जीवनाच्या प्रगतीचा अधोगतीचा आणि तत्सम चढउतारांचा आलेख समजून घेणे शक्य व संभावनीय असते म्हणूनच साहित्याच्या अभ्यासात साहित्याच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास ही अन्वर्थक असतो. त्यासाठी साहित्य आणि संस्कृती यांच्यातील अन्योन्य संबंध स्पष्ट होणे समजणे आवश्यक असते. संस्कृती या संकल्पनेची नेमकी निर्णायक लक्षणव्याख्या देता येणे शक्य नाही. कारण संस्कृतीचा संबंध मानवी व्यवहारांशी आहे. मानवी व्यवहारांशी मानवी कृती संबंधित असतात. आणि मानवी कृतीउक्तिमागे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे अगम्य असे मानवी मन असते. मानवी मनाचे आणि मनाच्या अनंत वेद व्यापाराचे मानसशास्त्राच्या आधारे विवेचन करून त्यांची स्वरूप स्पष्ट करता येणे शक्य व संभाव्य असले तरीही हे मनोव्यापार अव्याख्येय असतात. म्हणून एका अर्थी संस्कृती ही संकल्पनाही अव्याख्येय आहे. कारण संस्कृती म्हणजे लाक्षणिक अर्थाने मानवी कृतीयुक्तिजन्य समग्र वर्तनाचेच प्रकट दर्शन असते.

साहित्यात मानवी मनातील मूलभूत भावनांचा अविष्कार असतो. पण भावनांना विचाराची जोड मिळाली की मनुष्य आणि पर्यायाने मनुष्य समाज कृतीप्रवण बनवे बनणे शक्य व संभावनीय असते. समाजाला धर्मप्रवण अथवा भक्तीप्रवण करणे ही जशी प्राचीन काळात एक गरज होती. तशीच समाजाला कालमानानुसार परिवर्तनाच्या दिशेने क्रांतीच्या दिशेने कृतीप्रवण करणे ही सुद्धा काळाची गरज आहे. समाज कृतीप्रवण व्हायचा असेल तर सातत्याने प्रबोधनाची प्रक्रिया सुरू असावी लागते. या प्रबोधन प्रक्रियेत साहित्याचा सम सहभाग फार मोठ्या प्रमाणात असतो.

संस्कृतीची जडणघडण अशा प्रबोधन प्रक्रियेवरच अवलंबून असते हे लक्षात घेतले म्हणजे संस्कृतीच्या जडणघडणीत साहित्याचे महत्त्व किती आहे हे स्पष्ट होईल. लोकशिक्षण हाच राष्ट्र उन्नतीचा राजमार्ग आहे वाणी आणि लेखणी यांच्या साहाय्याने लोकशिक्षण साधता येते अशा आशयाचा अनुवर्तक अभिप्राय विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी व्यक्त केलेला आहे. वाणी आणि लेखणी असे म्हणत असताना त्यांना लाक्षणिक अर्थाने साहित्य असेच म्हणावयाचे आहे. राष्ट्रन्नतीत समाजउन्नती अंतर्भूत असते. त्याचप्रमाणे संस्कृतीची उन्नतीही अंतर्भूत असते. हे लक्षात घेतले म्हणजे साहित्याच्या कार्याची व्याप्ती केवढी आहे हे समजू शकते. मुलतः साहित्याचे स्वरूप व्यापक आहे. ललित साहित्य, चर्चात्मक साहित्य, ऐतिहासिक साहित्य, शास्त्रीय साहित्य, अशयात्मक साहित्य थोडक्यात मानवी जीवनाला आवश्यक अशा सर्व लिखाणांचा अंतर्भाव साहित्य या संकल्पनेत होतो. परंतु पुष्कळदा या संकल्पनेचा ललित साहित्य पुरताच संकोच केला जातो. संस्कृती आणि साहित्य याचा संबंध निश्चित करताना या दोघांच्याही व्यापक संकल्पना विचारात घेणे आवश्यक असते संस्कृतीमध्ये बाह्यसृष्टी व आंतरसृष्टी यांचा अंतर्भाव असतो आणि साहित्यामध्येही बाह्यसृष्टी व आंतरसृष्टी यांचे दर्शन घडते. या अर्थाने की या दोन्ही सृष्टीतील विषय साहित्याचे अनुभव विषय बनतात.

साहित्य आणि तत्सम कला यांना आपले वळ आणि निष्ठाशक्ती जीवनापासूनच लाभते. आणि कोट्यावधी लोकांच्या मनावर आणि अंतः करणावर प्रभाव पाडण्याची क्षमता साहित्याला लाभते. साहित्य आणि कला इत्यादींना तर कित्येकदा दुसरा निसर्ग किंवा दुसरी प्रकृती म्हटले जाते. निसर्गाची अनुकृती करीतच मनुष्याने आपली प्रगती साधली आहे प्रसिद्ध जर्मन प्रज्ञावंत गटे यांनी म्हटल्याप्रमाणे निसर्ग आपल्याला जे देतो त्यातून आपल्या इच्छेनुसार आपण निवड करतो. कलावंत आपल्याला जे देतो ते पूर्णपणे आकलनीय आणि इंद्रिय दोषक असे असले तरीही ते निसर्गातूनच निवडलेले असते. कलावंताला ही निसर्गानेच निर्माण केलेले असते म्हणून कलावंत निसर्गाशी अथवा निसर्ग विषयी कृतज्ञ असतो. आणि त्या बदल्यात कलावंत भावनोदभूत आणि विचरदभूत तसेच मानवीदृष्ट्या परिपूर्ण असा एका अर्थी दुसरा निसर्ग किंवा दुसरी प्रकृतीच निर्माण करीत असतो. **Art of Literature is an expression of experience** हे जितके खरे तितकेच हे खरे की **Art is the production of environment** (फ्रेंच मधील तेन या प्रज्ञावंताचे हे उद्गार आहेत) सभोवतालच्या परिस्थितीतूनच कलेचा आणि साहित्याचा उद्भव होतो. भौतिक परिस्थितीतून सामाजिक जाणीव सिद्ध होते. आणि सामाजिक जाणीवच मानवी जानवीत प्रतिबिंबित होते हे लक्षात घेतले म्हणजे साहित्य हा जीवनाचा आरसा आहे. वगैरे साहित्याविषयीच्या अगदी प्रारंभी कल्पनाचाही अन्वयार्थ लावता येतो. रामायण, महाभारतकालीन आर्य संस्कृतीचे दर्शन आपण तत्सम कलाकृतीतूनच आज घेऊ शकतो; किंवा मोहेंजोदारो आणि हडप्पा येथील उत्खननात आढळलेल्या विविध कलांच्या अवशेषांच्या आधारावरच तर्कशास्त्राच्या आधारे आपण सिंधू संस्कृती समजून घेऊ शकतो. यादवकालीन अध्यात्मिक संस्कृतीचे दर्शन आपल्याला ज्ञानेश्वरांच्या प्रभावळीतील संत कवींच्या काव्यात घडते; आधुनिक म्हणून उदाहरणच घ्यायचे तर हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यातून तत्कालीन विवक्षित मध्यमवर्गीय संस्कृतीचेच दर्शन घडते. म्हणजे मध्यमवर्गीय व्यक्ती जीवनात आणि समाज जीवनात जो परंपरागत विचारधर्म, आचारधर्म आणि व्यवहार धर्म प्रचलित होता त्याचे दर्शन घडते. त्याचप्रमाणे इंग्रजी राजवटीबरोबरच आलेल्या पाश्चात्य संस्कृतीच्या साहचर्याने जी नवी संस्कृती परंपरा उदयाला येऊ पाहत होती तिचेही दर्शन हरीभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यातून घडते असे मानण्यात वावगे काहीच नाही. एका अर्थी साहित्यात संस्कृतीचे संरक्षण असते. प्रत्येक गंभीर वांग्मयीन कृती हा विशिष्ट युगाच्या प्रत्यक्ष ऐतिहासिक प्रक्रियेच्या व घटनेच्या प्रतिबिंबनाचा दस्तऐवज असतो. हे लेनिन यांचे प्रतिपादन कसे अन्वर्थक आहे ते ह्यासंदर्भात लक्षात घेता येईल. साहित्य आणि कला त्या त्या विवक्षित कालखंडातील अथवा युगातील व्यक्ती जीवनाचा समाज जीवनाचा पर्यायाने मानवी संस्कृतीचा दस्तऐवज असतो. यातच साहित्य आणि संस्कृती यातील अनन्य साधारण संबंध स्पष्ट होते.

सारांश :

साहित्यकृती म्हणजे संस्कृतीच्या वेलीवर येणारे फुल...! सांस्कृतिक संदर्भ तिच्यापासून निदान श्रेष्ठ साहित्यकृती पासून तरी दूर करता येत नाही. तिच्यामध्ये केवळ सामाजिक वास्तवाचे दर्शन अपेक्षित करणे, तिच्यावर अन्याय काय अन्यायकारक ठरते. तत्कालीन जीवनाचे आदर्श, सामाजिक मुल्ये, जीवन जगण्याची पद्धती, माणसांच्या आकांक्षा, सुखदुःख, अशा निराशा थोडक्यात माणसांच्या संस्कृतीचे दर्शनच तीमधून घडत असते. संस्कृती साहित्याची केवळ पार्श्वभूमी असते, तर ती साहित्याचा आशयच असते. आणि त्यामुळे ती व्यक्तिगत वर्तुळापलीकडे जाऊ शकते. साहित्य कला इत्यादीतून प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे संस्कृतीचे दर्शन घडत असते. आणि त्यातूनच मानवी जीवनाच्या समाज जीवनाच्या प्रगतीचा अधोगतीचा आणि तत्सम चढउतारांचा आलेख समजून घेणे शक्य व संभावनीय असते. म्हणूनच साहित्याच्या अभ्यासात साहित्याच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास ही अन्वर्थक असतो. त्यासाठी साहित्य आणि संस्कृती यांच्यातील अन्योन्य संबंध स्पष्ट होणे, समजणे आवश्यक असते. असे सरते शेवटी म्हणावे लागेल.

संदर्भ :

१. साहित्य व संस्कृती : दु. का.संत
२. महाराष्ट्र संस्कृती : डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे
३. महाराष्ट्र संस्कृती : घडण आणि विकास : प्रा. ह. श्री. शेणोलीकर / डॉ. देशपांडे
४. आधुनिक मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी : गो. म. कुलकर्णी
५. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी : डॉ. सदा कऱ्हाडे

रघुराज मेटकरी यांच्या “माझे विद्यार्थी” या कथासंग्रहातील स्त्री व्यक्तीरेखांचा अभ्यास

प्रा. डॉ. डांगे दत्तात्रय महादेव

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर. (स्वायत्त) जि. सोलापूर. ४१३३०४

ईमेल- prof.dattadange@gmail.com संपर्क क्रमांक – ८३२९७५०५१५

सारांश (Abstract)

हा संशोधन पेपर रघुराज मेटकरी यांच्या ‘माझे विद्यार्थी’ या कथासंग्रहातील शिल्पा दऱ्याबा चव्हाण, शबाना, सुनेत्रा कणसे आणि सचिन-पल्लवी या चार कथांमधील स्त्री व्यक्तीरेखांचा समाजशास्त्रीय, स्त्रीवादी आणि शैक्षणिक सिद्धांतांच्या आधारे सखोल अभ्यास करतो. या कथांमधून ग्रामीण व निमशहरी समाजातील स्त्रीजीवन, जात-वर्गीय संरचना, लैंगिक हिंसा, बालविवाह, विधवापन, प्रेम व सामाजिक प्रतिष्ठा यांमधील संघर्ष स्पष्ट होतो. मेटकरी यांच्या लेखनात शिक्षक ही व्यक्तीरेखा केवळ कथनकर्ती न राहता सामाजिक विवेक, प्रतिकार आणि परिवर्तनाची नैतिक शक्ती म्हणून उभी राहते. हा अभ्यास यूजीसी केअर सूचीबद्ध आंतरराष्ट्रीय जर्नलच्या निकषानुसार सैद्धांतिक, संदर्भाधारित आणि शैक्षणिक शैलीत सादर करण्यात आला आहे.

Keywords: रघुराज मेटकरी, माझे विद्यार्थी, स्त्री व्यक्तीरेखा, सामाजिक अभ्यास, स्त्रीवादी सिद्धांत, शैक्षणिक दृष्टीकोन

१. प्रस्तावना

समकालीन मराठी साहित्यात वास्तववादी लेखनाची परंपरा सामाजिक परिवर्तनाशी जोडलेली दिसते. रघुराज मेटकरी हे शिक्षक-लेखक म्हणून या परंपरेत महत्त्वाचे स्थान घेऊन उभे राहतात. ‘माझे विद्यार्थी’ हा कथासंग्रह शिक्षणव्यवस्थेतील अनुभवांवर आधारित असला तरी तो ग्रामीण व कष्टकरी समाजातील स्त्री प्रश्नांचा दस्तऐवज ठरतो (मेटकरी, २०१५). स्त्रीवादी समीक्षेच्या दृष्टीने पाहता, या कथा पितृसत्ताक संरचनेत स्त्रीचे स्थान, तिचा प्रतिकार आणि तिच्या मानसिकतेची घडण उलगडतात (देशपांडे २००५). मराठी साहित्य क्षेत्रात शिक्षणाच्या संबंधाने विविध प्रकारच्या साहित्याचे लेखन मोठ्या प्रमाणात झाले आहे. मात्र बनगरवाडी, माझे काटेमुंडरीची शाळा, सर्व प्रश्न अनिवार्य, निशाणी डावा अंगठा या कादंबऱ्या बरोबरच अनेक मराठी आत्मकथनातून शिक्षणाचा प्रश्न मांडला आहे. झोंबी, उपरा, कोवळे वर्तमान, शिक्षणाची शाळा व अलीकडेच प्रसिद्धीच्या झोतात आलेली नागू वीरकर यांची हेडाम ही आत्मकथनात्मक कादंबरी. या कादंबऱ्यातून शिक्षक, विद्यार्थी आणि समाजव्यवस्था या विषयी सविस्तर विवेचन केले आहे.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) निवडक कथांमधील स्त्री व्यक्तीरेखांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करणे.
- २) स्त्रीवादी सिद्धांतांच्या आधारे स्त्रीवरील अन्याय व प्रतिकार अभ्यासणे.
- ३) शैक्षणिक सिद्धांतांच्या संदर्भात शिक्षकाच्या भूमिकेचे मूल्यमापन करणे.
- ४) शिक्षणाच्या परिवर्तनकारी क्षमतेचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

३. संशोधन पद्धती

हा अभ्यास गुणात्मक संशोधन पद्धतीवर आधारित आहे. प्राथमिक स्रोत म्हणून ‘माझे विद्यार्थी’ या कथासंग्रहाचा वापर करण्यात आला असून दुय्यम स्रोत म्हणून समाजशास्त्र, स्त्रीवादी समीक्षा व शैक्षणिक तत्त्वज्ञानावरील ग्रंथ व लेखांचा आधार घेण्यात आला आहे (कुलकर्णी २०१०; शिंदे, २०१५).

४. शिल्पा : शिक्षण आणि सामाजिक सशक्तीकरण

शिल्पा दऱ्याबा चव्हाण ही कथा भटक्या घिसाडी समाजातील मुलीच्या शैक्षणिक उत्थानाची कहाणी सांगते. समाजशास्त्रीयदृष्ट्या हा समाज मुख्य प्रवाहाबाहेर ढकलला गेलेला असून शिक्षण, स्थैर्य आणि सामाजिक मान्यतेपासून वंचित आहे (शिंदे, २०१५). शिल्पाच्या आयुष्यात शिक्षण हे सामाजिक गतिशीलतेचे, आत्मसन्मानाचे आणि ओळखनिर्मितीचे साधन ठरते.

स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून पाहता, शिल्पा ही पितृसत्ताक मर्यादांमध्ये अडकून न राहता स्वतःच्या क्षमतेवर विश्वास ठेवणारी स्त्री आहे (कुलकर्णी, २०१०). तिचा प्रतिकार आक्रोशात्मक नसून विधायक आणि शिस्तबद्ध आहे. येथे शिक्षकाची भूमिका परिवर्तनाचा मार्गदर्शक म्हणून दिसते. तो शिल्पामध्ये आत्मविश्वास, शिस्त आणि भविष्याची दिशा निर्माण करतो. ही भूमिका पाउलो फ्रेरे यांच्या *Critical Pedagogy* संकल्पनेशी सुसंगत आहे (Freire, 1970).

५. शबाना : लैंगिक हिंसा आणि सत्तेची रचना

'शबाना' ही कथा अल्पसंख्याक व कष्टकरी स्त्रीवरील लैंगिक हिंसा, सत्ताधारी वर्गाची दादागिरी आणि न्यायव्यवस्थेतील अपयश अधोरेखित करते. समाजशास्त्रीयदृष्ट्या येथे वर्ग, सत्ता आणि राजकीय प्रभाव यांचे नाते उघड होते (देशपांडे, २००५). शबाना गरीब असल्यानेच नव्हे, तर स्त्री असल्याने अधिक असुरक्षित ठरते.

स्त्रीवादी सिद्धांतानुसार शबानाचे मौन हे दुर्बलतेचे नव्हे, तर दडपशाहीचे परिणामस्वरूप मौन आहे (कुलकर्णी, २०१०). मानसिकदृष्ट्या ती भीती, लज्जा आणि सामाजिक बहिष्काराच्या छायेत अडकते. शिक्षक येथे हतबल नैतिक साक्षीदार म्हणून उभा राहतो. त्याची संवेदनशीलता असूनही व्यवस्था त्याला हस्तक्षेप करू देत नाही. यामुळे शिक्षणसंस्थेच्या मर्यादा आणि सामाजिक अन्यायाची तीव्रता स्पष्ट होते.

६. सुनेत्रा कणसे : परंपरा, विधवापन आणि संघर्ष

'सुनेत्रा कणसे' ही कथा ग्रामीण स्त्रीच्या बालविवाह, अकाली मातृत्व आणि विधवापनाच्या त्रिकोणात अडकलेल्या जीवनाचे चित्रण करते. समाजशास्त्रीयदृष्ट्या परंपरा, जातीय संरचना आणि पितृसत्ताक मूल्यव्यवस्था स्त्रीचे आयुष्य नियंत्रित करतात (मेटकरी, २०१५). सुनेत्राचे आयुष्य संघर्षमय असले, तरी तिचा संघर्ष उघड बंडाच्या स्वरूपात व्यक्त होत नाही.

स्त्रीवादी समीक्षेत सुनेत्राची सहनशीलता ही सूक्ष्म प्रतिकाराची पद्धत मानली जाते (कुलकर्णी, २०१०). ती आई म्हणून, विधवा म्हणून आणि स्त्री म्हणून जगण्याचा संघर्ष स्वीकारते. शिक्षणाचा अभाव तिच्या जीवनातील मर्यादा अधिक ठळक करतो. शिक्षकाची भूमिका येथे अपयशी समाजव्यवस्थेतील सहवेदक अशी ठरते—तो धीर देतो, मार्ग दाखवतो; पण सामाजिक रचना बदलण्यास असमर्थ राहतो.

७. पल्लवी : प्रेम, प्रतिकार आणि शैक्षणिक विवेक

'सचिन-पल्लवी' या कथेत पल्लवी जात-वर्गीय प्रतिष्ठेच्या चौकटीत अडकलेली स्त्री म्हणून समोर येते. श्रीमंत, सत्ताधारी घरातील असूनही तिच्या निर्णयस्वातंत्र्यावर बंधने आहेत. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून तिचे प्रेम हे सामाजिक बंडाचे प्रतीक ठरते (देशपांडे, २००५).

मानसशास्त्रीयदृष्ट्या आत्महत्येचा विचार हा तिच्या तीव्र मानसिक कोंडीचा अंतिम टप्पा आहे. येथे शिक्षक समुपदेशक, जीवनरक्षक आणि नैतिक मार्गदर्शक म्हणून निर्णायक भूमिका बजावतो. तो आत्महत्येपासून परावृत्त करून शिक्षण, संयम आणि भविष्याच्या शक्यतांकडे मार्गदर्शन करतो (शिंदे २००५). ही भूमिका शैक्षणिक मानसशास्त्राशी सुसंगत आहे.

८. साहित्यमूल्यांचा चिकित्सक अभ्यास 'माझे विद्यार्थी' मधील स्त्रीकथा

रघुराज मेटकरी यांच्या *माझे विद्यार्थी* या कथासंग्रहातील शिल्पा दन्याबा चव्हाण, शबाना, सुनेत्रा कणसे आणि सचिन-पल्लवी या चार कथा केवळ सामाजिक दस्तऐवज न राहता साहित्यिक दृष्ट्या समृद्ध अशा कलाकृती ठरतात. या कथांमध्ये आशय आणि अभिव्यक्ती यांचा समतोल साधत लेखकाने मराठी लघुकथेच्या वास्तववादी परंपरेला नवे परिमाण दिले आहे.

९. वास्तववादी कथनशैली (Realism)

या चारही कथांचे प्रमुख साहित्यमूल्य म्हणजे निर्भेळ वास्तववाद. मेटकरी कोणतेही अलंकरण, नाटकीपणा किंवा अतिरंजन न करता जीवन जसे आहे तसे मांडतात.

- शिल्पा दन्याबा चव्हाण मधील भटक्या समाजाचे जगणे
- शबाना मधील बाजारपेठ, पोल्ट्री, यंत्रमागांचे वातावरण
- सुनेत्रा मधील ग्रामीण कुटुंबव्यवस्था
- पल्लवी मधील जात-प्रतिष्ठेचे दडपण

ही सर्व स्थळे व घटना साहित्यिक विश्वापेक्षा प्रत्यक्ष जीवनाशी अधिक जवळ जाणारी आहेत. हा वास्तववाद कथांना सामाजिक विश्वासाहता (authenticity) प्रदान करतो.

१० स्त्री व्यक्तिरेखनातील सखोलता (Characterisation)

मेटकरी यांच्या कथांमधील स्त्री व्यक्तिरेखा एकरेषीय (flat) नसून बहुआयामी (round) आहेत.

- शिल्पा : आत्मसन्मान, शिस्त आणि शैक्षणिक जिद्द यांचे प्रतीक
- शबाना : भय, मौन, असहायता आणि दडपलेला आक्रोश
- सुनेत्रा : सहनशीलता, मातृत्व आणि अंतर्मुख वेदना
- पल्लवी : भावनिक तीव्रता, बंडखोरी आणि आत्मभान

या व्यक्तिरेखा केवळ “स्त्री” म्हणून नव्हे, तर माणूस म्हणून उभ्या राहतात. त्यांची मानसिक गुंतागुंत, निर्णयप्रक्रिया आणि प्रतिक्रिया साहित्यिक खोली निर्माण करतात.

११ कथनकर्ता आणि आत्मकथनाचा परिणाम (Narrative Voice)

या कथांमध्ये शिक्षक-निवेदकाची भूमिका साहित्यिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहे.

हा निवेदक—

- सर्वज्ञ (omniscient) नसतो
- नैतिक निर्णय देतो
- स्वतःच्या मर्यादा मान्य करतो

यामुळे कथनाला आत्मकथनाचा (autobiographical realism) स्पर्श येतो. वाचकाला असे वाटते की तो एखादी काल्पनिक कथा नव्हे, तर जगलेला अनुभव वाचत आहे. ही शैली कथांना भावनिक सघनता (emotional depth) देते.

१२ भाषाशैली आणि संवाद (Language & Dialogues)

मेटकरी यांची भाषा—

- साधी
- बोलीभाषेच्या जवळ जाणारी
- प्रसंगानुरूप बदलणारी आहे.

शबानाच्या कुटुंबातील संवाद, सुनेत्राच्या आईचे बोलणे किंवा पल्लवीचे भावनिक उद्गार—हे सर्व संवाद कथानक पुढे नेण्याबरोबरच व्यक्तिरेखांचे अंतरंग उघड करतात. भाषेतील साधेपणातच त्यांची साहित्यिक ताकद आहे.

१३. प्रतीकात्मकता (Symbolism)

या कथांमध्ये सूक्ष्म पण प्रभावी प्रतीकात्मकता दिसते—

- शिक्षण → प्रकाश / मुक्ती
- मौन (शबाना) → दडपशाहीचे प्रतीक
- विधवापन (सुनेत्रा) → सामाजिक मृत्यू
- आत्महत्येचा विचार (पल्लवी) → सामाजिक कोंडीचा टोकाचा बिंदू
- शिक्षक → नैतिक विवेकाचे प्रतीक

ही प्रतीके कथांना केवळ सामाजिक नव्हे, तर साहित्यिक अर्थगर्भता (symbolic depth) देतात.

१४. करुणा व संवेदनशीलता (Pathos)

या कथांचे मोठे साहित्यमूल्य म्हणजे करुणा (pathos). लेखक वाचकाकडून सहानुभूती मागत नाही; ती नैसर्गिकरीत्या निर्माण होते.

शबानाचे गाव सोडून जाणे, सुनेत्राचे विधवापन, पल्लवीचा आत्महत्येचा विचार—हे प्रसंग वाचकाला अस्वस्थ करतात. ही अस्वस्थता म्हणजेच साहित्याची नैतिक शक्ती.

१५. मराठी स्त्रीकथांच्या परंपरेतील स्थान

मेटकरी यांच्या या कथा—

- विभावरी शिरूरकरांच्या स्त्रीजाणीवेचा
- गंगाधर गाडगीळांच्या वास्तववादाचा
- दलित-ग्रामीण साहित्याच्या अनुभवविश्वाचा

सुसंवाद साधतात. त्यामुळे माझे विद्यार्थी हा कथासंग्रह समकालीन मराठी स्त्रीकथांच्या परंपरेतील महत्त्वाचा दुवा ठरतो.

१६. तुलनात्मक चर्चा : शिक्षकाची परिवर्तनकारी भूमिका

या चारही कथांमध्ये शिक्षक ही व्यक्तिरेखा सामाजिक विवेकाचे केंद्रबिंदू ठरते. शिल्पामध्ये तो सक्षमीकरणाचा मार्गदर्शक, शबानामध्ये नैतिक साक्षीदार, सुनेत्रामध्ये हतबल सुधारक, तर पल्लवीमध्ये जीवनरक्षक समुपदेशक म्हणून उभी राहते. ही बहुआयामी भूमिका पाउलो फ्रेरे यांच्या *Critical Pedagogy* सिद्धांताशी सुसंगत असून शिक्षणाला केवळ ज्ञानप्रदान न मानता सामाजिक परिवर्तनाचे साधन मानते (Freire, 1970)

१७. निष्कर्ष

रघुराज मेटकरी यांच्या 'माझे विद्यार्थी' या कथासंग्रहातील स्त्री व्यक्तिरेखा समकालीन भारतीय समाजातील स्त्री प्रश्नांचे वास्तववादी दस्तऐवज आहेत. समाजशास्त्रीय, स्त्रीवादी आणि शैक्षणिक सिद्धांतांच्या आधारे हा कथासंग्रह अभ्यासासाठी महत्त्वाचा ठरतो आणि आंतरराष्ट्रीय स्त्री-अभ्यास व शिक्षण-अभ्यासात मोलाची भर घालतो. मराठी साहित्यातील शिक्षण विषयक भूमिकेबद्दल खूपच प्रभावी प्रयोग आढळतो.

या चारही कथांमधील साहित्यमूल्ये—वास्तववाद, सखोल व्यक्तिरेखन, आत्मकथनात्मक निवेदन, प्रभावी संवाद, प्रतीकात्मकता आणि करुण रस—यांमुळे *माझे विद्यार्थी* हा कथासंग्रह केवळ सामाजिक अभ्यासापुरता मर्यादित राहत नाही. तो साहित्यिक मूल्यांनी समृद्ध, भावनिकदृष्ट्या परिणामकारक आणि वैचारिकदृष्ट्या जागृत करणारा ठरतो.

संदर्भसूची (APA शैली)

१. मेटकरी, रघुराज. (२०१५). *माझे विद्यार्थी*. पुणे: साधना प्रकाशन.
२. देशपांडे, जी.पी. (२००५). *मराठी लघुकथांमधील सामाजिक वास्तव*. पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन
३. कुलकर्णी, अ. (२०१०). *स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा*. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.
४. शिंदे एस. (२०१५). *शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तन*. ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई.
५. Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum.

संत गाडगेबाबा यांची समतावादी आणि पुरोगामी विचारसरणी**डॉ. एन.व्ही. शिंदे**

सहयोगी प्राध्यापक, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा, पु.अ.हो. सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर संलग्न

ई संवाद: ९८५०१२५५८४ ई मेल: shindenamdeo77@gmail.com**गोषवारा:**

सर्वसामान्य, बहुजन समाज निरक्षरता, अंधश्रद्धा, व्यसनाधिनता यातून कायमचा मुक्त व्हावा यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करणाऱ्या समाजपुरूषांच्या यादीमध्ये अग्रस्थानी असणारे संत गाडगेबाबा आहेत. खेड्यामधील भोळ्याभावड्या समाजाच्या उन्नतीसाठी त्यांच्या भाषेत, सहज सोपे करून सांगणाऱ्या लोकोत्तर आणि लोकसंस्कारपीठ असलेल्या गाडगेबाबांच्या समतावादी आणि पुरोगामी विचारसरणीचा प्रत्यय समाजाला व्हावा. या त्यांच्या विचारसरणीची प्रेरणा घेऊन समाजाचे दिशादर्शन व्हावे. याकरिता सदरच्या संशोधन लेखामधून त्यांच्या विचारसरणीची उदारणांसह आणि जीवनानुभवांसह मांडणी केली आहे.

सूचक शब्द: संत गाडगेबाबा, गाडगेबाबांचे विचार, पुरोगामी आणि समतावादी संत गाडगेबाबा, संत गाडगेबाबांचे वैचारिक कार्य इ.**प्रास्ताविक:**

'देव दगडात नसून तो माणसात आहे.' असे सोप्या शब्दांमध्ये जीवनाचे महत्त्व, माणुसपणाचे आणि समतावादी तत्त्व गाडगेबाबांनी समाजाला समजावून दिले. संत गाडगेबाबा यांचे मूळ नाव डेबूजी झिंगराजी जानोरकर असे होते. त्यांचा जन्म अमरावती जिल्ह्यातील दर्यापूर तालुक्यातील शेणगाव याठिकाणी २३ फेब्रुवारी १८७६ रोजी झाला. लहानपणापासून त्यांच्या वाट्याला संघर्ष आणि कष्ट सोबतीला होते. गुरे राखणे, गोठे झाडणे, शेती करणे अशी कामे ते करीत. १९८२ साली कुंताबाईशी विवाह करून संसाराला सुरुवात केली. पुढे संसारत्याग करून समारे १२ वर्षे देशाटन केले. प्रत्यक्ष लोकजीवन अनुभवले. यातूनच त्यांच्या समतावादी आणि पुरोगामी विचारसरणीची जडणघडण होत गेली. यातूनच त्यांनी दीन, दुबळे, अनाथ, अपंग यांची सेवा सुरू केली. तसेच स्वजीवनातून इतरांना समतावादी, विज्ञानदृष्टी आणि पुरोगामी विचारसरणीचे दर्शन घडविले.

उद्दिष्टे:

संत गाडगेबाबांचे समाजकार्य समजावून घेणे. गाडगेबाबा यांची पुरोगामी आणि समतावादी विचारदृष्टी समजून घेणे. प्रत्यक्ष कृतीद्वारे जीवनाचे तत्त्व प्रकर्षाने लक्षात आणलेले समाजापर्यंत पुन्हा पोहचविणे. तसेच मानवी जीवनामधील समतावादी आणि पुरोगामी विचारसरणीचे महत्त्व लक्षात आणून देणे.

संशोधन पद्धती:

प्राथमिक माहिती स्वोत आणि दुय्यम माहिती स्वोत या पद्धतीमधील विविध घटकांचा आवश्यक तिथे वापर केला जाईल. संशोधन लेखासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर केला आहे. त्यामध्ये ग्रंथालयामधील पुस्तके, इंटरनेट, विविध वर्तमानपत्रे आणि वेबसाईट यांचा वापर प्रामुख्याने माहिती संकलन आणि विश्लेषण यासाठी केला आहे.

महत्त्व आणि उपयुक्तता:

समाज व मानव उन्नतीसाठी संत गाडगेबाबा यांच्या विचारदृष्टीची गरज प्रामुख्याने अधोरेखित करून समाजाला दिशादर्शन करणे. सर्वसामान्य लोकांमधील अंधश्रद्धा, अज्ञान, विषमतावादी वृत्ती, निरक्षरता नष्ट करण्याच्या दृष्टीने गाडगेबाबांच्या विचारांचे पथदर्शन घडविणे आवश्यक आहे. अतिशय साधी राहणी, निरपेक्ष व असंग्रही वृत्तीने मनुष्य आनंदी व समाधानी जीवन जगू शकतो; याचा प्रत्यय गाडगेबाबांच्या जीवनामधून लक्षात आणून देणे समाज विकासाच्या दृष्टीने उपयुक्त आहे.

विश्लेषण:

संत गाडगेबाबा यांनी सुमारे १२ वर्षे देशाटन केले. त्यामधून त्यांनी प्रत्यक्ष मानवी जीवन अनुभवले. समाजाला नेमक्या कोणत्या गोष्टींची किंवा प्रबोधनाची गरज आहे, हे जाणून त्यांनी आपल्या कार्याला सुरुवात केली. समतावादी दृष्टीकोण: बहुजन समाज जागृतीसाठी त्यांनी कीर्तन परंपरेचा प्रभावी वापर केला. मनुष्याला मनुष्यामधील मानवपणाची जाणीव करून देण्यासाठी त्यांनी कीर्तनाद्वारे प्रबोधन केले. सर्वसामान्य कष्टकरी वर्ग सुखाने जीवन जगण्यासाठी त्यांच्यामधील व्यसनाधिनता, अज्ञान आणि अंधश्रद्धा सर्वप्रथम दूर करण्याचा प्रयत्न करून समतावादी वृत्ती विकसित करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. बेघरांना आसरा देणे, अंध-अपंग यांची मदत करणे त्यांना औषध उपचार करणे, मुला-मुलींना शिक्षण देण्यासाठी प्रयत्न करणे, गरिब तरुण-तरुणींचे विवाह ठरविणे, कर्ज काढू नये, चैन करू नये, कष्टाशिवाय भाकर खाऊ नये, निरंतर उद्योग करावा, मुक्या प्राण्यांना अभय द्यावे, इतरांना जगण्यासाठी हिंमत द्यावी तसेच जगणे आणि वागणे यामध्ये तफावत नसावी अशा विचारांमधून आणि कृतींमधून गाडगेबाबांनी समाजाला योग्य व समतावादी दृष्टी दिली.

वरीलप्रमाणे समतावादी तत्त्वज्ञान सतत ५० वर्षे लोकांना समजावून जनसामान्यांचे प्रबोधन केले. म्हणूनच ते लोकोत्तर ठरले. साधी राहणी, मोजक्या अपेक्षा आणि निरपेक्ष भावनेने त्यांनी कार्य केले. त्यांच्या असंग्रही वृत्तीमुळे त्यांना कोणत्याच गोष्टीचा लोभनव्हता. लोकांच्या भल्यासाठी धर्मशाळा उघडून अन्नछत्रे चालू केली. एकमेकांच्या मदतीमधून माणुसकीचे, समानतेचे दर्शन घडविले.

कीर्तनातून समाज प्रबोधन: लोकांना सोप्या शब्दांत सांगितलेले लक्षात येते; म्हणून त्यांनी कीर्तनाचा प्रभावी वापर केला. समता आणि मानवता धर्म यांची शिकवण दिली. ते म्हणतात, "शेंदूर माखूनिया धोंडा। पाया पडती पोरे रांडा।" या पद्धतीने त्यांनी खऱ्या मानव धर्माची शिकवण दिली. आभाळाचा मंडप करून कीर्तनाची सुरुवात व्हायची. कधी भजन, कधी श्रोत्यांशी संवाद, प्रश्न व उत्तरे अशा स्वरूपामध्ये ते लोकांमध्ये जनजागृतीचे कार्य करीत राहिले.

मानवता व समतावादी धर्म: गाडगेबाबांनी देव आणि धर्माची चिकित्सा मानवतेच्या अंगांनी करून ती कीर्तनाद्वारे लोकांना सोप्या शब्दांमध्ये पटवून दिली. देव व धर्म यांच्यामधील दलाली किंवा मध्यस्थी त्यांना मान्य नव्हती. धर्म सांगायचा नसून तो जगायचा असतो. धर्म ग्रंथात नसून तो जीवनात असतो. असे तत्वज्ञान त्यांनी लोकांना सांगून समाजपरिवर्तन घडवून आणले. यामुळेच आचार्य अत्रे त्यांच्याविषयी म्हणतात, "सिंहाला पाहावे वनात, हत्तीला पाहावे रानात, गाडगेबाबांना पाहावे कीर्तनात." यातून गाडगेबाबांच्या कार्याची ओळख आणि महत्त्व लक्षात येते.

पुरोगामी विचारसरणी: संत गाडगेबाबांनी स्वतःच्या वागण्यातून, बोलण्यातून आणि कृतीतून लोकांना पुरोगामी विचारसरणीचे महत्त्व पटवून दिले. यासाठी कीर्तनाचा त्यांनी वापर केला. मानवता धर्माची शिकवण दिली. अंधश्रद्धा मुक्त समाजासाठी प्रबोधन केले. ते सांगतात, "देव पहावयास गेलो. तेथे देवचि होऊन गेलो." या उक्तीप्रमाणे देव माणसात असून माणुसकीचे महत्त्व निदर्शनास आणून दिले. हेच विचार आचरणामध्ये आणण्याचा आग्रह धरला. तुमचा देव परावलंबी असून त्याला अंधोळ, नैवेद्य, कपडे इतरांनी द्यावी लागतात. मठ मंदिरामधील संपत्ती महत्त्वाची नाही. ते स्वतः कधी मंदिरात जात नव्हते. यातून त्यांनी पुरोगामी विचारसरणी समाजमनामध्ये पेरली.

शिक्षणाचे महत्त्व: शिक्षणाशिवाय माणूस धोंडा आहे. अशिक्षितपणामुळे मानवी जीवनातील अंधश्रद्धा बळावते. यातूनच विनाश व अवनतीला सुरुवात होते. हे लोकांच्या लक्षात आणून दिले. शिक्षणप्रसाराचे कार्य करणाऱ्या कर्मवीर अण्णांशी त्यांचे आपुलकीचे नाते होते. "भाऊसाहेब आपल्या शिक्षणकार्याने अजरामर होतील." असे गाडगेबाबा म्हणतात. रयत शिक्षण संस्थेचे अनुदान बंद केलेले ते गाडगेबाबांनी सुरू करण्यास मोलाची मदत केली. यातूनच त्यांनी शिक्षणप्रसाराला चालना दिली. शिक्षणाचे समाज परिवर्तनामधील महत्त्व कृतीमधून लक्षात आणून दिले.

याशिवाय संत गाडगेबाबांनी अनेक समाजोपयोगी कामे मार्गी लावली. मद्याच्या आहारी गेलेल्या तरूणांना संसारी मार्गी लावले. दुष्काळग्रस्तांना अन्नदान, अनाथ वृद्धांसाठी झोपड्या, मुक्या प्राण्यांसाठी गोरक्षणे उभी केली, दारूबंदी, जात व अंधश्रद्धा निर्मूलन, पशुहत्या बंदी ही कामे त्यांनी अग्रक्रमाने केली. संत गाडगेबाबांसारखा कर्मयोगी दिवसरात्र समाजहितासाठी कार्य करीत राहिले. समाजामध्ये विज्ञानदृष्टी, पुरोगामित्व आणि समतावादी विचारसरणी यांची पेरणी केली. याच दिशेने समाजाला विकासपथ दिसत आहे. हेच त्यांच्या कार्याचे आणि विचारांचे फलित आहे.

निष्कर्ष आणि शिफारशी:

संत गाडगेबाबांनी पेरलेले पुरोगामित्व आणि समतावादी वृत्तीचे विचारधन समाजाने आचरणात आणावे. यातच सर्व मानवजातीचे कल्याण दडले आहे. त्यांचे समाजकार्य मानवी विकासाच्या दृष्टीने खूप मौलिक असून त्यामधून समाजपरिवर्तनाला दिशा प्राप्त झाली. समाधानी, सुखी व आनंदी जगण्याचा मार्ग गाडगेबाबांच्या विचारांमध्ये आहे. माणूसाने माणसासारखे जगणे यात विश्वकल्याण स्पष्ट होते.

समारोप:

गाडगेबाबांचे कार्य हे 'लोकसंस्कारपीठ' यासारखे आहे. लेखक गो.नि. दांडेकर त्यांच्या समवेत काही वर्षे भ्रमती करत होते. त्यांना जे अनुभव आले त्यातून त्यांनी गाडगेबाबांविषयी म्हटले, "गाडगेबाबांचे संपूर्ण जीवन म्हणजे धगधगत्या अग्निकुंडाची कहाणी आहे." त्यांनी लोकजागृती आणि लोकसेवा केल्यानेच समाजाला योग्य दिशा प्राप्त झाली. गाडगेबाबांनी दशसूत्रीचा संदेश सर्वांना आचरणात आणावयास लावून समता आणि पुरोगामित्व लोकांच्या अंगी बाणविले. यामधून त्यांच्या विचारांची प्रगल्भता लक्षात येते. अशा या लोकसेवकाचा मृत्यू २० डिसेंबर १९५६ साली झाला.

संदर्भग्रंथ:

१. पोतदार वसंत, गाडगेबाबा, अक्षर प्रकाशन, मुंबई, तृतीयावृत्ती १९९८
२. भोसले, द.ता. (डॉ.), लोकोत्तर गाडगेबाबा: जीवन आणि कार्य, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती जानेवारी २००७
३. भोसले, प्राचार्य शिवाजीराव, दीपस्तंभ, ओम अक्षरब्रह्म प्रकाशन.

भटक्या विमुक्त समाजाच्या संघर्षांचे चित्रण करणारे आत्मकथन : हेडाम डॉ. नवनाथ विश्वनाथ पाटोळे

शरदचंद्र पवार कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सोलापूर, ९७६५७६९४९९

प्रस्तावना:

महाराष्ट्र राज्यात कायम दुष्काळाने होरपळलेला तालुका म्हणजे माण तालुका. माण तालुका आणि दुष्काळ हे एक भौगोलिक समीकरण बनलेले आहे. माण तालुका मान नदीच्या खोऱ्यात येत असल्याने या भागाला मानदेश या नावाने ओळखले जाते. मानदेश दुष्काळाचे माहेरघर असल्याचे चित्रण मराठी साहित्यात येणे साहजिकच आहे. विशेषतः व्यंकटेश माडगूळकरांनी 'बनगरवाडी', 'मानदेशी माणसं' या साहित्यकृतीत माण देशातील परिसराचा, तेथील माणसांचा, त्यांच्या परिस्थितीचा, तेथील माणसांच्या मनाचा तळ शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. अठराविश्व दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या माणसांची ओळख आपल्या साहित्यातून व्यंकटेश माडगूळकरांनी अभ्यासकांना करून दिली. बनगरवाडीच्या पावलावर पाऊल ठेवून मराठी साहित्यात पल्ला गाठणारी साहित्यकृती म्हणजे 'हेडाम'. 'बनगरवाडी' या कादंबरीमध्ये माडगूळकरांनी केवळ वास्तव परिस्थिती मांडली परंतु हेडामध्ये लेखक स्वतः जो जगला ते त्याने मांडलेले आहे.

'हेडाम'ला अभ्यासकांनी स्वकथन, आत्मकथन, आत्मकथनात्मक कादंबरी अशी नावे दिलेली आहेत. या कोणत्याही साहित्य प्रकारात ही साहित्यकृती मोडत असो किंवा नसो, एक मात्र खरे आहे, ते म्हणजे नागो विरकारांची 'हेडाम' ही मानदेशातील तावून-सुलाखून निघालेले अस्सल खाणी सोनं आहे. 'हेडाम' मध्ये आलेली धनगर समाजाची व्यथा, वेदना, त्यांची दयनीयता, त्यांच्यात असलेले शैक्षणिक मागासलेपण यासारख्या अनेक घटनांमुळे वाचक 'हेडाम' कडे साहित्यकृती न अनुभवता आपण स्वतःच ती जगत आहोत याची अनुभूती येते.

सामाजिक चित्रण

'हेडाम' या आत्मकथनाने धनगर समाजाची नव्याने ओळख जाणकार अभ्यासकांना, वाचकांना करून दिली आहे. यापूर्वीही मेंढवडा, धनगरवाडा, फेसाटी इत्यादी आत्मकथनातून धनगर समाजाचे चित्रण झाले आहे. परंतु हेडाम मधून आलेले चित्रण वास्तवाशी भिडणारे आहे. त्यामुळे नागु विरकर यांनी धनगर समाजाचे केलेले चित्रण वाचकांच्या मनावर अधिराज्य गाजवते.

दिवाळीनंतर माण नदी आटून जाते. त्यामुळे माणभागातील सर्व चारा वाळून जातो, उरतात फक्त वाळलेल्या गवताच्या काड्या. वाळलेल्या गवताच्या काड्याला मेंढर तोंड लावत नाहीत, कारण रानात आलेले आणि वाळलेली कुसळं त्यांच्या तोंडाला टोचतात. मग धनगर समाजाची मूलखावर जायची तयारी सुरू होते. जिकडे सुजलाम, सुफलाम भाग आहे, तिकडे मेंढ्यांचे वाडे जातात. हे वाडे मराठवाड्यातील परभणी, लातूर पर्यंत व कराड, सातारा. सांगली भागापर्यंत जातात. आठ - नऊ महिने पुन्हा गावाचे तोंड बघायचे नाही. अशी मानसिक तयारी करून धनगर बांधव सर्व तयारीनिशी गावाचा निरोप घेतात. याचे चित्रण करताना नागु विरकर म्हणतात, "सहा आठ महिन्यांचे साहित्य जमवा जमव करून तयारी करायला मेंढके लागायची. घोड्यावर सारं सामान अंथरून, पांघरून, पीठ - मीठ, चटणी, मसाला, तेल, स्वयंपाकाचे सामान, काटवट, तवा, पळी, घागर, रवी, बॅटरी, मेंढरांची औषधं, एक - एक सामान गोळा करायला लागायचं. असा लेकरा, बाळा सहित कोंबड्या, कुत्र्यासह सगळा प्रपंचाचा डोलारा फिरवत, स्वतःच्या अन मेंढ्यांच्या पोटापाण्यासाठी वन - वन फिरणार्या धनगर समाजातील लेखकाची आई, वडील, लक्साकाकू, सीता काकू, रुस्तुम बाबू, आबा शिंगाडा, रामू ढवळी हि माणसं हेडाम मध्ये भेटतात.

एखाद्या शेतकऱ्याच्या रानात वाडा पाडायचा, त्या बदल्यात त्याच्याकडून जे मिळेल ते धान्य घ्यायचं. एखादा शेतकरी उर्मट असेल तर त्याच्याशी हुज्जत न घालता तेथून वाडा हलवायचा. जे संकट आपल्यावर आले आहे, त्याच्याशी दोन हात करणारा हा समाज आहे. परंतु जर वाड्यावर संकट आले तर त्याच्याशी दोन हात करण्याची तयारी वाड्यावरच्या लोकांमध्ये असते. असाच एक प्रसंग हेडाम मध्ये येतो. वाडा तेरढोकी गावाच्या शिवेवर असताना पारध्यांनी लेखकाच्या वाड्यावर आक्रमण केले. याचा अंदाज वाड्यावरच्या लोकांना असल्याने दत्ता सरगर, आबा शिंगाडा, लेखकाचे वडील आबा आणि वाड्यावर असणाऱ्या बायका पारध्यांच्या आक्रमणाला प्रत्युत्तर द्यायला तयार असतात. धनगरांनी गोफण गुंढे भिरकावून पारध्यांना सळो की पळो करून सोडले. लेखकाच्या वडिलांनी ढंपरची चाके पंक्चर केल्याने मेंढ्या चोरून नेण्याच्या पारध्यांचा प्रयत्न फसला. या गोपण गुंडाच्या धुमश्चक्रीत पारध्यांच्या एका गड्याचा मृत्यू होतो. दुसऱ्या दिवशी पोलीस त्यांना पोलीस स्टेशनमध्ये घेऊन जातात तेव्हा सरपंच, पोलीस पाटील धनगरांची बाजू घेऊन धनगरांचा प्रामाणिकपणा पोलिसांना पटवून देतात व त्यांना पोलीस स्टेशन मधून सोडून देतात, असे अनेक प्रसंग हेडाम मधून नागु विरकरांनी मांडले आहेत. यावरून संघर्ष करण्याची ताकद, धनगर समाजामध्ये असणारे एकीचे बळ आणि त्यांचा इतर समाजाशी असणारा प्रामाणिकपणा दिसून येतो.

'गजी खेळणे' हा या समाजाचा पारंपारिक खेळ आहे. यालाच काही भागात वालोक, वालुक, वालक म्हणतात. गजी खेळातून धनगर समाजाचे सामाजिक ऐक्याचे दर्शन होते. आपापसात असणारे मतभेद विसरून वाड्यावरचे दुष्काळाचे क्षण विसरून नवचंडीत रात्रीच्या वेळी धनगर समाजातील बांधव गजी खेळासाठी एकत्र येऊन ठेका धरताना दिसतात. याचे चित्र नागु विरकर यांनी हेडाममध्ये केले आहे.

भावभावकीमध्ये असणारे हेवेदावे इतर समाजाप्रमाणे धनगर समाजातही असलेले दिसून येतात. विहिरीचा हिस्सा मागण्यासाठी आजी दोन्ही मुलांच्या भविष्याचा विचार करून किमान पुढील पिढीची होणारी भटकंती थांबावी, म्हणून प्रयत्न करते. भावकीच्या विहिरीत हिस्सा मिळाला तर मुलांना शेती करायला जमत नसली तरी नातू तर शेती करतील, ही दूरदृष्टी लेखकाच्या आजीजवळ असलेली दिसून येते. आजीची ही भूमिका लेखकाच्या आईला समजते. त्यामुळे आई भावकी बरोबर सामंजस्यपणाची भूमिका घेते आणि जंतू दादा, मुरा म्हातारा यांच्यापुढे विहिरीतील हिश्यासाठी पदर पसरते. यावरून धनगर समाज जरी भटकंती करत असला तरी कुठेतरी एकाच गावात आपलं बस्तान बसवण्यासाठी प्रयत्न करताना दिसतो. त्याचप्रमाणे आजीनेही भविष्याच्या पिढीचा विचार करून माळावरच्या जमीनी विकत घेतल्या व यावरून धनगर समाजामध्ये असणारा दूरदृष्टीपणा दिसून येतो.

व्यसनाधीनता

धनगर समाजामध्ये व्यसनाधीनता असलेली दिसून येते. जत्रेच्या वेळी दारू पिणे, गांजा ओढणे इत्यादी व्यसनाचे प्रकर्षाने चित्रण हेडाम मध्ये आले आहे. लेखकाचे आई-वडील सांगली भागातील मुलखावर जातात, तेव्हा मेंढरं रान धरत नाहीत. परिणामी बरीच मेंढरं मरतात. त्यामुळे मेंढरांना गळाटा लागायला सुरुवात झाली. याचा मानसिक त्रास लेखकाच्या वडिलांना म्हणजे आबांना होतो. त्यामुळे ते गांजाच्या व्यसनाच्या आहारी जातात. जोपर्यंत डोक्यात नशा आहे, तोपर्यंत वास्तव परिस्थितीचे भान राहत नाही. नशा उतरली की, पुढे काय? या प्रश्नांन भेडसावले जात होतं. निर्माण झालेल्या परिस्थितीची भीती वाटायला लागायची. भगवान शंकराचे व्यसन म्हणून धनगर वाड्यावरील चांडाळ चौकटी व्यसन करताना दिसतात. याचे चित्रण करताना लेखक स्वतः म्हणतात, “आमच्या आबाला गांजा ओढायचा नाद होता. सकाळी मेंढराच्या वाड्याची झाडलोट झाली की आबा शंकर सोसायटीत जाऊन ताप्यात बसायचा. गांजा हे भगवान शंकराचे व्यसन आहे. असे मानणाऱ्या चांडाळ चौकटीला गावकरी शंकर सोसायटी म्हणून ओळखत.” स्वतः गुरुजी लेखकाचे वडील, बजरंग रोडगा, अंकुश भांगीत, राम तात्या, चांग्या न्हावी, बापू इत्यादी लोक व्यसनाच्या आहारी गेल्याचे चित्रण हेडाम मध्ये आले आहे.

त्याचप्रमाणे लेखकाच्या वडिलांना शेती व्यवसाय जमत नसल्याने लोक त्यांना नावे ठेवत. तसेच लेखकाच्या वडिलांनी औताला एक बैल आणि एक म्हैस जुंपल्यामुळे लोक हसत. शेतीचे ज्ञान नसल्यामुळे पीक पाण्याचा मेळ लागत नव्हता. लेखकाचे वडील मेंढ्या पाळण्यात पारंगत होते. लहानपणापासून शेतीचा संबंध आला नसल्याने शेतीची कामे लेखकांच्या वडिलांना जमत नव्हती. आयुष्याचा सारा खेळ बिघडल्याने त्याचा परिणाम आबांच्या मनावर झाल्याने पुन्हा ते सपाटून चिलीम ओढायला लागतात. संसाराच्या कटकटीपेक्षा आबाला सदानंद महाराजांच्या मठातील निवांतपणा जवळ वाटू लागला. केवळ व्यसनाच्या आहारी गेल्याने आबांनी एकेकाळी खिलारवाडीत कमावलेले नाव धुळीस मिळविले.

‘हेडाम’ या कादंबरीत व्यसनाधीनतेमुळे दुरापस्त झालेली कुटुंब व्यवस्था, जीवनात आलेले नैराश्य, उदासीनता, काही वेळ का होईना जबाबदारीतून मिळालेली मुक्तता इत्यादींचे चित्रण आले आहे. ही कादंबरी व्यसनाच्या आहारी गेल्यांनंतर होणारी कुटुंबाची दयनीय अवस्थेतून बोध देण्याचे काम करते. ‘हेडाम’ मधील व्यसनाच्या आहारी गेलेला आबा केवळ स्वतःचे प्रतीक नाही, तर धनगर समाजातील प्रत्येक व्यसनांध झालेल्या पुरुषाचे प्रतीक आहे.

मुलखावरचं जगणं

दिवाळी संपली की माण नदीचं पाणी शेवटच्या घटका मोजायला लागतं. दुखत्या गाईला वांझुटपणे येऊन तिचा पाना आटावा, तसं नदीचा पाणी आटतं. त्यामुळे मान देशाच्या सर्व धनगरा समाजाची मुलखावर जाण्याची तयारी सुरू होते. पीठ-मीठ, लेकरं-बाळ, गुर-दोर कोंबडी-कुत्री सोबत घेऊन घोड्यावर सगळा संसार धाटून ही लोक वेगवेगळ्या दिशेने जातात. एखाद्याचं वागणं गदाळ असेल तर खिलारी त्याला आपल्या वाड्यावर घेत नाही. आठ-दहा कुटुंबाचा एक वाडा असतो. वाड्याच्या म्होरक्याला खिलारी म्हणतात. खिलारीवर वाडा परत येईपर्यंत सर्व जबाबदारी असते. खिलारी हा अनुभवी वयस्कर असल्याने वाड्यावर त्याच्या शब्दाला मान असतो. चार महिने बायका एकमेकींच्या सहवासात राहिल्यानंतर मुलखावर जाण्याची वेळ येते, तेव्हा धनगरवाड्यावरचे सर्व वातावरण भावनिक होते. परंतु लेखकाची आजी पोक्ती असल्याने सर्वांचे समजूत घालताना म्हणते, “अगं ये बायांनो, नका रडू. जाऊ द्या बिऱ्हाड मुलकावर. जाताना रडूनी घोड्यांना वजं झालं. पहिलाच दिवस हाय.” पृष्ठ १७ सर्वांना सांभाळून घेण्याची जबाबदारी व प्रपंचाची जाणीव करून देण्याची जबाबदारी सीता आजीवर आहे.

मुलखावर जाताना जिथे पहिला मुक्काम पडतो, त्याला वाडाभरणी असे म्हणतात. वाडाभरणीच्या मुक्कामानंतर जिकडे मेंढराला खायला मिळेल, तिकडच्या भागाच्या मुलखावर धनगर बांधव जातात. मुलखावर गेल्यानंतर उद्भवलेल्या परिस्थितीवर दोन हात करण्याची जबाबदारी पुरुष आणि स्त्री या दोघांची आहे. मुलखावर गेल्यावर चार-चार, पाच-पाच दिवस यांना आंगोळ करायला मिळत नाही. मनात आंगोळीची इच्छा असूनही पाण्यामुळे हे आंगोळ करू शकत नाहीत. जिथे पाणवठा दिसेल किंवा जिथे वाडा पडेल तिथे आंगोळ करतात. त्याचप्रमाणे मुलखावर गेल्यावर सगळा परिसर अनोळखी असल्याने त्या परिसराचा आणि परिसरातील लोकांचा अंदाज येत नाही. जवळच पाराध्यासारखी एखादी जमात असेल तर चोरीची भीती असते. त्यांना सामना कौशल्याने करावा लागतो. मुलखावर आल्यावर तेला-मीठाला पैसे संपले कीस, एखादी मेंढी विकायची आणि त्यातून उदरनिर्वाह भागवाचा. बाजारात मेंढी विकायला गेल्यावर खाटीक लगेच ओळखत. त्यामुळे पडत्या भावाने मेंढीचे किंमत करायचे, असा यांचा उद्योग असे.

मुलखावर गेल्यावर वाडा कुठे बसवायचा हे खिलारीवर अवलंबून असते. गावठाण किंवा एखाद्या शेतकऱ्याच्या रानात वाडा पडतो. त्यावेळी मेंढराच्या वासाने लांडगे वाड्यावर आक्रमण करण्याची शक्यता असते. त्याचप्रमाणे रानात मेंढ्या चारायला गेल्यावरही लांडग्याची भीती असते. हिंस्त प्राण्यापासून संरक्षण करण्याचे कौशल्य धनगर समाज बाळगतात दिसतो. याचे चित्रण हेडाम कादंबरीमध्ये आले आहे.

शिक्षणासाठी संघर्ष

भटक्या जाती-जमातीतील मुलांना शिक्षण घेण्यासाठी संघर्ष करावा लागतानाचे चित्रण ‘हेडाम’ या कादंबरीतून चित्रित झाले आहे. पालावरचे जीवन जगत असताना त्यांचे शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झाले आहे. एकीकडे आपण बलशाली भारताच्या गप्पा ए. आय.च्या जगात मारत आहोत आणि दुसरीकडे शिक्षणासाठी संघर्ष असा विरोधाभास दिसत आहे. शिक्षणातील निर्माण झालेल्या या पोकळीची जाणीव ‘हेडाम’ कादंबरीतून नागु विकरांनी चित्रित केली आहे. नागु विकर हे इयत्ता चौथीच्या वर्गात शिकत असताना स्वतः चुल पेटवून भाकरी स्वतःच्या हाताने करून खाण्यास सुरुवात करतात. म्हणजेच त्यांनी वयाच्या १०-११ व्या वर्षी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखल्याने त्यांना हे बळ मिळालेले आहे. नागु विकरांना जाणीव आहे की, जर समाज बदलायचा असेल किंवा भटकंती थांबवायची असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरा कोणत्याही पर्याय नाही. कितीही मोठ्या संघर्ष करताना कितीही मोठी संकट आली तरी त्या संकटांना सामोरे जाऊन त्यांनी आपले शिक्षण पूर्ण केलेले आहे.

एकूणच, नागु विकरांचे ‘हेडाम’ हे आत्मकथन माण देशाच्या परिसरातील दुष्काळाची जाणीव करून देते. भटके जीवन जगणारे बांधव आपली पुढची पिढी तरी एका ठिकाणी स्थायिक होईल या आशेने जमिनी खरेदी करताना दिसते. धनगर समाजातील

सांस्कृतिक व सामाजिक परंपरा जपताना हे आत्मकथन कुठेही कमी पडत नाही. आपल्याला किंवा समाजाला बदलायचं असेल तर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. या परिवर्तनाची जाणीव हे आत्मकथन पदोपदी करून देते.

निष्कर्ष:

- १) नागु विरकरांनी 'हेडाम' या आत्मकथनातून नवीन जीवन-जाणिवा अधोरेखित केलेल्या आहेत.
- २) हेडाम मध्ये नागु विरकर यांनी धनगर समाजातील दुःखाची दाहकता वाचकांना करून दिली आहे.
- ३) हेडाम आत्मकथन केवळ धनगर समाजाचे प्रतिनिधित्व करित नाही तर विस्थापित असलेल्या पालावरचे जीवन जगणाऱ्या प्रत्येक समाजाचे प्रतिनिधित्व करते.
- ४) या आत्मकथनातून शिक्षणाचे महत्त्व नागु विरकर यांनी अधोरेखित केले आहे.

साधन ग्रंथ: नागु वीरकर, नागु वीरकर, समीक्षा पब्लिकेशन, पंढरपूर, पाचवी आवृत्ती, २०२५

कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या (एआय) युगातील दलित आणि आदिवासी भाषा: दृश्यमानता, आवाज आणि सांस्कृतिक अस्तित्व

डॉ. प्रकाश गणपती सुरवसे

मराठी विभाग, देवगिरी महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर, महाराष्ट्र

सारांश:

हा लेख कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या (एआय) युगात दलित व आदिवासी भाषांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि डिजिटल स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास करतो. एआय-आधारित तंत्रज्ञान जसे की भाषांतर प्रणाली, व्हॉइस असिस्टंट्स आणि डिजिटल शिक्षण मंच यांमध्ये प्रामुख्याने प्रबळ व सत्ताधारी भाषांचे वर्चस्व आढळते. परिणामी, दलित व आदिवासी भाषा डिजिटल अवकाशात हळूहळू अप्रकट होत आहेत. भाषिक डेटाचा अभाव, अल्गोरिदमिक पक्षपात, तसेच तांत्रिक अपवादात्मकतेमुळे या भाषांच्या अभिव्यक्ती, प्रतिनिधित्व आणि वापरावर गंभीर मर्यादा येतात. तथापि, समावेशक आणि नैतिक एआय डिझाइनद्वारे या भाषांचे दस्तऐवजीकरण, जतन, पुनरुज्जीवन आणि सांस्कृतिक वारशाचे संवर्धन शक्य आहे. त्यामुळे हा अभ्यास भाषिक न्याय, सांस्कृतिक अस्तित्व आणि डिजिटल समतेच्या दृष्टीने एआयच्या भूमिकेचे पुनर्मूल्यांकन करण्याचा प्रयत्न करतो.

मुख्य कीवर्ड्स:

दलित भाषा, आदिवासी भाषा, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, भाषिक असमानता, सांस्कृतिक अस्तित्व

प्रस्तावना:

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) ही केवळ तांत्रिक प्रगती नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भाषिक सत्तासंरचनेचेही प्रभावी प्रतिबिंब आहे. भाषांतर प्रणाली, व्हॉइस असिस्टंट्स, चॅटबॉट्स, डिजिटल शिक्षण मंच आणि सोशल मीडिया अल्गोरिदमस यांसारख्या एआय-आधारित तंत्रज्ञानांमध्ये भाषा ही केंद्रस्थानी असते. तथापि, या तंत्रज्ञानांचा विकास प्रामुख्याने इंग्रजी तसेच काही निवडक जागतिक व राष्ट्रीय भाषांभोवती केंद्रीत झालेला दिसतो. परिणामी, प्रबळ भाषांना अधिक दृश्यमानता आणि वापराचे क्षेत्र प्राप्त होते, तर दुर्बल व अल्पसंख्याक भाषा डिजिटल अवकाशात हळूहळू मागे पडतात (बोरडू, 1991).

भारतात भाषिक विविधता अत्यंत समृद्ध आणि बहुआयामी आहे. भारतीय संविधानाने २२ अनुसूचित भाषा मान्य केल्या असल्या तरी देशात हजारो बोली, आदिवासी आणि दलित भाषांचा दैनंदिन व्यवहारात वापर होतो. या भाषांपैकी अनेक भाषा मुख्यतः मौखिक परंपरेत टिकून असून त्यांचे लिखित साहित्य, मानकीकृत व्याकरण किंवा डिजिटल संग्रह अत्यंत मर्यादित आहे. त्यामुळे या भाषा 'मर्यादित संसाधने असलेल्या भाषा' म्हणून ओळखल्या जातात. एआय प्रणालींना प्रभावी कार्यासाठी मोठ्या प्रमाणात भाषिक डेटा, मजकूर, ध्वनी आणि संदर्भात्मक माहिती आवश्यक असल्याने अशा भाषांना तांत्रिक क्षेत्रात स्थान मिळणे कठीण ठरते (UNESCO, 2019).

याशिवाय, एआय तंत्रज्ञानात वापरले जाणारे अल्गोरिदम बहुधा विद्यमान सामाजिक सत्तासंबंधांचे पुनरुत्पादन करतात. जात, वर्ग आणि सांस्कृतिक वर्चस्वाच्या संरचना भाषेत अंतर्भूत असल्यामुळे त्या अल्गोरिदमिक स्वरूपातही प्रतिबिंबित होतात. परिणामी, दलित व आदिवासी भाषांचे अनुभव, ज्ञानपरंपरा आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्ती एआय प्रणालींमध्ये अदृश्य राहतात (मलिक, २०२१) ही परिस्थिती केवळ तांत्रिक अपयश नसून ती भाषिक न्याय आणि सांस्कृतिक हक्कांचा गंभीर प्रश्न निर्माण करते.

या पार्श्वभूमीवर, हा लेख एआयच्या युगात दलित व आदिवासी भाषांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि डिजिटल स्थितीचा सखोल अभ्यास करतो. विशेषतः, एआय ही प्रणाली भाषिक समतेकडे नेणारे साधन ठरते आहे की ती विद्यमान भाषिक विषमतेला अधिक बळ देत आहे, हा मूलभूत प्रश्न उपस्थित केला आहे. तसेच, समावेशक व नैतिक एआय डिझाइनद्वारे दलित व आदिवासी भाषांचे जतन, पुनरुज्जीवन आणि सशक्तीकरण कसे शक्य आहे, याचा चिकित्सक आढावा घेण्याचा प्रयत्न या लेखात केला आहे.

एआय आणि भाषिक असमानता- एआय भाषा तंत्रज्ञानाचे स्वरूप

एआय-आधारित भाषा तंत्रज्ञान हे मुख्यतः नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया (NLP) आणि यंत्र-अभ्यास (ML) या संगणकीय भाषाविज्ञानाच्या तत्वांवर आधारित असते. या तंत्रज्ञानाचा उद्देश मानवी भाषेचे संगणकीय विश्लेषण, आकलन आणि निर्मिती करणे हा आहे. भाषांतर प्रणाली, स्पीच-टू-टेक्स्ट, टेक्स्ट-टू-स्पीच, चॅटबॉट्स आणि व्हॉइस असिस्टंट्स यांसारखी साधने NLP व ML तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने विकसित केली जातात. मात्र या प्रणालींचे प्रभावी कार्य मोठ्या प्रमाणात भाषिक डेटावर अवलंबून असते विशेषतः विशाल मजकूरसंग्रह आणि दर्जेदार ध्वनी डेटा आवश्यक ठरतो (ज्युराफ्स्की आणि मार्टिन, २०२३)

इंग्रजीसारख्या जागतिक भाषांसाठी डिजिटल स्वरूपातील प्रचंड प्रमाणात डेटा उपलब्ध आहे. पुस्तके, शैक्षणिक साहित्य, वृत्तपत्रे, सोशल मीडिया, सरकारी दस्तऐवज आणि ऑनलाईन संवाद यामधून इंग्रजी भाषेचा सातत्याने डेटा निर्माण होत असतो. त्यामुळे अशा भाषांसाठी एआय मॉडेल्स अधिक अचूक, वेगवान आणि कार्यक्षम ठरतात. याउलट, दलित व आदिवासी भाषांसाठी असा डेटा अत्यंत मर्यादित आहे. अनेक दलित व आदिवासी भाषा मुख्यतः मौखिक परंपरेत टिकून असल्यामुळे त्यांचे लिखित साहित्य, मानकीकृत लिपी किंवा डिजिटल संग्रह उपलब्ध नाहीत (UNESCO, 2019).

याशिवाय, उपलब्ध असलेला थोडाफार भाषिक डेटा देखील अनेकदा असंगतित, अपूर्ण किंवा तांत्रिकदृष्ट्या अनुपयुक्त स्वरूपात असतो. परिणामी, या भाषा एआय प्रणालींमध्ये *संसाधन-अभावी भाषा* म्हणून वर्गीकृत केल्या जातात. अशा भाषांसाठी प्रशिक्षित एआय मॉडेल्समध्ये अचूकतेचा अभाव, चुकीचे भाषांतर आणि सांस्कृतिक संदर्भांचे विकृतीकरण दिसून येते (जोशी, २०२०) ही तांत्रिक मर्यादा केवळ कार्यक्षमतेपुरती मर्यादित नसून ती भाषिक प्रतिनिधित्व आणि सांस्कृतिक अस्तित्वाशी निगडित गंभीर प्रश्न निर्माण करते. या संदर्भात, दलित व आदिवासी भाषांसाठी भाषिक डेटाचा अभाव हा केवळ तांत्रिक प्रश्न न राहता सामाजिक आणि राजकीय प्रश्न ठरतो. कोणत्या भाषांचा डेटा संकलित करायचा, कोणत्या भाषांवर संशोधन करायचे आणि कोणत्या भाषांना तांत्रिक महत्त्व द्यायचे हे निर्णय विद्यमान सत्तासंरचनांशी जोडलेले असतात (बोरडू, 1991). त्यामुळे एआय-आधारित भाषा तंत्रज्ञानात दलित व आदिवासी भाषांचा अभाव हा भाषिक विषमतेचे डिजिटल रूप म्हणून समजून घेणे आवश्यक आहे.

दलित आणि आदिवासी भाषांचे डिजिटल अपसर्जन

दलित आणि आदिवासी भाषांची सर्वात मोठी अडचण म्हणजे आधुनिक भाषावैज्ञानिक आणि तांत्रिक चर्चेत त्यांचा *“संसाधन-अभावी भाषा”* म्हणून होणारा विचार. *“संसाधन-अभावी भाषा”* हा शब्दप्रयोग अशा भाषांसाठी वापरला जातो ज्या भाषांसाठी पर्याप्त लिखित मजकूर, संग्रहित भाषिक डेटा, मानक व्याकरण, किंवा डिजिटल स्वरूपातील भाषासंग्रह उपलब्ध नसतो. भारतातील अनेक दलित आणि आदिवासी भाषा मुख्यतः मौखिक परंपरेत अस्तित्वात असून त्यांचा वापर दैनंदिन संभाषण, लोककथा, लोकगीते, धार्मिक विधी आणि सामूहिक स्मृती जतन करण्यासाठी केला जातो. तथापि, या मौखिक परंपरेचे पद्धतशीर दस्तऐवजीकरण झालेले नसल्यामुळे त्या भाषा तांत्रिक प्रणालींसाठी अदृश्य ठरतात (UNESCO, 2019).

एआय-आधारित भाषा तंत्रज्ञानाला कार्यक्षमतेसाठी मोठ्या प्रमाणात संग्रहित भाषिक डेटाची आवश्यकता असते जसे की मजकूरसंग्रह, ध्वनीमुद्रणे, भाषांतर समांतर मजकूर आणि संदर्भात्मक भाषिक माहिती. इंग्रजी किंवा हिंदीसारख्या प्रबळ भाषांसाठी हा डेटा सहज उपलब्ध असतो; परंतु दलित आणि आदिवासी भाषांसाठी असा डेटा अत्यल्प असल्याने एआय मॉडेल्स त्या भाषांचे अचूक विश्लेषण करू शकत नाहीत (जोशी, २०२०). परिणामी, भाषांतरातील त्रुटी, चुकीची ध्वनीओळख आणि सांस्कृतिक संदर्भांचे विकृतीकरण दिसून येते.

याव्यतिरिक्त, अनेक दलित व आदिवासी भाषांना मानक लिपी किंवा एकसमान व्याकरण नसल्यामुळे उपलब्ध असलेला मर्यादित डेटा देखील तांत्रिकदृष्ट्या वापरणे कठीण ठरते. विविध बोली, उच्चारांतील फरक आणि स्थानिक शब्दसंपत्ती यामुळे भाषा संगणकीय मॉडेल्ससाठी अधिक गुंतागुंतीची बनते. त्यामुळे अशा भाषांचा एआय प्रणालींमध्ये समावेश आर्थिकदृष्ट्या आणि तांत्रिकदृष्ट्या *‘जोखमीचा’* मानला जातो, आणि त्या भाषांकडे दुर्लक्ष केले जाते (बर्ड, २०२०). ही परिस्थिती केवळ तांत्रिक मर्यादेपुरती सीमित नसून ती सामाजिक आणि राजकीय सत्तासंबंधांचे प्रतिबिंब आहे. कोणत्या भाषांना डेटा संकलन, संशोधन आणि तांत्रिक गुंतवणूक मिळते, हे विद्यमान सामाजिक वर्चस्वाशी निगडित असते. पियरे बोरडू यांच्या मते, भाषा ही प्रतीकात्मक सत्तेचे साधन असून प्रबळ भाषांना अधिक *‘मूल्य’* दिले जाते (बूर्डू, १९९१). त्यामुळे दलित आणि आदिवासी भाषांचे *संसाधन-अभावी* म्हणून वर्गीकरण हे त्यांच्या ऐतिहासिक वंचिततेचे डिजिटल पुनरुत्पादन ठरते.

डिजिटल वंचितता

भाषिक वंचितता ही केवळ तांत्रिक किंवा संगणकीय मर्यादांशी संबंधित समस्या नसून ती खोलवर सामाजिक, आर्थिक आणि ऐतिहासिक वंचिततेशी जोडलेली आहे. विशेषतः दलित, आदिवासी आणि इतर उपेक्षित समुदायांना डिजिटल साधनांचा, विश्वासाई इंटरनेट सुविधांचा आणि तांत्रिक शिक्षणाचा मर्यादित प्रवेश आहे. ही डिजिटल दरी केवळ साधनांच्या अनुपलब्धतेपुरती मर्यादित नसून ती साक्षरता, प्रशिक्षण, आर्थिक क्षमता आणि सामाजिक भांडवलाने अभावाशी निगडित आहे. परिणामी, हे समुदाय स्वतःच्या भाषेत डिजिटल मजकूर, ऑडिओ-व्हिडिओ सामग्री, किंवा डेटा निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होऊ शकत नाहीत.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) प्रणाली मुख्यतः मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध असलेल्या भाषिक डेटावर प्रशिक्षित केल्या जातात. परंतु हा डेटा प्रामुख्याने सत्ताधारी, शहरी, उच्चवर्गीय आणि *‘प्रमाणभाषा’* वापरणाऱ्या समुदायांकडून निर्माण झालेला असतो. त्यामुळे दलित व आदिवासी भाषांचे अनुभव, बोली, मौखिक परंपरा आणि सांस्कृतिक संदर्भ डिजिटल संग्रहातून वगळले जातात. पियरे बोरडू यांच्या *‘प्रतीकात्मक सत्ता’* संकल्पनेनुसार, भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून ती सामाजिक सत्ता आणि वैधतेचे माध्यम आहे. डिजिटल

अवकाशात जेव्हा काही भाषांना 'डेटा-योग्य' आणि 'AI-सुसंगत' मानले जाते, तेव्हा इतर भाषांना अप्रत्यक्षपणे कमी दर्जाचे किंवा अप्रासंगिक ठरवले जाते.

याशिवाय, ऐतिहासिक जातीय भेदभाव, शैक्षणिक वंचितता आणि आर्थिक असमानता यामुळे दलित व आदिवासी समुदायांना तांत्रिक नवोन्मेषात सहभागी होण्याच्या संधी मर्यादित राहिल्या आहेत. गायत्री चक्रवर्ती स्पिवाक यांच्या "उपपिंड व्यक्त होऊ शकत नाही" या मांडणीप्रमाणे, या समुदायांचे आवाज अनेकदा प्रतिनिधित्वाच्या संरचनांमध्ये हरवून जातात. डिजिटल आणि AI-आधारित भाषिक तंत्रज्ञानातही हीच समस्या पुन्हा निर्माण होते जिथे उपेक्षित भाषांचे प्रतिनिधित्व नसल्यामुळे त्या भाषिक समुदायांचे ज्ञान, अनुभव आणि सांस्कृतिक स्मृती अल्गोरिदमिक प्रक्रियेत अदृश्य ठरतात.

म्हणूनच भाषिक वंचिततेचा प्रश्न हा केवळ तांत्रिक उपायांनी जसे की अधिक डेटा संकलन किंवा भाषांतर साधने—सोडवता येणार नाही. त्यासाठी सामाजिक न्यायाधिष्ठित डिजिटल धोरणे, समुदाय-आधारित डेटा निर्मिती, मातृभाषा-आधारित तांत्रिक शिक्षण, आणि दलित-आदिवासी ज्ञानपरंपरांना केंद्रस्थानी ठेवणारी AI रचना आवश्यक आहे. अन्यथा, कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही समावेशकतेचे साधन न राहता, विद्यमान सामाजिक व भाषिक विषमता अधिक दृढ करणारी व्यवस्था ठरू शकते.

एआय आणि भाषिक जतन: शक्यता आणि उपक्रम

भारत सरकारने सुरू केलेले राष्ट्रीय भाषा भाषांतर अभियान भाषिणी हे भारतीय भाषिक वैविध्य डिजिटल अवकाशात समाविष्ट करण्याच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल मानले जाते. या उपक्रमाचा मुख्य उद्देश भारतीय भाषांसाठी रिअल-टाइम भाषांतर, स्पीच-टू-टेक्स्ट आणि टेक्स्ट-टू-स्पीच यांसारख्या कृत्रिम बुद्धिमत्ता-आधारित सुविधा विकसित करणे हा आहे. भाषिणी प्रकल्प 'डिजिटल पब्लिक इन्फ्रास्ट्रक्चर'च्या संकल्पनेवर आधारित असून तो सरकारी सेवा, शिक्षण, आरोग्य आणि न्यायव्यवस्था यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये भाषिक अडथळे कमी करण्याचा प्रयत्न करतो. तथापि, या प्रकारच्या तांत्रिक उपक्रमांची परिणामकारकता ही केवळ तंत्रज्ञानावर नव्हे, तर कोणत्या भाषांचा आणि कोणत्या समुदायांचा डेटा वापरला जातो यावरही अवलंबून असते.

याच पार्श्वभूमीवर 'आदि-वाणी' सारखे उपक्रम विशेष महत्त्वाचे ठरतात. संध्याळी, गोंडी, भिली यांसारख्या आदिवासी भाषांना डिजिटल व्यासपीठावर आणण्याचा प्रयत्न हा केवळ भाषिक समावेशनाचा मुद्दा नसून तो सांस्कृतिक न्यायाचा प्रश्न आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या या भाषा प्रामुख्याने मौखिक परंपरेत टिकून राहिल्या असून त्यांना लिखित आणि डिजिटल स्वरूपात फारसे प्रतिनिधित्व मिळालेले नाही. परिणामी, AI प्रणालींसाठी आवश्यक असलेला मोठ्या प्रमाणातील भाषिक डेटा या भाषांमध्ये उपलब्ध नाही. PIB (२०१४) नुसार, आदि-वाणी सारख्या उपक्रमांद्वारे आदिवासी भाषांचे दस्तऐवजीकरण, डिजिटायझेशन आणि तांत्रिक एकात्मता साधण्याचा प्रयत्न केला जात आहे, जो भाषिक वंचिततेच्या प्रश्नाला थेट भिडतो.

भाषिक जतन आणि AI-आधारित तंत्रज्ञानाच्या विकासामध्ये समुदायांचा सक्रिय सहभाग हा अत्यंत निर्णायक घटक आहे. केवळ बाह्य संशोधक किंवा तांत्रिक तज्ञांकडून डेटा संकलन केल्यास भाषेचे सांस्कृतिक संदर्भ, भावनिक सूक्ष्मता आणि स्थानिक ज्ञानपरंपरा गमावल्या जाण्याची शक्यता असते. त्याउलट, स्थानिक वक्त्यांच्या सहभागातून कथा, लोकगीते, मौखिक इतिहास, म्हणी, धार्मिक विधीतील भाषा आणि दैनंदिन संभाषण संकलित केल्यास AI प्रणाली अधिक समावेशक, नैतिक आणि प्रतिनिधिक बनू शकतात. यामुळे भाषा केवळ "डेटा" म्हणून वापरली जात नाही, तर ती "सांस्कृतिक स्मृती" म्हणून जतन होते.

जान अस्मान यांच्या सांस्कृतिक स्मृतीच्या संकल्पनेनुसार, भाषा ही सामूहिक ओळख आणि ऐतिहासिक अनुभव वाहून नेणारे माध्यम असते. आदिवासी भाषांच्या बाबतीत ही भूमिका अधिक ठळकपणे दिसून येते, कारण त्यांचे ज्ञानसंसार निसर्ग, भूमी, श्रम आणि समुदायजीवनाशी घट्ट जोडलेले असतात. त्यामुळे AI प्रणालींमध्ये या भाषांचा समावेश करणे म्हणजे केवळ भाषांतर सुविधा विकसित करणे नव्हे, तर आदिवासी समुदायांचे ज्ञानविश्व डिजिटल आधुनिकतेत मान्य करणे होय. अशा समुदाय-आधारित आणि न्यायाधिष्ठित उपक्रमांमुळे कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही वर्चस्वाची नव्हे, तर सांस्कृतिक समावेशनाची साधनव्यवस्था बनू शकते.

भाषा ही केवळ संवादाचे तांत्रिक माध्यम नसून ती समुदायाची ओळख, ऐतिहासिक स्मृती आणि सांस्कृतिक अनुभव यांचे वहन करणारी मूलभूत रचना आहे. दलित व आदिवासी भाषांचे लोप म्हणजे केवळ काही शब्द किंवा व्याकरणिक रचना नाहीशा होणे नव्हे, तर त्या समुदायांच्या सामूहिक स्मृती, मौखिक इतिहास, ज्ञानपरंपरा आणि आत्मभानाचे क्षरण होय. म्हणूनच कृत्रिम बुद्धिमत्तेतील भाषिक समावेश हा केवळ तांत्रिक कार्यक्षमतेचा मुद्दा न राहता सांस्कृतिक अस्तित्त्व आणि भाषिक न्यायाचा प्रश्न बनतो. एआय प्रणाली जर प्रामुख्याने प्रभुत्वशाली, प्रमाणभाषांवर आधारित असतील, तर त्या विद्यमान सामाजिक व सांस्कृतिक असमानता अधिक दृढ करतात. या पार्श्वभूमीवर नैतिक एआय डिझाइनची गरज प्रकर्षाने जाणवते. अशा नैतिक चौकटीत अल्पसंख्याक व उपेक्षित भाषांसाठी स्वतंत्र निधीची तरतूद, भाषिक विविधतेला मान्यता देणारी समावेशक धोरणे, स्थानिक समुदायांच्या सक्रिय सहभागावर आधारित डेटा संकलन व मॉडेल-विकास, तसेच सार्वजनिक सेवा-आधारित एआय प्रणालींसाठी बहुभाषिकता बंधनकारक करणे या बाबी अत्यावश्यक ठरतात. रुहा बेंजामिन आणि सफिया नोबल यांच्या मते, तंत्रज्ञान हे सामाजिक मूल्यांपासून तटस्थ नसते; म्हणूनच एआय प्रणालींची

रचना जर सामाजिक न्यायाच्या चौकटीत नसेल, तर ती जात, वर्ग आणि भाषेवर आधारित वर्चस्वाचे नवे रूप घेऊ शकते. त्यामुळे भाषिक न्याय ही केवळ सांस्कृतिक संवेदनशीलतेची मागणी नसून, ती लोकशाही, समावेशन आणि मानवी प्रतिष्ठेच्या संरक्षणाशी निगडित असलेली नैतिक आवश्यकता आहे.

चर्चा

एआय ही तटस्थ प्रणाली नसून ती विद्यमान सामाजिक सत्तासंरचना पुनरुत्पादित करते. जर दलित व आदिवासी भाषांना एआय प्रणालीमध्ये स्थान दिले गेले नाही, तर डिजिटल अवकाशातही सामाजिक बहिष्कार कायम राहील. मात्र योग्य धोरणे, समावेशक तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक संवेदनशीलता यांच्या साहाय्याने एआय ही भाषिक सशक्तीकरणाचे साधन बनू शकते.

निष्कर्ष

कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या युगात दलित व आदिवासी भाषांचे भवितव्य हे तांत्रिक प्रगतीपेक्षा धोरणात्मक आणि नैतिक निर्णयांवर अधिक अवलंबून आहे. एआय जर प्रबळ भाषांचे वर्चस्व वाढवणारी प्रणाली ठरली, तर भाषिक असमानता अधिक तीव्र होईल. परंतु एआयला जर समावेशक, बहुभाषिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या संवेदनशील बनवले, तर ती दलित व आदिवासी भाषांच्या जतन, पुनरुज्जीवन आणि सशक्तीकरणाचे प्रभावी साधन ठरू शकते. भाषिक न्याय आणि डिजिटल समतेसाठी एआयचे पुनर्विचार करणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ:

१. जुराफस्की, डॅनियल, आणि जेम्स एच. मार्टिन. *स्पीच अँड लॅंग्वेज प्रोसेसिंग*. तिसरी आवृत्ती, पिअरसन, २०२३.
२. जोशी, प्रतीक, इत्यादी. “एनएलपी क्षेत्रातील भाषिक विविधता आणि समावेशनाची स्थिती व भवितव्य.” *असोसिएशन फॉर कम्प्युटेशनल लिंग्विस्टिक्स (ACL) परिषदेचे कार्यवृत्त*, २०२०.
३. बर्ड, स्टीव्हन. “स्पीच आणि भाषा तंत्रज्ञानाचे वसाहतवादमुक्तीकरण.” *COLING परिषदेचे कार्यवृत्त*, २०२०.
४. बोरघू, पियरे. *भाषा आणि प्रतीकात्मक सत्ता*. (अनुवाद: जीनो रेमंड व मॅथ्यू अॅडम्सन), हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, १९९१.
५. मलिक, ए., इत्यादी. “हिंदी भाषेतील प्रतिनिधित्वांमधील सामाजिकदृष्ट्या सजग पक्षपात मोजमाप.” *arXiv प्रीप्रिंट*, २०२१.
६. भारत सरकार, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालय. *भाषिणी: राष्ट्रीय भाषा भाषांतर अभियान*. नवी दिल्ली, २०२३.
७. युनेस्को. *भाषिक जिवंतपणा आणि संकटग्रस्त भाषा*. पॅरिस: UNESCO, २०१९.
८. युनेस्को. *डिजिटल युगातील विषमता: वंचित समुदायांसाठी समावेशनाचा पुनर्विचार*. UNESCO पब्लिशिंग, २०२१.
९. युनेस्को. *आदिवासी भाषा आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता: नैतिक आव्हाने आणि संधी*. UNESCO पब्लिशिंग, २०२३.

नव्वदोत्तर आंबेडकरवादी कादंबरी

डॉ. सारीपुत्र तुपेरे

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, संगमेश्वर कॉलेज, सोलापूर-४१३००१, चलभाष: ९८२२९८४३१३

Email: sariputratupere@rediffmail.com

१.

मराठी भाषा आणि साहित्याच्या परिप्रेक्ष्यात नव्वदोत्तर हा कालखंड अतिशय महत्त्वाचा आहे. जागतिकीकरणाची नवी व्यवस्था या कालखंडात निर्माण झाली. तिचे पडसाद हळूहळू विकसित होत गेले. मराठी साहित्यविचारात या काळाकडे बघण्याचे मुख्यतः दोन दृष्टिकोन आहेत. एक म्हणजे जागतिकीकरणाने सगळेच वाईट झाले. इवली मूळची कृषिनिष्ठ संस्कृती उध्वस्त झाली. आपल्या देशी जाणिवा प्रतारीत झाल्या. असा दृष्टिकोन घेणारी स्वतःला देशीवादी म्हणणारी मंडळी यात येतात. तर दुसरा दृष्टिकोन हा जागतिकीकरणकडे परिवर्तनवादी भूमिकेतून बघतो. भौतिक प्रगती होत असताना...साधनांचा मोठा वापर होताना दिसतोय. अशावेळी या बदलत्या काळात ज्या जुन्या पुनरुज्जीवनवादी व्यवस्था होत्या. त्या नष्ट होऊन नवीन आधुनिकीकरणोत्तर भूमी निर्माण झालेली आहे. नवसर्जनाच्या वाटा विकसित केल्या. यामध्ये साठोत्तर काळात निर्माण झालेल्या वाङ्मयीन प्रवाहांनी आपल्या जीवनजाणिवा अधिक प्रगल्भपणे शब्दांकित करायला सुरुवात केली. आंबेडकरवादी साहित्यानिर्मिती याच प्रगल्भजाणिवांचा स्पष्ट आविष्कार आहे. प्रज्ञासूर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार, कार्य, तत्त्वज्ञानाची मांडणी पायाभूत मानून ही साहित्यानिर्मिती झाली. साठोत्तर कालखंडामध्ये जे विविध वाङ्मयीन प्रवाहामध्ये दलित साहित्याने क्रांतिविज्ञान घडविले हे सूर्यसत्य कोणीही नाकारू शकणार नाही, चलित साहित्य हे आंबेडकरी अस्मितेचे सर्जनशील रूप आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेला उदात्त जीवनमूल्ये व सांस्कृतिक मूल्ये जोपासण्याचा सर्जनशील विचार दलित साहित्यातील तीन पिढ्यांनी शिरोधार्य मानून लेखन केलेले आहे. पहिल्या पिढीने दलितत्वाचा शोध घेऊन त्यातील वेदना, अन्याय अत्याचार, गुलामगिरी यांचे चित्रण केले. दुसऱ्या पिढीने या गुलामीविरुद्ध बंड उभारून विद्रोही आविष्कार केला, हा विद्रोह वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था, पारंपरिक धर्मव्यवस्थेच्या विरुद्ध होता. तिसरी पिढी ही आंबेडकरवादाचा स्विकार करून आपल्या जीवनजाणिवांचा शोध घेणारी आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवतावाद आणि विज्ञाननिष्ठता यांचा आग्रह या तिसऱ्या पिढीने धरला. पहिल्या पिढीतील आत्मशोध, दुसऱ्या पिढीतील विद्रोह अन् तिसऱ्या पिढीने मांडलेला आंबेडकरवाद स्विकारून समकालीन चौथी पिढी आंबेडकरवादी जाणीवेचे साहित्य लिहित आहे. त्यामध्ये कविता, कथा, नाटक, आत्मकथन, वैचारिक लेखन याबरोबरच कादंबरी या साहित्यप्रकारातही मूलभूत लेखन झालेले आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधात नव्वदोत्तर आंबेडकरवादी कादंबरीचे स्वरूप तपासत असताना प्रारंभीच एका प्रश्नाचे उत्तर आपल्याला शोधून पुढे जावे लागेल. तो प्रश्न म्हणजे की, कोणती कादंबरी आंबेडकरवादी मानायची? केवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव, त्यांच्या जीवनातील एखादा प्रसंग, चळवळीतील एखादी घटना किंवा प्रसंग कादंबरी आल्याने तो कादंबरी आंबेडकरवादी ठरणार नाही. तर ज्या कादंबरीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवनदर्शन, त्यांचे विचारचिंतन, त्यांचे तत्त्वज्ञान, त्यांची चळवळ यांचा समग्र आशय आलेला आहे. ज्या कादंबरीतील काळ आणि अवकाश आंबेडकरवादी विचारतत्त्वांनी व्यापलेला आहे, ज्या कादंबरीत आलेल्या व्यक्तिरेखा आंबेडकरी तत्त्वज्ञानाचा अंगीकार केलेल्या असून त्या प्रस्थापितांविरुद्धात लढत आहेत. या लक्ष्यांतील संघर्ष, त्याग, बांधिलको, आंबेडकरी अस्मिता यांना दृश्यांकित करणारे घटना प्रसंग इ. घटकांचा समग्र आशयाविष्कार असलेली कादंबरीच आंबेडकरवादी कादंबरी ठरू शकते. नव्वदोत्तर कालखंडाचा विचार करता अशा आंबेडकरवादी कादंबऱ्या कमी प्रमाणात असल्या तरी त्यातील काही कादंबऱ्यांचा शोध याठिकाणी घेता येईल. हा शोध केवळ लेखककेंद्री, कलाकृतीकेंद्री अथवा कालानुक्रमकेंद्री विचार करून चालणार नाही तर आंबेडकरवादी विचारतत्त्वांचे दिग्दर्शन ही कादंबरी कोणकोणत्या जीवनजाणिवांच्या माध्यमातून करते आहे या सूत्रान्वये मांडणी करणे अगत्याचे ठरेल.

२.

नव्वदोत्तर आंबेडकरवादी कादंबरीमध्ये मुख्यतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवनदर्शन, आंबेडकरी चळवळीचे चित्रण, आंबेडकरी अस्मितेतून स्वाभिमानी जीवनजाणिवा, आंबेडकरी विचारावरील निष्ठा, शिक्षणामुळे झालेले बदल, परिवर्तनवादी विचार, हक्क व अधिकाराची जाणीव, आंबेडकरी उर्जेतून झालेले अस्मितादर्शन इ. आशयसूत्रे चित्रित झालेली आहेत. रमाई ही यशवंत मनोहर यांची १९९१ मध्ये प्रकाशित झालेली एक महत्त्वाची कादंबरी आहे. सामान्यतः यामधून लेखकाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्नी रमाबाई यांचे जीवनदर्शन घडविलेले आहे. तरीसुद्धा ही कादंबरी आंबेडकरी विचारातत्त्वांची मांडणी करणारी आहे. बाबासाहेब आणि रमाबाई यांच्यातील संवाद याची साक्ष देतो. रमाईला एकदा पंढरपूरच्या पांडुरंगाचे दर्शन घ्यावयाचे होते. बाबासाहेब यासाठी तयार नव्हते. ज्या जातव्यवस्थेमुळे चोखोबाला विठोबाच्या मंदिरात प्रवेश दिला नाही. त्याठिकाणी आपण कशाला जायचे अशी बाबासाहेबांची भूमिका होती, रमाईची समजूत घालताना बाबासाहेबांचे उद्गार अतिशय महत्त्वाचे आहेत. रमाईला ते म्हणतात, बुद्धिवादाचं पंढरपूर

आपण निर्माण करू, तिथे विज्ञाननिष्ठेचा गरज होईल, जागर होईल. ती विवेकाची पेठ होईल. तिथेन समतेचा विचार गावोगावी जाईल. तिथून स्वातंत्र्याचे संदेश गावोगावी जात राहतील. बंधुत्वाचा सुगंध तिथून देशाला मिळेल. इथे घडतील न्यायाची उपासक मनं. असं पंढरपूर आपण घडवू (मनोहर, रमाई, पृ. ८८) बाबासाहेब आंबेडकर विज्ञानवादी होते. समतावादी होते. जिथे विषमता आहे. भेदाभेद आहे. तिथे आपण जायचे नाही. अशी परखड भूमिका बाबासाहेब येथे घेतात. रमाबाईंना सांगत असताना ते अतिशय समंजसपणे आपले विचार त्यांना पटवून देतात. हा सगळा आंबेडकरी जीवनदर्शनाचा भाग लेखकांनी मार्मिकपणे चित्रातरलेला आहे.

नामदेव कांबळे यांची 'उनसावली' (१९९७) ही एक महत्त्वाची कादंबरी होय. रघू हा या कादंबरीचा नायक आहे. तो प्रखर आंबेडकरवादी असून महाविद्यालयीन स्तरावरील नव्या उमेदीच्या नायकाच्या रूपात तो आपल्याला या कादंबरीत दिसतो. रघू दहावीची परीक्षा पास झाल्यावर पुसदला येतो. सरकारी हॉस्टेलमध्ये राहून तो बी.ए. पर्यंतचे शिक्षण घेतो. देवकाते सरांच्या साहाय्याने तो अभ्यास करतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंतीला तो अप्रतिम भाषण करतो. कादंबरीकाराने हा भाषणाचा संपूर्ण तपशील कादंबरीत दिलेला आहे. यावरून आंबेडकरी विचारांचे दर्शन कादंबरीकार नायकाच्या माध्यमातून घडवतो. हे आपल्याला पाहावयास मिळते. रघू गावी आल्यानंतर मांग- महार समाजातील दरी मिटविण्यासाठी प्रयत्न करतो. बाबासाहेब हे सर्वांचे आहेत. आपण सर्वजन एकच आहोत हा समतावादी विचार तो रूजविण्याचा प्रयत्न करतो. कादंबरीकाराने दलित समाजातील हे द्वंद्व अतिशय प्रभावीपणे येथे चितारलेले आहे. याचा आपण बारकाईने विचार केल्यास आंबेडकरवादी कादंबरीचे अवकाश आपल्याला लक्षात आल्याशिवाय राहत नाही. रमाई आणि उनसावली या दोन्ही कादंबऱ्यातून समतावादी विचारांची मांडणी झालेली दिसते. बाबासाहेबांच्या विचारांचे महत्त्व पटल्यामुळे माणूस समतेच्या विचारांची जपणूक करतो. रमाई मधून रमाईचे आत्मचरित्र आणि बाबासाहेबांचो लढाऊ वृत्ती, चळवळी स्वभाव यामध्ये त्यांच्या विचाराला कृतीची जोड, समतेचे तत्त्वज्ञान व्यक्त होतात. तर उनसावली मधून महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असलेला रघू बाबासाहेबांच्या विचाराने भारावून जाऊन त्यांच्या समतेच्या विचारांची जपणूक करतो. अशी आंबेडकरी विचारांची वाहक असणारी नव्वदोत्तर आंबेडकरवादी कादंबरी प्रभावीपणे आविष्कृत झालेली आहे.

३

नव्वदोत्तर आंबेडकरवादीचा परीघ जसा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनकेंद्री आहे तसाच तो त्यांच्या चळवळीशीही बांधलेला आहे. बाबासाहेबांनी आपल्या जवळीचे मुख्य सूत्र शिक्षण हे सांगितले होते. शिक्षण हे परिवर्तनाचे साधन त्यांनी मानले. त्यामुळे आंबेडकरवादी कादंबरीतही याच परिवर्तनवादी शिक्षणाने झालेल्या बदलाचे चित्रण आलेले आहे. नामदेव कांबळे यांची राघववेळ (१९९३) या कादंबरीत रघू कळणू जाधव या मातंग समाजातील तरुणाचे जगणे चित्रित झालेले आहे. ता अतिशय बिकट परिस्थितीमधून शिक्षण घेतो. त्याबरोबरच आई-वडिलांना मदतही करतो. गावागड्यात अस्पृश्यतेचे चटके खात खात जगणारी माणसे लेखकाने येथे अत्यंत प्रभावीपणे चितारलेली आहेत. रघू शिकतो. दहावी पास होतो. शिक्षणाने त्याला आत्मभान येते. तो आंबेडकरी विचार स्विकारतो. गावकीची कामे नाकारतो. गावातील कामाला नकार देताना तो म्हणतो, नाहीच करणार मी, तुले बी करू देणार नाही. पाहयशीलच तू. (कांबळे, राघववेळ, पृ. १५५) शिक्षणाचा मार्ग स्विकारून तो दहावी पास होतो. कादंबरी इथेच संपते. मात्र रघूची आंबेडकरी विचाराने झालेली वाटचाल मात्र थांबत नाही. उत्तम कांबळे यांची अस्वस्थ नायक (२०००) ही कादंबरीसुद्धा शिक्षणामुळे झालेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक बदलाचे चित्रण करते. प्रशांत देसाई हा या कादंबरीचा नायक असून तो डी.एड. झालेला आहे. तो खुल्या प्रवर्गातील असून आतापर्यंत कुठेही त्याला नोकरी लागत नाही. तो कोल्हापूर शहरात नोकरीसाठी वणवण भटकत असतो. प्रशांतच्या आयुष्यातील चढउतार लेखकाने अत्यंत प्रभावीपणे चितारलेले आहेत. प्रशांत पुढे आपल्या शिक्षणाचा उपयोग चळवळीसाठी व समाजातील लोकांच्या उद्धारासाठी प्रयत्न करतो. कादंबरीकाराने प्रशांत व शाळेतील मुलांचा संवाद अतिशय मार्मिकपणे लिहिलेला आहे. प्रशांत मुलांना मुळाक्षरे शिकविता म्हणतो, ग. ग. मुले म्हणतात ग- ग गणपतीचा. प्रशांत त्यांना म्हणतो, ग ग गवताचा, गवत असते सगळीकडे. म - म माणसाचा, यय यंत्राचा, ल ल लढाईचा (कांबळे, अस्वस्थ नायक, पृ. १८२) २१ व्या शतकाच्या काळात सुशिक्षित बेकार तरुणांची वस्तुस्थिती यातून लेखकाने मांडलेली असतानाच आपला विचार तो सोडत नाही. शिक्षणानेच आपले जगणे बदलणार आहे. हा आंबेडकरी विचार इथे लेखक मांडत असल्याचे पाहावयास मिळते. वरील दोनही कादंबऱ्या समकालीन बदलत्या शिक्षणव्यवस्थेची मांडणी करतात. आंबेडकरवादी कादंबरीतील हा आशय अतिशय महत्त्वाचा आहे.

४

नव्वदोत्तर आंबेडकरवादी कादंबरीत जसे बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवनदर्शन येते त्याचप्रमाणे चळवळीचे चित्रणही प्रामुख्याने पाहावयास मिळते. यात आंबेडकरी चळवळीतील नेते, कार्यकर्ते यांचे जगणे मांडतानाच कादंबरीकारांनी चळवळीतील आंतर्विरोधही मांडलेले आहेत. बाबुराव बागूल यांची कोंडी (२०००) मध्ये प्रकाशित झालेली महत्त्वाची कादंबरी आहे. आंबेडकरवाद की मार्क्सवाद या वैचारिक द्वंद्वचे प्रत्यंकारी चित्रण बागुलांनी या कादंबरीत केलेले आहे. पावन पगारे हा या कादंबरीतील आंबेडकरवादी नायक आहे. तो आपल्या मामाकडे म्हणजे सयाजी थोरात यांच्याकडे मुंबईस येतो. थोरात हे कॉम्रेड असतात. कट्टर मार्क्सवादी म्हणून ते

सक्रिय असून चळवळीत योगदान देतात. पावन या मामाच्या मुलीशी म्हणजे सुशीलेशी विवाह करतो. मुंबईला नोकरीच्या निमित्ताने रहायला येतो, लेबर कॅम्पमधील जीवनदर्शन लेखकाने घडवितानाच तेथील माणसांच्या मनातील वैचारिक द्वंद्व कादंबरीकार मानतो. पावन पगारेच्या वागण्या बोलण्यातून आंबेडकरी विचारांमुळे झालेल्या बदलाचे चित्रण येते. एका सभेत तो मुंबईला आल्याचे, इथल्या वस्तीचे, माणसांचे जीवन याबद्दल बोलतो. कार्पोरेशनच्या कामाबद्दल बोलतो. याला प्रतिकार केल्याशिवाय, आवाज उठविल्याशिवाय आपणाला काही मिळणार नाही. म्हणून तो म्हणतो, मला वाटतं, आपण नागरिक संघटना उभारली पाहिजे. ती धर्माचे-संस्कृती देण्याचे, लोकसेवेचे काम करील. ती मुलांना शिकविल. ती इथले जीवन शिवाजी पार्क- दादर इथे राहणाऱ्या लोकांएवढं सुखाचे करील. लोकांनी पुन्हा टाळ्या वाजविल्या. तो म्हणाला, मला एवढचं सांगायचे होते. बाबासाहेब सर्व संघर्षांचे, विचारांचे सार आहे. माणसे व्हा, आणि उत्तम जीवन प्राप्त करण्यासाठी संघर्ष करा. आपण. तसा प्रयत्न करूया. (बागूल, कोंडी, पृ. १३५-१३६) पावनचे वरील विचार आंबेडकरवादी विचारांची मांडणी करतात. बागूल हे जरी मार्क्सवादी विचारांचे पुरस्कर्ते असले तरी त्यांनी आंबेडकरवादाची अतिशय मूलगामी मांडणी कोंडी या कादंबरीत केलेली आहे. चळवळीतील दुभंगेलपणावर बोट ठेवताना आंबेडकरवादी कार्यकर्त्यांची होणारी कोंडी कादंबरीकाराने येथे मांडलेली आहे. उत्तम बंडू तुपे यांची भस्म (१९९१) ही कादंबरीसुद्धा शंकर या नायकाची जगण्यातील संघर्षगाथा मांडलेली आहे. पारंपरिक जीवन जगत असताना या अन्यायी व्यवस्थेचे बळी आपण ठरल्याची जाणीव शंकरला होते. मात्र आपल्या मुलांना या व्यवस्थेचे गुलाम ठरू द्यायचे नाही. यासाठी आंबेडकरी विचारांतील शिक्षणाचा मार्ग तो स्विकारतो.

जी. के. ऐनापुरे यांची अभिसरण (२००२) आणि बाबुराव गायकवाड यांची आग (१९९६) या दोन कादंबऱ्या चळवळीचे चित्रण करणाऱ्या आहेत. अभिसरण या कादंबरीत आंबेडकरी चळवळीतील तिसऱ्या पिढीचे समाजकारण आणि राजकारण चित्रित झालेले आहे. दलित पंथर ते बहुजनवादी पक्ष, रिपब्लिकन पक्ष इथपर्यंत अंतर्बाह्य राजकीय प्रवास या कादंबरीत येतो. चांगदेव, रामचंद्र, राजाराम, जयप्रकाश, आणि निलू या मुख्य पात्रांच्या स्वकथनातून चळवळीचा इतिहास, वर्तमान आणि भविष्य कथन करण्याचे कार्य कादंबरीकाराने येथे केलेले आहे. त्यामुळे ही कादंबरी केवळ चळवळीचे चित्रण इथपर्यंतच थांबत नाही तर चळवळीचे गतिशास्त्र तपासते. त्यातील अवरोध शोधते. तिचे समकालीन भयावह अवस्थांतरण मांडते. त्यामुळे ही कादंबरी महत्त्वाची ठरते. बाबुराव गायकवाड यांची आग ही कादंबरी मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव देण्यासाठी जो नामांतर लढा उभारला गेला. त्यावर आधारित आहे. दलित आणि दलितेतर समाजातील विविध ताणतणाव या कादंबरीत येतात. मधू हे या कादंबरीचे मुख्य पात्र आहे. तो मांग समाजातील उच्च शिक्षित तरुण असून तो आंबेडकरी विचारांनी भारलेला आहे. गावातील आपल्या समाजबांधवांवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराविरुद्ध तो लढा उभारतो. दलिताना लाचारीचे जगणे सोडून स्वाभिमानाने जगावे हा आंबेडकरी विचार मधू गावात पेरत असतो. त्याचा हा लढा फार काळ टिकत नसला तरी दलित- दलितेतरातील संघर्ष, सवर्णांनी दलित स्त्रियांची अन्न लुटण्याचे प्रसंग, गावाची सुधारणा करण्यासाठी झटणारे युवक, मातंग आणि बौद्ध यांच्यातील मधुच्या वाट्याला आलेले अनुभव या कादंबरीत लेखकाने अतिशय वास्तवपणे चित्रित केलेले आहे.

५

आंबेडकरवादी कादंबरी ही समकालीन जीवनजाणिवांचा शोध घेत असताना सामाजिक प्रश्नांच्या बाबतीत अत्यंत प्रखर मांडणी करताना दिसते. ही मांडणी नव्वदपूर्व कादंबरीत जशी येते त्यापेक्षाही वास्तवदर्शीपणे ती नव्वोदत्तर कादंबरीत आलेली पाहावयास मिळते. योगीराज वाघमारे यांच्या सभापती (१९९०), धुराळा (२००५), पडझड (२००५), भीमयुग (२००९), आधार (२०१३), रात आंधळे (२०१४), शिक्षणनामा (२०१४) इ. कादंबऱ्या, भिमसेन देठे यांची चक्री (१९९४) आणि कचरू भालेराव यांची स्मशानभूमी (१९९५) विलास अंभोरे यांची आघात (१९९३) बळवंत कांबळे यांची जोगव्याचे दिवस (१९९१) बाबाराव मडावी यांची टाहो (१९९८) वैजनाथ कळसे यांची तीन भिंती (१९९०) बाबाराव मुसळे यांची वारूळ (२००४) आणि या कादंबऱ्या त्यादृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. योगीराज वाघमारे यांनी शिक्षणनामा या कादंबरीत शिक्षणक्षेत्रात वाढत चाललेली राजकीय लोकांची मक्तेदारी, त्यामुळे शिक्षकांना चाकरासारखे बघण्याची दृष्टी, शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांकडे होणारे दुर्लक्ष, शिक्षकांमधील वाढती व्यसनाधिनता, आपमतलबीपणा, जातीच्या नावावर होणारे शोषण याचे अतिशय भयावह चित्रण मांडलेले आहे. भीमयुग ही कादंबरी महाड येथील चवदार तळ्याचा सत्याग्रह आणि मनुस्मृती दहनाच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेली असून या कादंबरीत क्षितिज ही एक दीर्घ कथा आहे. ज्यामध्ये कादंबरीकाराने समकालीन उच्चशिक्षणातील खाजगीकरण आणि त्यामुळे निर्माण झालेली बेकारी यावर परखड भाष्य केलेले आहे. पडझड ही आत्मनिवेदनात्मक कादंबरी असून लेखकाने दलित समाजातील भावकी, जातपंचायत, रीतिरिवाज, नामांतर लढा अशा प्रसंगांचे चित्रण केलेले आहे. भीमसेन देठे यांच्या चक्री कादंबरीत दगडी या स्त्रियांच्या जगण्याचे संदर्भ आलेले आहेत, रंजणगावातील भागो महाराच्या पोटी जन्मलेल्या दगडीच्या जीवनातील नानाविध अनुभव मांडतानाच कादंबरीकाराने पवार गुरुजी, मुलगा माधव, दौलत, राहूल या पात्रांच्या माध्यमातून आंबेडकरवादी व्यक्तिरेखा प्रभावीपणे रेखाटलेल्या आहेत. कचरू भालेराव यांची स्मशानभूमी ही कादंबरीत दलित ऐक्याचे दर्शन घडविते. कोडिंबा गायकवाड हा आंबेडकरी चळवळीतील जुना कार्यकर्ता असून त्याला बाबासाहेबांचा सहवास लाभलेला आहे.

ही आंबेडकरी उर्जा घेऊन तो गावात सामाजिक कार्य उभारतो. गावातील दलितानांच्या स्मशानभूमीची जागा सरपंच मंडळी हडपण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा कोडिंबा सर्व समाजाला एक करून ही जागा परत दलिताना मिळविण्यासाठी संघर्ष करतो. या कादंबरीतून कचरू भालेराव यांनी दलित समाजाच्या ऐक्याचे दर्शन घडवून खूप मोठा संदेश दिलेला आहे. विलास अंभोरे यांनी आघात मध्ये विषम समाजव्यवस्थेमुळे बळी ठरणाऱ्या माणसांचे दुःख मांडतानाच त्याविरुद्धचा आवाज येथे कादंबरीकाराने मांडलेला आहे. राघो आणि त्याचा मुलगा राहूल यांच्या जीवनावर आधारित असेलेली ही कादंबरी राघोच्या माध्यमातून पारंपरिक तर राहूलच्या साहाय्याने प्रबुद्ध झालेल्या आधुनिक जाणिव्यांची मांडणी करतात. बळवंत कांबळे यांच्या जोगव्याचे दिवसा ही आत्मचरित्रात्मक कादंबरी असून त्यामधून आंबेडकरी विचारांनी आत्मभान आलेला किसना येथे कादंबरीकाराने चितारलेला आहे. बाबाराव मडावी यांची टाहो ही कादंबरी आदिवासी समाजाचे जग, जमीन आणि जंगल या त्रिमितीयतेतील जीवनाचे संदर्भ मांडलेले आहेत. वैजनाथ कळसे यांनी तीन भिती मध्ये भटक्या विमुक्त जमातीमधील प्रा. विश्वनाथ रांकोळे यांची कथा मांडताना शैक्षणिक क्षेत्रातील त्यांचा जीवनसंघर्ष येथे चितारलेला आहे. बाबाराव मुसळे यांची वारूळ ही कादंबरी मांग समाजाचा उभा आडवा छेद घेते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या बौद्ध धम्म क्रांतीनंतरचे बदलते समाजवास्तव मांडताना सर्व समाजाला अंतर्मुख करायला लावणारी ही कादंबरी आहे.

६

एकुणात नव्वदोत्तर आंबेडकरी कादंबरीचा पट लक्षात घेत असताना वरील काही निवडक कादंबऱ्याबरोबर अलीकडच्या काळात प्रकाशित झालेल्या कादंबऱ्यांचा नामोल्लेख करणे अगत्याचे ठरेल, त्यामध्ये प्रज्ञावंत गौतम यांची (आक्रंदन), उत्तम कांबळे (श्राद्ध), लक्ष्मण गायकवाड (दुभंग), शंकरराव सुरडकर (आता मी कुठे जाऊ ?), माधव सरकुंडे (वाडा), गोरख भालेराव (या जन्मावर शतदा प्रेम करावे), सुखदेव ढाणके (चेडा), बो. रंगराव (सोमा), चंद्रहास गम्ने (चंदुची बायको), विनायक मीठबावकर (हे जगणं का ?), पांडुरंग कदम (कृष्णपक्ष), दि.रा. वाघमारे (कल्लोळ), जयवंत व्हटकर (जटायू), रमेश इंगळे (परिवर्तन), योगीराज बागूल (पाचट), करुणा जमदाडे (रमा), रमाकांत जाधव (सोनबा), दा.स. गजघाटे (ज्योतीकांता सावित्री), विजय काळे (जागृती), रमेश वानखेडे (पुरोगामी) इ. समावेश करावा लागतो. ही यादी परिपूर्ण नाही. काही कादंबरीकारांच्या नोंदी इथे घेता येत नसल्या तरी त्यांचे योगदान नाकारता येणार नाही. नव्वदोत्तर कादंबरीचे अवकाश जागतिकीकरणोत्तर जीवनजाणिव्यांनी व्यापलेले असले तरी अजूनही या देशातील सामाजिक प्रश्न मिटलेले नाहीत. अजूनही दलितांवर अन्याय अत्याचार होत आहेत. भोतमांगे पासून रोहित वेमुलापर्यंतची शोषणाची परंपरा चालूच आहे. त्यामुळे आंबेडकरवादी कादंबरी सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक स्तरावरील आशयाविष्कार करताना दिसतेय. त्यामुळे कलात्मकतेपेक्षा जीवनात्मकतेला ही प्राधान्य देते. नवी पिढी वैचारिक आंतर्विरोधावर परखड भाष्य करणारी आहे. काही कादंबरीलेखनात प्रयोगही झालेले आहेत. एकूणच आंबेडकरी जाणिव्यांची मांडणी करणारी आंबेडकरवादी कादंबरी नव्वदोत्तर कालखंडात व्यापक जीवनाशय घेऊन विस्तारलेली आहे. समकालीन दोन हजारोत्तर काळात या कादंबरीने वैचारिक, दार्शनिक, सांविधानिक व प्रबुद्ध मूल्यात्मक जाणिव्या स्विकारून सक्षमपणे आपली आंबेडकरवादी वाटचाल गतिमान ठेवलेली आहे.

संदर्भ :

१. यशवंत मनोहर, रमाई, अमोल प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती १९८८.
२. नामदेव कांबळे, राघववेळ, देशमुख आणि कंपनी, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९३.
३. उत्तम कांबळे, अस्वस्थ नायक, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, २०१०.
४. बाबुराव बागूल, कोंडी, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २०००.
५. उत्तम बंडू तुपे, भस्म, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९९१.
६. जी.के. ऐनापुरे, अभिसरण, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००२
७. योगीराज वाघमारे, शिक्षणनामा, प्रवृद्ध प्रकाशन, सोलापूर, प्रथमावृत्ती २०००

प्रा. जावेद पाशा कुरेशी यांच्या कवितेतील विद्रोह
डॉ.फारुक तांबोळी
(मराठी विभाग) शरदचंद्र महाविद्यालय शिराढोण. ता.कळंब जि.धाराशिव

प्रस्तावना -

स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्याने सामाजिक वास्तवाच्या विविध छटा प्रभावीपणे मांडल्या आहेत. दलित, स्त्री, ग्रामीण, आदिवासी आणि अल्पसंख्याक जीवनानुभव यांना साहित्यिक अभिव्यक्ती मिळू लागली. याच परंपरेत मुस्लिम मराठी साहित्यप्रवाह विकसित झाला. या प्रवाहाने केवळ धार्मिक ओळख मांडली नाही, तर सामाजिक अन्याय, दंगली, विस्थापन, असुरक्षितता, राजकीय शोषण आणि मानवी मूल्यांचा न्हास यांसारख्या प्रश्नांना साहित्याच्या केंद्रस्थानी आणले. या प्रवाहातील महत्त्वाचे आणि प्रभावी कवी म्हणजे प्रा. जावेद पाशा कुरेशी. त्यांच्या कवितेचा आशय हा अनुभवप्रधान, वास्तवदर्शी आणि सामाजिक भान जागवणारा आहे. ते स्वतः अनुभवलेले, पाहिलेले आणि समाजमनावर खोल परिणाम करणारे प्रश्न कवितेतून मांडतात. त्यामुळे त्यांच्या कविता केवळ सौंदर्यवादी न राहता सामाजिक हस्तक्षेप करणाऱ्या कविता ठरतात. प्रा. कुरेशी यांच्या कवितेतील आशय हा एका व्यक्तीपुरता मर्यादित नसून तो संपूर्ण समाजाचे दुःख, संघर्ष आणि आशा व्यक्त करतो. दंगल, अल्पसंख्याक जीवन, विस्थापन, भयग्रस्त मानसिकता, मानवी नात्यांचे तुटणे आणि माणुसकीचा शोध हे त्यांच्या कवितेचे प्रमुख आशयसूत्र आहेत.

मराठी साहित्यपरंपरेत कविता हा केवळ सौंदर्याचा किंवा भावनात्मक अभिव्यक्तीचा प्रकार न राहता, समाजातील अन्याय, शोषण, विसंगती आणि संघर्ष यांविरुद्ध उभा राहणारा प्रभावी माध्यम ठरलेला आहे. विशेषतः स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी कवितेने सामाजिक वास्तवाशी थेट संवाद साधला. दलित साहित्य, स्त्रीवादी कविता, आदिवासी लेखन यांसोबतच मुस्लिम मराठी कवितेने देखील आपला स्वतंत्र आणि महत्त्वपूर्ण आवाज निर्माण केला. या प्रवाहात जावेद पाशा कुरेशी यांचे स्थान लक्षणीय आहे. मुस्लिम मराठी समाजाचा अनुभव हा ऐतिहासिक, सामाजिक आणि राजकीय कारणांमुळे वेदनादायी व गुंतागुंतीचा राहिला आहे. फाळणीची जखम, साम्प्रदायिक दंगली, संशयाची नजर, धार्मिक ओळखीवरून होणारे भेदभाव, गरिबी, बेरोजगारी आणि झोपडपट्टी जीवन—या सर्व वास्तवांचा थेट परिणाम मुस्लिम समाजाच्या मानसिकतेवर झाला. या अनुभवांचे सर्जनशील रूपांतर म्हणजे मुस्लिम मराठी कविता. या कवितेतून व्यक्त होणारा विद्रोह हा केवळ राजकीय बंडखोरी नसून, तो दैनंदिन जीवनात भोगाव्या लागणाऱ्या अपमानाविरुद्धचा आणि माणुसकीसाठीचा संघर्ष आहे. प्रा. जावेद पाशा कुरेशी यांच्या कवितेतील विद्रोह हा अशाच जीवनानुभवातून आकाराला आलेला आहे. त्यांच्या कवितेत घोषणात्मक आक्रमकता कमी असली, तरी आशयाच्या पातळीवर ती अत्यंत तीव्र आहे. हा विद्रोह आरडाओरड करणारा नसून, तो प्रश्न विचारणारा, टोचणारा आणि वाचकाला अस्वस्थ करणारा आहे. “आपण ज्या समाजव्यवस्थेत राहतो ती खरंच न्याय्य आहे का?” हा मूलभूत प्रश्न त्यांच्या कवितेत वारंवार उपस्थित राहतो.

समकालीन राजकीय वातावरणात मुस्लिम समाजाला अनेकदा संशयाच्या चौकटीत बसवले जाते. ‘ओळख’ हीच शंका बनते, आणि नाव, पेहराव किंवा धर्म हेच अपराध ठरतात. जावेद पाशा कुरेशी यांच्या कवितेतून हीच वेदना विद्रोहाचे रूप धारण करते. त्यांच्या कवितेतील ‘मी’ हा केवळ कवीचा आत्मस्वर नाही, तर तो संपूर्ण वंचित समाजाचा प्रतिनिधी स्वर आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवितेतील विद्रोह व्यक्तिगत न राहता सामूहिक बनतो. महत्त्वाचे म्हणजे, जावेद पाशा कुरेशी यांचा विद्रोह धर्मांध नाही. ते धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या हिंसा, अंधश्रद्धा आणि कट्टरतेवरही तितक्याच तीव्रतेने प्रहार करतात. त्यांच्या दृष्टीने धर्म माणसासाठी असावा; माणूस धर्मासाठी बळी जाऊ नये. म्हणूनच त्यांच्या कवितेतील विद्रोह हा धर्माच्या विरोधात नसून, धर्माच्या नावावर चालणाऱ्या अमानवी प्रवृत्तींच्या विरोधात आहे. ही भूमिका त्यांच्या कवितेला व्यापक मानवतावादी परिमाण देते. शैलीच्या दृष्टीने पाहता, जावेद पाशा कुरेशी यांची कविता साध्या, बोलीप्रधान आणि थेट भाषेत व्यक्त होते. अलंकारिक सौंदर्यापेक्षा आशयाची तीव्रता त्यांच्यासाठी महत्त्वाची आहे. लहान ओळी, उपरोध, सूचक प्रतिमा आणि प्रश्नात्मक विधानांमधून ते विद्रोह व्यक्त करतात. त्यामुळे त्यांची कविता वाचकाला भावनिक पातळीवरच नव्हे, तर वैचारिक पातळीवरही अस्वस्थ करते. समकालीन मुस्लिम मराठी कवितेत जावेद पाशा कुरेशी हे महत्त्वाचे नाव आहे. त्यांच्या कवितेतील विद्रोह हा घोषणाबाजीपेक्षा अनुभवजन्य, अंतर्मुख आणि सामाजिक वास्तवाशी भिडणारा आहे. हा विद्रोह मुस्लिम अस्मितेपुरता मर्यादित न राहता, शोषित-वंचित माणसाच्या बाजूने उभा राहणारा मानवी विद्रोह ठरतो.

एकूणच, जावेद पाशा कुरेशी यांच्या कवितेतील विद्रोह हा सामाजिक अन्यायाविरुद्धचा, राजकीय दुटप्पीपणाविरुद्धचा, धार्मिक कट्टरतेविरुद्धचा आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे माणुसकीच्या बाजूने उभा राहणारा विद्रोह आहे. जावेद पाशा कुरेशी यांची कविता ही केवळ मुस्लिम अनुभवांचे दस्तऐवजीकरण नसून, ती समकालीन भारतीय समाजव्यवस्थेवर केलेली एक गंभीर, प्रश्नार्थक आणि विद्रोही भाष्य आहे.

1) सामाजिक अन्यायाविरुद्धचा विद्रोह-

कुरेशी यांच्या कवितेतील विद्रोह हा केवळ भावनिक उद्रेक नसून तो सामाजिक वास्तवावर आधारित आहे. जात, धर्म, वर्ग आणि आर्थिक विषमतेमुळे निर्माण झालेल्या अन्यायाविरुद्ध कवी स्पष्ट भूमिका घेतो. त्यांच्या कवितांमधून शोषित समाजाचे मौन तोडले जाते. हा विद्रोह प्रतिक्रियात्मक नसून परिवर्तनकेंद्री आहे. कवी अन्यायाची मुळे शोधतो आणि व्यवस्थेवर बोट ठेवतो.

२) धार्मिक असहिष्णुता व सांप्रदायिकतेविरुद्ध विद्रोह-

"गावचे वारे फितूर झाले
निरभ्र आकाशाही गढूळ झाले
वेशीवरचे देव अन्
दर्गातील पीरही जात्यंध झाले
.....
करावी शहराकडे कूच म्हणतो
शहर तर केव्हाचेच
करबला झाले !

कुरेशी यांच्या कवितेत धर्माचा वापर माणुसकीविरुद्ध कसा होतो, यावर तीव्र टीका आढळते. दंगल, द्वेष, अफवा आणि राजकीय स्वार्थ यांचा धर्माशी असलेला संबंध ते उघड करतात. येथे विद्रोह धर्माविरुद्ध नसून धर्माच्या विकृत वापराविरुद्ध आहे. कवी मानवी मूल्यांना धर्मापेक्षा श्रेष्ठ मानतो.

३) दंगलग्रस्त मानसिकतेविरुद्धचा विद्रोह-

दंगल ही केवळ भौतिक हिंसा नसून ती मानसिक जखम निर्माण करते—हे कुरेशी यांच्या कवितेचे महत्त्वाचे सूत्र आहे. भीती, संशय, तुटलेले नातेसंबंध यांचे चित्रण त्यांच्या कवितेत आढळते. हा विद्रोह बाह्य व्यवस्थेपेक्षा अंतर्मनातील दहशतीविरुद्ध आहे. त्यामुळे तो अधिक सूक्ष्म आणि खोल आहे.

४) राजकीय सत्तेविरुद्धचा विद्रोह-

"हिंदू राष्ट्राच्या वेदीसाठी
मी झालोय कुर्बानीचा बोकड
.....
मेलो तर आहेच दंगेखोर
वाचलो तर आतंकवादी
आता ठेवलंय काय बाकी?"

कुरेशी यांच्या कवितेत राजकीय सत्तेची दुटप्पी भूमिका उघड केली जाते. सत्ता लोकांच्या वेदनांचा उपयोग मतांसाठी कसा करते, हे ते उपरोधिक शैलीत मांडतात. कवीची भूमिका तटस्थ नसून सजग नागरिकाची आहे. त्यामुळे त्यांचा विद्रोह लोकशाही मूल्यांशी निष्ठावान ठरतो.

५) मौन व भीतीविरुद्धचा विद्रोह-

कवी केवळ अत्याचार करणाऱ्यांवर नव्हे, तर अन्याय पाहूनही गप्प बसणाऱ्या समाजावरही प्रहार करतो. मौनालाच तो सर्वात मोठा अपराध मानतो. येथे विद्रोह हा आत्मपरीक्षणात्मक आहे. कवी वाचकालाही प्रश्न विचारतो—“तू कुठे उभा आहेस?”

६) अस्मितेच्या नकाराविरुद्ध विद्रोह-

"बालपणीच जेव्हा
मारले जातात टाचे
कोवळ्या मनावर विलगतेचे
मारल्या जातात हाका
'अफजल्या', 'औरंग्या' म्हणून
तेव्हाच गालावरील मातीची लालिमा
काळवंडून जात असते

आणि मी सूर्याला हळूहळू
वितळताना पाहत असतो. "

अल्पसंख्याक अस्मितेला दुय्यम ठरवण्याच्या प्रक्रियेविरुद्ध कुरेशी यांची कविता आवाज उठवते. स्वतःची ओळख लपवावी लागणे ही एक शोकांतिका म्हणून ते मांडतात.हा विद्रोह अस्मितेच्या संरक्षणासाठी आहे, पण तो आक्रमक नसून आत्मसन्मानावर आधारित आहे.

७) भाषिक व शैलीगत विद्रोह-

कुरेशी यांची भाषा थेट, साधी पण धारदार आहे. अलंकारिकतेपेक्षा आशयाला प्राधान्य दिले जाते.ही शैलीच विद्रोही आहे कारण ती पारंपरिक, सौंदर्यवादी काव्यसंकेतांना नाकारते आणि वास्तवाशी नाते जोडते.

८) मानवतावादी मूल्यांचा पुरस्कार-

सर्व विद्रोहांचा अंतिम उद्देश माणूस केंद्रस्थानी ठेवणे हा आहे. द्वेषाऐवजी संवाद, हिंसेऐवजी संवेदना—हा त्यांच्या कवितेचा गाभा आहे. त्यामुळे हा विद्रोह विध्वंसक नसून रचनात्मक ठरतो.प्रा. जावेद पाशा कुरेशी यांच्या कवितेतील विद्रोह हा सामाजिक, धार्मिक, राजकीय आणि मानसिक पातळ्यांवर बहुआयामी आहे. तो केवळ विरोध करत नाही, तर नव्या मानवी मूल्यांची उभारणी करतो.

दंगलविरोधी,सत्ताविरोधी,धार्मिक दांभिकतेविरोधी,अल्पसंख्याक अन्यायाविरोधी आणि माणुसकीचा पुरस्कार करणारा असा सजग, विचारशील आणि सामाजिक बांधिलकीचा विद्रोह आहे. त्यांच्या कवितेतील ओळी समाजाला आरसा दाखवतात आणि वाचकाला प्रश्न विचारायला भाग पाडतात.

समारोप -

जावेद पाशा कुरेशी यांची कविता ही समकालीन मराठी साहित्याला नवी सामाजिक व मानवी जाणीव देणारी ठरते. त्यांच्या कवितेतून अल्पसंख्याक समाजाचे दुःख, दंगलग्रस्त अनुभव, अन्यायाविरुद्धचा विद्रोह आणि माणुसकीची आर्त हाक प्रभावीपणे व्यक्त होते. केवळ वेदनांचे चित्रण न करता ते परिवर्तनाची जाणीव जागवतात, हीच त्यांच्या कवितेची मुख्य शक्ती आहे.त्यांच्या कवितेतील भाषा साधी, थेट आणि आशयगर्भ असून ती वाचकाच्या मनाला भिडते. प्रतीकांचा वापर, वास्तवदर्शी प्रतिमा आणि भावनिक तीव्रता यामुळे त्यांच्या कविता सामाजिक दस्तऐवजासारख्या भासतात. दंगली, विस्थापन, ओळखीचे संकट आणि मानवी मूल्यांची घसरण या विषयांतून ते व्यवस्थेवरील तीव्र टीका करतात. जावेद पाशा कुरेशी यांची कविता ही केवळ साहित्यिक अभिव्यक्ती नसून ती सामाजिक भान जागवणारी, माणुसकीचा आग्रह धरणारी आणि न्याय-समतेची भूमिका मांडणारी आहे. त्यामुळेच त्यांचे काव्य मुस्लिम मराठी कवितेच्या प्रवाहात तसेच एकूणच मराठी साहित्यात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करते.

संदर्भग्रंथ सूची :

- 1 प्रकाश कामतीकर (सं.) /: 'समाजप्रबोधन पत्रिका', राजेंद्र व्होरा व इतर ऑक्टोबर - डिसेंबर १९९०
2. यशवंत मनोहर : 'मराठी कविता आणि आधुनिकता', साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, प्रथमावृत्ती १९९३,
3. मदन कुलकर्णी : 'आकंठ' (दिवाळी विशेषांक-संपा. रंगनाथ चोरमूले), २००४,
4. रफिक सूरज (संपा.) : 'दस्तक', दर्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २०१२,
5. फ. म. शहाजिंदे : 'इत्यर्थ', दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे, प्रथमावृत्ती १९९६,
6. फ. म. शहाजिंदे : 'निधर्मी', आंतरभारती प्रकाशन, औराद शहाजानी, जि. उस्मानाबाद, प्रथमावृत्ती १९६९
7. जावेद कुरेशी : 'बएत', भूमी प्रकाशन, लातूर. द्वितीयावृत्ती, २०११.
- 8.जावेद कुरेशी : 'मुहाजिर', भूमी प्रकाशन, लातूर, द्वितीयावृत्ती, २०१३.
9. जावेद कुरेशी : हे गांधी, कशातच राम नाही, भूमी प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, २०११, (मनोगतातून)

वैश्विकरण आणि जयंत नारळीकर यांचे मराठी विज्ञान साहित्य

प्रा.डॉ. शकील अब्दुल शेख

प्र.प्राचार्य व मराठी विभाग प्रमुख, सौ. सुवर्णलता गांधी महाविद्यालय, वैराग, ता. बारशी, जि. सोलापूर

मो. 9423329431 Email : shakilshaikh9431@gmail.com

प्रास्ताविक-

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात दळणवळण माहिती तंत्रज्ञान, बाजार व्यवस्था आणि बहुसांस्कृतिक संपर्क यामुळे जगातील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक क्षेत्रांवर अमुलाग्र परिणाम झाला. याला जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हटले जाऊ लागले. या जागतिकीकरणाचा प्रभाव फक्त जगापुरताच मर्यादित नव्हता तर त्याचा परिणाम विश्वावर झाला. वैश्विक घडामोडी साहित्याच्या माध्यमातून मांडल्या जाऊ लागल्या. आज ज्याचा आपण जागतिकीकरण म्हणून खूप गाजावाजा करतो आहोत ही प्रक्रिया वास्तविक पाहता आजची नाही तर ती हजारो वर्षांपासून चालत आलेली आहे. आज ती जागतिक पातळीवरून वैश्विक पातळीपर्यंत जाऊन पोहोचली आहे. आज जागतिकीकरण नव्हे तर वैश्विकीकरण झाले आहे. या वैश्विकीकरणाचा प्रभाव जगातील प्रत्येक भाषेवर, प्रत्येक भाषेतील साहित्यावर पडला आहे. याला मराठी साहित्यही अपवाद नाही. वैश्विकीकरणामुळे मराठी साहित्यात विशेषतः मराठी विज्ञान साहित्यात नवविचार, नवसंवेदन आणि नवे कथाविषय उदयास आले.

जागतिकीकरण आणि वैश्विकीकरण- संकल्पना स्वरूप-

दोबळमानाने जागतिकीकरणाचा वैश्विकीकरण मानले जाते. पण जागतिकीकरण आणि वैश्विकीकरण यात फरक आहे. विशेष करून जेव्हा विज्ञान साहित्याचा विचार केला जातो तेव्हा हा फरक प्रामुख्याने जाणवतो. जागतिकीकरण ही अनंत स्पर्धेची व्यवस्था आहे. जागतिकीकरण म्हणजे काय? हे स्पष्ट करताना प्रभा गणोरकर म्हणतात, “उत्पादन, उपभोग, वस्तूंचा व्यापार, आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थनीतीचा पाया असलेली मालमत्ता यांच्या बदलत्या स्वरूपामधून उदय पावलेल्या आर्थिक, सामाजिक, तंत्रज्ञानात्मक, राजकीय आणि सांस्कृतिक संरचना प्रक्रियांचा संच म्हणजे ‘जागतिकीकरण’.”¹ जागतिकीकरण हा शब्द इंग्रजी शब्द ‘ग्लोबलायझेशन’ या अर्थाने उपयोगात आणला जातो. पृथ्वीच्या पाठीवर जेथे जेथे सजीव सृष्टीचा वावर जाणवतो तो लक्षवेधी भूभाग, या भूभागातील धर्म-संस्कृती-राजकारण-अर्थकारण-शिक्षण-संस्कार यांनी संपन्न समृद्ध समाजाला ‘जग’ असे म्हणता येईल. आणि जागतिकीकरण म्हणजे जगातील विविध देशांतील अर्थव्यवस्था, संस्कृती, तंत्रज्ञान आणि विचारधारा यांचा परस्पर संपर्क व एकात्मता वाढीस लागणे. तर वैश्विकीकरण म्हणजे पृथ्वीवरील मानवी भूभागा व्यतिरिक्त परग्रह, परग्रहवासी यांच्या संदर्भात आलेले विचार होय. विज्ञान साहित्यातून येणारे विश्व हे वैश्विकीकरणाचे दर्शन घडवते. जागतिकीकरण आणि वैश्विकीकरण यामधील फरक स्पष्ट करताना निरंजन घाटे लिहितात, “विज्ञान साहित्यातले जागतिकीकरण हे इतरवेळी जागतिकीकरण न उरता खरे तर वैश्विकरण बनते. पन्नास टक्क्यांहून अधिक विज्ञान साहित्य हे परग्रहांवर आकाशगंगेच्या अफाट पसान्यात तरी घडते किंवा परग्रह वासीयांच्या पृथ्वीवर येण्यामुळे किंवा अवकाशात कोठेतरी मानव आणि या बुद्धिमान परग्रहवासीयांच्या परस्पर संपर्कामुळे घडते. तेव्हा या प्रकारच्या घटनांना ‘जागतिकीकरण’ हा शब्द न वापरता वैश्विकीकरण असे म्हणायला हवे.” ‘जागतिकीकरण’ हा शब्द वैश्विकीकरणाऐवजी वापरायला हरकत का? हा प्रश्न उद्भवू शकेल. याचे कारण मराठीत ‘जग’ याला एक विशाल अर्थ आहे, तो शब्द सर्वसमावेशक आहे; पण ‘ग्लोबलायझेशन’ ह्या शब्दाला समानार्थी शब्द म्हणून तो मराठीने स्वीकारल्यामुळे आणि ‘ग्लोब’ म्हणजे गोळा, अर्थातच पृथ्वीचा गोल ह्या अर्थानेच इंग्रजीत वापरला जात असल्यामुळे ‘जागतिकीकरण’ हे फक्त पृथ्वीवरच मानवमानवांमध्ये घडू शकते. जर त्यात परग्रह, परग्रहवासी आले तर त्याला जागतिकीकरणाचा संदर्भ उरत नाही तर ते वैश्विकीकरणच असते.² वैश्विकीकरणाची पातळी ही जागतिकीकरणापेक्षा वेगळी असते. जागतिकीकरणात माणसामाणसांचे परस्परशी येणारे संबंध विचारात घेतले जातात. पृथ्वीवरील विविध भागातील लोकांच्यामध्ये चालीरिती, रुढी, परंपरा, श्रद्धा, अंधश्रद्धा, संस्कृती वेगळ्या स्वरूपाची असू शकते पण या चालीरिती, रुढी, परंपरा, श्रद्धा, अंधश्रद्धा, संस्कृतीचा अवलंब करणारी माणसेच असतात. जागतिकीकरणामध्ये आर्थिक महासत्तेला अधिक महत्व प्राप्त झालेले दिसते. जागतिकीकरणात आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक आर्थिक दृष्ट्या प्रगत घटकासमोर शरणागती पत्करतो आणि आपली आर्थिकदृष्ट्या प्रगती करून घेण्यासाठी आर्थिकदृष्ट्या प्रगत राष्ट्रांची, सत्तेची भाषा, संस्कृती, आपलीशी करतो पण वैश्विकीकरणात असे घडत नाही. या संदर्भात आपले विचार मांडताना निरंजन घाटे म्हणतात, “जागतिकीकरणाने जे प्रश्न निर्माण होतात, त्यात आर्थिक गुलामगिरी, सांस्कृतिक संघर्ष आणि भाषिक आक्रमण असे प्रश्न प्रामुख्याने निर्माण होतात. साधारणपणे आर्थिक सत्ता या सर्वबाबतीत महत्त्वाची ठरते. आर्थिकदृष्ट्या सबलगटापुढे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक सर्वसाधारणपणे लोटांगण घालतो. आर्थिक स्थैर्य प्राप्त व्हावे म्हणून हा स्थानिक, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल त्यांची भाषा, त्याची संस्कृती विसरून आर्थिक स्थैर्य पुरविणाऱ्याची भाषा आणि संस्कृती आपलीशी करताना दिसते. वैश्विकीकरणात मात्र तसे घडताना दिसत नाही. एक तर त्या संस्कृतीतील काही जीव पृथ्वीवरची भाषा अवगत करून घेतात मग हे दुभाष्यांचे काम करतात. पृथ्वीवरील ही भाषा सर्वसाधारणपणे इंग्रजी असते. म्हणजे वैश्विकीकरणावर सुद्धा आजच्या जागतिकीकरणाची निदान भाषेच्या बाबतीत छाप पडलेली दिसते.”³ वैश्विकीकरणात संवादासाठी जी भाषा उपयोग आणली जाते ती इंग्रजी आहे. असे असले तरी परग्रह व परग्रहवासीवर लेखन करताना स्थानिक भाषेचा उपयोग करूनही बरेच लेखन आज होत आहे. मराठीसारख्या समृद्ध व अभिज्ञान भाषेतून हे लेखन अतिशय उत्तम प्रकारचे झालेले आहे.

वैश्विकीकरण आणि जयंत नारळीकर यांचे विज्ञान साहित्य-

मराठी साहित्यात ज्या विज्ञान कथा, कविता, कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या त्यात वैश्विकीकरणाचा विचार, संदर्भ आलेला आपणास दिसतो. परग्रह, परग्रहवासी यांच्यावरील ज्या कथा, कविता, कादंबऱ्या मराठीत लिहिल्या गेल्या त्यात परग्रह, परग्रहवासी, त्यांचे जीवन त्यांच्या बदलत्या विविध धारणा यांचे चित्रण येते. डॉ. जयंत नारळीकर यांच्या साहित्यकृतींचा विचार करता त्यांच्या साहित्यकृतीतून वैश्विकीकरणाचे चित्रण आलेले दिसून येते. नारळीकरांच्या विज्ञानकथा, विज्ञान कादंबऱ्यातून मोठ्या प्रमाणात वैश्विकीकरण आलेले आहे. त्याची 'प्रेषित', 'वामन परत न आला', 'अंतराळातील स्फोट', 'व्हायरस', 'अभयारण्य', 'अंतराळातील भस्मासूर', 'कृष्णमेघ', 'यक्षाची देणगी', 'टार्म मशीनची किमया', 'याला जीवन असे नाव' आदी पुस्तकांमधून खगोलशास्त्रीय विचार, घटना यांचे चित्रण आले आहे. 'प्रेषित' ही त्यांची पहिली विज्ञान कादंबरी 'सायक्लॉप्स' हा या कादंबरीच्या केंद्रभागी असलेला विषय सध्या प्रकल्परूपाने शास्त्रज्ञांच्या विचाराधीन आहे. पृथ्वी आणि पंचक या दोन ग्रहांतील संदेशग्रहणाची, संदेश प्रेषणाची आणि सांस्कृतिक संपर्काची ही कादंबरी आहे. 'प्रेषित' संदर्भात डॉ. शिवाजीराव पाटील म्हणतात, " 'प्रेषित' मधील स्थल व काल यांचा अवकाश पृथ्वी व पंचक या दोन ग्रहांना जोडणारा आहे. त्यामुळे आपली जाणीव विश्वात्मक होते." येथे ही कादंबरी वाचताना वाचकाला जे आशयविश्व जाणवते त्यातून वाचकाला विश्वात्मकतेची जाणिव होते. 'वामन परत न आला' ही कादंबरी 'पेटरा' बृहस्पती व 'वामन' अशा एकूण तीन खंडामध्ये विभागली आहे. या कादंबरीचे मुख्य आशयसूत्र म्हणजे पेटराच्या वैज्ञानिक शोधन होय. 'अंतराळातील स्फोट' या कादंबरीतून नारळीकरांनी 'तारकास्फोट' ही प्रदीर्घ चालणारी जी घटना आहे. त्या संदर्भात मांडणी केली आहे. तर 'व्हायरस' या कादंबरीत परग्रहावरील बुद्धिमान सजीवांनी संगणक प्रणालीत सोडलेल्या लुप्त विषाणूंचा पृथ्वीवर झालेला परिणाम आणि त्यातून निर्माण झालेले संकट अशा परिस्थितीत वैज्ञानिक आणि प्रशासकीय यंत्रणा यांनी सत्य शोधण्याचा केलेला प्रयत्न याचे चित्रण येते. येथे परग्रहवासी पृथ्वीवरील मानवाचे शत्रू म्हणून येतात. वैश्विकीकरणाच्या कथेत परग्रहवासी एकतर मानवाचे शुभचिंतक म्हणून किंवा शत्रू म्हणून येतात, या संदर्भात आपले विचार मांडताना निरंजन घाटे म्हणतात, "वैश्विकीकरण, थोडक्यात म्हणजे परग्रहवासी या कथांमध्ये मानवाचे शत्रू अथवा मदतकर्ते म्हणून येतात अशा कथांची विज्ञान साहित्यात कमतरता नाही. तो पाश्चात्य साहित्यातही नाही आणि भारतीय साहित्यातही नाही. तेव्हा जागतिकीकरणच काय पण वैश्विकीकरणही विज्ञान साहित्याच्या दृष्टीने त्यात नवीन असे काहीच नाही अस म्हणणे उचित ठरेल."⁵ विज्ञान साहित्यात जागतिकीकरणाबरोबर वैश्विकीकरण येते आणि वैश्विकीकरण म्हटले की त्यात परग्रहवासी, अंतराळ या गोष्टी आपोआप येतात. जयंत नारळीकरांच्या कथा, कादंबऱ्यांमधून परग्रह, परग्रहवासी, अंतराळ यावर खूप मोठ्या प्रमाणात चित्रण आले आहे. त्यांच्या 'अंतराळातील भस्मासूर' या कथासंग्रहात 'अंतराळातील भस्मासूर', 'आकाशातले डाळे', 'अथेन्सचा प्लेग', 'लपलेला तारा' या अंतराळ व परग्रहाचे चित्रण करणाऱ्या कथा आहेत. यातील 'अथेन्सचा प्लेग' ही कथा हॉयेल-विक्रमसिंह सिद्धांतावर रचलेली आहे. ह्या सिद्धांतानुसार अंतराळात रोगजंतू असतात आणि त्यांच्या पृथ्वीवर येण्यामुळे पृथ्वीवर नवे रोग पसरतात असाविचार आलेला आहे. या कथेचा नायक डॉ. विनोद जेव्हा 'अथेन्सचा प्लेग' या रोगाविषयीची माहिती गोळा करू लागतो. तेव्हा त्याला कॉम्प्युटरद्वारे या रोगा संदर्भात माहिती मिळते. "1975-80 च्या काळात फ्रेड हॉयेल आणि चंद्रा विक्रमसिंह ह्या दोघा शास्त्रज्ञांनी असा तर्क केला होता की, हा रोग अंतराळात अवतरला असून त्याचे व्हायरस एखाद्या कॉमेटपासून निघून पृथ्वीच्या वायुमंडळातून खाली आले. त्यांचा वर्षाव अथेन्सच्या परिसरात झाला असणार. पुढे थोड्याच काळात त्या रोगजंतूंचा पण अंत झाला. पृथ्वीवर येणारे अनेक रोग अशाप्रकारे कॉमेटपासून उद्भवत असावेत आणि त्यांच्या रोगजंतूंपैकी ज्यांचे साठे पृथ्वीवर अवतरल्यापासून अनेक काळ टिकून राहिले तेच रोग पृथ्वीवर बोकालेले."⁶ अंतराळातील जीवजंतू यांच्या मार्फत पृथ्वीवर प्रसार होणारा जो आजार आहे त्या आजारांचा प्रतिकार करण्यासाठी, त्या आजारांचा सामना करण्यासाठी सज्ज राहण्यासाठी कथानायक सुचित करतो.

समारोप-

जयंत नारळीकर यांच्या विज्ञान साहित्याचा अभ्यास केला असता त्यात वैश्विक दर्शन घडते. नारळीकर अंतराळ, परग्रह, परग्रहवासी यांच्यावर विस्तृत पद्धतीने प्रकाश टाकून मानवाला वर्तमान काळ व भविष्यकाळातील परिस्थितीचे दर्शन घडवतात.

निष्कर्ष-

जयंत नारळीकर यांचे साहित्य वैश्विक संदर्भ घेऊन आल्याने ते मराठी साहित्याला अधिक समृद्ध करते. नारळीकर वैश्विक अनुभव स्थानिक पातळीपर्यंत आणण्यास यशस्वी होतात. हेच नारळीकरांच्या साहित्याचे वैशिष्ट्य होय.

संदर्भ –

- 1) गणोरकर प्रभा, जागतिकीकरण आणि स्त्रीवादी साहित्य, जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य (संपा) गायकवाड शरद, शिंदे सुनिल, स्नेहवर्धक प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती, ऑक्टोबर 2009, पृ.क्र. 124.
- 2) घाटे निरंजन, जागतिकीकरण आणि विज्ञान कथा/कादंबरी, जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य संपा. गायकवाड शरद शिंदे, सुनिल (उनि) पृ.क्र. 94.
- 3) तत्रैव पृ.क्र. 95
- 4) पाटील शिवाजी विज्ञान निष्ठेतून निर्माण झालेली जयंत नारळीकरांची विज्ञान कादंबरी, https://mavipapuneevibhag.b109spot.com/2013/11/science_fiction_by_Jayant-naralika.html.
- 5) घाटे निरंजन जागतिकीकरण आणि विज्ञान कथा/कादंबरी उनि. पृष्ठ क्र. 95-96.
- 6) नारळीकर जयंत, अंतराळातील भस्मासूर, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे चतुर्थावृत्ती, 1993, पृ.क्र. 124.

मुस्लिम मराठी कथेतील सामाजिकता**कपिनंदन सुखदेव शेटफळकर**

संशोधक विद्यार्थी, Pet-7 Reg. No. P-3805, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापुर विद्यापीठ, सोलापुर.

इमेल: - kapinandan@gmail.com

मार्गदर्शक: डॉ. आय.ए. तांबोळी

प्राचार्य, सोलापुर सोशल असोसिएशन आर्ट्स एंड कॉमर्स कॉलेज, सोलापुर.

प्रास्ताविक :- मराठी मुस्लिम काव्यलेखनाच्या खालोखाल विपुल कथालेखन मुस्लिम मराठी साहित्यात झालेले आहे. मराठी कथासाहित्य समृद्ध करण्याचे काम मुस्लिम कथाकारांनी केले आहे. यातील मुजावर शेख आणि जावेद कुरेशी हे मुस्लिम मराठी कथेची परंपरा पुढे चालविणारे ते कथाकार आहेत. मुजावर शेख त्यांच्या कथासंग्रहापैकी 'नमाज आणि महाआरती' व जावेद कुरेशी यांचा 'औरंगजेब आणि जोशी' या कथासंग्रहातील कथामधून विविध सामाजिक समस्येवरील चित्रण या कथामधून आलेले आहे.

संशोधनाची उद्दीष्ट्ये :-

- 1. मुस्लिम मराठी कथासाहित्याचा शोध घेणे.
- 2. मुस्लिम मराठी कथांचा सामाजिक अभ्यास करणे.
- 3. मुस्लिम मराठी कथेतील समाजजीवनाचे नवे प्रश्न व बदलते संदर्भ यांचा अभ्यास करणे.

• **मुस्लिम मराठी कथेची सामाजिक पार्श्वभूमी :-** तेराव्या शतकापासून मुस्लिम लेखकांनी मराठी साहित्यविश्वात आपले लेखन अखिरत ठेवले आहे. मुस्लिम मराठी साहित्याला सामाजिकतेचे भान आहे. मुस्लिम साहित्यप्रवाह समाजातील अनिष्ट प्रथा, दारिद्र्य, जगण्यातील भयावह विदारकता अधोरेखित करते. मुस्लिम मराठी साहित्यप्रवाह बंडखोरीच्या सामाजिक जाणिवा प्रकट करणारा साहित्यप्रवाह असल्याचे दिसून येते. कथासाहित्य प्रकार वाचत असताना समाजातील विषमता, अंधश्रद्धा, भेदभाव, अज्ञान, जगण्यातील संघर्ष, अस्तित्व अशाप्रकारे प्रश्नांची उकल लेखक करताना दिसून येतात. मुस्लिम समाजातील लोक अल्लाहवर विश्वास ठेवतात. आपल्या नशिबाला दोष देतात. जिद्दीने आपल्या पत्नी, मुलां-लेकरांसाठी नाईलाजावास्तव जीवन जगताना दिसतात.

• **मुस्लिम मराठी साहित्याच्या प्रेरणा :-** महम्मद पैगंबर आणि त्यांचा पैगाम ही मुस्लिम मराठी कथासाहित्यामागची प्रमुख प्रेरणा आहे. पैगंबरांनी जगातील माणसासाठी धर्म दिला. माणूस हा स्वार्थी आहे हे ओळखून त्याच्यासाठी वचने तयार केली. सत्याच्या प्रचारासाठी वैयक्तिक सुखाचा त्याग केला. सर्व मानवप्राणी एकाच पालनकर्त्याचा आहे हा विचार मांडला. समता, प्रेम, शांती, अहिंसा स्वातंत्र्य या मूल्यानुसार मुसलमानांनी लेखन व आचरण करणे हेच इस्लामला अभिप्रेत आहे. सारा माणूस एक. त्याचे प्रेम आणि शांतिपूर्वक वर्तन यापेक्षा वेगळा विचार कोणत्याही प्रागतिक चळवळीसाठी असू शकत नाही. मुस्लिम साहित्य चळवळ प्रागतिक चळवळ आहे. माणसा-माणसातील दंगलीवर तो एक उपाय आहे. त्यामुळे महम्मद पैगंबर आणि त्यांचा धर्म ही या प्रवाहाची मूल प्रेरणा मानावी लागते.

मुस्लिम मराठी साहित्याची पुढील महत्वाची प्रेरणा म्हणजे महात्मा ज्योतिबा फुले ही होय. महात्मा फुले यांच्याविषयी फ.म.शहाजिंदे म्हणतात, "महात्मा फुले, आंबेडकरी विचारधारा माझ्या लेखनाची प्रेरणा आहे. महात्मा फुले यांनीच मला माझा पैगंबर समजावून सांगितला." आधुनिक काळात ज्योतिराव फुले यांनी भारतीय समाजव्यवस्थेवर कठोर भाष्य करून ब्राह्मणी धर्माला तडे दिले. सार्वजनिक सत्यधर्माची मांडणी केली. "सर्वांचा निर्मिक आहे एक धनी । त्याचे भय मनी धरा सर्व ||" असा विचार त्यांनी मांडला. जो विचार महम्मद पैगंबरांनी मांडला आहे ज्योतिराव फुलेंचा हा विचार मुस्लिम मराठी साहित्य प्रवाहाला प्रेरणादायक ठरतो. कारण सर्वच मानवजातीला एकत्रित बांधून ते मनुष्यहित साधू पाहतात. महात्मा फुले यांनी महम्मद पैगंबरांचे योगदान सांगितले आहे. म्हणूनच महात्मा फुले यांना प्रा.फ.म.शहाजिंदे आणि इतर लेखक आपली प्रेरणा मानतात.

मुस्लिम मराठी साहित्याची पुढील महत्वाची प्रेरणा महामानव भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ही होय. डॉ. आंबेडकरांनी दिलेली संसदीय लोकशाही सर्व धर्मातील लोकांना स्वातंत्र्य बहाल करते. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्ति आपआपल्या धर्मप्रमाणे जगण्यासाठी भयमुक्त झाला आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, राष्ट्रनिष्ठा, अहिंसा ही मूल्ये भारतीय भूमीला बुद्धाने दिली. पुढे महम्मद पैगंबरांनी दिली. महात्मा फुले यांनी दिली. डॉ. आंबेडकरांनी तीच मूल्ये भारतीय संविधानात अंतर्भूत केली. महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर या युगपुरुषांच्या प्रेरणेतून लेखन करताना अनेक मुस्लिम मराठी लेखकांनी काही इतर युगपुरुषांनाही आपले प्रेरणास्थान मानले आहे. त्यात संत तुकाराम, बाबा शेख महम्मद, संत कबीर, खाजा निजमूद्दीन इत्यादी. या सर्व मुस्लिम मराठी साहित्याच्या प्रेरणा असून त्यामुळेच मराठी साहित्यात १९९० नंतर 'मुस्लिम मराठी साहित्य' हा एक नवा साहित्य प्रवाह उदयास आला आहे.

• **सामाजिक मुस्लिम मराठी कथा :-** मुबारक शेख यांच्या 'नमाज आणि महाआरती' या कथासंग्रहातील 'नमाज आणि महाआरती' या कथेत दंगलीची झळ पोहचणाऱ्या तरुणाची कहाणी सांगितलेली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात हिंदू आणि मुस्लिमांच्या अनेक दंगली येथे घडवून आणलेल्या आहेत. हिदुत्ववादी संघटना आणि मुस्लिम मूलतत्त्ववादी यांच्यातील संघर्ष वाढल्यास त्याचे दुरगामी परिणाम कसे होतात याचे चित्रण

मुबारक शेख यांनी केले आहे. मुबारक शेख यांचा 'गालिब' नावाचा मुलगा आजारी होता त्याला दवाखान्यात न्यायला ते अर्ध्या दिवसाची रजा घेऊन आपल्या कार्यालयातून घरी जायला निघतात. रस्त्यात हिंदू-मुस्लिमांच्या दंगलीने पेट घेतलेला असतो. मुबारक यांना पाहताच दंगलीतील लोक म्हणू लागतात 'ओ देखो काफिर आया पकडो साले को.' मुबारक सांगतात मी तुमचाच गाणूस आहे. यासाठी ते जमावाला कलमा पडून दाखवतात. पण पुढे जाताच तिथे रस्त्यावर महाआरती चालू असते तेथील जमाव म्हणू लागतो की 'लांडे माजलेत साले, यांना पाकिस्तानात घालवायला पाहिजे.' त्यावेळी मुबारक त्यांना महाआरती म्हणून दाखवितात व सांगतात की मी तुमचाच गाणूस आहे. मुबारक जेव्हा घरी पोहचतात त्यावेळी त्यांचे घर दंगलीतील लोकांनी पेटवून बेचिराख केलेले असते. पण शरण नावाच्या त्यांच्या मित्राने त्यांच्या मुलाला आणि पत्नीला आपल्या घरी आश्रय देवून वाचविलेले असते.

'अम्मी, अब्बा किधर है?' ही मुबारक शेख यांची कथा मुस्लिम स्त्रियांच्या प्रश्नार आधारित चित्रित केलेली आहे. मुलीला सांभाळत असताना होणाऱ्या त्रासाची जाणीव कथाकाराने नायिकेच्या रूपात मांडली आहे. पैश्याच्या लालसेपोटी भारतातील गरीब मुस्लिम कुटुंबीय मुलीचा विवाह अरबांशी लावतात, ते एकप्रकारे स्त्रियांच्या शोषणास सरळ हाताने मदतच करतात. या वृत्तीचा समाचार या कथेतून लेखकाने घेतला आहे. आपल्या दुःखाची डाळ मुलीच्या वाट्याला येवू नये म्हणून प्रयत्न करणार्या स्त्रीची शोकांतिका कथाकाराने मनोवेधकरीत्या मांडली आहे.

मुबारक शेख यांच्या 'नमाज आणि महाआरती' या कथासंग्रहातील 'लालसा' या कथेत गरिबीमुळे आपल्या पोटच्या मुलीचा मृत्यू कसा होतो व डॉक्टर माणसापेक्षा कुत्र्याला कसे महत्त्व देतात याचे मार्मिक चित्रण या कथेत आले आहे. अब्दुल्ला आणि जयतूनची शबाना नावाची मुलगी तापाने फणफणत असते. तेंव्हा तिला डॉक्टर देशपांडेकडे नेतात. डॉक्टर दवाखान्यात भरती करण्यासाठी पैसे जमा करण्यास सांगतात. अब्दुल्लाकडे पैसे कमी असतात. एवढ्यातच गावच्या सरपंचाचा फोन येतो. डॉक्टर सरपंचाच्या कुत्र्याला औषध देण्यासाठी निघून जातात. डॉक्टर परत येतात तोपर्यंत इकडे शबानाचा मृत्यू झालेला असतो. मन सुन्न करणारी, हृदय पिळवटून टाकणारी घटना मुबारक शेख यांनी या कथेत मांडलेली आहे. गरिबाबद्दलची असंवेदनशीलता, त्याचबरोबर हरवत चाललेले मानसातील 'माणूसपण' याचे वास्तववादी चित्रण या कथेत आले आहे.

जावेद कुरेशी यांच्या 'औरंगजेब आणि जोशी' या कथासंग्रहातील 'औरंगजेब आणि जोशी' ही मराठी माध्यमाच्या शाळेत शिकणाऱ्या 'अनवर' या मुस्लिम मुलाची कथा आहे. त्या शाळेतील सर्वच हिंदू मुले अनवरचे मित्र असतात. अनवर ईदच्या दुसऱ्या दिवशी आपल्या मित्रांसाठी शेवया घेऊन जातो. त्याचे मित्रही त्यांनी आणलेला डबा अनवरला देतात. त्यांच्या शाळेत जोशी मास्तर इतिहासातील औरंगजेबाची सत्ता ही जुलमी, धर्मांध होती. त्याने हिंदूंची देवळे पाडली. बहुतेक सर्वच मुस्लिम राजे हे धर्मांध आणि जुलमी असल्याचे सांगतात. व औरंगजेब संदर्भात प्रश्न विचारून जणूकाही औरंगजेबाचा प्रतीनिधी हा अनवरच आहे या अविर्भावात अनवरकडे पाहतात.

'करामत' या जावेद कुरेशी यांच्या कथेत मुस्लिम समाजातील हाजी गुलाब शेठ या मंत्र्याची कथा मार्मिकपणे जावेद कुरेशींनी चित्रित केलेली आहे. हाजी गुलाम शेठ तीनदा निवडून येतो व मंत्री बनतो. त्याने दोनदा हज ही केले आहे. जेव्हा तो गावातील दर्यात येतो तेंव्हा तो दर्याला दोन लाख दान देतो. दर्ज्यातील मुजावरला ही मोठी रक्कम दान देतो. मुजावरही त्यांची हांजी हांजी करतो. पण त्याला दर्ज्याच्या बाजूला असलेल्या गरिबीत खितपत पडलेल्या जनतेचा विसर पडलेला असतो. ज्यांच्या बळावर तो तीनदा निवडून येतो.

• **समारोप :-** सर्वसाधारणपणे मुस्लिम मराठी कथासाहित्यात मुस्लिम धर्म, आचार-विचार, मुस्लिम समाज वास्तव, सण-उत्सव, मुस्लिम व्यक्तिरेखा, मुस्लिम समाजातील जातीयता, मुस्लिम समाजातील धार्मिक तेढ, मुस्लिम समाजातील अंधश्रद्धा, मुस्लिम समाजाने सोसलेल्या दंगली, मुस्लिम समाजातील पुरोगामी दृष्टीकोन, या सर्व विषयांना समोर ठेवून मुस्लिम मराठी कथा तयार झालेली आपणास दिसते. मुस्लिम मराठी कथालेखकांनी आपले स्वतःचे असे मराठी सारस्वतात वेगळेपण आणि स्थान निर्माण केले आहे. मुस्लिम मराठी साहित्याला सामाजिकतेचे भान आहे. मुस्लिम मराठी कथासाहित्यात समाज परिवर्तनाची आशा आहे. मुस्लिम समाजाचे दारिद्र्य, वेदना, विद्रोह, आत्मभान माणसाची जगण्याची तीव्र इच्छा कथालेखक आपल्या कथासंग्रहातून व्यक्त करताना दिसतात. मुबारक शेख आणि जावेद कुरेशी परिवर्तनवादी विचारसारणी व सामाजिक बांधिलकी मानणारे कथाकार आहेत. त्यामुळे समाजव्यवस्थेने निर्माण केलेल्या विषमतेचे दाहक अनुभव त्यांच्या कथेतून पदोपदी पहावयास मिळतात.

निष्कर्ष :-

- मुस्लिम मराठी कथेतील चित्रित करण्यात आलेले समाजजीवन वास्तववादी असल्याचे दिसून येते.
- मुस्लिम मराठी कथेत मुस्लिम समाजात आजही शिक्षणाचा अभाव, कमालीची गरीबी, अज्ञान, अंधश्रद्धा असल्याचे चित्रित करण्यात आल्याचे दिसून येते.
- मुस्लिम समाजाला जातीय व धार्मिक दंगलीची डाळ पोहचलेली असून मुस्लिम समाज अन्याय अत्याचारला बळी पडल्याचे दिसून येते.
- जातीय व धार्मिक दंगली होणार नाहीत यासाठी सर्वांनी सामूहिक प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.
- ही प्रत्येकाची सामाजिक बांधिलकी आहे.

संदर्भ सूची :-

1. जावेद कुरेशी: औरंगजेब आणि जोशी - 1992
2. मुबारक शेख: नमाज आणि महाआरती - 1993
3. डॉ. अक्रम पठाण : मुस्लिम मराठी साहित्य - युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर. - 2014

वैश्वीकरणच्या युगात भाषा साहित्य व संस्कृतीचा विचार श्रीमती खान जिनत फरहीन वजाहत अली

जि.प.पा.शा. , धामणगाव, छत्रपती संभाजीनगर., भ्रमणध्वनी क्र. ९८५०१७३१८२

प्रस्तावना:- एकविसावे शतक हे वैश्वीकरणाचे युग म्हणून ओळखले जाते. विज्ञान तंत्रज्ञानातील प्रगती, इंटरनेट, सामाजिक माध्यमे, आंतरराष्ट्रीय व्यापार स्थलांतर व दळणवळणाच्या साधनांमुळे संपूर्ण जग एकाच खेड्यासारखे जवळ आले आहे. या बदलांचा थेट परिणाम भाषा, साहित्य व संस्कृती यावर झाला आहे. परंपरा आणि आधुनिकता यांचा संगम होत असताना या घटकांचा नव्याने विचार करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

जागतिक स्तरावरील संवाद साधण्यासाठी भाषेची महत्त्वाची भूमिका आहे. जागतिक स्तरावरील समस्यांचे चित्रण आणि सांस्कृतिक संघर्षांचे चित्रण यामुळे साहित्याला एक नवीन दिशा मिळाली आहे. इंग्रजी सारख्या आंतरराष्ट्रीय भाषेमुळे स्थानिक भाषांच्या अस्तित्वावर प्रश्न निर्माण झाला आहे. तरी भाषेत नवीन शब्द वाक्यरचना यांचा समावेश होत आहे .

या पार्श्वभूमीवर वैश्वीकरणाच्या युगात भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांच्यातील गुंतागुंतीचे नाते समजून घेणे त्यांच्यावरील परिणामांचा अभ्यास करणे आणि स्थानिक अस्मिता जपताना जागतिक प्रवाहांचा स्वीकार कसा करावा यावर विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संशोधनाचा उद्देश –

- 1) वैश्विक युगाची संकल्पना स्पष्ट करणे .
- 2) वैश्विकरणाचा भाषा, साहित्य व संस्कृतीवर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
- 3) बदलत्या काळात या क्षेत्रांचा नवविचार मांडणे.
- 4) स्थानिक अस्मिता व जागतिक दृष्टिकोन यातील समतोल अधोरेखित करणे.

वैश्विक युगाची संकल्पना –

वैश्विक म्हणजे भौगोलिक सीमा ओलांडून आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व वैचारिक देवाण-घेवाण होण्याची प्रक्रिया. या प्रक्रियेमुळे राष्ट्रामधील अंतर कमी झाले असून जागतिक नागरिकत्व ही संकल्पना पुढे आली आहे. वैश्विकरणाच्या म्हणजेच globalisation. या वेगवान काळात भाषा, साहित्य व संस्कृतीत अमुलाग्र बदल झालेला आहे . जग हे एक ' ग्लोबल व्हिलेज' म्हणजेच जागतिक खेडे झाले आहे.त्याचा परिणाम आपल्या सामाजिक वैचारिक जीवनावर झालेला आहे.

नवविचार - " वसुधैव कुटुंबकम् " ही संकल्पना खऱ्या अर्थाने तंत्रज्ञानाने सत्यात उतरवली आहे . यालाच आपण वैश्वीकरण असे म्हणतो, पण या प्रक्रियेत आपली संस्कृती, साहित्य आणि भाषा कुठे आहे हा आजचा खरा नवविचार आहे.

भाषेचा नवविचार - ' संवाद की बाजार ' भाषा हे केवळ आता घरापूरती उरलेले नाही. तर ती बाजारपेठेची गरज बनली आहे . पूर्वी आपण म्हणायचो ' मराठी पाऊल पडते पुढे' पण आज ते पाऊल डिजिटल पडत आहे. आपल्याला भीती वाटते की, इंग्रजी मुळे मराठी संपेल, पण उलट आज इंटरनेटवर मराठीचा वापर वाढतोय. आपण इंग्रजीला ज्ञानाची भाषा म्हणून स्वीकारले पाहिजे आणि मराठीला हृदयाची भाषा म्हणून आपण जपले पाहिजे हीच भाषेची नवी मांडणी आहे.

" माझा मराठीची बोलू कौतुके,
परी अमृता तेही पैजासी जिंके,
ऐसी अक्षरे रसिक, मेळविण!"

अर्थात - माझी मराठी भाषा बोलण्यास कौतुकास्पद आहे पण तिच्यात इतका गोडवा आहे किती अमृताची ही पैज जिंकेल अशा सुंदर आणि रसिकांना आनंद देणाऱ्या अक्षरांनी मी तुम्हा सर्वांना भेटेन असा अर्थ असणाऱ्या या भाषेचा गोडवा दुसऱ्या साहित्यात कदाचित सापडणार नाही.

"मराठी असे आमचे मायबोली
जरी भिन्न धर्मानुयायी असू,
पुरी बानली बंधूता अंतरंगी,
हिच्या एक ताटात आम्ही बसू."

तसेच

" लाभले आम्हास भाग्य बोलतो मराठी
जहालो खरेच धन्य ऐकतो मराठी"

किती सुंदर सुंदर साहित्य, कल्पना, विचार आपण या मराठी भाषेत ऐकतोय. हे सर्व आधुनिक भाषा अर्थात इंग्रजीत सापडणार नाही.

"पवित्र ते कुळ पावन तो देश
जेथे हरीचे दास घेती जन्म"

भारत भूमी संतांची भूमी आहे . ऋषीमुनींची जन्मभूमी आहे.

प्राचीन भारतीय संस्कृतीचे, संस्काराचे अध्ययनाचे मानवी जीवनाचे यथार्थ दर्शन संत साहित्यात दिसून येते. संत साहित्यातील आदर्श मानवतावादी जीवनमूल्य आपल्याला दिशा दाखवण्याचे कार्य करतात. त्या दिशेने प्रवास झाला तर जीवनाचे सार्थक होते. संतांना मानव जातीचा कळवळा होता. माणसातील अज्ञान दूर करून त्यांना ज्ञानाचा प्रकाश देण्याचे काम आपल्या संतांनी केले आहे.

" विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म
भेदाभेद - भ्रम अमंगिळ.
एका जी तुम्ही भक्त भागवत,
कराल ते हित सत्य करा.
कोनाही जिवाचा न करावा मत्सर,
वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे
तूका म्हणे एका देहाचे अवयव,
सुखदुःख जीव भोगपावे!

अर्थात हे जग विष्णुमय आहे. येथे भेदाभेद करणे योग्य नाही. जे काही करायचं असेल ते सत्य करावे. कोणत्याही जीवाचा मत्सर आपल्या हातून घडू नये. सर्व सृष्टी एखाद्या देहाच्या अवयवासारखी आहे, कोणत्याही अवयवाला त्रास झाला तर आपल्याला त्रास होतो. त्यामुळे इतरांना त्रास देऊन आपल्याला सुखी होता येणार नाही याचे गमक संतांना कळले होते. "हे विश्वचि माझे घर" ह्या उक्तीप्रमाणे माझ्या मराठीच्या संत साहित्याला दुसरा पर्याय नाही म्हणून आपल्या मायबोलीला हृदयात स्थान देऊन व इंग्रजीला किंवा इतर भाषांना ज्ञानाच्या भाषा म्हणून वैश्वीकरणाकडे वळणे कधीही योग्य राहिल.

याचबरोबर हिंदी भाषा साहित्यात ही संपूर्ण मानव जातीला अनुसरून सुंदर असे साहित्य सापडते. मैथिलीशरण गुप्त चे भारत - भारतीय, सूर्यकांत त्रिपाठी - 'निराला' यांचे अनामिका मध्ये मानवतावाद, कबीरदास चे दोहे, प्रसादजी की कामायनी इत्यादीमध्ये माणव सेवा हीच ईश्वर सेवा चा संदेश देते. दुसऱ्यांसाठी जगणे हीच खरी मानवता इत्यादी उत्तम गोष्टी हिंदी भाषा साहित्यात सापडतात.

तसे अरबी भाषेत कुराणचा विचार केला असता त्यातही मानवी जीवाचे पावित्र, मानवतेचा अर्थ स्पष्ट केला आहे. जसे सूरह अलमायदा, आयत नंबर 5:32 मध्ये सांगितले की विनाकारण कोणाला ठार मारणे म्हणजे संपूर्ण मानव जातीची हत्या करणे किंवा एखाद्याचे प्राण वाचवणे म्हणजे संपूर्ण मानव जातीचे प्राण वाचवणे होय सर्वच भारतीय भाषा व संस्कृती ही मानव जातीला धरूनच आहे असे साहित्यातून दिसून येते.

वैश्वीकरणाचा भाषा, साहित्य, संस्कृतीवर होणारा प्रभाव - मराठी भाषेवर होणारा प्रभाव - जागतिकीकरणामुळे भाषेच्या वापरात आणि स्वरूपात मोठे बदल झाले आहे. मिंग्लिश चा वाढता वापर, दैनंदिन संभाषणात मराठी शब्द ऐवजी इंग्रजी शब्दांचा वापर वाढला आहे. त्यामुळे शुद्ध मराठी भाषेची जागा खिचडी भाषेने घेतली आहे.

रोजगाराची भाषा - जागतिक बाजारपेठेत टिकून राहण्यासाठी इंग्रजी अनिवार्य झाल्यामुळे नवीन पिढीचे मराठी भाषेपेक्षा इंग्रजी कडे आकर्षण वाढले आहे. तंत्रज्ञान आणि मराठी:- एकीकडे मराठी भाषेचे नुकसान होत असताना दुसरीकडे इंटरनेटमुळे मराठी भाषा जगभर पोचली आहे. सोशल मीडिया, ब्लॉग्स आणि मराठी वेबसाईटमुळे मराठी भाषेला डिजिटल व्यासपीठ मिळाले आहे.

बोलीभाषांचे अस्तित्व :- प्रमाण भाषेच्या आणि इंग्रजीच्या प्रभावामुळे ग्रामीण भागातील अस्सल बोलीभाषा उदाहरणार्थ अहिराणी, मालवणी, वऱ्हाडी लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहे.

मराठी साहित्यावर होणारा प्रभाव - मराठी साहित्याने जागतिकीकरणानंतर नवीन विषया आणि नवीन माध्यमे स्वीकारले आहेत.

विषयांचे वैविध्य:- पूर्वीचे साहित्य ग्रामीण किंवा कौटुंबिक जीवनावर आधारित होते. आताच्या साहित्यात जागतिक राजकारण, चंगळवाद, महानगरीय जीवन आणि सायबर गुन्हेगारी यासारखे विषय हाताळले जात आहेत.

अनुवादित साहित्य:- जागतिकीकरणामुळे जागतिक दर्जाचे साहित्य, उदाहरणार्थ- इंग्रजी, फ्रेंच, रशियन, मराठीत सहज उपलब्ध होत आहेत. त्यामुळे मराठी वाचकांची अभिरुची बदलली आहे.

प्रकाशन माध्यमात बदल:- आता साहित्य केवळ कागदावर मर्यादित राहिलेले नाही.

E- book, audiobooks, आणि kindle मुळे साहित्य वाचण्याची पद्धत बदलली आहे.

साहित्याचे बाजारीकरण:- पुस्तक विक्री ही एक आता मोठी बाजारपेठ झाली आहे. साहित्याच्या गुणवत्तेपेक्षा त्याचे मार्केटिंग कसे केले जाते याला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

मराठी संस्कृतीवर होणारा प्रभाव - संस्कृतीवर झालेला परिणाम सर्वात जास्त दृश्य स्वरूपात आहे.

जीवनशैलीत बदल:- खाण्यापिण्याच्या सवयी- पिझ्झा ,बर्गर. पेहराव - जीन्स टी-शर्ट आणि राहणीमानावर पाश्चात्य संस्कृतीचा मोठा प्रभाव पडला आहे.

सन उत्सवाचे स्वरूप:- सण साजरे करण्यामागील श्रद्धा कमी होऊन दिखावा आणि व्यापारीकरण वाढले आहे. व्हॅलेंटाईन डे किंवा हॅलोईन सारख्या पाश्चात्य प्रथा आपल्याश्या केल्या जात आहेत.

सांस्कृतिक देवाण-घेवाण:- हे सकारात्मक देखील आहे मराठी संस्कृती सण, उत्सव उदा. वारी गणेशोत्सव आणि खाद्यपदार्थ ,उदाहरणार्थ- मिसळ, पुरणपोळी जागतिकीकरणामुळे परदेशातही लोकप्रिय झाली आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर

जागतिकीकरणामुळे मराठी माणसाची दृष्टी विशाल झाली आहे आणि त्याला आधुनिक संधी मिळाल्या आहेत. मात्र या प्रवाहात आपली मूळ ओळख भाषेचा अभिमान आणि सांस्कृतिक मूल्य टिकून ठेवणे हे आपल्या समोरील सर्वात मोठे आव्हान आहे.

बदलत्या काळात या क्षेत्रांचा नव विचार मांडणे

वैश्विक करण ही केवळ आर्थिक प्रक्रिया नसून ती एक व्यापक सांस्कृतिक चळवळ आहे. बदलत्या काळात वैश्वीकरणाचा भाषा साहित्य आणि संस्कृतीवर झालेला परिणाम दुहेरी आहे. एका बाजूला यामुळे जग जवळ आले आहे. तर दुसऱ्या बाजूला स्थानिक अस्मितेसमोर आल्याने उभी राहिली आहेत. या पार्श्वभूमीवर खालील प्रमाणे काही नव विचार मांडता येतील.

“भाषेच्या बाबतीत ग्लोबल कडून लोकल कडे पूर्वी असे मानले जात होते की इंग्रजांच्या प्रभावामुळे प्रादेशिक भाषा नष्ट होतील मात्र नवा विचार असा आहे की डिजिटल लोकशाही तंत्रज्ञानामुळे (उदाहरणार्थ युनिकोड हे AI अनुवाद) प्रादेशिक भाषांना जागतिक व्यासपीठ मिळाले आहे आता आपण मराठीत बोलून त्याचे रियल टाईम इंग्रजी भाषांतर करू शकतो.

मिश्र भाषांचा स्वीकार - शुद्धतावादा पेक्षा संवाद महत्त्वाचा ठरत आहे. हिंग्लिश किंवा मराठी इंग्लिश अशा संकरित बोलीकडे भाषेचा न्हास म्हणून न पाहता ती भाषेची बदलती जनुक आहेत असा नवा दृष्टिकोन स्वीकारला जात आहे.

साहित्याच्या बाबतीत: जागतिक जाणीव आणि स्थानिक असे साहित्यात आता प्रादेशिकता हीच जागतिकता बनत आहे.

अनुवादित लाट: स्थानिक बोलीतील दर्जेदार साहित्य (उदा. ग्रामीण किंवा दलित साहित्य) जागतिक भाषांमध्ये अनुवादित होऊन 'बुकर' सारखे पुरस्कार मिळवित आहे. "जे स्थानिक आहे तेच वैश्विक आहे". Global is local हा नवा प्रवाह रूढ होतोय.

डिजिटल साहित्य प्रकार: ब्लॉग, फ्लॅश, फीक्षण आणि सोशल मीडियावरील कवितांमुळे साहित्याची व्याख्या बदलली आहे. साहित्य आता केवळ पुस्तकात बंदिस्त न राहता ते मल्टीमीडिया (ऑडिओ बुक्स ,पॉडकास्ट) स्वरूपात सादर होत आहे.

संस्कृतीच्या बाबतीत: 'haybrid' संस्कृतीचा उदय. संस्कृती आता स्थिर राहिलेली नाही तर ती प्रवाहीत झालेली आहे.

सांस्कृतिक देवाण-घेवाण: आज भारतीय योगा जगभर पोहोचला आहे. तर पाश्चात्य संगीत भारतात रुजले आहे. हा सांस्कृतिक संघर्ष नसून सांस्कृतिक (cultural hybridity) संकर आहे.

अस्मितेचे जतन: वैश्वीकरणामुळे आपण आपल्या मुळांकडे अधिक जागरूकतेने पाहू लागलो आहोत. सण उत्सव आणि पारंपारिक कला प्रकारांचे ग्लोबल ब्रँडिंग करण्याची संधी या काळात निर्माण झाली आहे.

निष्कर्ष आणि नवविचार: बदलत्या काळात आपण 'सांस्कृतिक बचावात्मक' पावित्रा सोडून ' सांस्कृतिक आक्रमक' किंवा ' सह अस्तित्वाचा' विचार मांडायला हवा. वैश्वीकरण हे आपल्या भाषेला संपवण्यासाठी नसून तिला जागतिक स्पर्धेत सिद्ध करण्याची एक संधी आहे.

महत्त्वाचा विचार: माझ्या खिडक्या सर्व बाजूंनी उघड्या असाव्यात पण माझे पाय माझ्या जमिनीवर घट्ट रोखलेले असावेत . महात्मा गांधींचा हा विचार आजही वैश्वीकरणाच्या संदर्भात लागू पडतो.

भाषा साहित्य आणि संस्कृती यांच्या माध्यमातून वैश्वीकरणाच्या दृष्टिकोनातून स्थानिक अस्मिता व जागतिक दृष्टिकोन यांचा समतोल साधने:- जागतिकीकरणाच्या (globalisation) आजच्या युगात स्थानिक अस्मिता (local identity) आणि स्थानिक दृष्टिकोन (global outlook) यांचा समतोल साधने हे भाषा साहित्य आणि संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.या विषयाचे महत्त्व आपण खालील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेऊ शकतो.

भाषा:- संवादाचा पूल आणि मुळांची ओळख. भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून ते एका पिढीचे ज्ञान दुसऱ्या पिढीकडे नेणारी वाहक आहे.

स्थानिक अस्मिता: आपली मातृभाषा आपल्या संस्कृतीशी जोडून ठेवते बोली भाषांमधील वाकप्रचार,म्हणी आणि शब्द संपत्ती मध्ये त्या प्रदेशाचा इतिहास दडलेला असतो.

जागतिक दृष्टिकोन:- इंग्रजी सारख्या जागतिक भाषा ज्ञानार्जनासाठी आणि जगाशी जोडले जाण्यासाठी आवश्यक आहे.

समतोल:- जेव्हा आपण 'ग्लोबल'(global+ local) होतो, तेव्हा आपण मातृभाषेचा अभिमान बाळगून जागतिक भाषा आत्मसात करतो. उदा. तंत्रज्ञानाचा वापर करून मराठी साहित्याचा प्रसार जगभर करणे.

साहित्य:- साहित्य हे समाजाचा आरसा असते. साहित्यातूनच स्थानिक प्रश्न जागतिक व्यासपीठावर पोहोचतात.

स्थानिक अस्मिता:- प्रादेशिक साहित्यातून ग्रामीण जीवन आदिवासी संस्कृती आणि स्थानिक लोककलांचे दर्शन घडते.

जागतिक दृष्टिकोन:- जागतिक साहित्याच्या वाचनाने मानवी संवेदना सर्वत्र सारख्याच असतात याची जाणीव होते.

समतोल:- जेव्हा एखादी स्थानिक कथा (उदा. फकीरा किंवा कोसला) परकीय भाषेत अनुवादित होते तेव्हा ती स्थानिक अस्मितेला जागतिक ओळख मिळवून देते.

संस्कृती - विविधतेत एकता :- संस्कृतीमध्ये सण, उत्सव, पेहराव आणि खाद्य संस्कृतीचा समावेश होतो. जागतिकीकरणामुळे संस्कृतीचे ' हायब्रीडायझेशन' (मिश्रण) होत आहे.

स्थानिक अस्मिता:- आपले पारंपारिक सण आणि वारसा जपणे हे आपले ओळख आहे.

जागतिक दृष्टिकोन:- दुसऱ्यांच्या संस्कृतीचा आदर करणे आणि त्यातील चांगल्या गोष्टी स्वीकारणे (उदा.शिस्त, वक्तशीरपणा) हा जागतिक दृष्टिकोन आहे.

समतोल :- दिवाळी साजरी करताना पर्यावरणाचा विचार करणे किंवा साता समुद्र पार राहून हीआपले सण साजरे करणे हा अस्मिता आणि दृष्टिकोनाचा उत्तम मेळ आहे

समतोल साधण्याचे महत्त्व:- (The balance) दृष्टिकोन - मुळाशी नाते जोडणे, क्षितिज विस्तारणे.

धोका - संकुचित वृत्ती वाढू शकते, स्वतःची ओळख निर्माण होते .

फायदा - आत्मसन्मान मिळतो, प्रगतीची दारे उघडतात.

निष्कर्ष :- जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक गोष्टींचा त्याग करणे नव्हे तर आपल्या संस्कृतीची मूल्ये जपत जगातील उत्तम विचारांचे स्वागत करणे होय. माझे पाय जमिनीवर अर्थात स्थानिक संस्कृतीत घट्ट रोवलेले असावेत, पण माझ्या मनाच्या खिडक्या जगातील ताज्या विचारांशी खुल्या असाव्यात हाच खरा अर्थाने समतोल आहे.

साहित्याचा नवविचार:- पुस्तकाकडून स्क्रीन कडे.. मुद्दा - साहित्याचे माध्यम बदलले आहे पण आत्म तोच आहे.

विश्लेषण- आजचा तरुण केवळ छापिल पुस्तक वाचत नाही तर तो ' किंडल' वर वाचतोय किंवा ' ऑडिओ बुक' ऐकतोय साहित्याने आता प्रादेशिक सीमा ओलांडल्या आहेत.

संधी - वैश्विकरणामुळे ' विडुल' जागतिक व्यासपीठावर पोहोचला आहे, आणि हॅरी पॉटर आपल्या घराघरात. अनुवादांमुळे जगातील सर्वोत्तम विचार आपल्या भाषेत येत आहेत हा साहित्याचा सकारात्मक नवविचार आहे.

संस्कृतीचा नवविचार:- जागतिकीकरण के पाश्चात्त्यीकरण?

मुद्दा - संस्कृती म्हणजे केवळ जुन्या परंपरा नव्हे तर प्रवाही जीवनशैली होय .

विश्लेषण :- आपण पिडझा खातो पण सणाला पुरणपोळीचा सन्मान कायम ठेवतो. आपण जीन्स घालतो पण वारकरी सोहळ्यात तेवढ्याच उत्साहाने सहभागी होतो...

महत्त्वाचा विचार:- संस्कृती म्हणजे साचलेले पाणी नव्हे तर ती वाहती नदी आहे, वैश्विकरणात पाश्चात्य संस्कृतीचे अंधानूकरण न करता आपल्या संस्कृतीतील 'कुटुंब' आणि ' मानवता' हे विचार जगाला देणे हाच खरा संस्कृतिक नवविचार आहे

कवी वि. वा. शिरवाडकर म्हणजेच कुसुमाग्रज म्हणतात, **"पर भाषेत व्हा पारंगत, ज्ञानसाधना करा तरी, माय मराठी मरते इकडे, परकीचे पद चेपू नका!"**

अर्थात - वैश्वीकरणात इतर भाषा शिका पण आपल्या मातृभाषेची पायमल्ली करू नका. संत तुकाराम म्हणतात- **"आम्हा घरी धन, शब्दांचीच रत्ने! शब्दांचीच शस्त्रे यत्न करू!"**

अर्थात - शब्दांचे हे धन जागतिक बाजारपेठेत विकले जाणारे नसून ते मानवी मनाला समृद्ध करणारे आहे.

भारतात अनेक भाषा बोलल्या जातात जेवढा भाषा तेवढ्या संस्कृती परंपरा व साहित्य उपलब्ध आहे आणि प्रत्येकातून काही ना काही शिकण्यासारखे आहे. जसे उर्दू भाषेत एक सुभाषित आहे -

**" तहेजीब और अदब किसी भी कौम की रुह होते है,
वैश्विकरण की आंधी मे वही दरख्त सलामत रहते है,
जिनकी जडे आपनी संस्कृती की जमीन मे गहरी होती है."**

अर्थात - संस्कृती और साहित्य किसी भी राष्ट्र की आत्मा होते है, भूमंडलीकरण के आंधी मे वही पेड सुरक्षित रहते है जिनकी जडे अपनी संस्कृती की जमीन मे गहरी होती है.

मशहूर शायर इकबाल का ये शेर वैश्वीकरण के दौर में अपनी पहचान और संस्कृति को बचाये रखने की अहमियत को बहुत खूबसूरती से दर्शाता है... "

**"अपनी अस्ल पर कायम रहना ही जिंदगी है,
जो मौज दरिया से निकली हो फना हो गई!"**

अर्थात :- अपनी जडो और अपने संस्कृती से जुडे रहना ही वास्तविक जीवन है, जैसे नदी की लहर और नदी जब तक अपनी मूल जगा से जुडी है, उसका अस्तित्व है, मूल जगा छुट गयी तो वो भटक कर खतम हो जाती है.

आंतर सांस्कृतिक समज, भाषिक विविधतांचा आदर, आणि साहित्याच्या माध्यमातून भावनांची देवाण-घेवाण, आवश्यक आहे. ज्यात शिक्षण कला आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करून विविध संस्कृतींना जोडता येते. जसे की बहुभाषिक शिक्षण, सांस्कृतिक देवाण-घेवाण, कार्यक्रम आणि भाषांतर या द्वारे लोकांना एकमेकांच्या जवळ आणता येते.

मातृभाषेचा आदर करणे व बहुभाषिक होऊन साहित्य संस्कृतीची देवाण-घेवाण करणे, तसेच अनुवादाला महत्त्व देणे गरजेचे आहे. आंतरराष्ट्रीय उत्सव आणि कार्यक्रम आयोजित करून विविध देशातील संस्कृतीचे प्रदर्शन करणारे जागतिक महोत्सव आयोजन करून एकमेकांची संस्कृती जाणून घेता येते.

सोशल मीडिया व ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म आणि सोशल मीडियाच्या माध्यमातून संस्कृतीची देवाण-घेवाण करता येते तसेच प्रवासाला प्रोत्साहन देऊन व समान मूल्यांचा शोध घेऊन त्यावर आधारित एकजूट निर्माण करणे, या सर्व मार्गांनी भाषा साहित्य व संस्कृती हे जागतिक स्तरावर लोकांना जोडण्याचे आणि सुसंवाद निर्माण करण्याचे प्रभावी माध्यम बनू शकते . शेवटी मी हेच म्हणेल की , वैश्वीकरण हे एक आव्हान नसून ती एक मोठी संधी आहे. आपले मुळे जमिनीत घट्ट रोऊन आभाळाला गवसणी घालण्याची ही वेळ आहे. माझी भाषा, माझे साहित्य आणि माझी संस्कृती ही माझी ओळख आहे. वैश्विकरणाच्या महासागरात स्वतःची ओळख न हरवता जगाशी संवाद साधणे हाच या युगाचा खरा मंत्र आहे.

‘महाराष्ट्रातील लोककला आणि ग्रामीण समाजरचना’**पूनम बबन तडके**

दलित मित्र कदम गुरुजी विज्ञान महाविद्यालय, मंगळवेढा

इमेल: poonamtadke12@gmail.com भ्रमणध्वनी: 7517945605**सारांश :**

प्रस्तुत संशोधन लेखात महाराष्ट्रातील लोककला आणि ग्रामीण समाजरचना यांच्यातील परस्परसंबंधांचा सैद्धान्तिक, समाजशास्त्रीय व सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. लोककला ही ग्रामीण समाजाच्या दैनंदिन जीवनानुभवातून, श्रमसंस्कृतीतून आणि सामूहिक चेतनेतून विकसित झालेली सांस्कृतिक अभिव्यक्ती असून ती समाजातील श्रद्धा, परंपरा, सामाजिक मूल्ये, नैतिक संकेत आणि सामूहिक स्मृती यांचे प्रभावी प्रतिबिंब मानली जाते. ग्रामीण समाजाच्या सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक रचनेशी लोककलेचे नाते अत्यंत घनिष्ठ असून लोककला ही त्या समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे महत्त्वपूर्ण साधन ठरते. या संशोधन लेखात लोककलेची संकल्पना, स्वरूप व वैशिष्ट्ये यांचा विचार करताना महाराष्ट्रातील प्रमुख लोककला प्रकार पोवाडा, भजन परंपरा, तमाशा आणि वाघ्या मुरळीचे जागरण यांचा ग्रामीण समाजरचनेच्या संदर्भात अभ्यास करण्यात आला आहे. पोवाड्यांमधून ग्रामीण समाजातील इतिहासबोध, शौर्यपरंपरा आणि सामाजिक जाणीव व्यक्त होते; भजन परंपरेतून भक्ती, नैतिकता आणि सामाजिक ऐक्याची भावना दृढ होते; तर तमाशांमधून ग्रामीण जीवनातील वास्तव, सामाजिक विसंगती आणि मानवी भावभावनांचे सजीव चित्रण आढळते. वाघ्या-मुरळीच्या जागरणातून लोकधार्मिक श्रद्धा, भक्तीभाव आणि सांस्कृतिक परंपरांचे दर्शन घडते. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की लोककला आणि ग्रामीण समाजरचना यांच्यात परस्परावलंबी नाते असून ग्रामीण समाजातील जातिव्यवस्था, कुटुंबसंस्था, शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था, धार्मिक श्रद्धा आणि सण-उत्सव यांचा लोककलेच्या आशय व सादरीकरणावर थेट प्रभाव पडतो. त्याचप्रमाणे लोककलेच्या माध्यमातून समाजाची सांस्कृतिक ओळख, ऐतिहासिक स्मृती आणि सामाजिक मूल्ये एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे संक्रमित होत राहतात. आधुनिक काळातील औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियांमुळे ग्रामीण समाजरचनेत व लोककलेच्या स्वरूपात काही प्रमाणात बदल घडून आले असले, तरी लोककलेचा सांस्कृतिक गाभा आजही टिकून आहे. त्यामुळे लोककलेचा अभ्यास हा केवळ कलात्मक दृष्टीने नव्हे तर ग्रामीण समाजरचनेचा सखोल आणि समग्र अभ्यास करण्याच्या दृष्टीनेही अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

प्रस्तावना: :-

लोककला ही समाजाच्या सामूहिक जीवनानुभवातून निर्माण झालेली सांस्कृतिक अभिव्यक्ती असून ती विशिष्ट प्रदेशाच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक रचनेचे सजीव प्रतिबिंब मानली जाते. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण समाजरचनेत लोककलेला केंद्रस्थानी स्थान आहे. येथे लोककला केवळ सौंदर्यप्रधान अभिव्यक्ती नसून ती ग्रामीण जीवनातील श्रमसंस्कृती, श्रद्धा-परंपरा, रीती, सामाजिक मूल्ये, सामूहिक स्मृती आणि निसर्गाशी असलेले नाते व्यक्त करणारे प्रभावी माध्यम आहे. शेतीप्रधान जीवन, सण-उत्सव, धार्मिक विधी, विवाहसंस्कार, तसेच सामाजिक संस्था, कुटुंब, जात यांच्या परिघात लोककलेचे स्वरूप घडताना दिसते. महाराष्ट्रातील वारली चित्रकला, लावणी, तमाशा, पोवाडा, गोंधळ, भारूड, दशावतार, तसेच लोकशिल्प व हस्तकला हे लोककलेचे विविध प्रकार ग्रामीण समाजरचनेशी घट्टपणे जोडलेले आहेत. या कलांमधून समाजातील जातीय संबंध, स्त्री-पुरुष भूमिका, श्रमाचे मूल्य, निसर्गपूजन, तसेच सामूहिक ऐक्य आणि संघर्ष यांचे चित्रण आढळते. उदाहरणार्थ, वारली चित्रकलेतील शेती, नृत्य, लग्नसमारंभ आणि निसर्गघटक हे ग्रामीण जीवनाचे प्रतीकात्मक दस्तऐवजीकरण करतात; तर पोवाड्यांतून ऐतिहासिक स्मृती आणि सामाजिक प्रेरणा व्यक्त होते.

आधुनिक काळात औद्योगिकीकरण, शहरीकरण व जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियांमुळे ग्रामीण समाजरचनेत लक्षणीय बदल घडून आले आहेत. या बदलांचा परिणाम लोककलेच्या आशय, रूप आणि सादरीकरणावरही दिसून येतो. काही लोककला लोपाच्या मार्गावर असताना काही लोककला बाजारपेठ, पर्यटन आणि शासकीय उपक्रमांच्या साहाय्याने नव्या स्वरूपात विकसित होत आहेत. या पार्श्वभूमीवर लोककलेचा अभ्यास हा केवळ कलात्मक न राहता समाजशास्त्रीय, मानववंशशास्त्रीय आणि सांस्कृतिक अभ्यासाचा महत्त्वाचा भाग ठरतो. प्रस्तुत संशोधन लेखाचा उद्देश महाराष्ट्रातील लोककला आणि ग्रामीण समाजरचना यांच्यातील परस्परसंबंधांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. लोककला ग्रामीण समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे साधन कशी ठरते, सामाजिक बदलांच्या प्रक्रियेत तिची भूमिका काय आहे, तसेच परंपरा आणि परिवर्तन यांतील ताणतणाव लोककलेत कसे प्रतिबिंबित होतात, या प्रश्नांचा शास्त्रशुद्ध पद्धतीने विचार या लेखात करण्यात येणार आहे.

संशोधनाचा उद्देश व समस्या विधान

या संशोधनाचे प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. महाराष्ट्रातील लोककलेची संकल्पना, स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये स्पष्ट करणे;
2. ग्रामीण समाजरचनेतील घटक जातिव्यवस्था, कुटुंबसंस्था, धार्मिक श्रद्धा, सण-उत्सव आणि आर्थिक व्यवहार यांचा लोककलेवर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
3. लोककलेच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजातील सामाजिक व सांस्कृतिक वास्तव कसे व्यक्त होते याचे विश्लेषण करणे.
4. आधुनिक सामाजिक परिवर्तनाच्या पार्श्वभूमीवर लोककलेतील बदलांचे चिकित्सक मूल्यमापन करणे.

सांस्कृतिक भौतिकवादाच्या दृष्टिकोनातून लोककलेचा विचार केल्यास ती उत्पादन पद्धती, श्रमसंस्कृती आणि आर्थिक रचनेशी जोडलेली असल्याचे स्पष्ट होते. शेतीप्रधान ग्रामीण समाजात निर्माण झालेली लोककला निसर्ग, ऋतूचक्र आणि श्रमाच्या अनुभवांशी निगडित असते. वारली चित्रकलेतील आकृती, शेतीदृश्ये आणि सामूहिक नृत्यवृत्त हे याचे ठळक उदाहरण आहे.

पूर्वसंशोधनाचा आढावा :-

लोककला आणि ग्रामीण समाजरचना या विषयावर भारतात तसेच महाराष्ट्रात विविध अभ्यासकांनी संशोधन केलेले आढळते. या अभ्यासातून लोककला ही समाजजीवनाचे प्रतिबिंब असल्याचे अधोरेखित झाले आहे. मराठी लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासात लोककलेला स्वतंत्र स्थान प्राप्त झालेले दिसते. संशोधकांनी लोककलेचा विचार सांस्कृतिक परंपरा, सामाजिक रचना आणि आर्थिक जीवन यांच्याशी जोडून केलेला आहे. महाराष्ट्रातील लोककलेवर अभ्यास करताना डॉ. दुर्गाबाई भागवत, डॉ. प्रभाकर मांडे, डॉ. विश्वनाथ शिंदे, नामदेव व्हटकर, डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे, डॉ. सदानंद मोरे, तसेच डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांचे लेखन महत्त्वाचे ठरते. या अभ्यासकांनी लोककलेला केवळ करमणुकीचे साधन न मानता ती समाजाच्या सामूहिक चेतनेची अभिव्यक्ती असल्याचे स्पष्ट केले आहे. विशेषतः वारली चित्रकला, तमाशा, भारूड आणि पोवाडा यांवरील अभ्यासातून ग्रामीण समाजातील संस्कृती, संघर्ष आणि मूल्यव्यवस्था उलगडून येते.

लोककला :संकल्पना, व्याख्या व वैशिष्ट्ये :-

लोककला ही लोकजीवनातून सहजपणे साकार झालेली कला आहे. तिचा उगम ग्रामीण व आदिवासी समाजाच्या दैनंदिन अनुभवांमध्ये आढळतो. लोककलेची निर्मिती विशिष्ट कलावंतापुरती मर्यादित नसून ती सामूहिक परंपरेतून विकसित झालेली असते. म्हणूनच लोककलेत व्यक्तिकेंद्रित नवोन्मेषापेक्षा परंपरेचे सातत्य अधिक महत्त्वाचे मानले जाते.

लोककलेचे प्रकार**दृश्य लोककला :-**

महाराष्ट्रातील दृश्य लोककलेत वारली चित्रकलेला विशेष महत्त्व आहे. ही कला प्रामुख्याने ठाणे, पालघर आणि नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी समाजात आढळते. भूमितीय आकृती, नैसर्गिक रंगसाधने आणि ग्रामीण जीवनदृश्ये ही वारली कलेची वैशिष्ट्ये आहेत. शेती, विवाह, सण-उत्सव आणि निसर्गपूजन यांचे चित्रण या चित्रकलेतून ग्रामीण समाजरचनेचे सजीव दर्शन घडवते.

सादरीकरणात्मक लोककला :-

सादरीकरणात्मक लोककलेत लावणी, तमाशा, पोवाडा, गोंधळ आणि भारूड हे प्रमुख प्रकार आहेत. लावणी आणि तमाशा हे ग्रामीण समाजातील करमणूक, सामाजिक भाष्य आणि विडंबन यांचे प्रभावी माध्यम ठरले आहेत. पोवाड्यांच्या माध्यमातून शिवकालीन इतिहास, शौर्य आणि सामाजिक प्रेरणा लोकमानसात रुजविण्याचे कार्य झालेले दिसते. “तमाशा हा शब्द मूळचा मराठी भाषेतील नसून तो उर्दूतून मराठीत आला आहे. १३-१४ व्या शतकात दक्षिण भारतात मुसलमानी अंमल सुरू झाल्यापासून तो मराठीत आढळतो. एकनाथांच्या एका भारूडात ‘बडे बडे तमाशा देखे’ अशी ओळ आहे.”^१ अशी माहिती तमाशाच्या उगमाविषयी सापडते. गोंधळ आणि भारूड या कलाप्रकारांतून धार्मिक श्रद्धा, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक प्रश्नांची मांडणी केली जाते. वरील सर्व लोककला प्रकार ग्रामीण समाजरचनेतील सामाजिक संस्था, श्रद्धा आणि मूल्यव्यवस्थेशी निगडित असून त्या समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे द्योतक ठरतात.

ग्रामीण समाजरचना : स्वरूप व घटक :-

महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजरचना ही ऐतिहासिक, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांच्या परस्परसंबंधातून घडलेली आहे. शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था हा ग्रामीण समाजाचा कणा असून निसर्गावर अवलंबून असलेले जीवन, ऋतूचक्र, श्रमसंस्कृती आणि सामूहिकता हे या समाजरचनेचे मूलभूत आधारस्तंभ आहेत. गाव ही केवळ भौगोलिक एकक नसून ती सामाजिक संबंधांचे, परंपरांचे

आणि सांस्कृतिक व्यवहारांचे केंद्र मानली जाते. ग्रामीण समाजरचनेत जातिव्यवस्थेला महत्त्वाचे स्थान आहे. विविध जाती व पोटजाती यांमध्ये पारंपरिक व्यवसायांचे विभाजन झालेले आढळते आणि त्यानुसार गावात व्यवसाय पिढ्यानपिढ्या चालत होते. जातीनुसार त्या समाजातील लोकांनी तो व्यवसाय एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतर करायचा अशी व्यवस्था समाजाने आखलेली होती. कुटुंबसंस्था, विशेषतः संयुक्त कुटुंबपद्धती, ही सामाजिक सुरक्षितता आणि मूल्यसंवर्धनाचे माध्यम ठरलेली आहे. धार्मिक श्रद्धा, देव-देवतांची उपासना, व्रतवैकल्ये, यात्रा-जत्रा आणि सण-उत्सव हे ग्रामीण जीवनाचे अविभाज्य घटक असून त्यातून सामूहिक सहभाग आणि सामाजिक ऐक्य दृढ होते. ग्रामपंचायत, देवस्थान, जातपंचायत यांसारख्या संस्था ग्रामीण समाजरचनेला संघटित स्वरूप देतात. या सर्व घटकांचा थेट आणि अप्रत्यक्ष प्रभाव लोककलेच्या निर्मितीवर व विकासावर झालेला दिसून येतो.

लोककला आणि ग्रामीण समाजरचना परस्परसंबंध :-

लोककला आणि ग्रामीण समाजरचना यांच्यात घनिष्ठ व परस्परावलंबी नाते आहे. ग्रामीण समाजातील जीवनपद्धती, श्रद्धा, परंपरा, सामाजिक नियम आणि मूल्यव्यवस्था लोककलेतून व्यक्त होतात. त्याच वेळी लोककलेच्या माध्यमातून समाजाची सामूहिक स्मृती जतन केली जाते व ती पुढील पिढीपर्यंत पोहोचवली जाते. लोककला ही ग्रामीण समाजाची केवळ करमणूक नसून ती सामाजिक शिक्षण, नैतिक बोध आणि सांस्कृतिक सातत्याचे साधन आहे. ग्रामीण समाजात लोककलेचे सादरीकरण हे बहुधा सामूहिक स्वरूपाचे असते. विवाह, सण-उत्सव, धार्मिक विधी, यात्रा-जत्रा अशा प्रसंगी लोककला साकार होते. त्यामुळे लोककला ही समाजजीवनापासून वेगळी न राहता त्याच्याशी एकरूप झालेली आढळते. महाराष्ट्रातील पोवाडा, भजन, तमाशा आणि वाघ्या-मुरळीचे जागरण हे लोककलेचे प्रकार ग्रामीण समाजरचनेतील विविध पैलू अधोरेखित करतात.

पोवाडा : शौर्य, इतिहास आणि सामाजिक जाणीव

पोवाडा हा महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचा लोककाव्यप्रकार असून त्याचा उगम ग्रामीण समाजातील ऐतिहासिक घटनांशी आणि शौर्यपरंपरेशी जोडलेला आहे. महाराष्ट्र हे पूर्वीपासूनच सांस्कृतिक वारसा असलेले राज्य आहे. मनोरंजनासाठी अनेक लोककला उदयास आल्या; त्यामध्येच पोवाडा या लोककलेचाही समावेश होतो. मनोरंजनासाठी अनेक लोककला उदयास आल्या, त्यामध्ये पोवाडा या लोककलेचा समावेश होतो. छत्रपती शिवाजी राजे, संभाजी राजे, स्वराज्याची शपथ, राज्याभिषेक अशा अनेक घटनांवर पोवाडे लिहिले गेले. “पोवाड्यामध्ये वीररस आणि करुण रस याचे चित्रण प्रामुख्याने आलेले दिसते”^३ ग्रामीण समाजात पोवाडा हा इतिहासजागराचे प्रभावी माध्यम ठरलेला आहे. पोवाड्यांच्या सादरीकरणातून समाजातील शौर्य, त्याग, स्वातंत्र्यप्रेम आणि अन्यायाविरुद्ध संघर्षाची भावना निर्माण होते. त्यामुळे पोवाडा हा केवळ कलात्मक अभिव्यक्ती न राहता ग्रामीण समाजाच्या अस्मितेचे आणि सामूहिक चेतनेचे प्रतीक बनतो. ग्रामीण समाजरचनेतील ऐतिहासिक स्मृती जपण्याचे कार्य पोवाड्यांच्या माध्यमातून घडून येते.

भजन परंपरा :

भारतीय लोकपरंपरेत कीर्तनपरंपरेला महत्त्वाचे स्थान आहे. प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत लोकांच्या मनामध्ये खोलवर रुजलेल्या कला प्रकारांमध्ये कीर्तनाचाही समावेश होतो. “कीर्तन ही महाराष्ट्राची लोककला शेकडो वर्षांपासून प्रचलित आहे. ‘नाचू कीर्तनाच्या रंगी’ असे म्हणणारे संत नामदेव आपली ही परंपरा नारदांपासूनची सांगतात; याचा अर्थ असा मराठी भाषेच्या उदयकाळापासून कीर्तनपरंपरा अस्तित्वात आहे असे म्हणता येते.”^३ कीर्तन हे समाजाला प्रबोधित करण्याचे, उपदेश करण्याचे, ज्ञानाच्या प्रचार आणि प्रसाराचे साधन आहे. समाजाला नवीन दिशा कीर्तनपरंपरेने दिली. समाजाला अंधःकारातून प्रकाशाकडे आणि अज्ञानाच्या अंधारात चाचपडणाऱ्या, अंधश्रद्धेच्या चिखलात रुतलेल्या आणि कर्मकांडांमध्ये बुडालेल्या समाजाला कीर्तनाच्या माध्यमातून नवी दिशा दाखवली.

भक्ती, नैतिकता आणि सामाजिक ऐक्य :-

भजन परंपरा ही महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजात भक्ती आणि नैतिक मूल्यांची जोपासना करणारी लोककला आहे. वारकरी संप्रदायाच्या प्रभावामुळे भजनाच्या माध्यमातून समता, करुणा, अहिंसा आणि सामाजिक ऐक्याचे संदेश ग्रामीण समाजात रुजवले गेले आहेत. भजन ही सामूहिक उपासना असल्यामुळे ती जात, वर्ग आणि आर्थिक भेद विसरून समाजातील लोकांना एकत्र आणते. ग्रामीण समाजात भजनाचे आयोजन वारी, एकादशी, कीर्तन-भजन सप्ताह, मृत व्यक्तीच्या स्मरणार्थ अशा धार्मिक प्रसंगी केले जाते. या परंपरेमुळे समाजातील नैतिक बंध मजबूत होतात आणि सामाजिक सलोखा टिकून राहतो. त्यामुळे भजन परंपरा ही ग्रामीण समाजरचनेतील धार्मिक आणि सामाजिक एकात्मतेचे प्रभावी माध्यम ठरते.

तमाशा :

ग्रामीण जीवनाचे वास्तववादी दर्शन तमाशा हा महाराष्ट्रातील लोकप्रिय लोकनाट्यप्रकार असून तो ग्रामीण समाजातील करमणूक, सामाजिक भाष्य आणि विडंबन यांचे प्रभावी साधन आहे. “मानवी जीवनसरणीतील भावनिक आणि व्यवहारिक गरजा खेळकरपणाने, आनंदप्रदतेने, गांभीर्यपूर्वक पूर्ण करण्याचे कार्य लोककला करतात. सहज रंजन, शिक्षण, प्रबोधन साधण्याचे सामर्थ्य लोककलांमध्ये असते. जेथे जेथे मानवी जीवन आहे, तेथे तेथे लोककला असतातच, असे आढळून आले आहे. असे लोककला हे लोकजीवनसरणीचे पारंपरिक अभिन्न अंग आहे.”^४ तमाशामधील गीत, नृत्य आणि संवाद यांच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजातील दैनंदिन जीवन, आर्थिक अडचणी, सामाजिक विसंगती आणि मानवी भावभावना व्यक्त केल्या जातात. तमाशा हा लोकांच्या जीवनाशी थेट संबंधित असल्यामुळे त्यामध्ये ग्रामीण समाजातील वास्तवाचे चित्रण आढळते. तमाशातील विडंबन आणि विनोद हे समाजातील दोषांवर भाष्य करण्याचे साधन ठरतात. त्यामुळे तमाशा हा ग्रामीण समाजरचनेचे यथार्थ आणि सजीव दर्शन घडविणारा लोककला प्रकार मानला जातो.

निष्कर्ष :

1. लोककला ही ग्रामीण समाजाच्या सामूहिक जीवनानुभवातून निर्माण झालेली सांस्कृतिक अभिव्यक्ती असून ती त्या समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक रचनेचे सजीव प्रतिबिंब आहे.
2. महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजरचनेत लोककलेला केवळ करमणुकीचे साधन न मानता सामाजिक शिक्षण, नैतिक बोध आणि सांस्कृतिक सातत्याचे प्रभावी माध्यम मानले जाते.
3. शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था, श्रमसंस्कृती आणि निसर्गाशी असलेले निकटचे नाते हे लोककलेच्या आशय व स्वरूपाला आकार देणारे महत्त्वाचे घटक आहेत.
4. पोवाडा, भजन परंपरा, तमाशा आणि वाघ्या-मुरळीचे जागरण या लोककला प्रकारांमधून ग्रामीण समाजातील इतिहासबोध, धार्मिक श्रद्धा, नैतिक मूल्ये आणि सामूहिक ऐक्य प्रभावीपणे व्यक्त होते.
5. ग्रामीण समाजातील जातिव्यवस्था, कुटुंबसंस्था, ग्रामसंस्था आणि लोकधार्मिक परंपरा यांचा लोककलेच्या निर्मिती व सादरीकरणावर थेट प्रभाव दिसून येतो.
6. लोककलेच्या माध्यमातून समाजाची सांस्कृतिक ओळख, ऐतिहासिक स्मृती आणि सामाजिक मूल्ये एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे संक्रमित होत राहतात.
7. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियांमुळे लोककलेच्या स्वरूपात बदल होत असले तरी तिचा सांस्कृतिक गाभा आजही टिकून आहे.
8. आधुनिक काळात काही लोककला लोपाच्या मार्गावर असल्या, तरी काही लोककला नव्या माध्यमांतून व शासकीय उपक्रमांच्या साहाय्याने पुनरुज्जीवित होताना दिसतात.
9. लोककलेचा अभ्यास हा केवळ कलात्मक दृष्टिकोनातून न करता समाजशास्त्रीय, मानववंशशास्त्रीय आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून करणे आवश्यक ठरते.
10. ग्रामीण समाजरचनेचा समग्र आणि सखोल अभ्यास करण्यासाठी लोककलेचे जतन, संवर्धन आणि शास्त्रशुद्ध अध्ययन करणे हे अत्यंत आवश्यक असून ते सांस्कृतिक सातत्याच्या दृष्टीने अनिवार्य आहे.

संदर्भग्रंथ :-

1. मराठी विश्वकोश : उ.नि., संपा. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७७, पृष्ठ १५७.
2. वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश : ग. रा. भटकळ फाउंडेशन, मुंबई, प्र. आ. २००१, पृ. क्र. २२१.
3. लोककला : संकल्पना आणि स्वरूप : डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २९ डिसेंबर २०२०, पान क्र. १३८.
4. लोककला : संकल्पना आणि स्वरूप : डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २९ डिसेंबर २०२०, पान क्र. १३.

गौरी देशपांडेच्या 'उत्खनन' व 'गोफ' या कादंबरीतील स्त्री दर्शन

श्री.विनोद अनिलराव तुंगे
(संशोधक विद्यार्थी)

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.

प्रास्ताविक

गौरी देशपांडे यांच्या 'उत्खनन' व 'गोफ' या कादंबरीच्या अनुषंगाने व्यक्त होणारी स्त्री ही वेगळीच आहे. स्त्री जातीवर प्रेम विश्वाचा असलेला पगडा व त्या प्रेमासाठी असलेला आतूरपणा हे गौरी देशपांडे यांनी 'उत्खनन' व 'गोफ' कादंबरीतून मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यात स्त्रीजातीचे ओतिव विश्व प्रत्यक्षातून व्यक्त करताना त्या दिसतात. गौरी देशपांडे यांच्या कादंबरीची स्त्रीच्या अन्याय व सहनशिलेचा असलेला आढावा 'उत्खनन' व 'गोफ' या कादंबरीच्या अनुषंगाने व्यक्त होताना दिसतो. अस्सल मराठी भाषेचा ठसठशीत पणा त्यांनी आपल्या शैलीतून व्यक्त केलेला आहे. सदरील कादंबरीच्या अनुषंगाने स्त्री जाणिवेचे, त्यांच्या विविध कलांचे तसेच सामाजिक जीवनातील अन्याय अत्याचाराचे विश्लेषण प्रस्तुत प्रकरणाच्या अनुषंगाने केले आहे. गौरी देशपांडे यांच्या लेखनशैलीच्या आधारातून आपणाला वैचारिक व सामाजिक अस्मितीची जाणीव त्यांच्या कादंबरीतून होताना दिसतात.

गौरी देशपांडे यांचे व्यक्तिमत्त्व :

गौरी देशपांडे यांचा जन्म ११ फेब्रुवारी १९४२ रोजी पुणे या ठिकाणी झाला. डॉ. इरावती कर्वे आणि डॉ. दिनकर कर्वे यांच्या त्या कन्या होत्या. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण पुण्याच्या 'नूतन मराठी शाळेत' व शालेय शिक्षण 'अहिल्यादेवी शाळेत' झाले होते. त्यानंतर फर्ग्युसन महाविद्यालयातून इंग्रजी साहित्य या विषयात त्यांनी एमए पदवी प्राप्त केली. एस. नागराज यांच्या मार्गदर्शनाखाली संशोधन करित पुणे विद्यापीठाच्या इंग्रजी विभागातून त्यांनी डॉक्टरेट मिळवली. आईच्या निधनानंतर आईवर लिहिलेला श्रद्धांजलीपर लेख ही मराठी भाषेत छापून आलेली त्यांची पहिली साहित्यकृती होय. या लेखाची वाचकांनी प्रशंसा केली. त्यांची मातृभाषेतील साहित्यलेखनाची सुरुवात या लेखापासूनच झाली आहे.

मराठी लोकप्रिय ठरलेल्या त्यांच्या लिखाणापैकी 'एकेक पान गळावया' (१९८५), 'आहे हे असे आहे' (१९८६), 'निरगाठी आणि चंद्रिके गं सारिके गं' (१९८७), 'गोफ' (१९९९) आणि 'उत्खनन' (२००२) ही कादंबऱ्यांची काही नावे आहेत. गौरी देशपांडे यांचे लिखाण मराठीतील उत्कृष्ट स्त्रीवादी लिखाणापैकी आहे. त्यांच्या लिखाणात वास्तववादी चित्रण असल्याचे अभ्यासकांचे मत आहे. त्यांनी 'स्त्रियांचे भारतातील स्थान' या विषयी पत्रक छापले आहे. त्यांनी लिहिलेल्या 'पाऊस आला मोठा' नावाच्या एका लघुकथेवर आधारित 'आम्ही दोघी' नावाचा चित्रपट आला होता. प्रतिमा जोशी यांनी दिग्दर्शित केलेला हा चित्रपट २०१८ साली प्रकाशित झाला. दोन दशकांच्या कालपटावर घडत जाणारे आई आणि मुलीच्या नात्यातील स्थित्यंतर या चित्रपटात होते. गौरी देशपांडे यांनी आपल्या लिखनशैलीच्या माध्यमातून मराठी साहित्यविश्वात आपल्या कर्तृत्वाचा आगळावेगळा ठसा उमटवला आहे. हे स्पष्टपणे सांगता येते.

'गोफ' कादंबरीतील वातावरण :

गौरी देशपांडे यांच्या एकूण कादंबरीलेखनाचा अभ्यास करता आपणास त्यांच्या संबंध कादंबरीलेखनात एक विशिष्ट अशी स्त्रीजीवनाची असलेली आस पहावयास मिळते. त्या स्वताहा एक स्त्री असल्यामुळे स्त्रियाकडील असलेल्या अनुभवाचा अविस्मरणीय भाग त्या आपल्या कादंबरीच्या अनुषंगाने सातत्याने मांडताना कादंबरीच्या अनुषंगाने मांडताना दिसतात.

संशोधनासाठी घेतलेल्या कादंबरीच्या माध्यमातून आपणास सहज लक्षात येईल की, कादंबरीतील एकूणच वातावरण हे स्त्री जाणीवाचा असलेल्या एक अनोखा संगम आहे. स्त्रियांच्या संबंध अनैतिक संबंधाचा व त्या संबंधातून त्याची असलेली प्रेमविषय जाणीव यातून दिसते. जसे 'गोफ' मधील पत्रात्मक असलेले आस्वाद व त्या पत्रात्मकतेला एक असलेला आगळीकपणा संबंधी कादंबरीचे रूपडे बदलण्याचा प्रयत्न करताना दिसतो. गोफ मधील जसपालचे वसुमतीवर प्रेम आहे. तो वसुमतीच्या नवऱ्याचा दोस्त आहे. आदित्यच्या जन्मापासूनचा पालक आहे. त्याच बरोबर वसुमतीला मनोमन वरणारा तिचा एक अस्सल चाहता असल्याचे वाटते. या लघुकादंबरीतील 'माँ' जसपालबद्दल एके ठिकाणी "मला तो आवडतो. सतत सुलक्षणची पाठराखण केलीच त्याने. सुलक्षणने मना केलं तरी त्याच्या अखेरच्या दिवसात स्वतः मला मुंबईला आणलं, उद्या वसुमतीने त्याच्याशी लग्न केलं तरी माझी त्याला ना नाही. आदित्यवर लक्ष आहे. प्रेम आहे त्याचं" असे म्हणतात. परंतु ती व्यक्तिरेखा धूसर आहे. अस्पष्ट आहे. त्याचबरोबर कथानकाला सुखाचं टोक जोडण्यासाठी तो छोटासा बिंदू आहे. आयुष्यात प्रेमाचं महत्त्व काय आहे. प्रेम म्हणजे आयुष्याचा अविस्मरणीय भाग आहे. हे

प्रस्तुत कादंबरीच्या माध्यमातून गौरी देशपांडे यांनी योग्य पध्दतीने रेखाटलेले आहे. प्रेम म्हणजे साहस व त्या साहसाचा अविस्मरणीयपणा आदित्यच्या बोलण्यातून प्रकटताना दिसतो.

‘उत्खनन’कादंबरीतील वातावरण :

‘उत्खनन’ कादंबरीतील वातावरण याच प्रमाणे पहावयास मिळते. ‘उत्खनन’ मधील नायिका दुनियाने अनंतवर प्रेम करते. परंतु ती गरोदर असताना तो साखरपुड्याच्या दिवशीच गायब होतो. त्यातून मणीचा जन्म होतो आणि दयाल दुनियेला पुढे स्वीकारतो. त्याचबरोबर मणीही जब्बारवर प्रेम करते. तिला जब्बारबरोबर लग्नाशिवाय राहायचे असते. अखेरीस विवाह न करण्याचा मणीचा निर्णय बरोबरच होता हे दुनियेला पटते. जब्बारचे कुटुंब पारंपारिक असल्यामुळे मणीचे त्यांच्याशी जमत नाही. तेव्हा ती दयाल दुनियेकडे परतली आहे असे दिसून येते. फक्त प्रेम महत्वाचं नाही तर सेक्स अपीलही तेवढेच महत्वाचे असते. म्हणून मणीला अर्णव आवडूनही ते त्याच्यात नसल्यामुळे जब्बारला ती निवडते. पण त्याच्याशीही खटके उडाल्यानंतरतीला अर्णव आवडू लागतो. प्रेम संबंधाचा एक वातावरणीक साज आपणास सांगता येतो. “मणीला सेक्स म्हणून ती जब्बारची निवड करते असे दिसते.मणी आई,अर्णव फारफार आवडतो. आय लव्ह हिम! बट ही इज नॉट सेक्सी.”^२

‘गोफ’ व ‘उत्खनन’ कादंबरीतील निवेदनशैली :

‘गोफमध्ये पत्रात्मक निवेदनशैलीचा वापर केला आहे. वसुमती आणि मां यांच्या जीवनातील संघर्षाला लाभलेले द्विकेंद्रित्व आणि त्यातून दोघीच्या स्वभावातील वैचारिक मानसिक ताणांचे एककेद्र एकमेकास छेदून जातांना गुंफलेला नात्याचा प्रेमाचा सुरेख ‘गोफ’ या कादंबरीतून गौरी देशपांडे यांनी आपल्या खास पत्रात्मकशैलीतून साकार केला आहे. द्विध्रुवात्मक आत्मनिवेदनातून प्रत्येक घटनाप्रसंगाचे दोन पैलू वाचकासमोर येतात. भिन्न परिस्थितीत वाढलेल्या वेगवेगळी वैचारिक ठेवण असणाऱ्या आयुष्याकडे पाहण्याचा वेगळा दृष्टीकोन ठेवणाऱ्या मां व वसुमती यांचा निर्णायक भूमिकांचा वाचकाला प्रत्यय येतो. एकापाठोपाठ येणारी मां व वसुमतीची पत्रे त्यांच्यातील ताणाबाणाचे स्वरूप स्पष्ट करते. ‘पत्र’ या आत्मकथनाच्या माध्यमातून दोन ध्रुवातील परस्पर ताण त्यांच्या मनातील संघर्षाची उत्कटता दाहकही तितक्याच तीव्रतेने व्यक्त करण्याचा लेखिकेचा हेतू सफल झाला आहे. या ठिकाणी तृतीयपुरुषी निवेदन पध्दतीचा वापर केला असता तर निवेदकांला मां व वसुमती किंवा इतर पात्रे यांच्या मानसिक आर्वताने निवेदन करावे लागते असते. असे करतांना एका पात्रावर काव्यगत अन्याय होतो.”^३ असे मत डॉ.संध्या अमृते यांनी आपल्या ‘मुक्त गौरी या पुस्तकामध्ये नोंदवले आहे. ‘उत्खनन’ या कादंबरीतही आत्मनिवेदन पध्दतीचा वापर केला आहे. कादंबरीची नायिका दुनिया आपले भावविश्व विचारविश्व त्यातील साऱ्या गुंतागुतीसह आपल्या समोर उलगडले. जीवनाच्या घटीताकडे विविध अंगाने पाहण्यासाठी आत्मनिवेदन पध्दतीचा वापर लेखिकेने केला आहे. अशा कथार्थासाठी आत्मनिवेदन पध्दतीचा जास्त पुरक व समर्पक ठरली आहे. एका पाठोपाठ एक घडलेल्या घटनांची भावसदृश्यता आत्मनिवेदनाने अधिक अर्थघन झाली आहे.

समारोप :

एकूणच गौरी देशपांडे यांच्या नावलौकिक साहित्यसंपदेचा एक वेगळा ठसा मराठी साहित्याच्या माध्यमातून उमटवलेला पहायला मिळतो. ‘गोफ’ आणि ‘उत्खनन’ या कादंबरीच्या माध्यमातून सामाजिक व कौटुंबिक जीवनातील असणाऱ्या स्त्रीजाणीवाचा एक वेगळा परामर्श घेता येतो.

संदर्भसूची :

- १) गौरी देशपांडे: ‘गोफ’,मौज प्रकाशन गृह मुंबई,प्रथमावृत्ती २००१,पृष्ठ क्र.५८.
- २) गौरी देशपांडे: ‘उत्खनन’,मौज प्रकाशन गृह मुंबई,प्रथमावृत्ती२००२,पृष्ठ क्र.१४.
- ३) डॉ.संध्या अमृते: ‘मुक्त गौरी’,विजय प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती२००४, पृष्ठ क्र.७३.

जागतिकीकरणाचे समाज, संस्कृती व साहित्यावर होणारे परिणाम आणि आव्हाने**प्रा. नानासाहेब गव्हाणे**

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, भाषा आणि वाङ्मय संकुल, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

चलभाष : १९२२५४०२७९

गेल्या दोन दशकांपासून जागतिकीकरण हा सर्वत्र चर्चेचा व चिंतेचा ठरला आहे. श्रीमंत देश आणि तिसऱ्या जगातील गरीब अविकसित एकत्र येत आहेत आणि अर्थव्यवस्थेची वेगाने सांगड घालत आहेत. याने एका अभूतपूर्व गतिमान बाजारी अर्थव्यवस्थेला जन्म दिला आहे. तिसऱ्या जगातील बहुतांश देशांनी १९८० च्या दशकातच आपल्या अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण करण्यास सुरुवात केली. भारताने मात्र उशिरा म्हणजे १९९१ मध्ये आपल्या अर्थव्यवस्थेला जागतिकीकरणाच्या दिशेने वळविले, या निर्णयावर मोठ्या प्रमाणात टीका होत असली तरी तात्कालिक परिस्थिती आणि भविष्याचा विचार करता जागतिकीकरणाचा स्विकार करण्यावाचून आपल्यापुढे कुठलाही पर्याय नव्हता, हे वास्तव स्विकारावे लागते. एकतर भारतीय अर्थव्यवस्थेची नाजूक स्थिती, परकीय कर्जाचा प्रचंड बोजा, रखडलेली विकासकामे, परकीय गंगाजळीचा अभाव, देशातील दारिद्र्य व बेरोजगारी यांचे आव्हान आणि प्रचंड आंतरराष्ट्रीय दबाव यापुढे भारतीय अर्थव्यवस्थेला नमते घ्यावे लागले. त्याच्या काही दिवसांपूर्वीच सोने गहाण ठेवण्याची पाळी आपल्यावर आली होती. अशा वातावरणात भारतीय राज्यकर्त्यांनी 'नेहरू मॉडेल' चा त्याग करून आपली अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडून घ्यायला प्रारंभ केला. तेव्हापासून ही प्रक्रिया वेगाने सुरू आहे.

जागतिकीकरण ही संकल्पना मुख्यतः आर्थिक क्षेत्राशी संबंधित आहे. ह्याला जोडूनच उदारीकरण आणि खाजगीकरण ह्या संकल्पना येतात. त्या परस्पराश्रयी व परस्परावलंबी आहेत. प्रत्येक राष्ट्रांनी मुक्त आर्थिक धोरणाचा स्विकार करावा आणि या आर्थिक व्यवस्थेमळे राष्ट्रराष्ट्रातील परस्पर सामजस्य व सहकार्य वाढावे, असा यामागील हेतू आहे. एकमेकांच्या बाजारपेठा व्यापारासाठी खुल्या करण्यापासून याचा प्रारंभ होतो. केवळ आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातही देवाणघेवाण वाढावी, अशी भूमिका या संकल्पनेच्या तात्विक मीमांसेत आहे. हे जागतिकीकरण एका नव्या समृद्धीच्या विश्वात घेऊन जाईल अशी अपेक्षा केली जात आहे.

समाजव्यवस्थेच्या प्रत्येक घटकावर आज जागतिकीकरणाचा परिणाम झालेला दिसून येतो. यातील काही परिणाम अनुकूल तर काही प्रतिकूल आहेत. समाज, संस्कृती, साहित्य कुणीही यातून सुटलेले नाही. जागतिकीकरणाच्या बऱ्यावाईट अशा दोन्ही परिणामांची चर्चा आपणास इथे करता येईल.

जागतिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणात विदेशी गुंतवणूक वाढली आहे. परिणामतः सर्वत्र मोठ्या प्रमाणात भांडवल उपलब्ध झाले आहे. व्याजदर घसरलेले आहेत. उद्योगक्षेत्रात सळसळ आहे. देशी बाजारपेठांबरोबरच परदेशी बाजारपेठाही उद्योजकांना खुणावत आहेत. डॉलरची गंगाजळी शिगोशिंग भरली आहे. परदेशी गुंतवणूकदारांना भारतीय अर्थव्यवस्थेबद्दल खात्री वाटत आहे. आपल्या निर्यातीमध्ये गेल्या एक दशकात मोठी वाढ झाली आहे. सामान्य शेतकरीही निर्यातीचा हेतू ठेवून उत्पन्न काढतो आहे.

बाजारामध्ये नानाविध वस्तूंची रेलचेल आहे. ग्राहकांना निवडीसाठी पुष्कळ वाव आहे. परदेशातील उच्च प्रतीच्या वस्तू योग्य दरात सहज उपलब्ध होत आहेत. खिशामध्ये नगदी पैसे नसतील तर 'क्रेडिट कार्ड' ची सुविधा वापरता येते. घर, मोटार इ. घेण्यासाठी सुलभ कर्जयोजनांचे पेव फुटले आहे. 'पैसे हवेत का? मग फोन करा' अशा जाहिराती वर्तमानपत्रामध्ये सर्रास दिसत आहेत. परदेशी वस्तूंनी सजलेली चकचकीत दुकाने पावलापावलावर दिसत आहेत. परदेशवारी ही तर क्षुल्लक बाब ठरली आहे. भारतीय तरुणांना विदेशामध्ये चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्या मिळत आहेत.

माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात भारत एक महत्त्वपूर्ण केंद्र म्हणून उदयास येत आहे. सॉफ्टवेअरच्या निर्यातीतून मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन मिळत आहे. लोकांचे जीवनमान उंचावत आहे. माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या मुक्त देवाणघेवाणीमुळे ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावत आहेत. जग खूप जवळ आले आहे. स्पर्धेत टिकायचे असल्यामुळे प्रत्येकजण अधिकाधिक कार्यक्षम होतो आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबलेल्या नाहीत. माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात अशा गोष्टींबद्दल बोलणेसुद्धा कालबाह्य मानले जाते. पण हे आपल्या देशातील वास्तव आहे. गेल्या काही वर्षात लाखो लोकांना नोकरीवरून काढण्यात आले आहे. महत्त्वाच्या उद्योगांचे खाजगीकरण केले जात आहे. नोकरभरतीवर बंदी आणली आहे.

असे असले तरी, या वरवर भुलविणाऱ्या बाबींना 'विकास' हे नाव देऊन आपणाला मोकळे होता येत नाही. जातिकीकरणाची दुसरी बाजू अतिशय विदारक आहे. या भुलभुलैय्यामध्ये आपला प्रवास कुठे चालला आहे, हे आपण विसरत आहोत. बाजारातल्या या मयसभेने आपल्याला नजरबंदी केली आहे. अगदी महाभारतातल्या दुर्योधनासारखीच!

जागतिकीकरण म्हणजे एक प्रकारचे पुनर्वसाहतीकरण किंवा नववसाहतवाद आहे. ज्या साम्राज्यवादी शक्तींनी तिसऱ्या जगातील देशांना एकेकाळी गुलामगिरीत ढकलले होते तीच विकसित राष्ट्रे आज तिसऱ्या जगातील स्वतंत्र देशांना आर्थिक व सामाजिक गुलामगिरीत ढकलत आहेत. मुक्त व्यापाराच्या नावाखाली पश्चिमेतील बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि बँका आपली धनसंपत्ती आणि नैसर्गिक संपदा लुटण्यासाठी पुन्हा प्रवेश करित आहेत. अर्थात राज्यकर्त्या वर्गाला या विश्वासघाताचा पुरेपूर मोबदला मिळत आहे. हे साम्राज्यवादी लोक आपल्याच देशाच्या लूटीतील काही तुकडे त्यांच्या तोंडावर फेकत आहेत.

या पुनर्वसाहतीकरणामुळे जागतिकीकरणामुळे कोट्यावधी लोकांच्या जीवनावर दुष्परिणाम घडून येत आहेत. एकीकडे काही किरकोळ माणसे ऐषआरामात जीवन जगत आहेत तर दुसरीकडे देशातील सामान्य जनतेचे जीवनमान खालावत चालले आहे.

या संदर्भात देशांतर्गत परिस्थितीचे विश्लेषण करणारी आकडेवारी बोलकी आहे भारतातील मूलभूत वास्तव काय आहे? देशातील ३५ कोटी जनता आजही निरक्षर आहे. २० कोटीपेक्षा अधिक लोकांना पिण्याचे स्वच्छ पाणी मिळत नाही. ५० कोटी जनता आरोग्याच्या मूलभूत सुविधांपासून वंचित आहे. बेकार व अर्धबेकारांची संख्या करोडोंच्या घरात आहे. गेल्या एका दशकात ५ कोटी नवीन लोक दारिद्र्यरेषेच्या खार्ईत रहायला आले आहेत. आजही भूकबळी आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबलेल्या नाहीत. माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात अशा गोष्टींबद्दल बोलणेसुद्धा कालबाह्य मानले जाते. पण, हे आपल्या देशातील वास्तव आहे.

गेल्या काही वर्षात लाखो लोकांना नोकरीवरून काढण्यात आले आहे. महत्त्वाच्या उद्योगांचे खाजगीकरण केले जात आहे. नोकरभरतीवर बंदी आणली आहे. परिणामतः बेकारांचा हा लोंढा गुन्हेगारी क्षेत्राकडे वळतो आहे. शिक्षण क्षेत्रातही जागतिकीकरणाने जोरदार मुसंडी मारली आहे. शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे यांचे मोठ्या प्रमाणात साजगीकरण होत आहे. महागडे शिक्षण सर्वसामान्यांच्या आवाक्याबाहेर जात आहे. शिक्षणसम्राटांचा धंदा मात्र तेजीत आहे. वैद्यकीय प्रवेशाचा घोळ अवघ्या महाराष्ट्राने पाहिला. शल्यविशारद होण्यासाठी तुम्ही 'मूल्य' विशारद असणे आवश्यक आहे हेच यावेळी दिसून आले.

भारतातील श्रीमंत शासकवर्गाने अमेरिका आणि बाकीच्या साम्राज्यवादी शक्तींची दलाली करण्याचा निर्णय घेतला आहे. त्यांना आपल्या अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाच्या क्षेत्राचा ताबा दिला जात आहे. नैसर्गिक संपत्तीच्या खुल्या लुटीचा, पर्यावरण प्रदूषित करण्याचा हक्क दिला जात आहे. उद्योगपती, बडे व्यापारी, मोठे शेतकरी आणि उच्च मध्यमवर्गीय समाजातील फक्त ह्या छोट्या गटाला देशाच्या लिलावातून विपुल नफा मिळत आहे. तर दुसरीकडे करोडो भारतीय जनतेच्या जीवनमानावर ह्याचा घातक परिणाम होत आहे.

प्राथमिक अशा शेतीक्षेत्रामध्ये परकीय गुंतवणूकीला परवानगी दिल्यामुळे देशाचा मूळ आधार असलेल्या शेतकऱ्यांचे भविष्यही विदेशी दलालांच्या दावणीला बांधले जाणार आहे. कमाल जमीनधारणा कायदा रद्द होण्याच्या मार्गावर आहे. नुकतीच जागतिक बँकेने आरोग्य सेवांबाबत अशी शिफारस केली आहे की, हळूहळू आरोग्यसेवांचे साजगीकरण करण्यात यावे आणि खर्च भागविण्यासाठी सार्वजनिक इस्पितळातळातील सेवांचे दर वाढविण्यात यावेत. इथे एक फक्त सामान्यांचे आहे. धनदांडग्यांना त्याचे काहीच वाटत नाही. सार्वजनिक इस्पितळात ते कधीच उपचारासाठी जात नाहीत पायाभरणीसाठी!

गेल्या एका वर्षात केबल कनेक्शनची संस्था २.४ कोटीवरून ४.६ कोटीवर जाऊन पोचली आहे. व झोपडपट्टीतील गरीबांच्या घरातही केबलची तार चमकत आहे. फायबर ऑप्टिक केबलचे जाळे देशभर विणण्यात येत आहे. जसजसे ग्राहक वाढत आहेत, त्यापेक्षा वेगाने उत्पादन वाढत आहे.

जागतिकीकरण आणि संस्कृती

जागतिकीकरण हे दोन पायावर उभे आहे. वित्तीय भांडवलाला मुक्त संचार आणि माहितीची स्वस्त देवाणघेवाण; यातील माहितीच्या देवाणघेवाणीमुळे आपल्या संस्कृतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन घडून येत आहे. संस्कृती हे मानवी समाजाचे वैशिष्ट्य आहे. समूहाच्या आंतरिक प्रेरणेतून जशी संस्कृती विकसित होते तशीच ती इतर संस्कृतीमधून येणाऱ्या, प्रवाहातूनही बदलते. हे बदल स्विकारीत असतांना ती स्वतःचे सत्व, अस्मिता मात्र कायम टिकवून ठेवते. हजारो वर्षांचा इतिहास पाहता भारतीय संस्कृतीचा प्रवास याच प्रकारचा राहिलेला आहे.

घर, पोषाख, राहणीमान, कुटुंबव्यवस्था, करमणूकीची साधने, शिक्षणपध्दती, विशिष्ट जीवनजाणिवा, धर्म, श्रद्धा, विचार भाषा इ. घटकांच्या एकत्रिकरणातून संस्कृती आकारत असते. संस्कृतीच्या या सर्व घटकांवर जागतिकीकरणाचा परिणाम होत आहे. करमणूक क्षेत्राचा इथे प्रामुख्याने विचार करता येईल. करमणूक क्षेत्रात सिनेमा, नाटक, मालिका, स्पर्धा, खेळ, साहित्य, लोककला, इंटरनेटवरील फेरफटका इ.

चा समावेश होतो. भारतात सिनेमा क्षेत्रात सर्वाधिक भांडवल गुंतवणूक होते. आज सिनेमाचे उत्पादन आणि वितरण यातून अंदाजे ६५०० कोटी रुपयांची उलाढाल होते. देशातील १३,००० चित्रपटगृहात सरासरी रोज तीन कोटी लोक सिनेमा बघतात. महेश भट म्हणतात, त्याप्रमाणे 'आज धर्म नव्हे तर करमणूक ही अफूची गोळी बनली आहे'. आंतरराष्ट्रीय भांडवलाच्या गुंतवणूकीमुळे या क्षेत्राला एक वेगवान रचना लाभली आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे उपलब्ध झालेल्या स्वस्त आणि विस्तारीत वाटप व्यवस्थेमुळे ह्या क्षेत्राचा विस्तार व वापर वेगाने वाढत आहे.

देशात दरवर्षी ७०० चित्रपट तयार होतात. टीव्हीवर ८० चॅनल्स उपलब्ध आहेत. ग्राहक वळविण्यासाठी या माध्यमांकडून 'जे पाहिजे ते' दिले जात आहे. 'जास्तीत जास्त उत्पादन आणि जास्तीत जास्त विक्री' हा नफा मिळविण्याचा मंत्र आहे. पुढील काही वर्षात यातून जीवघेणी स्पर्धा वाढणार आहे. त्याची रंगीत तालीम आताच सुरु झाली आहे. 'सत्य-शिव-सुंदर' संस्कृतीपुढील ते एक मोठे आव्हान ठरत आहे.

आज इंटरनेट सफरीचा ६० टक्क्यांहून अधिक भाग नग्न स्त्रिया, संभोग दाखविणारे सिनेमे आणि लैंगिक वाङ्मय यासाठी वापरला जातो, असा अनेक पाहणीचा अंदाज आहे. शंभरहून अधिक वेबसाईट ह्या भारतीय स्त्रियांच्या देहदर्शनाला वाहिलेल्या आहेत. विशेष म्हणजे या साईटच्या ग्राहकांमध्ये भारतीय व अनिवासी भारतीय यांची संख्या अधिक आहे.

वेगवेगळ्या सौंदर्यस्पर्धा हे देखिल संस्कृतीवरील जागतिकीकरणाच्या आक्रमणाचे एक रूप आहे. भारतीय स्त्रियांच्या सौंदर्याची आज चलती आहे. भारतीय स्त्रिया सरोखरच संदर असतात. त्या पूर्वीही सुंदर होत्या. मग तेव्हा त्यांची 'जगत सुंदरी' म्हणून निवड का होत नसे? उत्तर सोपे आहे. त्यावेळी सुरेख वेष्टनामध्ये गुंडाळलेल्या या उत्पादनाला भारतीयांची बाजारपेठ उपलब्ध नव्हती. आज अशा सौंदर्यप्रसाधनाला मोठी बाजारपेठ उपलब्ध आहे. म्हणून मग सुशिमता, ऐश्वर्या, प्रियंका...

बाजारपेठेच्या जागतिकीकरणामुळे भारतीय समाजात विलक्षण असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली आहे. एकटेपणाची जाणीव वाढून स्वतःचे सांस्कृतिक वैशिष्ट्य व वेगळेपण दाखवून देण्यासाठी पुन्हा एकदा धार्मिक साच्यातल्या एकरूपतेकडे वळण्याची प्रक्रिया सुरु झाली आहे. बाजारात एकाच पायरीवर उतरलेली माणसे मनातून बावरलेली, हरवलेली असतात. त्यातून कोणी व्यक्तिगत पातळीवर व्यसनाधीन होऊन पळवाट शोधतात तर कोणी झुंडशाहीच्या एकोप्याने धार्मिक वैरभाव जोपासतात. दोन्ही प्रकारात शेवटी फावते ते बाजारपेठेचेच. एकंदर बाजारपेठ ही आपल्या बाह्यविश्वास नव्हे तर आपल्या कौटुंबिक व आंतरिक संबंधाच्या विश्वातही नकळत प्रवेश करीत आहे. माणसामाणसामध्ये प्रेम, आपुलकी, आदरयुक्त सद्भाव नसला की, संस्कृती धोक्यात येते. बाजारपेठेच्या जागतिकीकरणाने हेच झाले आहे. एक समाज म्हणून आपण कितीही आकडेशास्त्रीय प्रगती करीत असू, त्यामुळे काही आपल्या संस्कृतीला गौरवपद प्राप्त होणार नाही. आपल्याला उपलब्ध असलेल्या सुखसुविधा तळागाळातल्या लोकांपर्यंत पोहोचून भेदाची ही दरी जेव्हा मिटली जाईल, त्यावर आपल्या संस्कृतीचे गौरवपद आणि टिकारूपणा ठरणार आहे.

जागतिकीकरणाचा आणखी एक गंभीर परिणाम म्हणजे सर्व प्रादेशिक भाषांवर झालेले इंग्रजीचे आक्रमण! हे आपण स्वेच्छेने ओढून घेतले आहे. भाषा हे संस्कृतीचे महत्वाचे अंग आहे. भारतात तर किती भाषा, प्रत्येक भाषेतील स्वतंत्र साहित्याविष्कार, उच्चारांचे वेगवेगळे ध्वनी, भिन्न - भिन्न लय पण तरीही या इतक्या बहूमुखातून ध्वनीत होणारी भारतीयता. पण आज स्थिती अशी आहे की मातृभाषेतून लेखन करणाऱ्यांपेक्षाही इंग्रजीतून लेखन करणाऱ्यांना मानाचे मुजरे मिळत आहेत. इंग्रजी चांगले यावे, विश्वभाषा म्हणून तिचा मानही राखला जावा पण मातृभाषेतून व्यवस्थित लिहिता, वाचता, बोलता येऊ नये यामध्ये कुठली सांस्कृतिक महत्ता दडली आहे ? हे सांस्कृतिक दारिद्र्याचे लक्षण आहे. आपले स्वत्व राखायचे असेल तर ते आपल्या भाषांमधून, साहित्यामधून, कलांमधून राखायला हवे. आर्थिक विकासाच्या नावाखाली बाजारपेठीय ऐक्य साधल्याने सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन होण्याची शक्यता नाही. मातीत मुळं घट्ट रुजल्याशिवाय आकाशात शाखाप्रशाखांचा विस्तार करता येत नाही.

विचार करता, आज त्यातून उपस्थित होणारे बहुतांश प्रश्न हे ८० च्या दशकातीलच आहेत. आज जुनेच प्रश्न नव्या स्वरूपात मांडले जात आहेत. सर्जनशील लेखकांचा वर्ग अजून त्याच्याबाहेर पडताना दिसत नाही. जागतिकीकरणाचा आणि त्याचा बऱ्यावाईट परिणामांचा आवाका मोठा आहे. इतक्या अल्पावधीत आणि तेही देशी भाषांमध्ये त्याचे प्रतिती दिसणे अवघड आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे व्यवहाराची माहिती देणारे 'व्यवहारविद् साहित्य व त्याचा वाचकवर्ग यांची मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. पण मुळात याला साहित्य म्हणायचे का? हाच प्रश्न आहे.'

जागतिकीकरण आणि साहित्य

साहित्याचे मूल्य दुहेरी असते. एक सृजनशील कलाकृती म्हणून आणि एक सांस्कृतिक घटना म्हणून समाज, संस्कृती व साहित्य या तीनही संकल्पना परस्परावलंबी व परस्परपोषक आहेत. भाषा हा त्यांना जोडणारा महत्वाचा दुवा आहे. भाषा हेच साहित्याचे मूलद्रव्य आहे.

साहित्य हे परिस्थितीचे अपत्य आहे. तो समाजमनाचा आरसा आहे, असे म्हटले जाते. समाजात घडणाऱ्या घटनांचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटत असते. जगताना आलेला विशिष्ट जीवनानुभव लेखक कलात्मकतेच्या पातळीवरून व्यक्त करतो. समाजातील अनेक प्रश्नांवर तो भाष्य करतो. उत्तरे जरी मिळत नसली तरी प्रश्न उपस्थित करण्याचे महत्त्वाचे कार्य साहित्य करते. जागतिकीकरण आणि साहित्य यांचा विचार करताना एक गोष्ट लक्षात येते ती म्हणजे, अजूनही जागतिकीकरणाचा म्हणावा तसा परिणाम साहित्यावर झालेला नाही. याचे कारण म्हणजे लोटलेला काळ हा साहित्याच्या दृष्टीने अल्पसा आहे. मुळात अतिशय गंतांगंत असलेल्या जागतिकीकरणाच्या परिणामाचे आवाहन लेखकांपर्यंत पोहोचले का? हाही प्रश्न आहे. विशिष्ट जीवन जाणवा आणि भूमिका तयार होण्यासाठी काही काळ जावा लागतो तो खूप अल्प आहे. जागतिकीकरण आणि त्यातील महत्त्वाचे व्यवहार हे इंग्रजी भाषेतून चालत असल्यामुळे हे विचार प्रादेशिक भाषेत, त्यातही साहित्यात झिरपण्यासाठी बराच वेळ लागेल. कारण, विचार ते आचार आणि आचार कलात्मक अभिव्यक्ती हा प्रवास संथपणे चालणारा आहे. २० व्या शतकाच्या प्रारंभी आगरकरांनी मांडलेले विचार तरी आज समाजात पूर्णपणे झिरपले आहेत का? मराठी साहित्याचा विचार करता, आज त्यातून उपस्थित होणारे बहतांश प्रश्न हे ८० च्या दशकातीलच आहेत. आज जुनेच प्रश्न नव्या स्वरूपात मांडले जात आहेत. सर्जनशील लेखकांचा वर्ग अजून त्याच्याबाहेर पडतांना दिसत नाही. जागतिकीकरणाचा आणि त्याच्या बऱ्यावाईट परिणामाचा आवाका मोठा आहे. इतक्या अल्पावधीत आणि तेही देशी भाषांमध्ये त्याचे प्रतिबिंब दिसणे अवघड आहे.

एकंदर जागतिकीकरणाचा विचार करताना लक्षात येते की, या चक्रव्यूहात आपण चांगलेच अडकलेले आहोत. यातून बाहेरही पडता येत नाही. कारण बाहेर जाण्याचे दार कधीच मागे पडले आहे. पण आपणाला एक गोष्ट करता येऊ शकते ती म्हणजे या चक्रव्यूहावर नियंत्रण मिळविण्याची, आणि खऱ्या अर्थाने आपल्यासमोर पुढील काळात हेच आव्हान असणार आहे. आपल्याकडे असलेले प्रचंड मनुष्यबळ, नैसर्गिक साधनसंपत्ती, तेजःपुंज बुद्धिमत्ता आणि हजारो वर्षांची सांस्कृतिक परंपरा या आधारावर आपणाला हे शक्य आहे. पण त्यासाठी आवश्यकता आहे ती काळाची पावले ओळखून योग्य दिशेने प्रवास करण्याची. तीव्र महत्त्वाकांक्षेची आणि पराभूत मनोवृत्ती सोडून स्वतःवरील दुर्दम्य विश्वासाची! असे जर झाले तर उद्या हेच जागतिकीकरण आपल्यासाठी वरदान ठरू शकेल!

संत साहित्य आणि समाज प्रबोधन

मार्गदर्शक

प्र. प्राचार्य. डॉ. इ. जा. तांबोळी

सोशल आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, सोलापूर, जि. सोलापूर

संशोधक

प्रा. पल्लवी तुकाराम भोजने,

मराठी विभाग प्रमुख

दलित मित्र कदम गुरुजी विज्ञान महाविद्यालय, मंगळवेढा, जि.
सोलापूर

गोषवारा:-

भारतीय संस्कृती ही जगात लोकप्रिय असणारी संस्कृती आहे. भारतामधील विविधतेतील एकता ही संस्कृती जोपासण्याचे काम करते. भारतीय संस्कृतीतील हिंदू, बौद्ध, जैन, ख्रिश्चन, इस्लाम, पार्शी, शीख आदी धर्म ही संस्कृती टिकविण्यासाठी प्रयत्न करताना दिसतात. या धर्मातून आलेले पंथ व संप्रदाय हे काम मोठ्या जोमाने करित आहेत. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वैभवाची परंपरा, नाथ, महानुभाव, दत्त, समर्थ, वारकरी यासारखे पंथ नेत आहेत. या सर्व पंथात वारकरी संप्रदायाचे काम अलौकिक असे आहे. वारकरी पंथास भागवत धर्म असेही म्हटले जाते. समाजात सुख शांतीचा प्रसार होण्यासाठी धर्म नीतीची अत्यंत गरज आहे. ही गरज ओळखूनच संतांनी समाजाला मार्गदर्शन करण्यासाठी, त्यांच्या प्रबोधनासाठी साहित्याची निर्मिती केली. या साहित्याच्या माध्यमातून संतांनी समाजप्रबोधन साधलेले दिसते.

प्रस्तावना:-

महाराष्ट्र ही संताची भूमी म्हणून ओळखली जाते. संत ज्ञानेश्वरांपासून संत तुकारामापर्यंत संतांची समृद्ध परंपरा महाराष्ट्राला लाभली आहे. या परंपरेने निर्माण केलेल्या साहित्यामुळे मराठी वाङ्मय समृद्ध बनले आहे. 'ज्ञानदेवे रचिला पाया... तुका झालेसे कळस अशा शब्दात संत बहिणाबाईंनी ही परंपरा मांडली आहे. संतांचे आराध्य दैवत म्हणजे पंढरपूर येथील श्री विठ्ठल होय. पंढरपूर म्हणजे संतांच्या दृष्टीने साक्षात भूवैकुण्ठच आहे. भीमा नदीच्या तीरावर वसलेले पंढरपूर सर्व वारकऱ्यांचे श्रद्धास्थान आहे. महाराष्ट्रातील सर्व संप्रदायांमध्ये वारकरी संप्रदाय हा अधिक लोकप्रिय असा संप्रदाय आहे. संप्रदायातील अनेक संतांनी आपल्या साहित्यातून समाज प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला. समाजाला योग्य मार्गदर्शन करणे, योग्य दिशा देणे, अंधश्रद्धा, रूढी परंपरा, या सोडून वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारण्यासाठी त्यांनी कार्य केले. संतांना दीनदुबळ्यांबद्दल तळमळ होती ते भेदभाव कधीच करित नाहीत. संत हे समाजाला समतेची त्यागाची बंधू भावाची एकतेची शिकवण आपल्या कार्यातून देतात. वारकरी संप्रदायातील संतांनी समाजाच्या उद्धारासाठी तसेच समाजात प्रबोधन घडवून आणण्यासाठी, परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी त्यांनी आपल्या साहित्यातून अनमोल असे विचार प्रकट केले आहेत. हिंदू समाज हा गेली कित्येक वर्षे रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, कर्मकांड यामध्ये गुरफटलेला दिसून येतो. या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी संतांनी आपल्या अभंग रचनेच्या माध्यमातून प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला. विविध जातींमधून अनेक संत उदयाला आले. त्यांनी आपल्या साहित्यरचनेच्या माध्यमातून प्रबोधनाची महत्त्वाची भूमिका स्वीकारलेली दिसते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

सदर शोधनिबंधात पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आलेली आहेत.

- 1) वारकरी संप्रदायातील संतांचे साहित्याचा आढावा घेणे.
- 2) संतांच्या समाज प्रबोधनाची पद्धत तपासणे.
- 3) संतांच्या साहित्याचा समाजावर पडलेला प्रभाव तपासणे.
- 4) संतांनी कोणती मूल्ये समाजामध्ये रूजविले ते पाहणे.
- 5) संतांच्या साहित्याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोनातून पाहणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनादरम्यान ऐतिहासिक संशोधनपद्धती, वर्णनात्मक संशोधन पद्धती आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे महत्व:-

मध्ययुगीन काळात महाराष्ट्रातील समाज अस्पृश्यता, भेदभाव, कर्मकांड, जातीय विषमता, अंधश्रद्धा यामध्ये अडकून पडला होता. यामुळे समाजातील वातावरण दुषित झाले होते. समाजातील वातावरण निवळण्यासाठी तत्कालीन कालखंडातील संतांनी समाजामध्ये रूढ असणाऱ्या गोष्टींना कडाडून विरोध केला. या गोष्टी कशा पद्धतीने समाजाला मारक आहेत याविषयी समाज प्रबोधन केले. यासाठी संतांनी ओव्या,

अभंग, भारूडाच्या रचना केल्या. या साहित्याच्या माध्यमातून संतांनी आपल्या कार्यातून विविध मूल्ये समाजमनावर बिंबवण्याचा प्रयत्न केला. यादृष्टिने विचार करता, संत साहित्य आणि समाज प्रबोधन या संशोधन विषयाचे महत्त्व अधोरेखित करणे मला योग्य वाटले.

संतांचे समाज प्रबोधन

संत साहित्यातील काही निवडक संतांच्या साहित्यातील समाज प्रबोधनाविषयी पुढीलप्रमाणे विचार करण्यात आला आहे.

1) संत नामदेव:-

संत नामदेव हे वारकरी संप्रदायातील एक श्रेष्ठ संत म्हणून ओळखले जातात. संत ज्ञानेश्वरांनी तर त्यांचा उल्लेख संत शिरोमणी असा केला आहे. “नाचू कीर्तनाचे रंगी। ज्ञानदीप लावू जगी।।” या सुवचनाने समाजात समतेच्या मार्गाने ज्ञानदीप लावण्याचे कार्य संत नामदेवांनी केले. भाषा, प्रांत, धर्म, जातात या पलीकडे जाऊन समाज जीवनाचा विचार त्यांनी केला. समाज प्रबोधन करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. संत नामदेव आपल्या अभंगांमध्ये म्हणतात की,

‘ठेविले अनंते तैसेची रहावे।

चित्ती असू द्यावे समाधान।।’

याचा अर्थ असा की मानवी जीवनामध्ये सुख दुःख या घटना घडतच असतात म्हणून मानवाने सुखाने कधीही उरळून जाऊ नये आणि दुःखामुळे खचूनही जाऊ नये. सुख असो वा दुःख त्याच्याकडे समानतेनेच पहावं आणि येईल त्या परिस्थितीवर मात करून जीवन आनंदीपणे जगावे हा मौलिक विचार नामदेवांनी आपल्या अभंगातून समाजाला दिलेला आहे.

वारकरी संप्रदायात नामदेवराय हे एक महत्त्वाचे सामाजिक क्रांतिकारक मानले जातात. त्यांनी आपल्या अभंग रचनेच्या माध्यमातून समाजामध्ये एकता आणि समरसता निर्माण केली.

“आकल्प आयुष्य व्हावे तया कुळा।

माझिया सकळा हरीच्या दासां।।

कल्पनेची बाधा न हो कोणी काळीं।

ही संत मंडळी सुखी असो।।

अहंकाराचा वारा न लागो राजसा

माझ्या विष्णू दासां भाविकांसी।।

नामा म्हणे तया असावे कल्याण।

ज्या मुखी निधान पांडुरंगा।।’

संत नामदेवांनी आपल्या अभंगांमध्ये देवाकडे हरिभक्तांसाठी प्रार्थना केलेली आहे. त्यांच्या दीर्घायुष्य आणि सुख-समृद्धीसाठी ते देवाकडे प्रार्थना करतात. त्यांनी त्यांच्या या अभंगातून समाजाला देखील एक अनमोल संदेश दिला आहे. ते म्हणतात की, कितीही कठीण परिस्थिती निर्माण होऊ दे कितीही वाईट गोष्टी घडल्या तरी त्याचा त्रास करून घेऊ नये, समस्त मानवी समाज तसेच संत मंडळी सुखी राहावी कोणत्याही गोष्टीचा अहंकार किंवा गर्व मनामध्ये निर्माण होऊ देऊ नये, अहंकाराने मन दूषित होऊन देऊ नये, असा मौलिक संदेश त्यांच्या अभंग रचनेतून मिळतो. संत नामदेवांनी सामाजिक प्रबोधनासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले जातीभेद, अंधश्रद्धा आणि कर्मकांड याविरुद्ध आवाज उठवला तसेच त्यांनी भक्ती आणि मानवतेवर भर दिलेला दिसून येतो.

नामदेवांनी महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक जीवनाला आकार दिला. नामदेवांच्या संदर्भात हे. वि. इनामदार म्हणतात, “नामदेव हे भाटे भक्त होते तसेच ते कुशल संघटकही होते. वारकरी संप्रदायाच्या संघटनेचे कार्य त्यांनी ज्ञानेश्वरांच्या हयातीत तर केलेच, पण ज्ञानेश्वरांनी समाधी घेतल्यानंतरही पन्नास वर्ष महाराष्ट्रात व महाराष्ट्राबाहेर नामदेवांनी विठ्ठलभक्तीचा ध्वज फडकविला.” विविध प्रदेशात जाऊन नामदेवांनी तेथील लोकभाषेत रचना केली. अठरापगड जातींना विठ्ठल प्रोने भारून जातिनिरपेक्ष अशा आध्यात्माविचारांची मुहुर्तूेड रोवली. मध्ययुगीन काळातील अनेक संतांनी आपल्या अभंग रचनेच्या, साहित्याच्या माध्यमातून समाजाचे प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. त्यांनी समाजाला अज्ञानाच्या, अंधश्रद्धेच्या गर्तेतून बाहेर काढण्यासाठी आपल्या अभंग रचनेचा उपयोग केला आणि समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी आजन्म आयुष्य त्यांनी आपले सामाजिक कार्य सुरूच ठेवले.

2) संत तुकाराम:-

भागवत धर्माच्या मंदिराचा कळस म्हणून ज्यांना ओळखले जाते ते जगद्गुरु संत तुकोबाराय. इसवीसन 1608 ते 1650 हा त्यांचा कालखंड. या कालखंडामध्ये परकीय क्रमाने संपूर्ण समाज हा मनाने त्याचबरोबर व्यावहारिक दृष्ट्या देखील खूप अस्वस्थ झालेला होता. कर्मठ

कर्मकांड, नास्तिकपणा, बुवाबाजी यांचे आवडंबर माजले होते. समाजाची अशी ही दैनीय अवस्था पाहून त्यांनी आपल्या अभंगाच्या माध्यमातून समाजाला योग्य दिशा दाखवण्याचे कार्य केले.

‘एकमेका सहाय्य करू। अवघे धरू सुपंथा।

कोण जाणे कैसे परी। पुढे उरी ठेविता।।

अवघे धन्य होऊ आता। स्मरविता स्मरण।।

तुका म्हणे अवघी जोडी! ते आवडी चरणांची।।

संत तुकारामाने आपल्यावरील सुंदर अशा अभंग रचनेतून एकमेकांना सहकार्य करण्याचा अनमोल असा उपदेश समाजाला दिलेला आहे. संत तुकाराम हे दूरदृष्टी असलेले होते. आज आपण वर्तमानामध्ये पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी चिंतित आहोत. पर्यावरण संरक्षणासाठी कार्य करीत आहोत पण या पर्यावरणाचा आणि मानवी जीवनाचा सखोल संबंध त्यांनी त्याकाळी जाणला होता. पर्यावरणाच्या संरक्षणाचा विचार त्यांनी आपल्या अभंगातून दिला आहे. ते म्हणतात,

वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरे। पक्षी ही सुस्वरे आळविती।। धृ ॥

येण सुखे रुचे एकांताचा वासा। नाही गुणदोष अंगा येता।। 1 ॥

आकाश मंडप पृथिवी आसना। रमे तेथे मन क्रिडा करी।। 2 ॥

कंथा, कमंडलू देह उपचारा, जाणवितो वारा अवसर।। 3 ॥

हरिकथा भोजन परवडी विस्तार। करोनि प्रकार सेवु रुची।। 4 ॥

तुका म्हणे होय मनासी संवादु। आपलासी वाद आपणासी।। 5 ॥

या अभंगांमध्ये मांडलेला आहे. निसर्ग आणि मानव यांचा परस्पर अतूट संबंध संत तुकारामाने आपल्या अभंगांमध्ये स्पष्ट केलेला असून त्यांचा हा विचार आजच्या काळातही अतिशय उपयुक्त ठरणारा आहे. अंधश्रद्धेच्या गर्दीत गुरफटलेल्या समाजाला योग्य मार्ग दाखवण्यासाठी पुन्हा त्या समाजाला प्रयत्नवादी बनवण्यासाठी संत तुकाराम आणि प्रयत्नवादाचा पुरस्कार केला. आपल्या एका अभंगात म्हणतात की,

असाध्य ते साध्य करिता सायासा। कारण अभ्यास तुका म्हणे।।

किंवा

ओले मूळ भेदी खडकाचे अंगा। प्रयत्नाशी संग कार्यसिद्धी।।

यासारख्या रचनांच्या माध्यमातून तुकारामांनी दैनंदिन जीवनातील उदाहरणाद्वारे समाजाला प्रयत्न अत्यंत महत्त्वाचा असल्याचे स्पष्ट केले. नशिबावर किंवा दैवावर अवलंबून राहून यश मिळत नाही तर यश हे प्रयत्नातून मिळते हा विचार तुकाराम आणि समाजाला पटवून देण्याचे कार्य केले. समाजामध्ये विविध विचारांची, मानसिकतेची, वेगवेगळ्या प्रवृत्तींची माणसे असतात प्रत्येक समाजात त्या त्या समाजातील अज्ञानी निष्ठा लोकांच्या निरागवस्थेचा फायदा घेणारे डोंगी बुवा किंवा साधू तयार होतात. मध्ययुगातही असे डोंगी साधू होते. तुकाराम आणि अशा डोंगी साधूना अतिशय परखड शब्दात सुनावलेले दिसून येते.

ऐसे कैसे झाले भोंदू। कर्म करोनी म्हणती साधूश्रा।।

अशा परखड कठोर शब्दांमध्ये त्यांनी डोंगी साधू बुवांची कान उघडणी केलेली दिसून येते. तसेच अंधश्रद्धेला कडाडून विरोध देखील त्यांनी आपल्या अभंग रचनेतून आणि प्रवचनातून केलेला दिसून येतो.

निष्कर्ष :-

संतांची चरित्रे आणि चारित्र्ये ही नेहमीच अलौकिक आणि अजरामर असतात, चिरंजीव असतात. त्यामुळे पिढ्या पिढ्यांना शतकानुशतके अशी चरित्रे मार्गदर्शन करतात. महाराष्ट्राची आजची जी संस्कृती आपल्याला दिसते तिचा पाया संतांनी घातला. संतसंप्रदायाच्या इतिहासाबरोबर तिची घडण बनत गेली. संत चळवळीची भव्यता ही तिच्या मानण्यात साठविलेली आहे. सारे संत मानवतेच्या पातळीवर उभे होते या संप्रदायाचे अनुयायीही बहुजन समाजातील असून गरीब कुटुंबातील असतात परंतु त्यांची नीतिमत्ता, आदर्श, सदाचारी वर्तणूक बहुसंख्य वारकऱ्यांच्या कर्तव्यातून आणि कर्मातून सहजपणे प्रगट होत असतो.

संदर्भसूची:-

- 1) बहिरट भा. प.: ‘वारकरी संप्रदाय उदय व विकास, व्हिनस प्रकाशन, पुणे.
- 2) दांडेकर शं. वा.: ‘वारकरी पंथांचा इतिहास, प्रकाशक शं. वां. दांडेकर, आळंदी, पुणे.
- 3) नसिराबादकर ल. रा.: ‘प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील मराठी संत साहित्य आणि सुफी संत साहित्य : मानवतावादी तत्त्वांचा तुलनात्मक अभ्यास
संशोधक विद्यार्थी

श्री. संदीप महादेव कमळे

मार्गदर्शक

डॉ. इ. जा. तांबोळी प्रमुख, मराठी विभाग, एस.एस.ए. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, सोलापूर.

संशोधन केंद्र / विद्यापीठ: पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.

१. गोषवारा :

मध्ययुगीन भारताचा आणि विशेषतः महाराष्ट्राचा इतिहास हा केवळ राजकीय संघर्षाचा नसून, तो एक प्रगल्भ अशा सामाजिक-सांस्कृतिक अभिसरणाचा इतिहास आहे. १३ व्या ते १७ व्या शतकादरम्यान महाराष्ट्रात 'वारकरी संप्रदाय' (मराठी संत चळवळ) आणि 'सुफी संप्रदाय' या दोन अत्यंत प्रभावी धार्मिक-सामाजिक प्रवाहांनी समाजाची नैतिक जडण-घडण केली. या दोन्ही चळवळींचे बाह्य स्वरूप आणि उपासना पद्धती भिन्न असल्या तरी, त्यांचा आंतरिक गाभा 'मानवतावाद' हाच होता. प्रस्तुत शोधनिबंध या दोन साहित्य प्रवाहांचा तुलनात्मक अभ्यास करतो. ईश्वराच्या शोधाच्या निमित्ताने या दोन्ही प्रवाहांच्या संतांनी मानवी प्रतिष्ठा, सामाजिक समता आणि विश्वबंधुत्व या मूल्यांची पेरणी कशी केली, याचे सखोल विश्लेषण करणे हा या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे. पारंपारिक कर्मकांडांना नाकारून, 'भक्ती' आणि 'प्रेम' या माध्यमांतून एक समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्याचा प्रयत्न या साहित्यातून कसा झाला, हे या शोधनिबंधात मांडले आहे. 'अद्वैत' आणि 'तसव्वुफ' यांतील साम्यस्थळे शोधून, आजच्या जागतिक संघर्षाच्या काळात या साहित्याची प्रासंगिकता स्पष्ट करणे, हे या अभ्यासाचे फलित आहे.

२. प्रस्तावना (Introduction)

२.१ ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

मानवी समाजाच्या जडणघडणीत धर्माचा आणि साहित्याचा वाटा अनन्यसाधारण आहे. महाराष्ट्राच्या संदर्भात विचार करता, इ.स. १२९६ मध्ये यादवांचा अस्त झाला आणि महाराष्ट्रात इस्लामी सत्तेचा उदय झाला. हा काळ राजकीय अस्थिरतेचा आणि सामाजिक नैराश्याचा होता. जुन्या संरंजामशाही मूल्यांचा न्हास होत असताना आणि नवीन परकीय संस्कृतीचे आक्रमण होत असताना, सामान्य माणूस भरडला जात होता. अशा काळात समाजाला मानसिक आधार देण्याचे आणि जगण्याची नवी उमेद देण्याचे ऐतिहासिक कार्य दोन समांतर प्रवाहांनी केले - एक म्हणजे 'मराठी संत साहित्य' आणि दुसरे म्हणजे 'सुफी संत साहित्य'.

२.२ संशोधनाची गरज:

आज २१ व्या शतकात आपण पाहतो की, धर्माचा वापर अनेकदा माणसांना तोडण्यासाठी किंवा राजकारणासाठी केला जातो. मात्र, मध्ययुगीन काळातील संत आणि सुफींनी धर्माचा वापर माणसांना जोडण्यासाठी केला. या दोन्ही प्रवाहांचा तुलनात्मक अभ्यास आजवर अनेकदा झाला असला, तरी 'मानवतावादी दृष्टिकोन' (Humanitarian Perspective) केंद्रस्थानी ठेवून केलेले समाजशास्त्रीय विश्लेषण आजही गरजेचे आहे. मराठी संतांचे 'अद्वैत' आणि सुफींचे 'तसव्वुफ' यात असलेली वैचारिक समानता शोधणे हे केवळ साहित्याभ्यासासाठी नव्हे, तर जागतिक शांततेसाठी आवश्यक आहे.

२.३ संशोधन पद्धती: प्रस्तुत शोधनिबंधात प्रामुख्याने 'तुलनात्मक विश्लेषण पद्धती' आणि 'ऐतिहासिक पद्धती'चा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक स्रोत म्हणून संतांचे अभंग, गाथा आणि सुफी रचनांचा आधार घेतला आहे.

३. मराठी संत साहित्यातील मानवतावादी विचार

मराठी संत साहित्य हे मुळातच 'बंडखोर' आणि 'मानवतावादी' आहे. संस्कृताच्या कडीकुलपात अडकलेले ज्ञान संतांनी मुक्त केले आणि ते बहुजनांच्या दारी आणले. भागवत धर्माचा मूळ पायाच 'ईश्वर एक आहे आणि सर्व प्राणीमात्र समान आहेत' या तत्त्वावर उभा आहे.

३.१ ईश्वराचे मानवीकरण:

मराठी संतांनी देवाला स्वर्गातून खाली आणून मानवाच्या हृदयात आणि रोजच्या व्यवहारात प्रस्थापित केले. संत ज्ञानेश्वरांपासून ते संत तुकारामांपर्यंत सर्वांनी ईश्वरापेक्षा 'माणसाला' केंद्रस्थानी ठेवले. संत तुकाराम महाराजांचा खालील अभंग मानवतावादाचा जाहीरनामाच मानला जातो:

"जे का रंजले गांजले, त्यासी म्हणे जो आपुले | तोचि साधू ओळखावा, देव तेथेची जाणावा ||"

या अभंगात तुकोबांनी देवाची व्याख्या करताना कोणत्याही मूर्तीची, मंदिराची किंवा यज्ञाची अट घातली नाही. ज्याच्या मनात दुखी माणसांविषयी करुणा आहे, जो दुसऱ्याचे दुःख आपले मानतो, तोच खरा साधू आणि तिथेच देव आहे, हे त्यांनी निक्षून सांगितले.

३.२ सामाजिक समता आणि जातीभेद निर्मूलन:

मध्ययुगीन समाजव्यवस्थेत चातुर्वर्ण्य आणि अस्पृश्यता शिगेला पोहोचली होती. अशा वेळी संत साहित्याने या विषमतेवर प्रहार केले. संत चोखामेळा हे उपेक्षित समाजाचे प्रतिनिधित्व करत होते. त्यांनी ईश्वराला प्रश्न विचारला:

"ऊस डोंगा परी रस नोहे डोंगा | काय भुललासी वरलिया रंगा ||"

या रूपकातून त्यांनी अत्यंत सोप्या भाषेत मानवतावादी संदेश दिला. ऊस वाकडा असला तरी त्यातील रस गोडच असतो, तसेच माणसाचे शरीर, जात किंवा रंग कोणताही असो, त्याच्यातील आत्मा पवित्रच असतो. माणसाची योग्यता त्याच्या जन्मावरून नव्हे, तर गुणांवरून ठरते, हा विचार वारकरी संप्रदायाने रुजवला.

३.३ विश्वात्मकतेचा विचार:

संत ज्ञानेश्वरांनी 'पसायदाना'त केवळ स्वतःसाठी किंवा एका धर्मासाठी काही मागितले नाही. त्यांनी **"हे विश्वचि माझे घर"** म्हणत संपूर्ण चराचराचे कल्याण चिंतिले. **"किंबहुना सोहळे, पूर्ण होवोत लोकी"** ही मागणी जागतिक कल्याणाची प्रार्थना आहे.

४. सुफी संत साहित्यातील वैश्विक मानवतावाद

भारतात आणि विशेषतः दख्खनमध्ये सुफी संतांचे आगमन झाले, तेव्हा त्यांनी तलवारीच्या जोरावर धर्मप्रसार न करता 'प्रेमाच्या' माध्यमातून लोकांची मने जिंकली. चिश्ती आणि सुहरावर्दी यांसारख्या सुफी सिलसिल्यांनी मानवतावादाचा पुरस्कार केला.

४.१ वहादत-उल-वजूद :

सुफी तत्त्वज्ञानाचा गाभा 'वहादत-उल-वजूद' हा आहे. हे तत्त्व हिंदूंच्या 'अद्वैत वेदांता'शी तंतोतंत जुळते. सृष्टीचा निर्माता एकच असून सर्व प्राणीमात्र हे एकाच प्रकाशाचे किरण आहेत. त्यामुळे कोणाचाही द्वेष करणे म्हणजे ईश्वराचा द्वेष करणे होय. जेव्हा सर्व माणसे एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत, तेव्हा त्यांच्यात उच्च-नीच भेद असूच शकत नाही, हा मानवतावादी विचार सुफींनी मांडला.

४.२ खिदमत-ए-खल्क:

सुफी साहित्यात आणि आचरणात 'खिदमत' (सेवा) याला सर्वोच्च स्थान आहे. महान सुफी संत हजरत निजामुद्दीन अवलिया म्हणत, **"जेवढे पुण्य नमाज किंवा हज केल्याने मिळत नाही, त्यापेक्षा जास्त पुण्य एका उपाशी माणसाला अन्न दिल्याने आणि दुःखी माणसाच्या चेहऱ्यावर हास्य फुलवल्याने मिळते."**

४.३ प्रेम हेच साध्य:

सुफी साहित्यात 'इश्क' (प्रेम) या शब्दाला अध्यात्मिक उंची प्राप्त झाली आहे. अमीर खुसरो, ख्वाजा बंदानवाज गेसूदराज आणि महाराष्ट्रातील मुंतजीब उद्दीन जर जरि बक्ष यांसारख्या संतांनी आपल्या काव्यातून द्वेषाला जागा न देता प्रेमाचा संदेश दिला. **"सुलह-ए-कुल"** (सर्वांशी शांतता) हे त्यांचे धोरण होते.

५. तुलनात्मक विश्लेषण (Comparative Analysis)

हा या संशोधनाचा मुख्य भाग आहे. मराठी संत आणि सुफी संत यांच्या विचारांची तुलना केल्यास, त्यांच्यातील मानवतावादी धागा किती मजबूत होता, हे खालील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होते.

५.१ भाषिक लोकशाही:

ज्ञान आणि अध्यात्म हे जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवायचे असेल, तर ते त्यांच्याच भाषेत मांडले पाहिजे, हे दोन्ही प्रवाहांच्या संतांनी ओळखले होते. मराठी संतांनी संस्कृत ऐवजी 'मराठी' तर सुफींनी फारसी ऐवजी 'दख्खनी' (उर्दू-मराठी मिश्रित भाषा) वापरली. दोन्ही प्रवाहांनी भाषेद्वारे ज्ञानाचे लोकशाहीकरण केले.

५.२ कर्मकांडाला विरोध:

संत तुकारामांनी "तीर्थी धोंडा पाणी, देव रोकडा सज्जनी" असे म्हणत दगाडात देव शोधण्यापेक्षा माणसात देव शोधायला सांगितले. त्याचप्रमाणे सुफींनी कर्मठ मुल्ला-मौलवींच्या 'शरीयत' (कर्मकांड) पेक्षा 'तारीकत' (आध्यात्मिक मार्ग) आणि अंतःकरणाच्या शुद्धीला महत्त्व दिले.

५.३ समन्वयाचे प्रतीक - शेख महंमद:

मराठी संत आणि सूफी यांच्या समन्वयाचे आणि मानवतावादाचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे १७ व्या शतकातील संत कवी शेख महंमद. ते स्वतःबद्दल लिहितात:

"शेख महंमद अविंध | त्याचे हृदयी गोविंद ||" त्यांनी उघडपणे सांगितले की, जरी माझा जन्म मुस्लीम कुटुंबात झाला असला, तरी माझ्या हृदयात 'गोविंद' आहे. केतकीच्या काट्यामध्ये जसा सुवास असतो, तसेच जातीने मुस्लीम असूनही माझ्यात ईश्वरी तत्त्व आहे, हे त्यांनी निश्चिन् सांगितले.

६. निष्कर्ष (Conclusion)

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा समारोप करताना असे ठामपणे म्हणता येते की, मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील मराठी संत साहित्य आणि सूफी साहित्य हे वरकरणी दोन भिन्न धर्मांचे अविष्कार वाटत असले, तरी त्यांचा 'आत्मा' एकच होता - आणि तो म्हणजे 'माणूस'.

१. सांस्कृतिक सेतू: या दोन्ही प्रवाहांच्या समन्वयातून महाराष्ट्रात एक 'संमिश्र संस्कृती' निर्माण झाली.

२. सहिष्णुतेचा वारसा: या साहित्याने महाराष्ट्राच्या मातीत सहिष्णुतेची बीजे रोवली, ज्यामुळे आजही महाराष्ट्राची ओळख पुरोगामी राज्य म्हणून आहे.

३. आजची प्रासंगिकता: आजच्या संघर्षमय काळात, संत तुकाराम आणि सूफी संतांचे 'प्रेम' आणि 'बंधुभावाचे' विचार जागतिक शांततेसाठी दीपस्तंभाप्रमाणे आहेत.

७. संदर्भ ग्रंथ सूची (References)

१. ढेरे, रा. चि. (१९६७). *मुस्लिम मराठी संत साहित्य*. पुणे: पद्मगंधा प्रकाशन.
२. सरदार, गं. बा. (१९७०). *संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती*. पुणे: स्नेहवर्धन प्रकाशन.
३. मोरे, सदानंद. (१९९६). *तुकाराम दर्शन*. कोल्हापूर: गज प्रकाशन
४. Rizvi, S.A.A. (1978). *A History of Sufism in India*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers.
५. पठाण, यू. म. (१९८०). *मराठी बखर आणि सुफी संप्रदाय*. औरंगाबाद: मराठवाडा साहित्य परिषद.

भाषा संस्कृती वहनाचे उत्तम साधन

प्रा. डॉ. सुहास मुरलीधर उघडे

वसुंधरा कला महाविद्यालय जुळे सोलापूर

Email: suhasughade@gmail.com Contact: 9822653407

प्रास्ताविक :-

मानवी जीवनाचा इतिहास फार मोठा आहे. त्यामध्ये भाषेचे स्थान हे अनन्यसाधारण स्वरूपाचे आहे. भाषा केवळ संवादाचे माध्यम नाही, तर विचार, संस्कृती आणि दळणवळणाचे प्रभावी माध्यम आहे. ज्ञानाची देवाणघेवाण भाषेच्या माध्यमातूनच होत आहे. अश्रमयुग, ताम्रयुग, लोहयुग, संगणक आणि इंटरनेट युग त्याचाच एक भाग आहे. आज २१व्या शतकात ही कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि संगणक क्रांती हा प्रवास पाहिला असता मानवाने ज्ञानासाठी भाषेचा वापर केला आहे, आणि पुढील पिढीची सोय केली आहे असे आपणास दिसून येते .

भाषा आणि सामाजिक ऐक्य:-

भाषा समाजाला एकत्रित बांधून ठेवणारा महत्त्वाचा दुवा आहे किंबहुना सामाजिक समतोल राखण्याचे काम भाषा करित असते. असे आपणास प्रामुख्याने दिसून येते. समान भाषा बोलणाऱ्या लोकांमध्ये आपुलकीची आणि एकीची भावना दृढ झालेली असते. समाजाला सातत्याने अथकपणे प्रबोधनाचे बाळकडू पाजणारे संत साहित्य या गुणामुळेच अजरामर ठरले आहे. संतांनी आपला उपदेश सर्वसामान्यांना कळेल अशा लोकभाषेतूनच म्हणजे बोलीभाषेतून केला आहे. त्यासाठी त्यांनी ओवी अंभंग भारूड फूट या रचनांचा उपयोग करून सर्वसामान्यांना उपदेश केला आहे संतांची ही शिकवण समाज सुधारण्याची तळमळ त्यांच्या लेखनातून स्पष्टपणे दिसून येते . संतांचे साहित्य सर्वसामान्य माणसाच्या मनाला उभारी देणारे आहे. समाजाच्या शेवटच्या घटकाच्या कल्याणाचे चिंतन करणारा संदेश संतांनी दिला याचे ठळक उदाहरण म्हणजे संत ज्ञानेश्वर म्हणतात की, ' हे विश्वची माझे घर ' त्याचबरोबर वारकरी संप्रदायाचे कळस असणारे संतश्रेष्ठ तुकोबा म्हणतात, 'बुडती हे जन न देखे डोळा ' त्याचबरोबर आधुनिक संत गाडगेबाबा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनीही आपल्या विचार लेखन आणि कृतीच्या माध्यमातून समाज प्रबोधनाचे रचनात्मक कार्य केलेले आहे.

भाषा आणि शिक्षण सहसंबंध:-

शिक्षणामुळे मन मनगट आणि मेंदू विकसित होतो अज्ञानाच्या अंधकाराला संपविण्याचे कार्य ज्ञानाच्या एका पणती मध्ये आहे. ही शिकवण आपणास गेली हजारो वर्षांपासून मिळत आहे. शिक्षण नेमके मातृभाषेतून मिळायला हवे त्यामुळे मूलभूत संकल्पना स्पष्ट होण्यासाठी मदत होते. ज्ञान मिळविणे हा एक टप्पा आहे, तर ज्ञानाचे उपयोजन करणे हा दुसरा टप्पा आहे ज्ञान कशासाठी मिळवायचे ? याबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार लक्षात घेण्यासारखे आहेत. ते म्हणतात, शिक्षण हे दुधारी तलवार आहे ते धारण करणारा वर अवलंबून आहे. ज्ञानवंताने मिळविलेले ज्ञान तो कल्याणासाठी वापरणार आहे की विध्वंससाठी वापरणार आहे हे फार महत्त्वाचे आहे. असा उद्देशच जर ज्ञान प्राप्त करणाऱ्या व्यक्ती समोर नसेल तर मिळविलेले ज्ञान निरोपयोगी ठरेल. ज्याप्रमाणे शिळे अन्न शरीराचे भरण, पोषण करण्यासाठी फारसे उपयुक्त नसते, नेमकी तीच अवस्था कालबाह्य झालेल्या ज्ञानाबाबत आपणास दिसून येते विसाव्या शतकात घोक पट्टी, पाठांतर, स्मरण यावर अवलंबून असणारी ज्ञानाची फूट पट्टी एकविसाव्या शतकात बरीचशी निरुपयोगी ठरली आहे. कौशल्यभिमुख शिक्षण जोर धरू लागले आहे. कौशल्यभिमुख शिक्षण हा एकविसाव्या शतकाचा पासवर्ड आहे.

भाषेमधून आपण विचार, भावना प्रकट करित असतो. समाज माध्यमावर आपण आपली मते प्रभावीपणे मांडू शकतो. त्याचप्रमाणे इतरांनी मांडलेल्या मतांचा आपण निःपक्षपातीपणे विचार केला पाहिजे. याची समज आपणास शिक्षणातून येते. शिक्षणातून वैचारिक प्रगल्भता, संयम या गुणांचा विकास होतो. शिक्षणामुळे व्यक्तिमत्त्व विकास साधला जातो. या सर्व शिक्षणाचा पाया ज्या विचारधारेवर अवलंबून आहे. तो विचार मांडण्यासाठी भाषेवर प्रभुत्व असणे गरजेचे आहे.

मराठी भाषिक समाज सुधारकांची कामगिरी :-

मराठी भाषिक समाजसुधारकांनी शिक्षण, जातीभेद निर्मूलन, अस्पृश्यता निवारण, महिला सक्षमीकरण, अंधश्रद्धा निर्मूलन, मानवतावाद आणि सामाजिक समता या बाबी प्रामुख्याने आपल्या उक्ति आणि कृतीच्याद्वारे सर्वसामान्य माणसावरती बिंबविलेल्या आहेत.

समाज परिवर्तनात भाषेची भूमिका

स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज छत्रपती संभाजी राजे, क्रांतीबा महात्मा फुले, लोकराजा राजर्षी शाहू महाराज, ज्ञानाचे प्रतीक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, आधुनिक संत गाडगेबाबा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी आपल्या विचारातून आणि कृती मधून जोपासलेली मूल्ये विवेकनिष्ठा, विज्ञानवाद आणि मानवतावाद त्यामुळे महाराष्ट्र राज्य प्रगतीपथावर पोहोचले आहे या सर्व जडणघडणीत मराठी भाषेची भूमिका फार महत्त्वाची आहे. याचे भान आपण सर्वांनी ठेवणे फार गरजेचे आहे.

मानवी मूल्य आणि मराठी भाषा :-

प्रत्येक भाषा आईप्रमाणे आपल्या भाषिकावर संस्कार करित असते. त्यामुळे भाषिकाचे संवर्धन, संस्करण आणि संरक्षण भाषा करते असे म्हटले तरी ते वागणे ठरणार नाही मराठी भाषेतील संतांनी विचारवंतांनी आणि समाजसुधारकांनी देश, भाषा, प्रांत, वंश या सर्व मर्यादा ओलांडून अखिल मानवजातीचे कल्याण चिंतन्यातच आपली बुद्धी खर्च केली आहे.

ग्रामीण साहित्यातून दिसून येणारे पशुप्रेम आणि दलित साहित्यातून शोषितांसाठी दिला जाणारा लढा त्याचबरोबर मानवी मूल्यांचे रक्षण ही बाब ठळकपणे दिसून येते. त्याचप्रमाणे आदिवासी साहित्य आणि स्त्रीवादी साहित्य यांनी आपल्या मानवी हक्कासाठी दिलेल्या लढ्याचे चित्रण हृदयस्पर्शी केले आहे. एकंदरीत मराठी भाषेतील साहित्यातून प्रेम, करुणा, माणुसकी, त्याग, समर्पण आणि सहिष्णुता यासारख्या मूल्यांची जोपासना केल्याचे दिसून येत आहे.

भाषा संस्कृती वाहनाचे उत्तम साधन :-

कोणतीही भाषा विकसित होत असताना सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, ऐतिहासिक, शैक्षणिक घटकावर परिणाम करीत असते. या विविध घटकांचा विकास करीत भाषा स्वतः देखील संपन्न होत असते. ज्याप्रमाणे पृथ्वी सूर्याभोवती फिरताना स्वतःभोवती देखील फिरत असते या भौगोलिक सिद्धांताचा विचार केला असता नेमके हेच तत्व भाषेला देखील लागू पडते असे मला वाटते. एकंदरीत मराठी भाषा वर्णमाला, शब्दसंग्रह, व्याकरण, अर्थविचार यांचा समुदाय नाही, तर महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक कणा आहे असे म्हणावेसे वाटते. सामाजिक, आर्थिक, नैतिक, शैक्षणिक स्थित्यंतर घडविण्याचे काम भाषा करीत आहे.

भाषा केवळ संवादाचे माध्यम नाही तर ती मानवी संस्कृतीचा आधार आणि आरसा आहे. ज्याप्रमाणे नदी वाहत असताना तिच्या भोवतालचा परिसर सुपीक, सुजलाम सुफलाम करते त्याप्रमाणे भाषा पिढ्यान्पिढ्याचे संस्कार विचार जीवनमूल्य चिरंतन करण्याचे काम भाषा करीत असते. त्यामुळे असे म्हणावे लागेल की, भाषा मेली की संस्कृती नष्ट होईल अगदी हे खरे आहे.

परंपरागत लाभलेल्या वर्षा वारश्यामुळे आपण मातृभाषा अवगत करीत असतो. आपल्या पूर्वजांनी प्राप्त केलेले ज्ञान त्यांनी अनुभवलेले जग आणि जीवनविषयक तत्त्वज्ञान या सर्व बाबी साहित्याचे माध्यमातून भाषेत बंदिस्त होते. त्याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे मराठी भाषेतील संत साहित्य, पंडित साहित्य आणि शाहिरी वाङ्मय हे होय प्रत्येक भाषेची स्वतःची एक बांधणी/ रचना असते. त्या भाषेतील शब्दसंपदा, म्हणी, वाक्प्रचार, अर्थछटा त्या भाषिक समाजाच्या जीवनपद्धतीचे दर्शन घडवीत असतात सण, उत्सव, रुढी, परंपरा, आहार, विहार, पेहराव, रीती-रिवाज याचे उत्तम दर्शन भाषेतून होत असते. इतकेच नाही तर प्रत्येक व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण भाषेतूनच होते असे म्हणावे लागेल. त्याचबरोबर भाषा हा सांस्कृतिक ठेवा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे भाषेच्या माध्यमातून संक्रमित होत असतो.

मातृभाषेबद्दल प्रत्येकाला अभिमान वाटत असतो जेव्हा लोक आपली मातृभाषा कुटुंबात समाजात, व्यवहारात बोलतात/ वापरतात तेव्हा ते एका विशिष्ट संस्कृतीचा भाग असल्याची जाणीव त्यांना प्रकर्षाने होत असते एका विशिष्ट संस्कृतीचा भाग असल्याचा अभिमान त्यांना वाटत असतो मात्र भाषेत बोलल्यामुळे इतर प्रदेश प्रांत आणि परदेशात गेल्यानंतर एकाच भाषेत बोलणाऱ्या दोन व्यक्ती आपसूक जवळ येतात. भाषेमुळे त्यांच्यात जिवाळा निर्माण होतो. त्या दोघांमध्ये सांस्कृतिक देवाणघेवाण होते. आणि त्यांच्यामधील सर्व बंधने बाजूला सारून एकोपा निर्माण होतो. जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा:-

माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात जीवन गतिमान झाले आहे मानवाची संपूर्ण जीवनशैली गतिमान झाली आहे. त्याचा परिणाम भाषेवरही झाला आहे. दैनंदिन जीवनात माणूस मोबाईल, लॅपटॉप, टॅब ही साधने मोठ्या प्रमाणात वापरू लागला आहे. त्याला इंटरनेटची आवश्यकता आहे. या सर्व भौतिक सुखांच्या साधनांमुळे मनुष्य आनंदी झाला आहे, हे सत्य नाकारता येत नाही. त्याचबरोबर तो आळशी आणि ऐतखाऊ होत चालला आहे. हे विसरता येत नाही. मराठी भाषेच्या बाबतीत बोलायचे झाले तर मराठी भाषिकांनी इंग्रजी शब्द जसेच्या तसे स्वीकारलेले आहेत. फक्त त्याला प्रत्यय लावण्याची कामगिरी मराठी भाषिकांनी केलेली आहे. उदाहरणार्थ माझ्या मोबाईल 'ला' हात लावून नकोस किंवा माझ्या लॅपटॉप 'ला' चार्जिंग लाव या दोन्ही वाक्यातील इंग्रजी शब्दांना 'ला' हा प्रत्यय लावलेला आहे. मोबाईल साठी भ्रमणध्वनी संच आणि लॅपटॉप साठी नोटबुक संगणक या संज्ञा मराठी भाषेत आहेत परंतु त्या मराठी भाषिकांनी आपल्या दैनंदिन जीवनामध्ये किती प्रमाणात वापरल्या आहेत. त्यामुळे मोठ्या खेदाने म्हणावेसे वाटते जर मराठी भाषा जिवंत ठेवायची असेल तर, मराठी भाषिकांनी आग्रहाने, डोळसपणे, जबाबदारीचे भान ठेवून, कटाक्षाने आपल्या बोलण्यात जास्तीत जास्त मराठी शब्दच वापरले पाहिजेत. असे केल्याने मराठी भाषेचे सौंदर्य वाढेल त्याचा वापर वाढून मराठी भाषा जिवंत राहण्यास, चैतन्यमय होण्यास मदत होईल.

जागतिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेने जगातील अर्थव्यवस्था, संस्कृती आणि भाषा यांना एकमेकांच्या खूप जवळ आणले आहे. परंतु ज्या गतीने विकसित राष्ट्रांनी महासत्ता होण्यासाठी अर्थव्यवस्था बळकटीकरणाचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अर्थकारणाला जितके महत्त्व दिले आणि जागतिकीकरण ही संकल्पना राबवली त्यावर लक्ष केंद्रित केले तितके लक्ष सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि भाषिक देवाणघेवाण या घटकांबद्दल गांभीर्याने पाहिले गेलेले नाही परिणामी जागतिकीकरण हा विषय प्रामुख्याने अर्थकारणाशी निगडित आहे. असाच खूप लोकांचा समज झाला आहे. या जागतिकीकरणाचे मराठी भाषेवर जे परिणाम झाले आहेत ते तपासून पाहणे गरजेचे आहे असे मला वाटते मराठी भाषेवर झालेले परिणाम सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही स्वरूपाचे आहेत.

जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवरील शब्द संग्रह :-

जागतिकीकरणामुळे इंग्रजी भाषेचा वापर फार मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे हे नाकारता येत नाही. त्यामुळे इतर भाषिकांनी इंग्रजी पुढे शरणागती पत्करून इंग्रजी शब्द जसेच्या तसे स्वीकारले आहेत मराठी भाषेवरही या इंग्रजी भाषेच्या अतिक्रमणाचा परिणाम झाला आहे त्याचप्रमाणे समाज माध्यमांचा सर्वसामान्यांकडून मोठ्या प्रमाणात वापर वाढला आहे त्यामुळे good morning ऐवजी GM आणि GOOD NIGHT ऐवजी G8 यासारख्या नवीन शब्दांचा जन्म झाला प्रसार माध्यमांवर हे शब्दांचे नवीन संक्षिप्त रूप उदयाला येऊन मोठ्या प्रमाणात त्याचा वापर सुरू झाला. त्यांना अर्थ प्राप्त झाले. अशा प्रकारे मराठी आणि इंग्रजी मिश्रणातून 'मिंग्लिश' ही नवी बोलीभाषा तयार झाली आहे आणि समाज माध्यम हाताळणारे ही 'मिंग्लिश' बोलीभाषा मोठ्या आनंदाने वापरत आहेत.

जागतिकीकरणामुळे मराठी भाषा तंत्रज्ञानाशी जोडली गेली आहे. समाज माध्यमांचे विविध फ्लॉट फेसबुक, व्हाट्सअप, ट्विटर, इंस्टाग्राम याद्वारे मराठी साहित्याचा प्रसार जागतिक स्तरावर झाला आहे. ही फार आनंदची बाब आहे. भारतातून परदेशात गेलेला एखादा मराठी भाषिक साता समुद्रापार बसून मराठी भाषेतील दैनिके वाचू शकतो चित्रपट पाहू शकतो. गाण्याचा आस्वाद घेऊ शकतो याचे श्रेय समाज माध्यमांना जाते हे नाकारता येत नाही. त्याचबरोबर परदेशी गेलेल्या मराठी भाषिकाला युनिकोड मुळे इंटरनेटवर आपल्या भावना प्रकट करण्यासाठी मराठी लेखन सुलभ झाले आहे त्यामुळे त्याच्या भावभावनांना वाट करून देण्याचे काम युनिकोड या लिपीने सुलभ केले आहे. विविध सॉफ्टवेअर आणि ॲप्सच्या मदतीने आवाजाद्वारे टायपिंग करणे मराठी भाषेत आज उपलब्ध झाले आहे. त्यामुळे वेळ, पैसा, श्रम यांची बचत होऊन काम गतिमान झाले आहे. त्याचबरोबर मराठी भाषिकांचे खाद्यपदार्थ उदाहरणार्थ शेंगापोळी, कडक भाकरी, शेंगा चटणी, पुरणपोळी, साता समुद्रापार पोहोचली आहे. मराठी भाषेतील उत्तम चित्रपट, नाटके परदेशात मोठ्या रसिकतेने पाहिले जातात हा जागतिकीकरणाचा परिणाम मराठी भाषा आणि भाषिकावर झालेला आहे.

एकंदरीत जागतिकीकरण हे मराठी भाषेसाठी एक उत्कृष्ट संधी आहे. मराठी भाषेचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी त्याला तंत्रज्ञानाची जोड दिली गेली पाहिजे. मराठी भाषेला आधुनिक बनविले पाहिजे. त्यासाठी मराठी भाषेला शालेय शिक्षणात अनिवार्य केले पाहिजे. शासकीय कार्यालयाच्या कामकाजात मराठी भाषेचा वापर सक्तीचा केला पाहिजे. त्याचबरोबर इंटरनेट द्वारे ब्लॉग लेखन विकिपीडिया यावरील लेखनास प्रोत्साहन देऊन आर्थिक सहकार्य केले पाहिजे. त्यामुळे लिहिणाऱ्यांची संख्या वाढून मोठ्या प्रमाणात माहितीचे जतन केले जाईल आणि त्याचा फायदा पुढील पिढीला निश्चितच होईल

समारोप :- भाषा हा संस्कृतीचा प्राण आहे आपली संस्कृती आपणास जिवंत ठेवायची असेल तर आपली भाषा समृद्ध करणे ही आपली (त्या भाषिकाची) जबाबदारी आहे. भाषेतील संवाद विचार थांबला तर त्या भाषेतील लोककला, लोकगीत आणि मौखिक परंपरा नष्ट होतील पर्यायाने आपल्या संस्कृतीचा विनाश होईल हे सांगण्यासाठी कोणा भविष्यकाराची गरज नाही. आपण भाषेकडे केवळ कामकाजाचे साधन म्हणून न पाहता जीवन दर्शनाचा आलेख आणि संस्कृती वहनाचे साधन म्हणून गांभीर्याने पाहिले पाहिजे कारण आपली भाषा टिकली तरच आपली संस्कृती टिकणार आहे आणि आपली संस्कृती टिकली तरच आपण सुसंस्कारित होणार आहोत याचे भान आपण सर्वांनी ठेवायला हवे.

निष्कर्ष :-

- १) भाषेमुळे सांस्कृतिक वारसा जतन होतो
  - २) भाषेमुळे सुसंवाद साधता येतो
  - ३) भाषेमुळे भावनिक विकास होतो
  - ४) भाषेमुळे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात
  - ५) मातृभाषेमुळे लोककला, लोकगीत आणि मौखिक परंपरा यांचे संवर्धन होते
  - ६) भाषेमुळे ज्ञानाची देवाण घेवाण सुलभ होते
  - ७) मराठी भाषा च्या विकासासाठी जागतिकीकरण ही एक सुवर्णसंधी आहे
- संदर्भ ग्रंथ
- १) भाषा आणि संस्कृती - ना. ग. कालेलकर
  - २) मराठी भाषा : उद्गम आणि विकास - कृ.पा. कुलकर्णी
  - ३) लोकसाहित्य : शब्द आणि संस्कृती - डॉ. रामचंद्र देखणे
  - ४) संस्कृती - इरावती कर्वे
  - ५) भाषा : इतिहास आणि भूगोल - भालचंद्र नेमाडे

साहित्याची सामाजिकता

कु. उज्वला बाळु शिंदे,

संशोधक विद्यार्थी, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

मो.नं. ९२७३९२६२९२, Email-ujwalashinde1496@gmail.com

प्रस्तावना :

साहित्य आणि समाज याचे नाते अत्यंत जिह्वाव्याचे आहे. साहित्यिक हा समाजाचेच अपत्य असतो. साहित्यिकाची सर्व जडणघडण ही समाजामध्येच होत असते. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पालन, पोषण समाजातील विविध विचारधारांनी केलेली असते. साहित्याची निर्मिती करत असताना याचा नकळतपणे परिणाम होत असतो. समाजातील घटना, घडामोडी यांचा देखील साहित्याच्या निर्मितीमध्ये खूप मोठा वाटा असतो. एकंदर साहित्यिक, साहित्य आणि समाज यांचे नाते अत्यंत घनिष्ठ स्वरूपाचे आहे. त्याचबरोबर समाजाला दिशा देण्याचे, मार्गदर्शन करण्याचे देखील कार्य अनेक साहित्यिकांनी त्यांच्या साहित्यकृतींनी केलेले आढळून येते. साहित्य ही व्यक्तिगत निर्मिती असली तरी तिच्याकडे एक सामाजिक घटना म्हणून सुद्धा पाहिले पाहिजे. समाजातील परिवर्तनानुसार, बदलानुसार साहित्यामध्ये बदल घडत आलेले आहेत.

उद्दिष्टे:

1. साहित्य आणि समाज यांच्या अनुबंधाचा शोध घेणे.
2. साहित्यिकांला घडविण्यात समाजाची भूमिका स्पष्ट करणे.
3. समाजाच्या जडणघडणीतील साहित्याचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

स्पष्टीकरण :

साहित्य आणि समाज याचे या नात्याचे एकजन्सी पण स्पष्ट करताना कीर्ती केशर पुढील प्रमाणे मत प्रदर्शित करतात,
"समाज हा साहित्याचा आधार असतो"^१ त्यानुसार साहित्याची निर्मिती होत असते.

कारण समाजाच्या परिस्थितीचे, भाव-भावनांचे, घटना प्रसंगांचे प्रतिबिंब साहित्यात पडत असते.

समाजात धार्मिक भावना रुजल्या तर साहित्यही त्या भावनेपासून अस्पर्शित राहत नाही. सामाजिक संवेदनांचे मर्म टिपण्याची अद्भुत शक्ती साहित्यात आहे. "साहित्य आणि समाज हे एकमेकांवर अवलंबून आहेत. समाज त्याचे शरीर असेल तर साहित्य त्याचा आत्मा आहे. प्रसिद्ध हिंदी भाषिक साहित्यिक प्रेमचंद साहित्याला समाजजीवनाची समीक्षा मानतात. या दृष्टीने साहित्य समाजजीवनातील,वास्तवातील विषमतेचे सत्य प्रकट करून, कधी सत्य शिवम सुंदरम्, तर कधी काळानुसार मानवी नैतिकतेचा गौरव करते."^२

साहित्याचे समाजातील स्थान त्याचे महत्त्व आणि समाजाचे आकलन करण्यासाठी साहित्याची उपयुक्तता अधोरेखित करताना भालचंद्र नेमाडे असे म्हणतात की, "समाजाचे आर्थिक, नैतिक व राजकीय जीवन समजून घेण्याचे साहित्या इतके विश्वासाहर् साधन दुसरे नाही. कुटुंब, गाव, शहर, जातिजमाती इत्यादी सर्व प्रकारच्या सामाजिक संस्था आणि आर्थिक, राजकीय, नैतिक इत्यादी सर्व प्रकारचे सामाजिक व्यवहार व प्रक्रिया साहित्यात कमी जास्त प्रमाणात उमटलेल्या असतात."^३

साहित्यातील प्रत्येक घटक हा सामाजिक व्यवहाराशी आणि व्यवस्थित जोडलेला असतो. सामान्य वाटणारे कलाव्यवहार सुद्धा सामाजिक संदर्भ घेऊनच जन्माला येत असतात. त्यामुळे साहित्यातील तंत्रे, रूप, भाषा, शैली, मूल्ये, विचार या सर्वांना सामाजिक संदर्भ असतात. साहित्यिकाला साहित्यकृतीसाठी मिळालेले आशयद्रव्य हे सुद्धा समाजातूनच मिळालेली असते. साहित्यिकांनी पाहिलेल्या, ऐकलेल्या, अनुभवलेल्या निरीक्षण केलेल्या वाचलेल्या अशा कितीतरी वर्तमानकाळी आणि भूतकालीन घटना प्रसंगांचे संस्कार त्याच्या मनावर पडलेले असतात.

वसंत पळशीकर लिहितात, "कल्पना आणि संकल्पना त्यांचे अनेकविध त्यांचे अगणित नवनवीन शैलीविष्कार आणि समाजाची धारणा यांचा अन्योन्य संबंध आहे. तो अतिप्राचीन काळापासून तेवढाच पायाभूत व घनिष्ठ आहे. साहित्य, कला आणि तत्त्वे विचार यांच्या अभावी मानवी व्यक्तित्त व मानवी समाज यांची धारणा होऊ शकली नसती."^४

सर्वश्रेष्ठ साहित्य कृती ही वाचकांचे केवळ मनोरंजन करत नाही. त्यांच्या वासनाविकारांचे भरण पोषण करत नाही. केवळ आनंद देत नाही अशा प्रकारची साहित्यही समाजामध्ये असते. समाज विकासाला कधी ते उपयोगी असते कधी ते ही नुकसानकारक ही ठरत असते. सर्वश्रेष्ठ साहित्यकृतीही वाचकाला अंतर्मुख करते. विवेकशील बनवते. समाज समजून घेण्यासाठी त्याच्या बुद्धीचे आकलन वाढवते. अधिक चिंतनशील होऊन स्वतःचे आत्मपरीक्षण करायलाही लावते. जीवनाचा समाजाचा तसेच माणूस समजून घेण्याचा एक मार्ग साहित्य कृतीमुळे सापडत असतो. जीवनाचा अर्थ सखोलपणे समजून घेण्यासाठी

साहित्यकृती मदत करत असते. त्याचबरोबर वाचकाला साहित्यकृती ही अधिक क्षमाशील, सहृदयी, संवेदनशील बनवत असते. हे सगळे लक्षात घेता साहित्य आणि समाज खऱ्या अर्थाने उन्नत होण्यासाठी साहित्य अशा प्रकारे सहाय्यभूत ठरत असते. मॅथ्यू अर्नाल्ड साहित्याची व्याख्या करताना लिहितात "साहित्य म्हणजे जीवन भाष्य. त्यात तो साहित्य आणि वास्तव जीवन यातील साहचर्य गृहीत धरताना दिसते." समाजामध्ये निर्माण होणाऱ्या सामाजिक, राजकीय, धार्मिक आणि आर्थिक चळवळींचा देखील साहित्यावर परिणाम होत असतो किंवा अनेक सामाजिक आणि राजकीय चळवळींना वैचारिक खाद्य पुरवण्याचे काम जगातील अनेक साहित्यिकांनी केलेले आहे. त्यामुळे साहित्य आणि सामाजिक बदल हे नाते अधिक घट्ट होताना दिसते आहे. अशाप्रकारे साहित्य आणि समाज एकमेकांचे बोट धरून वाटचाल करत असतात. या वाटचालीमध्ये साहित्य समाजाचे भरण पोषण करते तर समाज देखील साहित्यनिर्मिती प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे मोठ्या प्रमाणात सहाय्य करत असतो. म्हणूनच साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे असे म्हटले जाते. अजूनही समाजाचा समाजातील वाचकांचा साहित्यिकांच्या प्रामाणिक बुद्धीवरती विश्वास आहे. ह्या विश्वासाला सार्थ ठरवत अनेक साहित्यिक साहित्यकृती निर्माण करत असताना आपली सामाजिक भूमिका प्रामाणिकपणे मांडताना दिसतात. समाजाशी बांधिलकी जपताना दिसतात.

समारोप :

संवेदनशील साहित्यिक समाजातील विविध प्रकारांच्या प्रश्नांनी, समस्यांनी बेचैन होतो. त्या बेचनेतून मनाच्या, अस्वस्थतेतून साहित्य कलाकृतीची निर्मिती होत जाते. त्या सामाजिक प्रश्नाविषयी चिंतन तो आपल्या साहित्यकृतीतून मांडत असतो. त्या प्रश्नांचे, त्या समस्यांचे गांभीर्य सूचकपणे साहित्यातून मांडले जाते. त्या प्रश्नांची गांभीर्य तो लालीत्यपूर्णरितने वाचकांच्या, समाजाच्या नजरेस आणून देत असतो. समाजामध्ये त्या अनुषंगाने तो जागरूकता, सजगता निर्माण करण्याचे कार्य करत असतो. म्हणूनच साहित्य आणि समाज हे एकमेकांना घडवत वाटचाल करत असताना दिसतात.

निष्कर्ष :

1. साहित्य आणि समाज यांचे नाते फार सनातन आहे.
2. साहित्य आणि समाज परस्परांवरती प्रभाव आणि परिणाम करत असतात.
3. साहित्य आणि समाज हे एकमेकांना प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष घडवत असतात.

संदर्भ :

1. केसर कीर्ती, स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कथेचा सामाजिक अभ्यास, पृ.क्र., १२
2. तैत्रव. पृ.क्र., २३
3. कोत्तापल्ले नागनाथ, (संपा), साहित्य आणि समाज, (गो.मा. पवार गौरव ग्रंथ), प्रतिमा प्रकाशन, पुणे प्र.आ.२००७, पृ.३८.
4. तैत्रव. पृ.क्र., ५५
5. कुळकर्णी अ.वा., साहित्य विचार, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. व्दि. आ. १९९७, पृ. क्र. २४.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका

प्रा. डॉ. सुवर्णा ज्ञानेश्वर हजारे

सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, उमा महाविद्यालय, पंढरपूर, जि. सोलापूर
ईमेल – suvarnadange1984@gmail.com संपर्क क्रमांक : ९८२२९५८७४७

सारांश (Abstract)

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या पार्श्वभूमीवर यशवंतराव चव्हाण यांच्या भूमिकेचे चिकित्सक व संदर्भाधारित विश्लेषण या अभ्यासात करण्यात आले आहे. प्रारंभीची महाराष्ट्रवादी भूमिका आणि नंतर केंद्र सरकार, पक्षनिष्ठा व राष्ट्रनिष्ठेच्या प्रभावामुळे झालेला भूमिकाबदल येथे स्पष्ट करण्यात आला आहे. मुंबई, द्विभाषिक राज्य, सीमावर्ती प्रश्न व जनआंदोलन यांसंदर्भातील त्यांची वक्तव्ये व निर्णय यांतील अंतर्गत द्वंद्व अधोरेखित करण्यात आले आहे. भावनिक लोकआंदोलन आणि व्यवहार्य राष्ट्रीय राजकारण यांतील ताण त्यांच्या नेतृत्वातून प्रकर्षाने दिसून येतो. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ समजून घेण्यासाठी यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका ऐतिहासिक व राजकीयदृष्ट्या महत्त्वाची ठरते.

बीज शब्द (Key Words)

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, यशवंतराव चव्हाण, राष्ट्रनिष्ठा, पक्षनिष्ठा, द्विभाषिक मुंबई राज्य, जनआंदोलन, हुतात्मे

प्रस्तावना

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ ही स्वातंत्र्योत्तर भारतातील एक अत्यंत व्यापक, लोकशाहीवादी व जनतेच्या आकांक्षांचे प्रतिनिधित्व करणारी ऐतिहासिक चळवळ होती. या चळवळीने भाषिक अस्मिता, प्रादेशिक स्वायत्तता आणि लोकशाही हक्क यांना केंद्रस्थानी ठेवले. या आंदोलनात अनेक राजकीय नेत्यांनी भूमिका बजावली; मात्र यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका विशेषतः महत्त्वाची आणि वादग्रस्त ठरते.

स्वातंत्र्यलढ्यातून घडलेले, राष्ट्रनिष्ठ आणि घटनात्मक मार्गावर विश्वास ठेवणारे नेते म्हणून त्यांची ओळख असली, तरी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या संदर्भात त्यांच्या भूमिकेत वेळोवेळी बदल, द्वंद्व आणि विरोधाभास आढळतो. त्यामुळे प्रस्तुत अभ्यासात यशवंतराव चव्हाण यांच्या भूमिकेचे चिकित्सक, संदर्भाधारित आणि वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करण्यात येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या संदर्भात यशवंतराव चव्हाण यांची राजकीय भूमिका अभ्यासणे.
२. यशवंतराव चव्हाण यांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.
३. केंद्र सरकार, पक्षनिष्ठा व राष्ट्रनिष्ठेचा त्यांच्या निर्णयांवर झालेला प्रभाव स्पष्ट करणे.
४. त्यांच्या वक्तव्यांतील व कृतीतील अंतर्गत द्वंद्व चिकित्सक दृष्टीने तपासणे.
५. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ व यशवंतराव चव्हाण यांच्या भूमिकेतील संबंधाचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करणे.

संशोधन पद्धती

१. ऐतिहासिक संशोधन पद्धती
२. विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती

विषय विवेचन

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका प्रारंभी महाराष्ट्रवादी असली, तरी पुढे राष्ट्रनिष्ठा व पक्षनिष्ठेच्या प्रभावाखाली बदलत गेली. मुंबई, द्विभाषिक राज्य आणि सीमावर्ती प्रश्नांवरील त्यांच्या भूमिकांतून भावनिक जनआंदोलन व व्यवहार्य राजकारण यांतील ताण स्पष्ट होतो. त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ समजून घेण्यासाठी त्यांची भूमिका चिकित्सक व समतोल दृष्टीने अभ्यासणे आवश्यक ठरते. ती पुढीलप्रमाणे....

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका

यशवंतराव चव्हाण यांची संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील भूमिका ही सरळरेषीय किंवा एकांगी न राहता, काळाच्या संदर्भात विकसित होत गेलेली दिसते. चळवळीच्या प्रारंभी त्यांनी स्पष्टपणे महाराष्ट्रवादी भूमिका स्वीकारली होती. मुंबईसारख्या आर्थिक, सांस्कृतिक व भौगोलिकदृष्ट्या महाराष्ट्राशी अविभाज्य असलेल्या शहरावर महाराष्ट्राचा हक्क आहे, ही भूमिका त्यांनी ठामपणे मांडली. गुजराती नेत्यांना उद्देशून केलेले त्यांचे प्रसिद्ध विधान— “तुम्हाला इतिहास बदलता आला तरी भूगोल बदलता येणार नाही” (पाटील, ३५) हे केवळ भावनिक उद्गार नसून, संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीमागील भौगोलिक वास्तवाचे सखोल भान दर्शवते. या विधानातून चव्हाण यांनी मुंबईचा प्रश्न हा केवळ ऐतिहासिक परंपरेचा नसून नैसर्गिक, भौगोलिक व प्रादेशिक सलगतेशी निगडित असल्याचे अधोरेखित केले आहे.

या भूमिकेमुळे यशवंतराव चव्हाण हे केवळ प्रादेशिक अस्मितेचे प्रतिनिधी न राहता, तर्काधिष्ठित आणि वस्तुनिष्ठ राजकारणाचे प्रवर्तक म्हणून पुढे येतात. त्यांची भूमिका भावनिक घोषणापेक्षा वास्तववादी आणि राष्ट्राच्या व्यापक राजकीय चौकटीत बसणारी होती. म्हणूनच संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत त्यांनी मांडलेली मुंबईविषयक भूमिका ही केवळ प्रांतिक आग्रह नसून, संघराज्यीय रचनेतील न्याय्य प्रादेशिक हक्कांची मागणी ठरते. या संदर्भात पाहता, यशवंतराव चव्हाण यांचे नेतृत्व हे चळवळीच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात महाराष्ट्रवादी असले तरी ते संकुचित नसून, राष्ट्रीय एकात्मता आणि लोकशाही मूल्यांशी सुसंगत असे होते, हे स्पष्ट होते.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या उत्तरार्धात यशवंतराव चव्हाण यांच्या भूमिकेत लक्षणीय बदल झाल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. या टप्प्यात त्यांच्या निर्णयप्रक्रियेवर केंद्र सरकारचे नेतृत्व, काँग्रेस पक्षातील शिस्त, तसेच राष्ट्रीय एकात्मतेचे व्यापक राजकारण यांचा प्रभाव वाढत गेला. स्वातंत्र्यानंतरच्या सुरुवातीच्या काळात देशासमोर उभ्या असलेल्या भाषावार प्रांतरचना, प्रांतिक अस्मिता आणि राष्ट्रीय ऐक्य यांतील तणावपूर्ण संबंधांच्या पार्श्वभूमीवर चव्हाण यांना केवळ महाराष्ट्रवादी नेते म्हणून नव्हे, तर राष्ट्रीय राजकारणातील जबाबदार घटक म्हणून भूमिका घ्यावी लागली.

याच संदर्भात वसंत व्याख्यान मालिकेत त्यांनी केलेले विधान— “संयुक्त महाराष्ट्र की नेहरू असा प्रश्न उभा राहिला, तर आपण नेहरूंच्या बाजूने उभे राहू” (साने, ७१) हे अत्यंत निर्णायक आणि वादग्रस्त ठरले. या विधानातून त्यांची निष्ठा संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनापेक्षा जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखालील केंद्र सरकारकडे अधिक झुकलेली असल्याचे सूचित होते. त्यामुळे महाराष्ट्रवादी जनतेमध्ये आणि आंदोलनकर्त्यांमध्ये तीव्र असंतोष निर्माण झाला. अनेक कार्यकर्त्यांनी या भूमिकेकडे महाराष्ट्राच्या अस्मितेपासून दूर जाणारी आणि केंद्रसत्तेला प्राधान्य देणारी भूमिका म्हणून पाहिले.

या विधानामुळे यशवंतराव चव्हाण यांच्या राजकीय व्यक्तिमत्त्वातील द्वंद्व स्पष्टपणे समोर येते. एकीकडे ते महाराष्ट्राच्या हिताचा विचार करणारे नेते होते, तर दुसरीकडे ते काँग्रेसचे निष्ठावान कार्यकर्ते आणि राष्ट्रीय राजकारणातील महत्त्वाचे नेतृत्व होते. या दुहेरी भूमिकेमुळे त्यांची संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील भूमिका संमिश्र आणि वादग्रस्त ठरते. म्हणूनच अभ्यासकांच्या मते, चव्हाण यांची ही भूमिका केवळ वैयक्तिक मतपरिवर्तन नसून, ती तत्कालीन भारतीय संघराज्यीय राजकारणातील केंद्र-राज्य संबंधांच्या ताणतणावांचे प्रतिबिंब आहे. या दृष्टीने पाहता, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील त्यांची भूमिका ही भावनिक आंदोलन आणि व्यवहार्य राष्ट्रीय राजकारण यांमधील संघर्षाचे प्रतिनिधित्व करते, असे म्हणणे अधिक समर्पक ठरते.

सीमावर्ती प्रश्नांच्या संदर्भात, विशेषतः डांग प्रश्नावर, यशवंतराव चव्हाण यांनी स्वीकारलेली भूमिका ही त्यांच्या संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील भूमिकेतील आणखी एक वादग्रस्त पैलू म्हणून समोर येते. डांग हा भौगोलिक, सांस्कृतिक आणि आदिवासी जीवनपद्धतीच्या दृष्टीने महाराष्ट्राशी जवळीक साधणारा प्रदेश असतानाही, तो गुजरात राज्यात समाविष्ट करण्याच्या केंद्र सरकारच्या निर्णयाला त्यांनी उघड विरोध न करता ‘मूक संमती’ दिली, असे अनेक अभ्यासक नमूद करतात. या भूमिकेमागे राष्ट्रीय एकात्मतेचे भान, केंद्र सरकारशी संघर्ष टाळण्याची प्रवृत्ती आणि पक्षनिष्ठेची शिस्त ही कारणे असावीत, असे अनुमान करता येते. तथापि, महाराष्ट्राच्या प्रादेशिक हितांच्या दृष्टीने पाहता ही भूमिका मर्यादित व संकोचपूर्ण ठरते. त्यामुळे यशवंतराव चव्हाण यांच्या राष्ट्रनिष्ठेचा एक व्यवहार्य, पण प्रादेशिक आकांक्षांशी विसंगत असा पैलू येथे स्पष्टपणे दिसून येतो.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील भावनिक एकात्मतेच्या प्रश्नावरही यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका तितकीच सावध आणि व्यवहार्य होती. ‘बेळगाव, कारवार, धारवाडसह संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे’ या लोकप्रिय घोषणेमधील ‘च’ या शब्दाच्या आग्रहाबाबत यशवंतराव चव्हाण यांनी प्रश्न उपस्थित केला होता. या प्रश्नातून त्यांच्या राजकीय भूमिकेतील व्यवहार्य दृष्टिकोन आणि भावनिक मुद्द्यांबाबतची सावधगिरी स्पष्टपणे दिसून येते. त्यांच्या मते, भावनिक घोषणांपेक्षा घटनात्मक वास्तव, प्रशासकीय सुलभता आणि राष्ट्रीय राजकारणाचे भान अधिक महत्त्वाचे होते. तथापि, ही भूमिका संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील भावनिक एकात्मतेच्या प्रवाहाशी विसंगत ठरली.

यावर संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे बुलंद नेते आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे यांनी अत्यंत मार्मिक आणि उपरोधिक प्रतिसवाल करत म्हटले— “तुमच्या आडनावातील ‘च’ काढा, मग काय उरणार?” (गायकवाड, १७०) या प्रत्युत्तरातून ‘च’ या शब्दामागील केवळ भाषिक नव्हे, तर राजकीय, भौगोलिक आणि भावनिक आशय प्रभावीपणे अधोरेखित झाला. ‘च’ हा शब्द सीमावर्ती प्रदेशांबाबतच्या महाराष्ट्रवादी आग्रहाचे, सांस्कृतिक सलगतेचे आणि जनतेच्या भावनिक एकात्मतेचे प्रतीक बनतो.

या घटनेमुळे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत भावनिक एकात्मतेला असलेले महत्त्व अधिक ठळकपणे समोर आले; त्याचबरोबर यशवंतराव चव्हाण यांच्या भूमिकेतील अंतर्गत विरोधाभासही प्रकर्षाने उघड झाला. या सर्व घटनांवरून असे दिसून येते की यशवंतराव चव्हाण हे भावनिक आंदोलनापेक्षा व्यवहार्य राजकारणाला अधिक प्राधान्य देणारे नेते होते. मात्र याच व्यवहार्यतेमुळे सीमावर्ती प्रश्नांबाबतची ठाम भूमिका, भावनिक जनएकात्मता आणि प्रादेशिक अस्मितेचा आग्रह या बाबतीत त्यांची भूमिका अपुरी व काही अंशी संदिग्ध ठरली.

म्हणूनच त्यांच्या नेतृत्वाचे मूल्यमापन करताना ते एकाच वेळी राष्ट्रनिष्ठ, जबाबदार आणि दूरदृष्टी असलेले राजकारणी असले, तरी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील महाराष्ट्रवादी जनअपेक्षांशी ते पूर्णतः सुसंगत राहू शकले नाहीत, असा समतोल आणि चिकित्सक निष्कर्ष काढावा लागतो.

मुंबईच्या प्रश्नावर यशवंतराव चव्हाण यांनी विधानसभेत मांडलेली भूमिका अत्यंत ठाम आणि महाराष्ट्रवादी स्वरूपाची होती. त्यांच्या मते, सामाजिक अथवा राजकीय प्रश्नांचे निराकरण हे असंतोषजन्य चळवळी उभारून न करता, घटनात्मक चौकटीत आणि संवादाच्या मार्गानेच झाले पाहिजे. त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावरही त्यांनी भावनिक उद्रेकापेक्षा विवेकी, संयमित आणि व्यवहार्य दृष्टिकोन स्वीकारण्यावर भर दिला.

याच भूमिकेतून सभागृहात सावधगिरीचा इशारा देताना त्यांनी स्पष्टपणे नमूद केले— “मुंबई कोणाची हा प्रश्न भौगोलिक प्रश्नावर सोडवावा लागेल. कारण इतिहास काही गोष्टी दडवून ठेवू शकतो, पण भूगोल काही दडवू शकत नाही. म्हणून महाराष्ट्रात मुंबई घातली नाही, तर महाराष्ट्राचे अकल्याण होईल” (देशमुख, १०६). या विधानातून त्यांनी मुंबई ही केवळ आर्थिक राजधानी नसून, महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक रचनेचा अविभाज्य भाग असल्याचे ठामपणे अधोरेखित केले. त्यामुळे त्यांची भूमिका तात्त्विक, विचारसुसंगत आणि

तर्काधिष्ठित वाटते. तथापि, अनेक अभ्यासकांच्या मते प्रत्यक्ष कृतीच्या पातळीवर ही भूमिका अपेक्षेइतकी प्रभावीपणे राबवली गेली नाही. विधानांतील ठामपणा आणि राजकीय कृतीतील संकोच यांतील दरी ही त्यांच्या नेतृत्वाची एक महत्त्वाची मर्यादा म्हणून येथे प्रकर्षाने जाणवते. याच पार्श्वभूमीवर फ्लोरा फाउंटन येथे झालेल्या गोळीबारानंतर निर्माण झालेला जनआक्रोश हा संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील निर्णायक वळण ठरतो.

फ्लोरा फाउंटन गोळीबारानंतरच्या प्रारंभीच्या नोंदींमध्ये १०५ हुतात्म्यां नमूद करण्यात आले असले, तरी पुढील काळात ही संख्या वाढून १०७ झाली, असे नंतरच्या संशोधनातून स्पष्ट होते. १०७ हुतात्म्यांच्या बलिदानानंतर महाराष्ट्रभर उसळलेला संताप, चव्हाण यांच्याविरोधातील तीव्र निषेध, तसेच सार्वजनिक कार्यक्रम टाळण्याची त्यांच्यावर आलेली वेळ—हे सर्व त्यांच्या भूमिकेतील जनतेपासून झालेल्या दुराव्याचे स्पष्ट द्योतक ठरते. या टप्प्यावर ते महाराष्ट्रवादी भावनांचे प्रतिनिधी न राहता, केंद्राभिमुख आणि पक्षनिष्ठ नेते म्हणून अधिक ओळखले जाऊ लागले. तथापि, १९५७ च्या निवडणुकांनंतर त्यांनी काँग्रेसच्या केंद्रीय नेतृत्वाला दिलेला इशारा—“संयुक्त महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली नाही, तर महाराष्ट्रात काँग्रेस पक्ष नामशेष होईल”—हा अत्यंत निर्णायक ठरला. या विधानातून त्यांच्या राजकीय दूरदृष्टीचे स्पष्ट दर्शन घडते. महाराष्ट्रातील जनमताची तीव्रता आणि चळवळीची अपरिहार्यता त्यांनी या इशाराच्यातून प्रभावीपणे अधोरेखित केली. त्यामुळेच संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीच्या निर्णयप्रक्रियेला गती मिळाल्याचे अनेक अभ्यासक मानतात.

या संपूर्ण प्रक्रियेबाबत स्वतःची राष्ट्रनिष्ठ भूमिका स्पष्ट करताना यशवंतराव चव्हाण म्हणतात—“द्विभाषिकाचा हा निर्णय राष्ट्राने दिलेला निर्णय आहे... आमच्यासारख्या छोट्या माणसांच्या निर्णयापेक्षा राष्ट्राच्या निर्णयाला जास्त महत्त्व आहे... आपल्या लोकशाही सरकारने सर्व बाबींचा विचार करून घेतलेला निर्णय सर्वांनी मानला पाहिजे” (Bombay Legislative assembly debates, 477-482). हे विधान त्यांच्या राष्ट्रनिष्ठेचे स्पष्ट द्योतक ठरते; मात्र त्याच वेळी संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यातील त्यांच्या भूमिकेतील अंतर्गत द्वंद्वही अधोरेखित करते. त्यामुळेच यशवंतराव चव्हाण यांचे नेतृत्व हे महाराष्ट्रवादी अपेक्षा आणि राष्ट्रकेंद्री राजकारण यांतील ताण समजून घेण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या काळातील यशवंतराव चव्हाण यांची विविध वक्तव्ये व बदलत्या भूमिका अभ्यासल्यास त्यांची भूमिका संदिग्ध असल्याचे स्पष्ट होते. यामुळेच महाराष्ट्रीय समाजात त्यांच्या कार्याविषयी संमिश्र प्रतिक्रिया आढळतात. २४ मार्च २०११ रोजी शिवाजी विद्यापीठात झालेल्या गोलमेज परिषदेत डॉ. एन. डी. पाटील यांनी उपस्थित केलेले प्रश्न या संदर्भात अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात. त्यांनी अप्रत्यक्षपणे यशवंतराव चव्हाण यांच्या भूमिकेवर कठोर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आहे. या बीजभाषणात ते म्हणतात- “... तरीही आपण संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती या मंडळींनीच केली आहे असे म्हणणार आहोत का? १०६ हुतात्म्यांनी केलेले अभूतपूर्व बलिदान दुर्लक्षित करून तो मंगल कलश यशवंतराव चव्हाण आणि पंडित नेहरूंनी आणला असे इतिहासात नमूद करणार? मला वाटते की, ते इतिहासाचे विकृतीकरण होईल”. (पवार, ३७) या विधानातून केवळ एखाद्या व्यक्तीच्या भूमिकेवर टीका केली जात नाही; तर इतिहासलेखनातील सत्ताकेंद्रित दृष्टिकोनावर गंभीर आणि मूलभूत प्रश्न उपस्थित केला जातो. संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती ही सत्ताधाऱ्यांची कृपा अथवा राजकीय देणगी नसून, ती व्यापक जनआंदोलन, असंख्य हुतात्म्यांचे बलिदान आणि लोकशक्तीच्या तीव्र दबावातून साकार झालेली ऐतिहासिक प्रक्रिया आहे, हे या मांडणीतून स्पष्टपणे अधोरेखित होते. त्यामुळे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे श्रेय केवळ सत्ताधारी नेतृत्वाला देणे हे इतिहासाच्या वस्तुनिष्ठ आणि समतोल मांडणीला बाधक ठरते.

एकूणच पाहता, यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत बहुआयामी, प्रभावी आणि परिणामकारक असली, तरी ती अंतर्विरोधानांनी परिपूर्ण होती. काही टप्प्यांवर त्यांनी निर्णायक हस्तक्षेप करून राजकीय प्रक्रियेला दिशा दिली; तर काही निर्णायक क्षणी राष्ट्रनिष्ठेच्या नावाखाली महाराष्ट्रवादी अपेक्षांपासून त्यांनी जाणीवपूर्वक अंतर राखले. म्हणूनच त्यांचे नेतृत्व हे न संपूर्ण नायकत्वाच्या चौकटीत बसते, न संपूर्ण विरोधाच्या. भारतीय संघराज्यीय राजकारणातील केंद्र-राज्य ताणतणावांचे वास्तववादी आणि जिवंत प्रतीक म्हणून समजून घेणे अधिक समर्पक ठरते.

निष्कर्ष

१. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका ही प्रारंभी महाराष्ट्रवादी असून पुढे राष्ट्रनिष्ठ व पक्षनिष्ठ विचारांनी प्रभावित झालेली दिसून येते.
२. त्यांच्या वक्तव्यांमध्ये व निर्णयांमध्ये सातत्याऐवजी अंतर्गत द्वंद्व प्रकर्षाने जाणवते.
३. द्विभाषिक मुंबई राज्य व सीमावर्ती प्रश्नांवरील भूमिका ही त्यांच्या कार्यातील सर्वाधिक वादग्रस्त बाब ठरते.
४. जनआंदोलनाच्या भावनिक प्रवाहापेक्षा घटनात्मक व व्यवहार्य मार्गांना त्यांनी अधिक प्राधान्य दिले.
५. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका ही भारतीय लोकशाहीतील नेतृत्व, पक्षनिष्ठा आणि जनआंदोलन यांतील ताण समजून घेण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. पाटील, रा. तु., यशवंतराव चव्हाण : एक कर्तबगार पण वादग्रस्त मुत्सद्दी. १९८६.
२. साने, रविकिरण. लढा संयुक्त महाराष्ट्राचा. डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००९-१०.
३. गायकवाड, आर. डी. (संपा.), असा घडला महाराष्ट्र भाग २. २०१८.
४. देशमुख, शिवाजीराव. यशवंतराव चव्हाण : समीक्षा लेखन व भाषणे. २००९.
५. Bombay Legislative Assembly Debates. Vol. 32, Part II, October 1956.
६. पवार, जयसिंगराव. विभूते, भालबा (संपा.). इतिहासाची मांडणी व पुनर्मांडणी. २०११.

मानवीय संवेदना की वाहक हिंदी : साहित्यिक परिप्रेक्ष्य में एक अध्ययन

डॉ तबस्सुम खान, हिन्दी विभागाध्यक्ष (हिन्दी विभाग), श्री सत्य साई विश्वविद्यालय

सीहोर (म.प्र.), tabbasumkhan23@gmail.com**सार (Abstract)**

हिंदी भाषा और साहित्य भारतीय समाज की मानवीय संवेदनाओं के सशक्त संवाहक रहे हैं। भक्ति काल से लेकर समकालीन साहित्य तक हिंदी ने करुणा, प्रेम, पीड़ा, संघर्ष, आशा तथा सामाजिक चेतना को विविध रूपों में अभिव्यक्त किया है। यह शोध-पत्र हिंदी साहित्य को मानवीय संवेदना की वाहक भाषा के रूप में स्थापित करता है तथा विभिन्न साहित्यिक युगों के संदर्भ में संवेदनात्मक अभिव्यक्ति का विश्लेषण करता है। अध्ययन से यह स्पष्ट होता है कि हिंदी साहित्य केवल भावात्मक सौंदर्य तक सीमित न रहकर सामाजिक न्याय, नैतिक मूल्यों और मानवीय दृष्टिकोण को विकसित करने का सशक्त माध्यम रहा है।

"मानवीय संवेदना की वाहक हिंदी: साहित्यिक परिप्रेक्ष्य में एक अध्ययन" यह विषय हिन्दी साहित्य में मानवीय भावनाओं, पीड़ाओं और अनुभवों को दर्शाने वाले साहित्य पर केंद्रित एक शोध का शीर्षक है, जो प्रेमचंद, निराला, जैनेन्द्र और भीष्म साहनी जैसे लेखकों की रचनाओं के माध्यम से समाज के उपेक्षित वर्गों (स्त्री, दलित, वृद्ध, बालक) की स्थितियों, सामाजिक कुरीतियों और भूमंडलीकरण के प्रभावों को उजागर करता है, और साहित्य को समाज में बदलाव लाने वाले एक शक्तिशाली माध्यम के रूप में प्रस्तुत करता है।

कुंजी शब्द : हिंदी साहित्य, मानवीय संवेदना, सामाजिक चेतना, मानवीय मूल्य

1. प्रस्तावना

मानव जीवन संवेदनाओं पर आधारित है। साहित्य की सार्थकता तभी सिद्ध होती है जब वह मानव अनुभूतियों को सामाजिक संदर्भों के साथ अभिव्यक्त करे। हिंदी साहित्य ने आरंभ से ही जनसामान्य के सुख-दुख, संघर्ष और आकांक्षाओं को स्वर दिया है।² हिंदी की लोकधर्मी प्रकृति ने इसे मानवीय संवेदना का प्रभावी माध्यम बनाया है।

"संवेदना एक मनोवैज्ञानिक दर्म है अतः इसके स्वरूप तथा प्रकृति को समझने के लिए मनोवैज्ञानिकों के मत का उल्लेख समीचीन होगा। वस्तुतः मनोवैज्ञानिकों ने संवेदना को इन्द्रियानुभव ही गाना है, परन्तु साहित्य में इसका सरोकार इससे अलग स्तर पर होता है। सर्वप्रथम कुछ प्रसिद्ध मनोवैज्ञानिक की परिभाषाओं को समझ लेते हैं। मालती सारस्वत संवेदना को पारिभाषित करते हुए कहती हैं कि मानव शिशु जन्म के बाद अपने बाह्य जगत के वातावरण का ज्ञान धीरे-धीरे प्राप्त करता है। उसके वातावरण से परिचय प्राप्त करने का प्रथम आधार संवेदना है। संवेदना की अभिव्यक्तिनेन्द्रियों द्वारा होती है। मानविकी अध्ययन के अनुशासन मनोविज्ञान में संवेदना को ज्ञानेन्द्रियों के द्वारा प्रारूप में पारिभाषित किया जाता है। प्रसिद्ध शिक्षाशास्त्री भान्देसरी ने भी संवेदना को "ज्ञान का द्वार माना है। वेदना अर्थस्त करने के लिए अन्य परिभाषाएँ है

एस० माधूर - "संवेदना ज्ञानेन्द्रियों की प्रतिक्रिया है, जो उत्तेजित होने पर मस्तिष्क और नाडी मण्डल के केन्द्र में स्नायुविक धाराएं भेजती हैं। इस प्रकार मस्तिष्क प्रथम प्रत्युत्तर ही संवेदना है।

"A Sensation is an act of the sense organ which, stimulated

A Sensation is an act of the sense organ which, stimulated sends nerve currents to the sensory centers of the brain and the first response of the brain is a sensation"

ग्रुज उत्तेजना के प्रति जीव की प्रथम प्रतिक्रिया ही संवेदना है।

"Sensation refer the initial response of the organism to a stimulus"

जेम्स "संवेदना ज्ञान के मार्ग में पहली वस्तुएँ है

"Sensations are first things in the way of consciousness"

उपर्युक्त मनोवैज्ञानिकों की परिभाषाओं के आधार पर हम समझ सकते हैं कि संवेदना का सम्बन्ध हमारी ज्ञानेन्द्रियों से है।

इस प्रकार लेखक की सभी अनुभूतियों संवेदना के अन्तर्गत आ जाती हैं। संवेदना की स्पंदनशीलता अगर केवल इन्द्रियानुभव तक सीमित कर दे तो आप तथा अमूर्त भाव बोध तो छूट जायेगा। जबकि सरिहत्य तो सूक्ष्म तथा अमूर्त को भी बोधगम्य और प्रता करने की भूमिका में होता है। अपनी संवेदनात्मक स्पंदनशीलता के कारण ही सर्जक किसी भी वस्तु या घटना से प्रभावित होकर सर्जना करता है तथा पाठक भी अपनी संवेदनाभिक अनुभूतियों के कारण ही उससे तादात्म्य स्थापित कर पाता है। कह सकते हैं कि साहित्य की सारी की सारी सार्थकता उसके सम्प्रेषणीयता पर ही निर्भर करती है जो संवेदना की धरा पर घटित होता है। जब-जब साहित्य की सार्थकता और आवश्यकता तथा साहित्यकार की भूमिका जैसे गुड़ विषयों पर विचार किया गया है तो न... इस प्रकार लेखक की सभी अनुभूतियों संवेदना के अन्तर्गत आ जाती हैं। संवेदना की स्पंदनशीलता अगर केवल इन्द्रियानुभव तक सीमित कर दे तो आप तथा अमूर्त भाव बोध तो छूट जायेगा। जबकि सरिहत्य तो सूक्ष्म तथा अमूर्त को भी बोधगम्य और प्रता करने की भूमिका में होता है। अपनी संवेदनात्मक स्पंदनशीलता के कारण ही सर्जक किसी भी वस्तु या घटना से प्रभावित होकर सर्जना करता है तथा पाठक भी अपनी संवेदनाभिक अनुभूतियों के कारण ही उससे तादात्म्य स्थापित कर पाता है। कह सकते हैं कि साहित्य की सारी की सारी सार्थकता उसके सम्प्रेषणीयता पर ही निर्भर करती है जो संवेदना की धरा पर घटित होता है। जब-जब साहित्य की सार्थकता और आवश्यकता तथा साहित्यकार की भूमिका जैसे गुड़ विषयों पर विचार किया गया है तो न...

2. मानवीय संवेदना : सैद्धांतिक अवधारणा

संवेदना मनुष्य की वह अंतःप्रेरित क्षमता है जिसके माध्यम से वह दूसरों के अनुभवों से तादात्म्य स्थापित करता है। साहित्य में संवेदना केवल भावुकता नहीं, बल्कि सामाजिक चेतना से जुड़ी नैतिक अनुभूति है।³ हिंदी साहित्य में व्यक्तिगत अनुभव सामूहिक चेतना का रूप ग्रहण कर लेते हैं।

जीवन में बड़े बदलावों के मूल कारणों में साहित्य का योग है। यहाँ तक देखा जा सकता है कि विश्व में साहित्य की उल्लेखनीय भूमिका है। साहित्य के इतने प्रभावी होने का मूल कारण इसमें संचरित मानवीय चेतना है कि साहित्य की यात्रा मानवीय संवेदना की यात्रा है। प्रत्येक रचनाकार में एक सजग दृष्टि अपनी दृष्टि से देखता है, बल्कि कह सकते हैं कि न केवल देखता है अपितु उससे जुड़ता है, उद्दे निश्चित तौर पर यह जुड़ाव चेतना के स्तर पर ही सम्भव होता है। दूसरे शब्दों में कह सकते हैं कि लेखक गुण या भाव को ग्रहण करती है उसी से उसकी संवेदना निर्मित होती है और वही उसकी रचना का पाठक अपनी चेतना के साथ जुड़ता है और उसके संवेदनशील तत्वों से एकाकार करता है। इस प्रकार है, जो प्रथमतः लेखक की अनुभूति होती है और पुनः पाठक की। कोई भी कृति सभी पाठकों के समक्ष एकसमान नहीं होती या यह भी तो केवल लेखक ने अभिव्यक्त किया है। इसी स्पंदनशीलता और रुचि वैभिन्य के कारण हम देख सकते हैं, जो लेखक का उस कृति की सर्जना के समय लक्ष्य नहीं होता। फलस्वरूप कालजीवी संदर्भ कालजयी कृति के रूप में भी प्रतिष्ठित होती है। तभी तो यह स्वीकार किया जा स्वयं दूढ़ लेती है। कह सकते हैं कि किसी भी कृति के आधार तत्वों में संवेदना का विशिष्ट महत्व है क्योंकि उत्पत्ति और प्रभाव से सम्बन्धित है। उत्पत्ति और प्रभाव की इसी गुढ़ता के कारण आधुनिक समय में यह कहने का केवल अभिव्यक्ति नहीं सम्प्रेषण है। ऐसा इसलिए भी कि पाठक भी चेतना सम्पन्न प्राणी है।

इस प्रकार हम पाते हैं कि संवेदना मम से ममेतर के सम्बन्धों की कड़ी है। "संवेदना यह यन्त्र है कि जिसके सहतर सब-कुछ से सम्बन्ध जोड़ती है वह सम्बन्ध एक साथ ही एकता का भी है और भिन्नता भी क्योंकि व्यष्टि अपने से इतर जगत् को पहचानती है वहीं उससे अपने को अलग भी करती है। और जब हम मानवीय हैं तो जरूर उसकी व्यापकता का अध्ययन भी आवश्यक हो जाता है। एक मनुष्य के रूप में संवेदनशीलता के जीवित प्राणियों तथा जड़ परिस्थितियों के क्रिया या प्रतिक्रिया ही तक सीमित नहीं रह जाते हैं। इसी कारण से तमाम जैविक समताओं के बावजूद हम पाते हैं कि मनुष्य से इतर सभी जीव स्वयं को बनाने के लिए क्रियाशील है जबकि मनुष्य इसके साथ ही परिस्थितियों को भी अपने अनुकूल बनाने की कोशिश करता है। साहित्य अपने आप में इसी विस्तृत होते जहाँ तक साहित्य या किसी भी कला का है और संवेदना का स्तर नैतिकता से परे है।

3. हिंदी भाषा और संवेदना का सम्प्रेषण

हिंदी भाषा की सहजता, भावप्रवणता और सम्प्रेषणीयता उसे संवेदना की अभिव्यक्ति के लिए अत्यंत सक्षम बनाती है। लोकभाषाओं और बोलियों से समृद्ध हिंदी पाठक और लेखक के बीच भावनात्मक सेतु का कार्य करती है।⁴

4. भक्ति काल में मानवीय संवेदना

भक्ति काल में मानवीय संवेदना सामाजिक समता और मानव-प्रेम से जुड़ी दिखाई देती है। संत कवियों ने जाति-पांति, आडंबर और शोषण का विरोध करते हुए करुणा, दया और समानता को महत्व दिया।⁵ यह साहित्य शोषित वर्ग की पीड़ा का संवेदनात्मक दस्तावेज है।

5. रीति काल : भावात्मक संवेदना का सौंदर्य

रीति काल में साहित्य का केंद्र शृंगार और सौंदर्य रहा। यद्यपि सामाजिक यथार्थ सीमित है, फिर भी मानवीय मनोभावों—प्रेम, विरह और आकर्षण—की सूक्ष्म अभिव्यक्ति मिलती है।

6. आधुनिक काल : संवेदना और सामाजिक यथार्थ

आधुनिक काल में हिंदी साहित्य सामाजिक यथार्थ से सीधे जुड़ता है। स्वतंत्रता आंदोलन, औपनिवेशिक शोषण और सामाजिक सुधार आंदोलनों ने साहित्य को नई संवेदनात्मक दिशा दी।⁷ यहाँ संवेदना सामाजिक परिवर्तन की चेतना बन जाती है।

7. छायावाद में आत्मिक संवेदना

छायावादी काव्य में व्यक्ति की आंतरिक अनुभूति, प्रकृति-प्रेम और सौंदर्यबोध के माध्यम से संवेदना अभिव्यक्त होती है। यह धारा हिंदी कविता को भावनात्मक गहराई प्रदान करती है।

8. प्रगतिवाद और सामाजिक संवेदना

प्रगतिवादी साहित्य में मानवीय संवेदना शोषण, अन्याय और वर्ग-संघर्ष के विरुद्ध चेतना का रूप लेती है। यह साहित्य करुणा के साथ प्रतिरोध और परिवर्तन की आकांक्षा को स्वर देता है।⁹

9. समकालीन साहित्य में संवेदना

समकालीन हिंदी साहित्य में संवेदना जटिल और बहुआयामी है। आधुनिक जीवन की विडंबनाएँ, अकेलापन और अस्तित्व-संकट इसके प्रमुख विषय हैं।¹⁰ यह साहित्य मानवीय संबंधों के बदलते स्वरूप को उजागर करता है।

10. हिंदी गद्य और मानवीय संवेदना

हिंदी कथा साहित्य—उपन्यास और कहानी—मानवीय संवेदना की प्रभावी अभिव्यक्ति का माध्यम रहा है। स्त्री-विमर्श, दलित चेतना और ग्रामीण यथार्थ के चित्रण से गद्य साहित्य संवेदनात्मक विस्तार प्राप्त करता है।¹¹

11. निष्कर्ष

एक चिंतनशील प्राणी के रूप में मनुष्य अपने जीवन की विकास यात्रा का विश्लेषण करता रहता है। वैश्विक परस्परता, विज्ञान एवं तकनीकी के विकास के साथ मनुष्य का जीवन भी सदैव परिवर्तन की दहलीज पर खड़ा होता है। इस प्रक्रिया में वह परम्परागत जीवन तथा मूल्यों की अर्थहीनता का विरोध करता है, तो साथ ही उसकी सार्थकता के तत्वों को प्रतिष्ठित करने के अपने दायित्व का निर्वहन भी करता है, जो मनुष्य की जीवंतता का लक्षण है। इसी प्रक्रिया में वह नयी परिस्थितियों के सापेक्ष नये अर्थ का सृजन भी करता है। अतः "किसी भी कृति की वस्तु अनिवार्यता मानवीय वस्तु होती है। काव्य पेड़ पर या पहाड़ पर भी हो सकता है, पर पेड़ या पहाड़ उस के विषय होंगे, वस्तु नहीं, वस्तु जो भी होगी, मानवीय ही होगी। क्योंकि वह विषय के साथ कवि रागात्मक सम्बन्ध का प्रतिबिम्ब होगी - एक संवेदना या चेतना की अपने से इतर के साथ परस्पर प्रक्रिया से उद्भूत वस्तु। इसलिए वस्तु की परीक्षा करते समय कृतिकार के मानस की परीक्षा भी आवश्यकता होती है तो काव्य-विवेचन में विषय का बहुत कम महत्व है, वस्तु का ही है, और वस्तु का महत्व भी इसलिए है कि वह वस्तु मानवीय है उसके सहारे हम कृतिकार के मन में पहुँचते हैं और उस की परख करते हैं कि कैसे वह वस्तु तक पहुँचा, कैसे उसे उस की संवेदना ने ग्रहण किया और कैसे बहुजन-संवेद्य या प्रेषणीय बनाया।" उपर्युक्त कथन से स्पष्ट होता है कि साहित्य का केन्द्रीय तत्व मानव है। अपनी वस्तु अनिवार्यता तथा प्रेषणीय होने की प्रक्रिया में संवेदना का जो स्वर साहित्य में मुखरित होता है वह मानवीय संवेदना ही है। यह अध्ययन सिद्ध करता है कि हिंदी साहित्य मानवीय संवेदना की सशक्त वाहक भाषा है। विभिन्न साहित्यिक युगों में हिंदी ने मनुष्य की आंतरिक अनुभूतियों और सामाजिक यथार्थ को प्रभावी ढंग से अभिव्यक्त किया है। वर्तमान वैश्विक संदर्भ में भी हिंदी साहित्य मानवीय मूल्यों को जीवंत बनाए रखने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है।

पाद-टिप्पणियाँ (Footnotes)

1. रामचंद्र शुक्ल, हिंदी साहित्य का इतिहास, नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, पृ. 12
2. नामवर सिंह, साहित्य और समाज, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. 27
3. आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी, साहित्य का उद्देश्य, लोकभारती प्रकाशन, पृ. 41
4. बच्चन सिंह, हिंदी भाषा की प्रकृति, वाणी प्रकाशन, पृ. 63
5. रामविलास शर्मा, भक्ति आंदोलन और हिंदी साहित्य, राजकमल प्रकाशन, पृ. 88
6. विश्वनाथ त्रिपाठी, रीतिकालीन काव्य विवेचन, पृ. 52
7. नंददुलारे वाजपेयी, आधुनिक हिंदी साहित्य का इतिहास, पृ. 104
8. नगेन्द्र, छायावाद, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, पृ. 76
9. रामविलास शर्मा, प्रगतिवादी साहित्य की भूमिका, पृ. 91
10. अशोक वाजपेयी, समकालीन हिंदी कविता, पृ. 33
11. कमलेश्वर, कहानी : अनुभव और यथार्थ, पृ. 58
12. नामवर सिंह, दूसरी परंपरा की खोज, पृ. 142

संदर्भ ग्रंथ सूची (References)

शुक्ल, रामचंद्र — हिंदी साहित्य का इतिहास, नागरी प्रचारिणी सभा, काशी
 सिंह, नामवर — साहित्य और समाज, दूसरी परंपरा की खोज, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली
 द्विवेदी, हजारीप्रसाद — साहित्य का उद्देश्य, लोकभारती प्रकाशन
 शर्मा, रामविलास — भक्ति आंदोलन और हिंदी साहित्य, प्रगतिवादी साहित्य की भूमिका
 नगेन्द्र — छायावाद, नेशनल पब्लिशिंग हाउस
 वाजपेयी, अशोक — समकालीन हिंदी कविता
 कमलेश्वर — कहानी : अनुभव और यथार्थ

मानवीय जीवन के उन्नति में दलित साहित्य का योगदान

प्रस्तुत कर्ता: डॉ.अजय

एसोसिएट प्रोफेसर हिंदी, बाबू जगजीवन राम शासकीय महाविद्यालय (स्वायत्त), नारायणगुडा, हैदराबाद 500026

E-Mail: ajaywaghmare333@gmail.com Mob. No. 9951753810

प्रस्तावना : भारतीय समाज की संरचना शताब्दियों से वर्ण और जाति-आधारित रही है। इस व्यवस्था ने समाज के एक बड़े वर्ग दलितों को सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, और राजनैतिक तथा शैक्षिक रूप से वंचित कर उन्हें हाशिए पर धकेल दिया है। दलितों का जीवन सदियों से अपमान, बहिष्कार, शोषण, असमानता से भरा रहा है। ऐसे में दलित साहित्य केवल साहित्यिक अभिव्यक्ति नहीं, बल्कि जीवन संघर्ष का दस्तावेज, सामाजिक प्रतिरोध का सशक्त माध्यम और आत्मसम्मान की वैचारिक पृष्ठभूमि बनकर हमारे सामने उभरकर आया है। दलित साहित्य ने दलितों को अपनी पीड़ा स्वयं कहने का अधिकार दिया, उनकी चुप्पी को स्वर में बदला और जीवन को गरिमा, आत्म समान, के साथ जीवन जीने की दृष्टि विकसित कि है।

दलित साहित्य की अवधारणा : दलित साहित्य वह साहित्य है जो दलित जीवन के यथार्थ अनुभवों से जन्म लेता है और जिसका उद्देश्य केवल सौंदर्य बोध नहीं, बल्कि सामाजिक सच्चाई तथा परिवर्तन है। यह साहित्य मनु वादी परम्परा से नहीं बल्कि संविधान के मूल्यों से रचा जाता है।

दलित साहित्य की प्रमुख विशेषताएँ हैं।

भोगा हुआ यथार्थ

पीड़ा और प्रतिरोध

आत्मकथा और अनुभव की प्रामाणिकता

समानता, न्याय और मानव गरिमा की पहचान

दलित जीवन किस तरह गरीबी और अभाव की स्थिति का उल्लेख अपनी आत्मकथा अपने-अपने पिंजरे में महोनदाल नैमिशराय लिखते हैं कि “हमारे लिए दिन और रात एक बराबर थे। हालांकि दिन सफेद होते थे और रात काली। हमारे लिए रंगों का कोई मूल्य न था। हमारे तो अपने रंग अलग थे। जिनके संग जीने-मरने का नाता था। वे रंग थे गरीब और अभाव के। वे रंग थे बीमारी और काम न मिलने की तकलीफ के। हमारी इन्हीं रंगों की अलग दुनिया थी। शहर में रहते हुए भी हम शहरी न थे। हमारे आस-पास गाँव जैसा भी कुछ न था”¹

यह साहित्य पारंपरिक साहित्यिक मानकों को चुनौती देता है, और कहता है कि साहित्य का मूल्यांकन सौंदर्य नहीं, मानवीय संवेदना और सामाजिक न्याय से होना चाहिए।

दलित साहित्य और आत्मसम्मान की चेतना :

जी. कल्याणराव अपनी तेलुगु आत्मकथा अंतरानीवसंतम् में भारतीय साहित्य में किस तरह वर्चस्व वादी संस्कृति ने दलितों को जाति व्यवस्था में बांध-कर उनका शोषण किया और भारत के संस्कृति को कमजोर कर, विश्व के बौद्धिक पटल पर भारत को मानसिक रोगी बना दिया।

“किस खाई में कोनसा सच फेंक दिया, इसका नहीं पता।

किस मिट्टी के ढेर के नीचे कितने जीवन श्मशान हुए, इसका नहीं पता।

किस जगह किस संस्कृति को फँसी पर चढ़ाया, इसका नहीं पता।

मिट्टी पर वर्चस्व,

मानव को अलग कर मारने वाला कौटिल्या

वर्ग, जाति-भेद,

फेंक दिया गया जीवन, श्मशान बना दिया गया जीवन

फाँसी पर चढ़ाई संस्कृति

माला, मादिगा।

उनके गलियों में चल नहीं सकते, सच में चल नहीं सकते।

गले में हंडा, कमर को झाड़ू, मानव ही है, दो पांव, दो हाथ, एक बुद्धि सभी जैसी,

तमिल में परया, कन्नड में हूली, महाराष्ट्र में मांग-महार, हिंदी में भंगी-चमार
तेलुगू में माला-मादिगा।
इस तरह हर जगह, देश के हर कोने में,
इस पवित्र देश में, अपवित्र सा, नीच सा देखा गया मानव
अछूत माला-मादिगा.....
इस देश की संस्कृति को लाज शर्म नहीं, जो भी है षडयंत्र।
इस देश की संस्कृति की कोई सच्चाई नहीं, जो है वह धोखा।
यहाँ वेद, धर्म, साहस, सामरस्य सभी धोके के, बदले के समानार्थी शब्द है”²

दलित समाज को सदियों तक यह सिखाया गया कि वह हीन है। दलित साहित्य ने मानसिक गुलामी को तोड़ने का कार्य किया। दलित लेखकों की रचनाओं ने दलितों को यह एहसास कराया कि.....

वे मनुष्य है, किसी से कम नहीं

उनकी पीड़ा असामान्य नहीं, बल्कि सामाजिक अपराध का परिणाम है

चुप रहना नहीं, बोलना आवश्यक है

डॉ. भीमराव अंबेडकर के विचारों से प्रेरित दलित साहित्य ने आत्मसम्मान को संघर्ष की पहली शर्त माना। और अंबेडकर के मूल मंत्र “शिक्षित बनो, संगठित हो, संघर्ष करो” दलित साहित्य की वैचारिक धुरी बन गया।

दलित साहित्य को परिभाषित करते हुए ओमप्रकाश वाल्मीकि कहते हैं कि,

“हमें सिर्फ रोटी नहीं बल्कि वह अस्मिता चाहिए, जिसे अपने पैरो तले कुचल दिया और हमारे अस्तित्व को मिटा दिया गया। हमारी हजारों पीढ़ियों को नेस्तनाबूद कर दिया, बरबाद कर दिया गया। हमें वह अस्मिता वापस चाहिए। हमारी लड़ाई सिर्फ आर्थिक नहीं है क्योंकि रोटी तो हम कमाकर खाते ही रहे हैं। चाहे वह एक ही रोटी क्यों न हो- भले ही भूखे भी रहे हों। रोटी से पहले हमें अपना स्वाभिमान चाहिए और दलित साहित्य स्वाभिमान की लड़ाई है”¹;

दलित साहित्य और सामाजिक यथार्थ :

दलित साहित्य ने उस सामाजिक यथार्थ को सामने रखा जिसे मुख्यधारा का साहित्य या तो नजरंदाज करता रहा या विकृत रूप में प्रस्तुत करता रहा है। इस साहित्य में...

अस्पृश्यता की पीड़ा

मंदिर, कुएँ, विद्यालय से बहिष्कार

श्रम का शोषण

स्त्री और दलित की दोहरी पीड़ा

जातिगत हिंसा

जैसे विषय प्रत्यक्ष अनुभव के साथ सामने आते हैं। ओमप्रकाश वाल्मीकि जीवन की अपमानजनक परिस्थितियों को बेनकाब करते हुए लिखते हैं कि, “अस्पृश्यता का ऐसा माहौल कि कुत्ते, बिल्ली, गाय, भैंस को छूना बुरा नहीं था। लेकिन यदि दलित का स्पर्श हो जाए तो पाप लग जाता था। सामाजिक स्तर पर इंसानी दर्जा नहीं था। यह सिर्फ जरूरत की वस्तु थी”⁴

दलित स्त्री और दलित साहित्य :

दलित स्त्री का जीवन दोहरी मार झेलता है। जाति की भी और पितृ सत्ता की भी। दलित साहित्य ने दलित स्त्री के अनुभवों को भी स्वर दिया है। दलित स्त्री लेखन में.....

यौन शोषण

घरेलू हिंसा

सामाजिक उपेक्षा

श्रम और अपमान का यथार्थ सामने आता है। कौशल्या बैसंत्री और सुशीला टाकभौरै की रचनाएँ दलित स्त्री की पीड़ा और संघर्ष को नई दृष्टि देती हैं। अपनी आत्मकथा शिकंजे का दर्द में सुशीला टाकभौरै अपने अनुभवों से गुजरते हुए लिखती हैं..... “गरीब पिछड़े अछूत वर्ग के बच्चे घंटों सजा भोगते मानों गुरुजी उन्हें सजा देकर भूल गए हो”⁵

दलित साहित्य और शिक्षा :

दलित साहित्य ने शिक्षा को मुक्ति का साधन माना। यह साहित्य दलित युवाओं को.....

प्रश्न करना इतिहास को नए दृष्टिकोण से देखने की प्रेरणा आत्मगौरव विकसित करता है

विद्यालयों और विश्वविद्यालयों में दलित साहित्य का अध्ययन दलित विद्यार्थियों को अपनी पहचान स्वीकारने और गैर दलित विद्यार्थियों के संवेदन बनने में सहायता करता है। कोई भी देश बिना शिक्षा के प्रगति नहीं कर पाएगा। परंतु हमारे देश का यह दुर्भाग्य है कि विद्वान जन भी भेद-भाव करते हैं। इसी विषय पर ओमप्रकाश वाल्मीकि अपनी आत्मकथा जूठन में कहते हैं, “मैं खड़ा होकर मास्टर साहब से एक सवाल-पूछ लेने की धृष्टता की थी। अश्वत्थामा को दूध की जगह आटे का घोल पिलाया गया और हमें चावल का मांडा फिर किसी भी महाकाव्य में हमारा जिक्र क्यों नहीं आया ? किसी महाकवि ने हमारे जीवन पर एक भी शब्द क्यों नहीं लिखा ?.....उस मास्टर ने मुझे मुर्गा बना दिया पढ़ाना छोड़कर बार-बार मेरे दलित होने का उल्लेख कर रहा था। उसने शीशम की एक लंबी सी छड़ी किसी लड़के को लाने का आदेश दिया था”।

दलित साहित्य और लोकतंत्र :

लोकतंत्र केवल राजनीतिक व्यवस्था नहीं, बल्कि सामाजिक समानता की भावना है। दलित साहित्य लोकतंत्र की आत्मा को जीवित रखता है क्योंकि यह.....

हाशिए के लोगों की आवाज बनता है बहुसंख्यक वादी और जातिवाद सोच को चुनौती देता है

संविधान में निहित समानता के मूल्यों को साहित्यिक धरातल पर उतारता है

यह साहित्य बताता है कि जब तक दलितों का जीवन गरिमामय नहीं होगा, तब तक लोकतंत्र अधूरा रहेगा।

दलित साहित्य की आलोचना और चुनौतियाँ :

दलित साहित्य को कई बार.....

केवल पीड़ा का साहित्य

प्रतिशोध का साहित्य साहित्यिक सौंदर्य से रहित

कहकर खारिज करने का प्रयास किया गया। लेकिन यह आलोचना दरअसल जातिगत वर्चस्व की रक्षा का प्रयास है। आज भी चुनौतियाँ हैं कि.....

दलित लेखकों को मुख्यधारा में स्थान नहीं मिलना प्रकाशन और पुरस्कार में भेद-भाव

दलित साहित्य को केवल वैकल्पिक मानना

फिर भी दलित साहित्य निरंतर विकसित हो रहा है।

समकालीन संदर्भ में दलित साहित्य का महत्व :

आज के समय में भी.....

जातिगत हिंसा

सामाजिक भेद-भाव

आर्थिक असमानता

शैक्षणिक असमानता

जैसे समस्याएँ मौजूद हैं। यह साहित्य नई पीढ़ी को केवल अतीत नहीं, बल्कि भविष्य की दिशा भी दिखाता है। वैश्विककरण से बुनियादी शिक्षा, माध्यमिक शिक्षा, व उच्च शिक्षा की स्थिति में जहाँ एक ओर सुधार हुआ है। देश में शिक्षा के क्षेत्र में समानता होने के बजाय असमानता बढ़ रही है। आज महंगी शिक्षा पद्धति के कारण एक तरफ धनी तो दूसरी तरफ निर्धन दलित लोगों का देश बनकर रह गया है। बड़ी चालाकी से शिक्षा में भूमंडलकरण, संस्थानों में मैनेजमेंट सीटों का प्रावधान लाना, गैर सरकारी संस्थानों को बढ़ावा देना, निशुल्क शिक्षा, तथा समाचार कानून पालन नहीं करना यह सभी दलित, गरीब, आदिवासियों को शिक्षा से वंचित रखने का नया भेद-भाव चल रहा है

निष्कर्ष :

दलितों के जीवन में दलित साहित्य का महत्व अत्यंत व्यापक और गहरा है। यह साहित्य.....

दलितों को अपनी कथा कहने का अधिकार देता है

आत्मसम्मान और चेतना का निर्माण कराता है

सामाजिक अन्याय के विरुद्ध संघर्ष की प्रेरणा देता है

भारतीय साहित्य को अधिक मानवीय बनाता है

निष्कर्ष: कहा जा सकता है कि दलित साहित्य केवल दलितों का नहीं, बल्कि समूचे समाज के नैतिक विकास का साहित्य है। जब-तक समाज में समानता, न्याय और करुणा स्थापित नहीं होती, तब-तक दलित साहित्य मानव के कल्याण के लिए आवश्यक होगा।

फूट-नोट

- 1 मोहनदास नैमिशराय – अपने-अपने पिंजरे – भाग 1 – पु.सं-42 वाणी प्रकाशन, दिल्ली-1995
- 2 जी. कल्याणराव – अंतरानीवसंतम् – पु. सं-129 – विप्लव लेखक संघ आ.प्र-2000
- 3 ओमप्रकाश वाल्मीकि – दलित साहित्य का सौंदर्य शास्त्र – भूमिका -राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली-1989
- 4 ओमप्रकाश वाल्मीकि – जूठन – पु.सं- 35 - राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली-1999
- 5 सुशीला टाकभौरै – शिकंजे का दर्द – पु.सं - 47- वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली-2011
- 6 ओमप्रकाश वाल्मीकि – जूठन – पु.सं- 3 - राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली- 1999

संदर्भ ग्रंथ - सूची

1. डॉ. भीमराव अंबेडकर, *जाति का विनाश*, हिंदी अनुवाद, समता प्रकाशन, दिल्ली।
  2. डॉ. भीमराव अंबेडकर, *शिक्षा, संगठन और संघर्ष*, भारत सरकार प्रकाशन विभाग।
  3. ओमप्रकाश वाल्मीकि, *जूठन : एक दलित की आत्मकथा*, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली।
  4. मोहनदास नैमिशराय, *अपने-अपने पिंजरे*, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली।
  5. कंवल भारती, *दलित साहित्य की अवधारणा*, बोधिसत्व प्रकाशन, दिल्ली।
  6. सुशीला टाकभौरै, *दलित स्त्री लेखन : सरोकार और संघर्ष*, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।
  7. कौशलया बैसंत्री, *दोहरा अभिशाप*, साहित्य अकादमी, नई दिल्ली।
  8. रामविलास शर्मा, *भारतीय समाज और साहित्य*, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली।
  9. धर्मवीर, *दलित साहित्य की आलोचना*, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।
  10. गंगाधर पानतावणे, *दलित साहित्य : विचार और विमर्श*, लोकप्रिय प्रकाशन, मुंबई।
  11. तुलसीराम, *मुर्दाहिया*, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली।
  12. शरण कुमार लिंबाले, *दलित साहित्य का सौंदर्य शास्त्र*, हिंदी अनुवाद, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।
  13. भारत का संविधान, अनुच्छेद 14, 15, 17 और 21।
  14. रमणिका गुप्ता (सं.), *दलित विमर्श और हिंदी साहित्य*, साहित्य भवन, इलाहाबाद।
- शिवकुमार मिश्र, *समकालीन हिंदी साहित्य में दलित चेतना*

राष्ट्रवाद में भाषा का सहयोग

– डॉ. दीपक त्रिपाठी

असिस्टेंट प्रोफेसर, हिन्दी-विभाग, रामकृष्ण कॉलेज, मधुबनी, deepakruhani@gmail.com

प्रस्तावना :

किसी भी राष्ट्र के निर्माण में भाषा का योगदान निःसन्देह रूप से सर्वोपरि है। यहाँ भाषा का आशय किसी एक ही भाषा से है। सीधे-सीधे सूत्र-रूप में 'एक राष्ट्र-एक भाषा, लेकिन भारतवर्ष के सन्दर्भ में ऐसा नहीं हुआ। ये एक तथ्यपरक सच पर आधारित आश्चर्य है कि इस देश में जितनी भाषाई विविधता है उतना ही सुदृढ़ राष्ट्रप्रेम भी है, जितना अपनी स्थानीय भाषा के प्रति लगाव है उतनी ही प्रबल राष्ट्रीय चेतना भी है, जितना अपनी परम्परागत भाषा में उपलब्ध साहित्य के प्रति अनुराग है, उतना ही प्रबल राष्ट्रवाद भी है। भारतवर्ष के सन्दर्भ में एक तथ्य यह भी विरल है कि यहाँ राष्ट्रभाषा-स्थापन और राष्ट्रवाद की अवधारणा का निर्माण एक साथ हुआ। जिन व्यक्तियों और विभूतियों ने राष्ट्रवाद के निर्माण में काम किया, उन्हें भाषाई सन्तुलन और सामंजस्य पर भी काम करना पड़ा। ये एक तरह से दोहरे मोर्चे पर काम करने जैसा था। एक तरफ हिन्दी की स्वीकार्यता के पक्ष-विपक्ष में बहसें हो रही थीं तो दूसरी तरफ राष्ट्र को एक सूत्र में बाँधकर अँग्रेजों के खिलाफ मोर्चा खोला गया था। इस शोधपत्र में इसी भाषा और राष्ट्रवाद के मिलेजुले उपक्रम को जानने-समझने की कोशिश की गयी है।

भाषा और राष्ट्र का अन्तस्सम्बन्ध :

यदि सम्पूर्ण भारतवर्ष की एक ही भाषा होती तो क्या होता ? आज की आधुनिक शब्दावली में कहें तो— हमारे पास इसका कोई प्रामाणिक 'डेटा' या पूर्वानुमान नहीं है कि यदि हिन्दी व्यापक रूप से राष्ट्रभाषा के रूप में स्वीकृत हो जाय तो राष्ट्रवाद का 'स्टेटस' क्या होगा ? 'राष्ट्रप्रेम' और 'राष्ट्रवाद' जैसे विचार उन परिस्थितियों के हैं, जब कोई अन्य राष्ट्र विपक्ष या समकक्ष में खड़ा हो। वैसी स्थिति में हम अपने राष्ट्र के प्रति प्रेम और निष्ठा से अपने अस्तित्व को सुरक्षित-संरक्षित करने का प्रयास करते हैं। यदि हमारे समक्ष कोई अन्य राष्ट्र नहीं है तो राष्ट्रीयता और राष्ट्रवाद से क्या लाभ हो सकता है ? इस दृष्टि से हम यह कह सकते हैं कि 'एक राष्ट्र-एक भाषा' से यदि कोई लाभ हो सकता है तो वह लोकतंत्र के पक्ष-पोषण में अधिक हो सकता है, न कि राष्ट्रवाद के पक्ष में। भाषा के सन्दर्भ में समानता से हम लोकतंत्र को सुरक्षित करने और सुदृढ़ करने में सहायता ले सकते हैं। एक भाषा होने से शासन-प्रशासन के किसी नियम-कानून के प्रति विचार व्यक्त करने में एकरूपता आयेगी। लोकतंत्र के बुनियादी आयामों में एक आयाम यह भी है कि किसी भी मुद्दे पर अधिक-से-अधिक लोग सहमत हों और एक ही राय रखते हों। यदि हमारी अधिक-से-अधिक माँगें एक ही होंगी तो हम उसे प्राप्त करने के लिए समेकित दबाव बना सकते हैं। कम श्रम से ही अधिक उपलब्धि हासिल कर सकते हैं।

किसी लोकतांत्रिक और राजनीतिक हित-साधन से इतर क्या हम ये कह सकते हैं कि यदि सम्पूर्ण भारत की एक भाषा होती तो संस्कृति के क्षेत्र में अथवा साहित्य के क्षेत्र में हम कुछ नया कर सकते थे ? या जो भी कर रहे हैं उसे और भी बेहतर ढंग से कर सकते हैं ? इस दृष्टि से विचार करने पर हम देखते हैं कि जब भी 'भारतीय संस्कृति' अथवा 'भारतीय साहित्य' की चर्चा होती है तो हम इसे 'बहुलतावादी' विशेषण से अभिषिक्त करते हैं। हम इस बहुलता को विशेषता मानते हुए इस पर गर्व भी करते हैं। यहाँ प्रश्न यह उठता है कि भारत की आन्तरिक सीमाओं में ये बहुलता स्वीकार्य और प्रशंसनीय है, परन्तु वैश्विक स्तर पर क्या हम किसी विशिष्ट मौलिक भारतीय संस्कृति या साहित्य का प्रतिनिधित्व करते नज़र आते हैं ? संस्कृति में तो हम किसी स्तर तक विशिष्ट रूप का प्रतिनिधित्व करते दिख सकते हैं, क्योंकि संस्कृति के मौलिक उपादानों, यथा वेशभूषा, खानपान, संगीत, नृत्य, गायन-वादन, वास्तुकला आदि में भाषा की कोई विशेष भूमिका नहीं होती है, लेकिन साहित्य में ? क्या जिस तरह और जिस स्तर पर भारतीय गायक और वादक विदेशों में स्वीकार्य और प्रसिद्धि-प्राप्त हैं उस तरह से कोई भारतीय साहित्यकार भी स्वीकार्यता पाता है ? मेरे विचार से शायद नहीं। यह अलग तथ्य है कि कुछ अनूदित कृतियों को नोबल या बुकर पुरस्कार मिल चुका है। गुरुदेव रवीन्द्रनाथ टैगोर को 'गीतांजलि' पर जो नोबल पुरस्कार मिला वह यद्यपि अँग्रेजी अनुवाद पर मिला, परन्तु मूल कृति बाँग्ला में है। क्या बाँग्ला-साहित्य ही सम्पूर्ण भारतीय साहित्य का प्रतिनिधित्व कर सकता है अथवा गीतांजलि श्री को जो बुकर पुरस्कार 'रेत समाधि' के अँग्रेजी अनुवाद पर मिला, क्या वह हिन्दी-उपन्यास सम्पूर्ण भारतीय साहित्य का प्रतिनिधि है ? यहाँ इन तथ्यों का उल्लेख इस पड़ताल के लिए किया जा रहा है कि क्या हम अपने राष्ट्रवाद को 'एक भाषा' के अभाव में वैश्विक स्तर पर पहचान की दृष्टि से प्रस्तुत कर पा रहे हैं ? स्वतंत्रता संग्राम के दौरान अँग्रेजों के विरुद्ध एकजुट होकर लड़ने में तो बहुलतावादी संस्कृति की प्रशंसात्मक पक्षधरता या हिन्दी को राष्ट्रभाषा बनाने की पहल युक्तियुक्त थी अथवा रणनीतिक रूप से उद्देश्यपूर्ण थी, लेकिन उसके बाद ?

स्वतन्त्रता-आन्दोलन और हिन्दी :

“सन् 1920 में गाँधी जी ने सत्याग्रह आन्दोलन आरम्भ किया और देश के तीन सबसे महत्वपूर्ण कार्य (स्वदेशी, हिन्दू-मुस्लिम एकता और हिन्दुस्तानी को राष्ट्रभाषा मानना) में हिन्दी-प्रचार को भी शामिल किया।” 1 गाँधी जी के अनुकरण-अनुसरण में स्वतंत्रता-संग्राम के सभी अग्रगण्य नेता हिन्दी के पक्षधर बने। यह तथ्य सत्य भले है, परन्तु व्यावहारिक रूप से उतना ऋजुरेखीय नहीं है। किसी के अनुकरण या समर्थन में हम अपनी भाषा कैसे बदल सकते हैं या बदलने के बारे में कैसे सोच सकते हैं। वास्तव में हम जिस भाषा को ग्राह्य या सर्वग्राह्य बनाने की वकालत करते हैं उसमें स्वयं आन्तरिक स्तर पर ऐसी सम्भावनाएँ होनी चाहिए कि उसे सब स्वीकार कर सकें। यहाँ यह भी ध्यातव्य है कि गाँधी जी से सहमत होते हुए

जितने बुद्धिजीवी नेता हिन्दी के पक्ष में आये या हिन्दी का अनुकरण किया, क्या मात्र उतने भर से उन नेताओं के पीछे चलनेवाली जनता भी हिन्दी की पक्षधर या हिन्दी बोलना-समझना सीख जायेगी ?

“लोकमान्य बाल गंगाधर तिलक का विचार था कि हिन्दी ही एकमात्र भाषा है जो राष्ट्रभाषा हो सकती है। उन्होंने कहा था— “यह आन्दोलन उत्तर भारत में केवल एक सर्वमान्य लिपि के प्रचार के लिए नहीं है। यह तो उस आन्दोलन का एक अंग है, जिसे मैं राष्ट्रीय आन्दोलन कहूँगा और जिसका उद्देश्य समस्त भारतवर्ष के लिए एक राष्ट्रीयता का महत्वपूर्ण अंग है।” तिलक जहाँ हिन्दी को राष्ट्रभाषा मानते थे वहाँ देवनागरी को राष्ट्रलिपि राष्ट्रीय चेतना को प्रबल करने के लिए उन्होंने सन 1903 ई. में ‘हिन्दी केसरी’ नामक पत्रिका का प्रकाशन आरम्भ किया था। उन्होंने हिन्दी में भाषण करके भी अन्य नेताओं के समक्ष एक आदर्श प्रस्तुत किया।” 2 यहाँ स्पष्ट है कि तिलक जी ने हिन्दी को राष्ट्रभाषा के रूप में स्वीकार करना ‘राष्ट्रीयता का महत्वपूर्ण अंग’ माना है।

उधर महाराष्ट्र और इधर पंजाब में भी हिन्दी का समर्थन हो रहा था। सभी हिन्दीतर भाषी नेता राष्ट्रीयता की स्थापना में हिन्दी को सहयोगी मान रहे थे। यही कारण है कि “लाला लाजपत राय भी हिन्दी को राष्ट्रभाषा मानने के पक्षधर थे। पंजाब में जब हिन्दी-उर्दू का विवाद चल रहा था तब उन्होंने हिन्दी का पक्ष लिया था। उन्हीं के यत्न से पंजाब के शिक्षा सेल में हिन्दी को स्थान मिला। उन्होंने अनेक शिक्षण संस्थाओं की स्थापना की, जिनमें हिन्दी का अध्ययन अनिवार्य बनाया गया। लाला जी की प्रेरणा से ही पंजाब विश्वविद्यालय के पाठ्यक्रम में हिन्दी को स्थान मिला।”³

उत्तर भारत और दक्षिण भारत के इन दो प्रभावशाली और महत्वपूर्ण नेताओं के विचार जानने के पश्चात् यह जानना भी प्रासंगिक होगा कि रामधारी सिंह ‘दिनकर’ जैसे लोकप्रिय और महत्वपूर्ण साहित्यकार का भी विचार हिन्दी-आन्दोलन के प्रति क्या था। ‘रामधारी सिंह ‘दिनकर’ ने लिखा है कि— “गाँधी जी ने अपने सतत चलनेवाले प्रचार से देश में वह हवा पैदा कर दी कि राष्ट्रीय सभा-सम्मेलनों में वक्ता जब अंग्रेज़ी में भाषण शुरू करते, तब अहिन्दी भाषी श्रोता भी ‘हिन्दी-हिन्दी’ का नारा लगाने लगते थे।” इस हवा का असर अहिन्दीभाषी वक्ताओं पर भी पड़ने लगा था। रवीन्द्रनाथ ठाकुर, चक्रवर्ती राजगोपालाचारी, सुब्रमण्यम भारती, रामस्वामी नायकर, श्री मुरुगनार आदि साहित्यकार और नेता सभाओं में हिन्दी में भाषण देने की कोशिश करने लगे थे और राष्ट्रभाषा के रूप में हिन्दी के प्रचार के समर्थक हो गये थे।”⁴

गोपाल राय ने अपनी पुस्तक में उद्धरणों, कथनों तथा अन्य साक्ष्यों के आधार पर सिद्ध किया है कि बाबू बंकिमचन्द्र चटर्जी, नवीनचन्द्र राय, स्वामी दयानन्द सरस्वती, विनायक दामोदर सावरकर, जवाहर लाल नेहरू, डॉ. राजेन्द्र प्रसाद तथा दक्षिण भारत के विभिन्न विद्वान हिन्दी के पक्षधर थे।⁵ इन विद्वानों और नेताओं ने न सिर्फ हिन्दी-भाषा का समर्थन किया, बल्कि देवनागरी लिपि को भी भारत की एकता और अखण्डता में सहायक माना। “धर्मवीर भारती ने कहा था कि हमारे प्रथम स्वतंत्रता संग्राम ने हमें पराजय का मुँह इसलिए दिखाया कि हमारे बीच सम्पर्क की ‘एक भाषा’ का अभाव था।”⁶

‘राष्ट्र की अवधारणा’, ‘राष्ट्रीयता का भाव’ तथा ‘राष्ट्रवादी चेतना’ जैसे नये पारिभाषिक शब्दों को बिना समझे हम यह नहीं समझ सकते कि भाषा की इन सबमें क्या भूमिका है। हिन्दीतर राज्य का होने के बावजूद महात्मा गाँधी ने सम्पूर्ण भारत में एक राष्ट्रीय चेतना पैदा करने के लिए हिन्दी-भाषा का प्रयोग किया। स्वतंत्रता के पूर्व कोई ऐसा संविधान या शासकीय नियमावली नहीं थी जिसके आधार पर हिन्दी को राजभाषा या राष्ट्रभाषा का दर्जा दिया जा सके, फिर भी पूरे भारतवर्ष में हिन्दी को स्वीकार किया गया। विडम्बना यह है कि देश को स्वतंत्रता मिलते ही अपना संविधान, अपनी नियमावली बनते ही ‘एक राष्ट्र-एक भाषा’ का नारा भी समाप्त हो गया और राष्ट्रीयता तथा राष्ट्रवाद के अन्य आधारों की खोज की जाने लगी।

स्वतन्त्रता-पश्चात् राष्ट्रवाद और हिन्दी :

‘राष्ट्रीयता के कई आधार हैं जिनमें राजनीतिक अनुसक्ति का सर्वाधिक महत्त्व है। राष्ट्रीयता एक प्रजाति (Race), एक धर्म, एक संस्कृति से भी निर्मित हो सकती है, किन्तु आधुनिक युग में वह एक राजनीतिक सत्ता से निर्मित और नियंत्रित होती है, अर्थात् एक राजनीतिक सत्ता के अधीन रहनेवाले एक राष्ट्र के निवासी माने जाते हैं।”⁷

हम राष्ट्रीय शिक्षा नीति में भाषा के प्राविधानों को निर्धारित करते हुए भी हिन्दी के पक्ष में प्रयास कर चुके हैं। ‘त्रिभाषा फॉर्मूला’ इस बात का सबसे सटीक उदाहरण है। ‘त्रिभाषा सूत्र’ (Three Language Formula) सन 1968 में प्रस्तावित हुआ था।⁸ अभी सबसे नया उदाहरण राष्ट्रीय शिक्षा नीति – 2020⁹ का भी देखा जा सकता है। इस बार इस ‘त्रिभाषा सूत्र’ के या दूसरे शब्दों में कहा जाय तो स्थानीय भाषाओं के उत्थान का जो प्राविधान हुआ है, उससे क्या विसंगतियाँ अचानक उत्पन्न हो गयी हैं। इसका सबसे ज्वलन्त उदाहरण कर्नाटक राज्य में हिन्दी को लेकर हुए विवाद में देखा जा सकता है। जिसे समाचार-पत्र ‘हिन्दुस्तान’¹⁰ और ‘दैनिक भास्कर’¹¹ में विस्तार से पढ़ा जा सकता है।

ऐतिहासिक तथ्यों के आधार पर हम देख चुके हैं कि यह ‘त्रिभाषा सूत्र’ सफल नहीं हो सका। जब विकल्पों की बहुतायत होती है तो व्यक्ति उसी विकल्प का चयन करता है, जिसमें उसका अधिक-से-अधिक लाभ हो। अधिकांश क्षेत्रों में स्थानीय भाषा, जिसे राज्य-भाषा भी कह सकते हैं, के बाद अंग्रेज़ी ही सर्वोपरि रही। सम्पूर्ण भारतवर्ष में हर जगह किसी का भी काम अंग्रेज़ी से चल जाता है। यदि वह विदेश भी जाना चाहता है तो उसे अंग्रेज़ी की ही आवश्यकता है।

इन तमाम भाषाई विसंगतियों के बावजूद यह शोध का विषय है कि क्या भाषाई वैषम्य के कारण हमारी राष्ट्रवादी चेतना पर कोई प्रभाव पड़ा है ? सामान्यतः देखा जाय तो कोई प्रभाव नहीं पड़ा है, यदि पड़ा भी होगा तो वह सकारात्मक ही है। स्वतन्त्रता के पश्चात् हिन्दी बोलनेवालों की न सिर्फ संख्या में वृद्धि हुई है, बल्कि हिन्दी-क्षेत्र में भी वृद्धि हुई है। हिन्दी-भाषियों का प्रतिशत बढ़ा है। इतना अवश्य हुआ है कि हिन्दीतर-भाषी राज्यों में जिस गति और जिस मात्रा में हिन्दी का प्रसार होना था, वह नहीं हुआ।

“इसकी बहुत सम्भावना रहती है कि अहिन्दी-भाषी लोग हिन्दी-भाषा में अनेक संशोधन करना चाहते हैं। जब उन्हें हिन्दी-भाषा के लिंग-भेद समझ में नहीं आते हैं तो वे उन्हें सीखने के बजाय उनमें एकरूपता लाने की बातें करने लगते हैं, लेकिन इसी को संविधान ने हिन्दी की जीनियस कहकर सुरक्षित रखना चाहा है। ऐसा अंग्रेज़ी के साथ भी होता है। जो अंग्रेज़ी सीखते हैं, वे आरम्भ में अंग्रेज़ी भाषा में कमियाँ गिनाकर उसमें कई प्रकार के सुधार लाने की बात आगे रखते हैं। उनकी समझ में नहीं आता कि जब पी-यु-टी ‘पुट’ होता है तो बी-यु-टी ‘बुट’ न होकर ‘बट’ क्यों हो जाता है। अंग्रेज़ी की इस प्रकृति को अंग्रेज़ भी जानते हैं। वे अपनी भाषा के सम्बन्ध में लगाये गये इस प्रकार के आरोपों का कोई उत्तर नहीं देते हैं। यह अन्तर ध्वनि-उच्चारण के नियम से अवैज्ञानिक है या लिपि की दृष्टि से जटिल हैं— वे इन बातों पर ध्यान नहीं देते हैं। क्या आज कोई भी अंग्रेज़ी वर्णमाला के छब्बीस अक्षरों में से एक भी अक्षर घटा सकता है, या एक भी अक्षर बढ़ा सकता है ?”¹²

राष्ट्रवाद और भाषा के सन्दर्भ में भारत में हिन्दी का पक्ष न लेनेवालों को कभी ‘राष्ट्र-विरोधी’ या ‘राष्ट्रवाद-विरोधी’ नहीं कहा गया। इसके कई कारण अनुमानित किये जा सकते हैं। एक तो यह कि राष्ट्रवाद के प्रति अपनी निष्ठा प्रकट करने के लिए भाषा के अलावा भी कई ऐसे बिन्दु हैं जिन पर एकमत होकर राष्ट्र के निर्माण में सहयोग किया जा सकता है। एक कारण यह भी माना जा सकता है कि भाषा और राष्ट्रवाद का परस्पर कोई गहरा सम्बन्ध ही नहीं है। एक अन्तिम बिन्दु यह भी अनुमानित किया जा सकता है कि हिन्दी भारतवर्ष के लिए उतनी महत्वपूर्ण भाषा ही नहीं है जितना कि हिन्दी-भाषी इसे समझते हैं या जितना इसे स्वतंत्रता-पूर्व नेताओं ने समझा था।

स्वतंत्रता-पश्चात सैद्धान्तिक और व्यावहारिक रूप से सक्रिय रहनेवाले हिन्दी-पक्षधर रामधारी सिंह ‘दिनकर’ भी इस बात को सार्वजनिक रूप से स्वीकार करते थे कि स्थानीय भाषाओं का विकल्प हिन्दी को बनाया जाना पूरी तरह सम्भव नहीं है। भावनगर (गुजरात) में 23 मई, 1952 को ‘गुजरात-सौराष्ट्र-कच्छ-प्रान्तीय राष्ट्रभाषा-प्रचार-सम्मेलन’ में अध्यक्षीय उद्बोधन में दिनकर जी ने कहा था— “असल में, राष्ट्रभाषा के आन्दोलन को हमें सभी भाषाओं के आन्दोलन के साथ-साथ आगे ले चलना है। राष्ट्रभाषा की किस्मत मातृभाषाओं की किस्मत के साथ बँधी हुई है, इस तथ्य को देश जितना शीघ्र समझ ले, हमारा भाषा-विषयक विवाद उतना ही शीघ्र शान्त हो जायेगा। आज भारतवर्ष में भाषा-विषयक जो जागृति दिखायी देती है, उसके मूल में स्वतन्त्रता और आत्माभिव्यक्ति की भावना काम कर रही है और इस भावना से डरने के बदले हमें उसका आदर करना चाहिए। प्रत्येक भाषा के सिर पर एक चट्टान पड़ी हुई है और इस चट्टान को तोड़कर वह ऊपर आना चाहती है। और यह चट्टान राष्ट्रभाषा की नहीं, अंग्रेज़ी और अंग्रेज़ियत की चट्टान है।”¹³ यहाँ हम स्पष्ट रूप से देख सकते हैं कि दिनकर जी सांकेतिक रूप से इस बात को महत्वपूर्ण मान रहे हैं कि भारतवर्ष में किसी एक राष्ट्रभाषा के न विकसित हो पाने के पीछे अंग्रेज़ी की सर्वत्र स्वीकार्यता है, न कि हिन्दी के प्रति को पूर्वाग्रह या दुराग्रह।

जहाँ एक ओर दिनकर जी इस तरह की बातें कर रहे थे वहीं सी. राजगोपालाचारी के विचार कुछ और ही थे। वे अपने लेख ‘विदेशी का भय और भाषाई राष्ट्रवाद’ में लिखते हैं— “एक धारणा यह है कि हिन्दी दक्षिण भारत की भाषाओं से जुड़ी हुई है इसलिए भारत की दर्जनों भाषाओं को यह जोड़ने का काम करेगी। गुजराती और मराठी, पंजाबी और बनारस की भाषा के बारे में यह बात सच हो सकती है, लेकिन यह सोचना तो पूरी तरह से गलत है कि हिन्दी तमिल को कन्नड़ या तेलुगु से जोड़ सकती है या फिर इनमें से किसी को राजस्थानी या बंगाली से जोड़ सकती है। दुर्भाग्य से तथ्य यही है कि भारत के लोगों की नस्ली विविधता जैसी भी हो, लेकिन भारत की भाषाएँ दो मोटे खँचों में बँटी हुई हैं और इनके बीच में हिन्दी कोई पुल या सम्पर्क-सूत्र नहीं है।”¹⁴ इस तरह हम देख सकते हैं कि कई-कई मुद्दों और विषयों पर एकमत होने के बावजूद भी भाषा को लेकर एक ही दल के लोगों में कितना मतभेद था।

राष्ट्रवाद और धर्म की भाषा :

राष्ट्रवाद के विभिन्न आयामों पर विचार करते हुए हमें इस आयाम पर भी विचार करना होगा कि राष्ट्रवाद और धर्म का क्या सम्बन्ध है। क्या विश्व के विभिन्न राष्ट्रों में अपने-अपने ढंग से उपजे राष्ट्रवाद में धर्म किसी तरह प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूप से विद्यमान था ? क्या भारत में राष्ट्रवाद की अवधारणा की संकल्पना धर्म-विमुक्त हो सकती है। प्रथम दृष्टि में यह कहा जा सकता है कि भारत चूँकि धार्मिक रूप से मिश्रित देश है इसलिए यहाँ की राष्ट्रवादी अवधारणा में धार्मिक बहुलता की स्वीकृति स्वतः समाहित है। वस्तुतः ऐसा नहीं है। यही कारण है कि प्रायः हमें ‘हिन्दू राष्ट्रवाद’ या सांस्कृतिक राष्ट्रवाद जैसे शब्द-युग्म पढ़ने-सुनने को मिल जाते हैं। आशय यह निकला कि ‘राष्ट्रवाद’ कुछ अलग है और ‘हिन्दू राष्ट्रवाद’ कोई और ही संकल्पना है। राहुल सांकृत्यायन का एक कथन हितेन्द्र पटेल ने अपने एक लेख में उद्धृत किया है— “जिस देश में अपनी भाषा, साहित्य, कला के बराबर या उससे भी अधिक जनता का दृढ़ आग्रह किसी धर्म के बारे में मिलता हो, और जब तक वह जनता उसके लिए बड़ी-से-बड़ी कुर्बानी करने के लिए तैयार हो; वहाँ हम धर्म से आँख नहीं मूँद सकते.... जब तक मजहब से प्रभावित होकर कोई जाति उसी के ऊपर अपने अलग व्यक्तित्व को क्रायम करने के लिए डटी हुई है, तब तक भूत में यह मजहब नहीं था, या भविष्य में नहीं रहेगा, इस बात को कहकर उस विचार को हटाया नहीं जा सकता और न हम वर्तमान की समस्या को हल कर सकते हैं।”¹⁵

यहाँ इस उद्धरण को उल्लिखित करने के पीछे आशय यह है कि क्या राष्ट्रवाद में हिन्दी को भाषा के स्तर पर स्थापित करने के पीछे कोई धार्मिक पृष्ठभूमि भी है? यह प्रश्न इस तथ्य से भी जुड़ा है कि जो लोग राष्ट्रवाद को हिन्दी से जोड़कर देखते हैं क्या वे सभी एक ही धर्म के हैं ? सीधे-सीधे कहें तो कहीं ऐसा तो नहीं कि हिन्दी का समर्थन करनेवाले राष्ट्रवादी एक ही धर्म के अनुयायी हों। यदि ऐसा है तो एक परिपक्व और सुदृढ़ राष्ट्रवाद की स्थापना में भाषा और वो भी हिन्दी-भाषा की भूमिका पर हमें पुनर्विचार करना होगा। यदि हम हिन्दी का पलड़ा भारी करेंगे तो राष्ट्रवाद कमजोर होगा और यदि हम राष्ट्रवाद का पलड़ा भारी करेंगे तो हिन्दी की पक्षधरता क्षीण होगी।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति-2020 की ड्राफ्टिंग कमेटी के सदस्य प्रो. आर. एस. कुरील कहते हैं— “राष्ट्रीय शिक्षा नीति के पास बहुत सारी चुनौतियाँ थीं, हैं, उनमें से ये एक चुनौती है- लैंग्वेज। इसके लिए भी बहुत अच्छे से डिबेट, डिस्कशन, विचार-विमर्श हुआ है। रीजनलिज्म या रीजनल लैंग्वेज से

राष्ट्रीयता को जोड़ना, ये मुझे ठीक लगता नहीं है और इस सबकी वजह से ही और ज्यादा मुसीबतें अपनी कंट्री में खड़ी होती हैं। हम ये कहें कि जिनकी रीजनल लैंग्वेज है, उनमें नेशनलिटी की फीलिंग कम है या हम कमतर आँकें, ऐसा बिल्कुल सही नहीं है।”¹⁶

निष्कर्ष :

इस प्रकार भाषा और राष्ट्रवाद के अन्तस्सम्बन्ध पर कई प्रश्न ऐसे हैं जो अनुत्तरित रह जाते हैं। यदि हम एक ऐसे राष्ट्रवाद को विकसित करना चाहते हैं जो विश्वपटल पर अपनी एक पहचान भी कायम कर सके तो हमें भाषाई समस्याओं को आपसी सहमति से सुलझाना होगा। इसमें सन्देह नहीं कि सम्पूर्ण भारतवर्ष में यदि कोई भाषा ‘सम्पर्क-भाषा’ के रूप में स्थापित है तो वह हिन्दी ही है। हिन्दी-प्रतिनिधियों को अपने धार्मिक और स्थानीय पूर्वाग्रहों से ऊपर उठते हुए अधिक समावेशी, अधिक सर्वग्राही तथा अधिक ज़िम्मेदार होना होगा। हमें एक ऐसे राष्ट्रवाद को विकसित करना होगा जिसमें भाषा की भूमिका गौण हो। यदि यह व्यावहारिक रूप से सम्भव हो सके तो राष्ट्रवाद की अवधारणा अधिक सुदृढ़ हो सकेगी। यहाँ हमें इस तथ्य को नहीं भूलना चाहिए कि बहुतेरे स्वतन्त्रता सेनानी नेता अँग्रेजी के अच्छे ज्ञाता थे। अँग्रेजी में महारत हासिल करके ही अँग्रेजों पर विजय प्राप्त की। उन सभी ने राष्ट्रभाषा की आवश्यकता पर बल दिया, परन्तु अफ़सोस कि आज अँग्रेजी ही हिन्दी का जगह राष्ट्रभाषा का विकल्प बन चुकी है। यदि स्थानीय भाषाओं को राजभाषा के रूप में रखते हुए द्वितीय विकल्प में अँग्रेजी न रखकर हिन्दी को ही विकल्प मान लिया जाय तो स्थिति में परिवर्तन हो सकता है।

सन्दर्भ :

1. गोपाल राय, हिन्दी भाषा का विकास, राजकमल प्रकाशन प्रा. लि., नई दिल्ली, संस्करण 2020, पृ. 205
2. वही, पृ. 196
3. वही
4. वही, पृ. 207
5. वही, पृ. 188-212
6. दिलीप सिंह, हिन्दी भाषा चिन्तन, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण 2009, पृ. 265
7. देवेन्द्रनाथ शर्मा, राष्ट्रभाषा हिन्दी : समस्याएँ और समाधान, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, नवाँ संस्करण 2014, पृ. 13
8. www.education.gov.in/national-policy-education-1968, 19.09.2025 को देखा गया।
9. www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_final_HINDI_0.pdf, दिनांक- 19.09.2025 को देखा गया।
10. www.livehindustan.com/national/story-language-dispute-in-karnataka-english-signboards-broke-the-matter-of-60-percent-kannada-9122081.html, दिनांक- 19.09.2025 को देखा गया।
11. www.bhaskar.com/national/news/karnataka-bengaluru-language-controversy-hindi-vs-kannada-protest-132352521.html, दिनांक- 19.09.2025 को देखा गया।
12. डॉ. धर्मवीर, हिन्दी की आत्मा, गौतम प्रकाशन, शाहदरा, दिल्ली, प्रथम संस्करण 2012, पृ. 215-216
13. रामधारी सिंह ‘दिनकर’, राष्ट्रभाषा और राष्ट्रीय एकता, लोकभारती प्रकाशन, प्रयागराज, दूसरा संस्करण 2022, पृ. 27
14. सी. राजगोपालाचारी, भारतीय राष्ट्रवाद (एक अनिवार्य पाठ) (सम्पादक- एस. इरफ़ान हबीब) राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, तीसरा संस्करण जून 2024, पृ. 245
15. हितेन्द्र पटेल, राष्ट्रीयता और ‘इतिहास’ दृष्टि : राहुल सांकृत्यायन का संघर्ष, सामाजिकी, प्रवेशांक (अक्टूबर-दिसम्बर, 2021), पृ. 28-29
16. <https://www.youtube.com/watch?v=pQWoULmnKUA> दिनांक- 09.09.2025 को देखा गया।

आदिकालीन साहित्य में स्थानीय और वैश्विक परिस्थितियाँ

डॉ. देशमुख अफशाँ बेगम अहमद अली

विभागाध्यक्ष तथा समन्वयक, खाजा बंदानवाज विश्वविद्यालय, कलबुर्गी, कर्नाटक

मो. 9945951907, Email. – afshan@kbn.university

हिंदी साहित्य के इतिहास में आदिकालीन युग अपनी पहचान रखता है। माना जाता है कि यह समय राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक उथल-पुथल का समय था। इस युग की प्रवृत्तियाँ यह सिद्ध करती हैं कि, भारतीय जीवन के विविध क्षेत्रों में कितनी हलचल एवं परिवर्तन की स्थितियाँ थीं। आठवीं शती से पंद्रहवीं शती के आरंभ तक राजनीतिक विभ्रंखलता से पूरे भारत में व्याप्त थी। भारत की सुदृढ़ राजसत्ता सम्राट हर्षवर्धन की मृत्यु (646ई) के बाद विकेंद्रित हो गयी। अलग-अलग सत्ताधारी राजवंश आपसी संघर्ष से शक्तिहीन हो चले थे। ईसा की आठवीं शताब्दी तक देश में निरंकुश एकतंत्र शासन प्रणाली कायम हो गयी थी। राजनीतिक अव्यवस्था और स्वेच्छाचारिता के परिणामस्वरूप सामंती प्रथा प्रधान हो गयी। स्वार्थी सामंतगण जन-कल्याण की भावना का सर्वथा परित्याग कर चुके थे, किंतु पारस्परिक कलह के संवर्धन में अचूक प्रयत्न करते रहते थे।

इस युग में बौद्ध तथा जैन धर्म का हाँस हुआ। बौद्ध धर्म की महायान शाखा हिंदु धर्म से पूर्णरूपेण प्रभावित हुई और धीरे-धीरे दोनों में साम्य स्थापित हो गयी। अब बौद्ध धर्म को छोड़कर लोग हिंदु धर्म को अपनाने लगे। हिंदु धर्म में बुद्ध को भी एक अवतार के रूप में ग्रहण किया जाने लगा। कुमारिल भट्ट तथा आचार्य शंकर के दार्शनिक विचारों से बौद्ध धर्म काफी हद तक झकजोर उठा। छठी से बारहवीं शताब्दी तक दक्षिणी भारत तथा हिंदी प्रदेश के सीमान्तों पर जैन धर्म का प्रचार-प्रसार था। जैनियों में भी ब्राम्हण धर्म के समावेश से मूर्ति-पूजा का प्रसार हो गया। जैन और बौद्ध धर्म की क्षीणता से हिंदु धर्म का अधिक वेग से पल्लवन हुआ। विकासात्मक क्षिप्रता के कारण हिंदु धर्म में मतों तथा संप्रदायों की बहुलता दृष्टिगोचर होती है। आम आदमी धर्म के वास्तविक आदर्श आदिकालीन साहित्य सृजन की दृष्टि से उल्लेखनीय एवं महत्वपूर्ण है। इस काल में संस्कृत, प्राकृत तथा अपभ्रंश तीन साहित्यिक भाषाओं में रचनाएँ हो रही थीं। राजनीतिक एकता भंग हो जाने के कारण इस युग गृह कलह बढ़ गये थे और स्वयंवरों में बल प्रदर्शन करने तक ही तत्कालिन राजाओं की वीरता सीमित हो गई थी। युद्ध का वातावरण होने के कारण युद्ध और युद्ध में वीरता के साथ वीरगति प्राप्त करना जन-जीवन का एक अंग बन गया था। माताएँ ऐसे पुत्र की कामना करती थीं जो जन्म लेने के साथ ही तलवार चलाना शुरू कर दें-

बलिहारी राणियाँ भ्रुण सिखावण भाउ

नालौ बाडर री छुरी झपट्यौ जाण्यौ साउ।

अपभ्रंश भाषा में साहित्य सृजन पंद्रहवीं शताब्दी तक चलता रहा। प्रारंभिक अवस्था में हिंदी अपभ्रंश से मिलकर काव्य भाषा के रूप में ग्रहण की गयी और शनैःशनैः वह स्वतंत्र हो गयी। जैनों, बौद्धों और सिद्धों की अधिकांश रचनाएँ अपभ्रंश और अवहट्ट भाषा में निबद्ध हैं। रासक काव्यों में 'संदेशरासक' अवहट्ट भाषा की एक श्रेष्ठ रचना है। हिंदी का विकास बोलचाल की अपभ्रंश से हुआ है। लोक अपभ्रंश के ग्रंथ के उपलब्ध न होने के कारण हम साहित्यिक अपभ्रंश का ही अध्ययन करके हिंदी के पूर्ववर्ती साहित्यिक प्रवृत्तियों का अनुमान कर सकते हैं।

आदिकालीन साहित्य में स्थानीय साहित्यिक प्रवृत्तियों में राजाओं, योद्धाओं और युद्धों का वर्णन अत्यंत विस्तार से मिलता है।

जिसमें पृथ्वीराज रासो महत्वपूर्ण कृति मानी जाती है। जिसमें पृथ्वीराज के जीवन-चरित से संबंधित है। काव्य की दृष्टि से इसे हिंदी का प्रथम महाकाव्य कहा जाता है, किंतु इससे ऐतिहासिक दृष्टि का अभाव है। ग्रंथ के अनुसार पृथ्वीराज के पिता का नाम सोमेश्वर और माता का नाम कमला था। कमला की सुंदरी नामक बहन का बेटा जयचंद राठौर था। जयचंद राठौर के पिता अनंगपाल ने पृथ्वीराज को गोद लिया जिससे जयचंद को बुरा लगा। इसी कारण पृथ्वीराज और जयचंद का आपसी कलह-द्वेष इतिहास प्रसिद्ध है जो स्थानिय साहित्य को प्रभावित करता है। और इसी का परिणाम स्वरूप पृथ्वीराज रासो का निर्माण है। पृथ्वीराज रासो में वस्तु-वर्णन, चरित्र-चित्रण, भाव-व्यंजना एवं शैली की दृष्टि से एक उच्च कोटी की रचना है। कवि ने विभिन्न विषयों प्रकृति, नगर, बाजार, राज-सभा, रंगमहल आदि की भव्यता एवं सुषमा का सविस्तार वर्णन किया है।

कवि ने एक ओर तो युद्धों के वर्णन के माध्यम से वीरता और पराक्रम की अद्भुत सृष्टि की है, दूसरी ओर रूप सौन्दर्य और प्रेम के भी सरस चित्र उतारे हैं। दोनों रसों के केन्द्र में नारी है। उसे पाने के लिए युद्ध होते हैं और पा लेने पर जीवन का विलास पक्ष अपनी पूरी रमणीयता के साथ उभरता है। वीर और श्रृंगार रसों के पोषण के लिए पृथ्वीराज रासो में आवश्यकतानुसार अन्य रसों की भी योजना की गई है। कवि ने नगरों, वनों, सरोवरों, किलों आदि का भी वर्णन तन्मयता से किया है। कुल मिलाकर इसमें वीर रस की प्रमुखता है।

पृथ्वीराज रासो में राजपूती अहं के फलस्वरूप हुई हानि की भी व्यंजना रचना में स्पष्ट रूप से उभरी है। पृथ्वीराज में राजपूती अहं की पूरी-पूरी झलक मिलती है, जिसके कारण ये राजपूत नरेश अपने ही सामन्तों को मौके-बेमौके दुत्कार दिया करते थे। पृथ्वीराज रासो में यह स्पष्ट दिखाई देता है कि पृथ्वीराज के पतन में उसकी ही भूलें कारण के रूप स्पष्ट दिखाई देता है। पृथ्वीराज रासो में वस्तु-वर्णन का भी आधिक्य है। युद्ध क्षेत्र के दृश्य के दृश्य तो अद्भुत प्रतिमा का परिचय देते ही हैं, कवि ने समय और क्रिया को एक साथ बिंबों में बांधकर रंग और ध्वनियों को भी रूपायित कर दिया है। भाव, वस्तु और ध्वनि की सम्मिलित प्रभावान्वित के उदाहरण 'पृथ्वीराज रासो' में भरे पडे हैं –

बज्जिय घोर निसान रान चौहान चहूँ दिसि।

सकल सूर सामन्त समर बल जंत्र मंत्र तिसि।

उट्टि राज प्रथिराज बाग लग्न मनहू वीर नट्।

कदत् तेग मन बेग लगत मनहु बीजु झट्ट घट्ट।

वीर और श्रृंगार रसों के पोषण के लिए आवश्यकतानुसार अन्य रसों की भी योजना के साथ-साथ नारी-सौंदर्य का भी वर्णन मिलता है –

मनहूँ कला ससिभान कला सोलह सो बन्निय।

बल बैस ससि ता समीप अमृत रस पिन्निया।

बिगसि कमल सिग भ्रमर नैन खंजन प्रिग लुट्टिय।

हीर कीर अरू बिंब मोती नख-सिख अहिधुट्टिय।

छत्रपति गयद हरि गति बिह बनाय संचे सचिय।

पद्मिनी रूप पद्मावतिय, मनहुं काम कामिनि रचिय।।

आचार्य रामचंद्र शुक्ल ने खुमान रासो को नवीं शताब्दी की रचना माना है, क्योंकि इसमें नवीं शती के चित्तौड़-नरेश खुमाण के युद्धों का चित्रण है। राजस्थान के वृत्त संग्रहकों ने इसको सत्रहवीं शताब्दी के रचना बताया है, क्योंकि इसमें सत्रहवीं शताब्दी में ही लिखा गया है। इसमें तत्कालिन राजाओं के सजीव वर्णन उस समय की परिस्थितियों के यथार्थ ज्ञान तथा भाषा के आरंभिक हिंदी रूप के प्रयोग से इसी से तथ्य के प्रमाण मिलते हैं। अधिकांश विद्वानों ने नवीं शती के खुमाण नरेश के समकालीन दलपत विजय को 'खुमाण रासो' का रचयिता सत्रहवीं शती ईस्वी का दलपत विजय नाम कोई जैन साधु था। रचना-शैली तथा विषय-वस्तु से सिद्ध है कि यह काव्य किसी जैन साधु की रचना नहीं हो सकता। राजाओं के युद्धों और विवाहों के सरल वर्णनों से इस काव्य की भाव-भूमि का विस्तार हुआ। संदर्भानुसार नायिकाभेद, षटक्रतु आदि के चित्रण भी मिलते हैं। राजाओं की प्रशंसा काव्य का मुख्य प्रतिपाद्य है।

पिउ चित्तौड न आविऊ, सावण पहिली तीज।

जोवै बाट बिरहिणी खिण-खिण अणवै खीज ॥

संदेसो पिण साहिबा, पूछो फिरिय न देह।

पंछी घाल्या पिंजरे, छूटन रो संदेह।।

आदि प्रकार का साहित्य

आदिकालीन रासो काव्यों में वीर रस की व्यंजना के लिए छप्पय, तोटक, तोमर पद्धति और नाराच का प्रयोग अधिक किया गया। इनमें से कुछ विद्वान शैली की समानता के कारण रासो-काव्यों को भी अपभ्रंश का काव्य समझ बैठे हैं। आल्ह या वीर छंद आदिकाल में दोहा के समान ही लोकप्रिय रहा होगा। अतः हिंदी के आदिकालीन साहित्य में इनका प्रयोग कव्य-रचना की एक संस्कृति का द्योतक है, जिसका आगे भी विकास होता रहा है। इस युग का साहित्य राजदरबारों की सीमाओं में बंधा न होकर लोक-आस्था, वीरता, प्रेम और सामाजिक मूल्यों से जुड़ा रहा, इसलिए इसमें लोकजीवन की गहरी छाप मिलती है।

आदिकालीन साहित्य की प्रमुख विशेषता लोकभाषाओं का प्रयोग है। अपभ्रंश, अवहट्ट और प्रारंभिक हिंदी में रचित काव्य आम जन की भाषा में था। इससे स्पष्ट होता है कि साहित्य का उद्देश्य जनसामान्य तक पहुँचना था। लोकगीतों, दोहों और वीरगाथाओं में सरल, प्रभावी और भावपूर्ण भाषा का प्रयोग लोकजीवन की सहजता को दर्शाता है।

आदिकालीन साहित्य में प्रेम का स्वरूप भी लोकजीवन से जुड़ा हुआ है। प्रेम को श्रृंगारिक विलास नहीं, बल्कि साहस, त्याग और सामाजिक मर्यादाओं के साथ प्रस्तुत किया गया है। लोकनायिकाएँ अपने प्रेम के लिए संघर्ष करती दिखाई देती हैं, जिससे उस समय के सामाजिक बंधनों और लोकमान्यताओं का बोध होता है।

जन जीवन के साथ घुल-मिलकर रचना करने वाले कवियों में अमीर खुसरों का स्थान महत्वपूर्ण है। अमीर खुसरों के भाषा की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि उन्होंने बोलचाल की भाषा में रचना की। उनका प्रसिद्ध दोहा नीचे दिया जा रहा है, जिसकी चर्चा बार-बार की जाती है और जिससे लगता है कि इनकी भाषा बिहारी से अधिक बोल-चाल की भाषा है –

गोरी सोवे सेज पर, मुख पर डारे केस।

चल खुसरो घर आपने, रेनि भई चहुँ देस।

धार्मिक विश्वास और लोकआस्था इस काल के साहित्य में धार्मिकता लोकआस्था के रूप में दिखाई देती है। जैन और बौद्ध साहित्य, सिद्धों और नाथों की वाणी में कर्मकांड की अपेक्षा जीवनोपयोगी नैतिकता और साधना पर बल है। यह लोकजीवन की व्यावहारिक दृष्टि को प्रकट करता है, जहाँ धर्म जीवन से कटकर नहीं, बल्कि जीवन के साथ चलता है। नाथपंथी सिद्धों और जैन-बुद्धों साहित्य में स्थानीय धार्मिक साधनाएँ, योग, तप, और नैतिकता का प्रभाव दिखता है यह स्थानीय सामाजिक आवश्यकताओं से जुड़ा साहित्य था।

लोकसंस्कृति और परंपराएँ आदिकालीन रचनाओं में पर्व-त्योहार, विवाह, युद्ध, यात्रा, ग्राम्य जीवन और लोकपरंपराओं का वर्णन मिलता है। इससे उस समय की संस्कृति, खान-पान, पहनावा और सामाजिक व्यवहार की जानकारी मिलती है। लोककथाएँ और जनश्रुतियाँ साहित्य का आधार बनती हैं, जो सामूहिक स्मृति को संरक्षित करती हैं।

यह साहित्य केवल आदर्शों की नहीं, बल्कि संघर्षों की भी कथा कहता है। विदेशी आक्रमणों, सामाजिक अस्थिरता और आर्थिक कठिनाइयों के बीच आम जनता के साहस और जिजीविषा को रचनाकारों ने स्वर दिया। इससे लोकजीवन का यथार्थ रूप सामने आता है।

सारी रात मोहिं सँग जागा।

भोर भयो तब बिछुडन लगा।

वाके बिलुडत फाटक हिया।

क्यों सखि साजन ना सखि दिया।।

आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी ने लिखा है – “दसवीं से चौदहवीं शताब्दी तक के समय में लोकभाषा में लिखित जो साहित्य उपलब्ध हुआ है, उसमें परिनिष्ठित अपभ्रंश से कुछ आगे बढ़ी हुई भाषा का रूप दिखाई देता है। दसवीं शताब्दी की भाषा के गद्य में तत्सम् शब्दों का व्यवहार बढ़ने लगा था, परन्तु पद्य की भाषा में तद्भव शब्दों का ही एकछत्र राज्य था। चौदहवीं शताब्दी तक के साहित्य में इसी प्रवृत्ति की प्रधानता मिलती है।... इसी समय से हिन्दी भाषा का आदिकाल माना जा सकता है।” आदिकालीन साहित्य में खुसरो की लोक जीवन बद्ध रचनात्मक प्रेरणा को देखकर विद्वानों ने उन्हें जनकवि के रूप में भी ग्रहण किया है। इनकी पहेलियों, मुकरियों एवं गहलों में लोकाचार की ठेठ अभिव्यक्ति दृष्टिगत की जा सकती है।

आदिकालीन साहित्य में वैश्विक साहित्यिक प्रवृत्तियाँ में भारतीय महाकाव्य परंपरा का प्रभाव दिखाई देता है। जिसमें रामायण, महाभारत महाकाव्य का व्यापक प्रभाव दिखाई देता है। जो भारतीय साहित्य के साथ संस्कृति का पूरक माना जाता है। जिसमें मर्यादा, वीरता धर्म, यश और त्याग जैसे मूल्यों का वैश्विक चेतना पर प्रभाव पड़ता है। साथ ही बौद्ध और जैन दर्शन का अंतर्राष्ट्रीय प्रभाव भारत के साथ-साथ एशिया के कई देशों में फैले हुए थे। अहिंसा, करुणा और वैराग्य जैसी अवधारणाएँ आदिकालीन साहित्य में नजर आती हैं। मानवमूल्य और सार्वभौमिक भावनाओं के साथ वीरता, प्रेम, धर्म, त्याग और मृत्यु बोध जैसे विषय केवल स्थानीय नहीं बल्कि सार्वभौमिक (वैश्विक) मानव अनुभवों से जुड़े हैं, जो आदिकालीन साहित्य को व्यापक बनाते हैं। द्विवेदी जी ने अन्यत्र लिखा है – “परन्तु यह सत्य है कि इस काल की रचनाओं में वीरतत्त्व का एक नया स्वर सुनाई देता है। इस काल में वीर रस को बहुत प्रमुख स्थान प्राप्त है।” आदिकालीन साहित्य जन-जीवन की जिन अनुभूतियों से प्रकट हुआ था, उनमें पर्याप्त विविधता थी। अतः वह एक भीड़ का सायास लिखित साहित्य नहीं है। अपितु एक सचेतन समाज की सहज स्थितियों से उत्पन्न साहित्य है। यही कारण है कि उसमें जीवन की विभिन्नताओं और स्वच्छंद प्रवृत्तियों के विविध चित्र मिलते हैं।

आदिकालीन साहित्य में वैश्विक स्तर पर मानव मूल्यों व नैतिक सामाजिक और सांस्कृतिक आदर्श है जो सत्य, कर्तव्य, त्याग निष्ठा साहस और न्याय के रूप में मिलता है।

निष्कर्षतः

आदिकालीन साहित्य लोकजीवन की सशक्त अभिव्यक्ति है। आदिकाल ने परवर्ती कालों के लिए अनेक परंपराओं का व्यवस्थित रूप प्रदान किया। इसमें जनभाषा, जनभावना और जनसंस्कृति का सुंदर समन्वय मिलता है। यह साहित्य न केवल अपने समय का इतिहास है, बल्कि लोकमानस की आत्मा को समझने की कुंजी भी है। आदिकालीन साहित्य ने हिंदी साहित्य की नींव लोकजीवन की सुदृढ़ आधारशिला पर रखी, जो आगे चलकर भक्ति और रीतिकाल में विकसित हुई। आदिकाल को संधिकाल

संदर्भ ग्रंथ:

1. हिन्दी साहित्य : उद्भव और विकास, रामचंद्र शुक्ल, नोएडा, पृ .37
2. हिन्दी साहित्य : उद्भव और विकास, रामचंद्र शुक्ल, नोएडा, पृ .56
3. हिंदी साहित्य का इतिहास-डॉ. नगेंद्र, मयूर पेपरबैक्स, नोएडा, पृष्ठ.सं.55
4. हिंदी साहित्य का इतिहास-डॉ. नगेंद्र, मयूर पेपरबैक्स, नोएडा, पृष्ठ.सं.59
5. हिंदी साहित्य का इतिहास-डॉ. नगेंद्र, मयूर पेपरबैक्स, नोएडा, पृष्ठ.सं.69
6. हिंदी साहित्य का इतिहास-डॉ. नगेंद्र, मयूर पेपरबैक्स, नोएडा, पृष्ठ.सं.81
7. हिंदी साहित्य का इतिहास-डॉ. नगेंद्र, मयूर पेपरबैक्स, नोएडा, पृष्ठ.सं.83
8. हिंदी साहित्य का संक्षिप्त इतिहास-डॉ. सभापति मिश्र, डॉ. आदर्श मिश्र-जगत भारती प्रकाशन, प्रयागराज, पृष्ठ.सं.27
9. हिंदी साहित्य का संक्षिप्त इतिहास-डॉ. सभापति मिश्र, डॉ. आदर्श मिश्र-जगत भारती प्रकाशन, प्रयागराज, पृष्ठ.सं.29
10. हिंदी साहित्य का संक्षिप्त इतिहास-डॉ. सभापति मिश्र, डॉ. आदर्श मिश्र-जगत भारती प्रकाशन, प्रयागराज, पृष्ठ.सं.30
11. हिंदी साहित्य का संक्षिप्त इतिहास-डॉ. सभापति मिश्र, डॉ. आदर्श मिश्र-जगत भारती प्रकाशन, प्रयागराज, पृष्ठ.सं.43
12. हिंदी साहित्य का संक्षिप्त इतिहास-डॉ. सभापति मिश्र, डॉ. आदर्श मिश्र-जगत भारती प्रकाशन, प्रयागराज, पृष्ठ.सं.47

वैश्विक संदर्भ में अनूदित साहित्य

डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड

हिंदी विभागाध्यक्षा एवं शोध निर्देशिका, वसुंधरा कला महाविद्यालय, जुले सोलापुर, महाराष्ट्र

Mob. 9860254358

E-Mail – suchitagaikwad@gmail.com

➤ प्रस्तावना :

स्रोत भाषा की सामग्री को यथावत लक्ष्य भाषा में प्रस्तुत करना अनुवाद है। डॉ. भोलानाथ तिवारी जी के अनुसार “एक भाषा में व्यक्त विचारों को यथावत समान और सहज अभिव्यक्ति द्वारा दूसरी भाषा में व्यक्त करने का प्रयास अनुवाद है।”¹ निकटतम समतुल्य और सहज संप्रेषण ही अनुवाद है। वर्तमान समय में अनुवाद मनुष्य जीवन का एक अभिन्न अंग बन गया है। आज अनुवाद की व्याप्ति सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, तकनीकी, कार्यालयी, बैंकिंग, विधि, वैज्ञानिक, मीडिया, विज्ञापन, मनोरंजन आदि अनेक क्षेत्रों में दिखाई देती है। राष्ट्रीय तथा अंतरराष्ट्रीय स्तर पर अनुवाद की महत्ता दिन-प्रतिदिन बढ़ती ही जा रही है। “संसार के किसी भी देश, भाषा और व्यक्ति के लिए शेष विश्व की तमाम उपलब्धियों से जुड़ने के लिए अनुवाद से बेहतर कोई माध्यम नहीं।”² वैश्विक स्तर पर साहित्यिक कृतियों के अनुवाद की परंपरा प्राचीन रही है। वैश्विक संदर्भ में अनूदित साहित्य अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है।

भाषिक विविधता यह मनुष्य के सामाजिक जीवन का एक अभिन्न अंग है। मनुष्य की आदिम अवस्था से आधुनिक समय तक विश्व में अनेक भाषाएँ और बोलियाँ विकसित होती रही हैं। आज विश्व के अलग-अलग राष्ट्रों में अलग-अलग भाषाएँ बोली जाती हैं। प्रत्येक राष्ट्र की भिन्न-भिन्न भाषा होने के कारण में विश्व के अलग-अलग राष्ट्र में रहने वाले मनुष्यों के बीच संपर्क स्थापित होना कठिन होता है। आज के व्यस्त मनुष्य के लिए विश्व की सभी भाषाएँ सीखना संभव नहीं है। ऐसे में अनुवाद के माध्यम से दो भिन्न राष्ट्रों में रहने वाले नागरिक एक-दूसरे से संपर्क स्थापित कर सकते हैं। दोनों भिन्न भाषा-भाषियों के बीच दुभाषिए के जरिए भिन्न भाषा बोलने वाले नागरिक आपस में बातें कर सकते हैं। अनुवाद दो भिन्न भाषा बोलने वाले लोगों के बीच संपर्क स्थापित करने का उत्कृष्ट माध्यम है।

अनूदित साहित्य के माध्यम से विश्व की प्रत्येक भाषा में समाहित ज्ञान-विज्ञान की जानकारी प्राप्त होती है। विश्व के अनेक विकसित देशों की ज्ञान विज्ञान तथा तकनीकी जानकारी का लाभ उठाकर कोई भी अभी किसी देश अपनी तरक्की कर सकता है। अंग्रेजी, चीनी, जापानी, फ्रेंच तथा विश्व की प्रत्येक भाषा के अनूदित ग्रंथों के जरिए ज्ञान-विज्ञान की सामग्री का अध्ययन कर किसी भी देश का निवासी व्यक्ति अपने व्यक्तिगत विकास के साथ-साथ समाज और राष्ट्र का विकास कर सकता है। विज्ञान, कृषि, उद्योग, व्यापार आदि क्षेत्रों में उन्नति करने हेतु अनूदित साहित्य अत्यंत महत्वपूर्ण हैं।

मनुष्य समाज के विकास के साथ अस्तित्व में आई विभिन्न भाषाएँ और बोलियाँ आपसी संपर्क स्थापित करने में बाधा बन जाती हैं। अनुवाद मौखिक रूप से किया गया हो या लिखित दोनों का उद्देश्य संपर्क माध्यम का काम करना है। अनूदित साहित्य के माध्यम से विश्व साहित्य का परिचय प्राप्त होता है। विश्व की किसी भी भाषा में लिखा गया साहित्य अनूदित ग्रंथों के माध्यम से सभी राष्ट्रों में पहुँच गया है। अनुवाद के कारण ही किसी भाषा का साहित्य, उसकी विशेषताएँ और श्रेष्ठ रचनाकारों को जानने में सुविधा हुई है। उदा. जिस व्यक्ति को अंग्रेजी भाषा का ज्ञान नहीं है वह भी शैली, कीट्स, शेक्सपियर जैसे अंग्रेजी रचनाकारों के साहित्य का अनुवाद पढ़कर अंग्रेजी साहित्य से परिचित हो सकता है। भारत की संस्कृत भाषा में लिखे ग्रंथ विश्व की अनेक भाषाओं में अनूदित होने के कारण विश्व के किसी भी देश में रहनेवाला नागरिक संस्कृत के प्राचीन साहित्य से परिचित हो सकता है। संस्कृत के रचनाकार वाल्मीकि और कालिदास के अनूदित साहित्य ने विश्व स्तर पर अपनी विशिष्ट पहचान बनायी है। अनुवाद के माध्यम से हिंदी के प्रेमचंद, जयशंकर प्रसाद, रविंद्रनाथ टैगोर, निराला महादेवी वर्मा और अन्य अनेक भारतीय साहित्यिकों के साहित्य से विदेशी पाठक परिचित हुए हैं। लैटिन भाषा के कवि डान्टे और इतालवी के बोकाचियों इन रचनाकारों का साहित्य विश्व के सभी राष्ट्रों में पहुँच गया है। अनुवाद के जरिए ही ग्रीक विद्वान प्लेटो, अरस्तु, सुकरात आदि के साहित्य को सारी दुनिया जान सकी है। वैश्विक स्तर पर लिखे जा रहे श्रेष्ठ साहित्य का आस्वाद खुद की भाषा में कोई भी व्यक्ति आसानी से ले सकता है।

भौगोलिक विशेषताओं और सीमाओं के कारण विश्व में प्रत्येक देश की विभिन्न सभ्यता और संस्कृति विकसित हुई हैं। भाषाएँ क्षेत्र के अनुसार बदलती रहती हैं। विश्व के किसी भी राष्ट्र में रहनेवाला व्यक्ति दूसरे राष्ट्र के साहित्य का परिचय अनूदित ग्रंथों से प्राप्त कर सकता है। अनूदित साहित्य के जरिए किसी भी देश की सभ्यता और संस्कृति से भी परिचय होता है। विश्व की हर भाषा में लिखे गए ग्रंथ में रचनाकारों के विचारों के साथ-साथ उस राष्ट्र की सभ्यता और संस्कृति का वर्णन होता है। समाज में रहनेवाले व्यक्तियों का रहन-सहन, आचार-विचार, खान-पान, तीज-त्यौहार, रीति-रिवाज, परंपराएँ, सामाजिक मान्यताएँ आदि की भी अभिव्यक्ति होती है। अनूदित रचनाओं के अध्ययन से विश्व के सभी राष्ट्रों की सभ्यता और संस्कृति को समझा जा सकता है। उदा. भारतीय ग्रंथों का अन्य विदेशी भाषाओं में अनुवाद होने से भारतीय संस्कृति को समझा जा सकता है। इसी तरह अनुवाद के माध्यम से अंतरराष्ट्रीय स्तर पर किसी भी राष्ट्र की सभ्यता और संस्कृति का परिचय मिल सकता है। इससे वैश्विक स्तर पर मनुष्य की सभ्यता और संस्कृति का विकास होने में सहायता होती है।

अनुवाद के माध्यम से भाषा और साहित्य का विकास होता है। अनुवाद करते समय स्रोत भाषा की विशेषताएँ, शब्द, मुहावरे, कहावतें, भाषा, शैली, व्याकरण आदि का प्रभाव लक्ष्य भाषा पर होता है। साहित्यिक अनुवाद से लक्ष्य भाषा भाषियों के विचारों में तो समृद्धि अवश्य होती

है किंतु उनकी भाषा में भी समृद्धि होती है। अनुवाद के जरिए साहित्यिक विकास होता है। विभिन्न भाषाओं में लिखी गई साहित्यिक कृतियों का अनुवाद होने से विश्व साहित्य समृद्ध होता है।

अनूदित साहित्य के माध्यम से विश्व भाषाएं और साहित्य का तुलनात्मक अध्ययन और अनुसंधान करना आसान हुआ है। “अनुवाद तुलनात्मक अध्ययन की आधारभूत धुरी है। अनुवाद के सहारे ही एक भाषा को जानने वाले अन्य भाषा की साहित्यिक उपलब्धियों से परिचित होते हैं।”³ विश्व साहित्य की विभिन्न भाषाओं के तुलनात्मक अध्ययन और अनुसंधान से प्रत्येक देश की सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक और शैक्षिक परिस्थितियों का ज्ञान प्राप्त होने में सहायता होती है। दो भाषाओं के साहित्यिक विचारों तथा भाषा शास्त्र संबंधी तुलना से मानव मनोविज्ञान के अनेक अज्ञात तत्वों को उद्घाटित किया जाता है। विश्व की सभी भाषाएं और उनके साहित्य का अध्ययन करते हुए विश्व साहित्य की समानता और विषमता की जानकारी प्राप्त होती है। अनूदित साहित्य के माध्यम से स्पष्ट हो जाता है कि अलग-अलग राष्ट्रों में रहनेवाले लोगों का मानव मन एक है।

विश्व के प्रत्येक राष्ट्र की संस्कृति भिन्न-भिन्न है। प्रत्येक राष्ट्र की सामाजिक, ऐतिहासिक, परंपरा का प्रभाव उसे राष्ट्र की संस्कृति पर दिखाई देता है। विश्व के विभिन्न देशों में रहने वाले नागरिक अनूदित रचनाओं के द्वारा दूसरे राष्ट्र की संस्कृति को समझ सकते हैं। अनूदित साहित्य के माध्यम सांस्कृतिक आत्मीयता बढ़ती है। दो राष्ट्रों के बीच सांस्कृतिक आदान-प्रदान की प्रक्रिया शुरू होती है। आपसी आत्मीयता बढ़ने से अनुभवों का एक नया ज्ञान प्राप्त होता है। विश्व के श्रेष्ठ साहित्यकारों का साहित्य विश्व की अन्य भाषाओं में अनूदित होने से विविध देशों की संस्कृति का अनुभव प्राप्त होता है। दूसरे राष्ट्र की संस्कृति से पहचान होने के कारण एक दूसरे को समझने में आसानी होती है। अनूदित ग्रंथों के अध्ययन से विश्व संस्कृति का विकास होता है।

“आज व्यापार का भूमंडलीकरण होता जा रहा है। एक देश का संबंध दूसरे देश के साथ घनिष्ठ वाणिज्यिक संबंध तभी स्थापित हो सकता है, जब दोनों एक-दूसरे की वाणिज्य-विषयक सामग्री से परिचित हों। इसके लिए अनुवाद ही एक एक सशक्त-सार्थक मध्यम के रूप में सामने आता है।”⁴ अनूदित साहित्य के माध्यम से दो देशों के बीच राजनीतिक संबंधों में सुधार होता है। अनूदित साहित्य के द्वारा अलग-अलग राष्ट्र में रहने वाले व्यक्ति दूसरे राष्ट्र की सभ्यता, संस्कृति से परिचित होते हैं। दो मनुष्यों के बीच की दूरियों को नष्ट करते हैं। अनूदित साहित्य सारे विश्व को एक परिवार की तरह रहने का संदेश देता है। पूरे विश्व में रहने वाले लोगों में प्रेम, बंधुता भावनाओं का विकास करने में अनुवाद महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है अनुवाद के माध्यम से मानवता की भावना दृढ़ होती है। अनुवाद के साधन से मानवता को विश्व बंधुत्व की भावना वृद्धिगत होती है।

➤ निष्कर्ष :

आज के आधुनिक युग में मनुष्य जीवन में अनुवाद की व्याप्ति बढ़ गई है। अंतरराष्ट्रीय स्तर पर अनुवाद का महत्व बढ़ गया है। आज के वैश्वीकरण के युग में व्यस्त मनुष्य को ज्ञान- विज्ञान के आदान-प्रदान के लिए अनूदित साहित्य अत्यंत महत्वपूर्ण है। कला, विज्ञान, चिकित्सा, तकनीकी, उद्योग, व्यापार, मीडिया आदि अनेक क्षेत्रों में अनूदित साहित्य की उपयोगिता निर्विवाद रूप से सिद्ध हुई है। तुलनात्मक अध्ययन एवं अनुसंधान के लिए अनुवाद अत्यंत उपयुक्त है। सांस्कृतिक आदान-प्रदान की दृष्टि से अनूदित साहित्य अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। संपूर्ण मनुष्य समाज की धरोहर के रूप में अनूदित साहित्य अपनी भूमिका निभा रहा है। अनूदित ग्रंथ पूरे विश्व को एकसूत्रता के भाव में जोड़ रहे हैं। इससे समग्र विश्व में सद्भावना और मानवता की भावना दृढ़ हो रही है।

➤ संदर्भ संकेत :

1. अनुवाद विज्ञान - संपा. डॉ. बालेन्दु शेखर तिवारी, पृ. 11
2. वही, पृ. 14
3. वही, पृ. 20
4. अनुवाद सिद्धांत एवं व्यवहार – डॉ. अनुज प्रताप सिंह, पृ. 95

डॉ.जेबा रशीद के साहित्य में इस्लाम दर्शन
 प्रा. रहिसा मिर्ज़ा, प्रा. डॉ. हाशमबेग मिर्ज़ा
 सोलापुर सोशल आर्ट्स एण्ड कॉमर्स कॉलेज, सोलापुर.,
 आर्ट्स,सायन्स, कॉमर्स कॉलेज, नलदुर्ग,जि. धाराशिव

सार –

अपने देश में अनेक धर्म और संस्कृतियों हैं। भारत में इस्लाम एक अल्पसंख्यक समुदाय का है। इस्लाम धर्म की संस्कृति में मानवतावाद और यथार्थवाद को महत्व दिया गया है। भारत में सूफी काव्य परंपरा से हिंदी साहित्य में इस्लाम दर्शन दिखाई देता है। इस्लामिक दर्शन में मानव हित को सर्वश्रेष्ठ माना है। सूफीवाद ने मुस्लिम समाज के निर्माण में बहुत ही महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। इस्लाम के संस्थापक पैगंबर मोहम्मद ने 'कुरान' के आदेशों का ईमानदारी से पालन करने का आदेश दिया है। आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञान के युग में शिक्षा, सच्चाई, शांति, न्याय, स्वतंत्रता, स्त्री-पुरुष समानता, नैतिकता, मानवता आदि को अपनाने की आवश्यकता है। इन सभी बातों का पालन करने का आदेश 'कुरान' में दिया गया है। समाज में जब-जब अन्याय, अत्याचार को बढ़ावा मिलता है, तो उस समय धार्मिक आदेशों का पालन करना उस समाज के लिए हितकारक होता है। हिंदी साहित्य में अमीर खुसरो से लेकर असगर वजाहत तक के साहित्यकारों ने अपने साहित्य में इस्लाम दर्शन को व्यक्त किया है। साठोत्तरी लेखिका डॉ.जेबा रशीद हिंदी और राजस्थानी भाषा में साहित्य लेखन करने वाली चर्चित लेखिका है। डॉ.जेबा रशीद ने अपने साहित्य के माध्यम से इस्लाम धर्म के तत्वों को स्पष्टता से व्यक्त करने का प्रयास किया है। लेखिका ने मुस्लिम समाज के स्त्रियों पर होने अत्याचार और अन्याय को 'कुरान' का संदर्भ देकर मुस्लिम स्त्रियों को तथा भारतीय समाज को सजग किया है।

बीज शब्द - जेबा रशीद, मुस्लिम साहित्यकार, इस्लाम दर्शन, हिंदी साहित्य आदि।

आमुख –

आधुनिक हिंदी साहित्य में गुलशेरखां सानी, राही मासूम राजा, अब्दुल बिस्मिल्लाह, बंदीउज्जमा, असगर वजाहत, मेहरुन्निसा परवेज, नासिरा शर्मा, जेबा रशीद आदि ने अपने साहित्य में इस्लाम दर्शन को चित्रित किया है। डॉ.जेबा रशीद ने अपने साहित्य में 'कुरान' का आधार लेकर मुस्लिम महिलाओं के लिए जो अधिकार है। उसे अपने साहित्य में व्यक्त किया है। लेखिका अपने साहित्य के माध्यम से बताना चाहती है कि मुस्लिम समाज में पितृसत्तात्मक व्यवस्था नहीं है लेकिन भारतीय मुस्लिम स्त्रियों को यह अधिकार प्रयोगिक तत्वों पर नहीं मिलता है। यह कहा जाता है, 'मां के कदमों के नीचे जन्म है' इसका भी पालन नहीं किया जाता। औरत अपने अस्तित्व के लिए आज भी संघर्षरत है। मुस्लिम महिलाएं 'कुरान' में दिए गए अधिकारों की जानकारी नहीं रखती। उनकी गरीबी और अज्ञानता के कारण मुस्लिम स्त्री की स्थिति और भी खराब हुई है मुस्लिम परिवारों में स्त्री की स्थिति अत्यंत पिछड़ी एवं दयनीय है मुस्लिम परिवारों में शिक्षा की कमी, पिछड़ापन, घर के बाहर जाने की पाबंदी, स्त्री पुरुष समानता, आदि समस्याओं को डॉ.जेबा रशीद ने अपने साहित्य में व्यक्त किया है। हजरत मोहम्मद पहले फेमिनिस्ट थे। जिन्होंने हजारों साल पहले महिलाओं का सम्मान करते थे। तत्कालीन समय में लड़कियों को जिंदा दफनाया जाता था। हुजूर साहब ने इस घृणित कृत्य के खिलाफ आवाज उठाई थी। वह अपने बेटी का इतना आदर करते थे। उसके आने पर अपनी जगह छोड़कर खड़े हो जाते थे। लेखिका ने इस बात के आधार पर 'चिनगारी' कहानीसंग्रह में व्यक्त किया है, "बेटियां तो अजीम होती है, खुदा के घर की रहमत...। इस्लाम में जितने बंधन औरतों पर डाले गए हैं। उतने ही बंधन पुरुषों पर भी हैं। इस बात को लेखिका ने इस प्रकार से स्पष्ट किया है, "घूंघट में हो या बुर्के में मर्द अपनी आंखों में किस तरह एक्सरे मशीन फिट करके रहा चलते लड़कियों को देखता फिरता है। लड़कियां कुछ भी पहने, क्या मर्द का फर्ज नहीं अपने नजरे काबू में रखें?" इस्लाम में बेटी की शादी उसकी मर्जी से होने चाहिए। इस बात को लेकर लेखिका ने 'इश्क हुआ' इस उपन्यास में बेटी के इजाजत के बगैर एक पिता अपनी बेटी का रिश्ता तय नहीं करता सकता। लेखिका लिखती है, "आपको निकाह कबूल है काशिफ का पुरा हवाला बताकर काजी साहब ने पूछा।...सुरैया बानो आपको काशिफ के साथ एक लाख मेहर निकाह कबूल है।" काजी साहब जब बेटी को पूछते हैं तो कोई जवाब ना मिला। वहां पर उपस्थितों में से किसने कहा भाई साहब अपने धर्म में तो लड़की को अपने मनपसंद लड़के से शादी करने का हक है। उस पर उसके पिताजी बहुत चिढ़ जाते हैं। लेखिका लिखती है, "मैं इसका निकाह दूसरे के साथ नहीं होने दे दूंगा! देखो कौन करता है इससे निकाह काशिफ क्रोध में लाल-पीला होकर चारों ओर देखकर बोला, किसमें हिम्मत है इससे निकाह करने की...! लेखिका में एक औरत पात्र के माध्यम से लिखती है, "लो, रहने दो अपने दादागिरी... जबरदस्ती तो निकाह हो नहीं सकता! निकाह लड़की की इच्छा से ही हो सकता है। यह हक तो इस्लाम में लड़कियों को मिला है।" इस बात पर लड़की के पिताजी चुपचाप खामोश बैठ जाते हैं और अपने बेटी की शादी उसके पसंद के

लड़के के साथ करवाते हैं।लेखिका ने 'कंटीली राहें' इस कहानीसंग्रह की कहानी 'तपती रेत' में मुस्लिम स्त्री की वास्तविक दशा को व्यक्त किया है।'तपती रेत' की नायिका अनारो को जब उसका पति तलाक देने की बात करता है तो लेखिका लिखती है, "मैंने निकाह किया है।मैं हवेली से नहीं जाऊंगी।वह जिद पर अड़ गई...उसने ने निकाह किया है... अब खुदा रसूल का वास्ता देकर तलाक दे रहा है।इतना मैं समझ गई हूँ कि जागीरदार ने निकाह क्यों पढा, ताकि आसानी से तलाक दे सके।'कुरान' शरीफ में लिखा है, बिना कारण तलाक नहीं हो सकता।मैं ऐसे तलाक को क्यों मानूँ जो धोखे से दिया जा रहा है।"लेखिका नायक को बताते हुए लिखती है, "तलाक देने का हक तो खुदा ने औरत को भी दिया है।पर औरत ने कभी बिना कारण पति को तलाक नहीं दिया।सब कुछ सहकर भी छली जाती रही पर अब कब तक छली जाएगी औरतें...?"

'क्योंकि औरत ने प्यार किया'...इस उपन्यास में नायिका पढ़ी-लिखी है।वह पेशे से डॉक्टर है।वह शादी करके ससुराल जाती है,तो उसका पति रेहान अच्छा बर्ताव नहीं करता।लेखिका लिखती है, "सफाई से लेकर भोजन बनाने तक अगर तुम खुशी चाहती हो तो सब खुशी से सीख लोगी... नहीं तो दूसरा रास्ता तलाक है। वह इस बात से बहुत डर जाती है और नाराज हो जाती है।वह अपने माता-पिता के लिए सब कुछ बर्दाश्त करते हैं।वह अपने मायके वालों सब कुछ सह लेती है।इस बात पर लेखिका लिखती है, "यह कैसा हक दिया है,खुदा तूने जिसे हर पति फायदा उठाकर पत्नी पर मनमानी करता है।हम औरतें भी तो तुझे फरियाद कर सकते हैं तूने तो हमें भी बराबरी का हक दिया है।"इस उपन्यास की नायिका अपने हक का साहरा लेकर अपना जीवन जीते दिखाई देती है। 'रिश्ते क्या कहलाते हैं' इस कहानीसंग्रह में डॉ.जेबा रशीद मुस्लिम समाज में घरेलू औरतों को किस प्रकार से परेशान किया जाता है। इसका वास्तविक चित्र 'उसके खातिर' इस कहानी में चित्रित किया है।लेखिका लिखती है, "आज घर की सफाई ढंग से नहीं की।बस सजने संवरने के अलावा तुम्हें कोई काम नहीं आता।मेरा बटन टूट गया, लगा नहीं सकती थी... मेरे जूते की पॉलिश अच्छे नहीं की...पॉलिश जमकर करने में तुम्हारी खूबसूरत हाथ तो घीस तो नहीं जाते।सब्जी में नमक मिर्च सही नहीं डाल सकती तुम्हारा ध्यान शीशे पर नहीं किचन में रहना चाहिए।अच्छे सूत से क्या होता है मैडम सुंदर होने से पेट नहीं भरता।... तुमको अपनी सुंदरता पर नाज है ना मैं थूकता हूँ तुम्हारी सुंदरता पर नहीं चाहिए मुझे सुंदर बीवी... उसके खातिर इस कहानी के नायक ओवेस के दुख देने वाले बातों से नीला तंग आ गई थी।वह बार-बार नीला को ताने मारता था। लेखिका लिखती है, "तीन बार तलाक के शब्दों का पुलिंदा थमाकर ओवेस उसको पीहर पहुंचा गया।"नीला इस बात से बिल्कुल पागल हो गई।नीला के माता-पिता ने अच्छे डॉक्टर को घर बुलाकर नीला का इलाज करवाया।उसडॉक्टर का नाम था नफीस। नफीस ने नीला को उसके पति कि हादसे से बाहर निकालने की बहुत कोशिश की।वह उसे बताता है कि हादसों से घबराकर जिंदगी बर्बाद नहीं की जाती।नफीस नीला वह चाहने लगा था। उसे उसकी आदतें बहुत अच्छी लगती थी।वह उसे कहता था कि तुम पहले लड़की हो जो मुझे अच्छी लगने लगी हो। तुम्हारी सादगी को मैं पसंद किया है मैं तुमसे मोहब्बत करने लगा हूँ।नीला को ओवेस ने तलाक दिया है।नीला की मां ने नफीस के साथ शादी करने की इजाजत देती है। दोनों में प्रेम पनपता है। एक दिन अचानक से ओवेस बेटी को मिलने के बहाने मिल के नीला के पास आता है। वह बार-बार नीला से माफी मांग रहा था।अपने किए पर पछताते भी है।वह कहता है तुम्हें डांटने परेशान करने के बाद मुझे ऑफिस में दिल नहीं लगता था मेरा दिल करता घर जाकर तुम्हें गले लगा कर माफी मांगू। ओवेस के ऐसी बातें सुनकर नीला उसे पर रहम खाती है लेखिका लिखती है, "किसी और से शादी करके तलाक देना बहुत बड़ी बात है कौन करेगा ऐसा।"नीला अपने धर्म के अनुसार सोचने लगते हैं और यह बात डॉक्टर नफीस के सामने रखती है।वह कहती है आप तो डॉक्टर है आपने मुझे ठीक किया है यह एहसान है मुझ पर अब एक एहसान और करो यह शादी भी इलाज का एक हिस्सा ही समझो।इस बात पर नीला की एक शर्त है की शादी के दो दिन बाद में तलाक देंगे। नफीस शादी के बात को तो तैयार होता है। लेखिका लिखती है, "मैं तुम्हारी इच्छा पूरी करूंगा। दो दिन में तलाक भी दे दूंगा... मैं तुम्हारे हर इच्छा पूरी करूंगा... तुम क्या जानो मैं तुम्हें दिल से चाहा है। एक बार सोच लेना क्या ओवेस हलाला सह पायेगा।"नीला नफीस के बातों पर सोचने लगी।सचमुच किसी से शादी होने के बाद ओवेस सह पाएगा किसी ने मुझे छुआ है या किसी के साथ में रहकर आई हूँ। इस द्वंद्व में नीला खो जाती है।दोनों पुरुषों के बातों से तथा सामाजिक बंधनों से नीला परेशान हो गई।नफीस सच्चा प्रेम करता था।वह नीला के लिए अपने प्यार की कुर्बानी देने लगा था।नीला समाज के बातों को सामने रखकर अपने पति के साथ रहने का निर्णय लेती है।वह अपने बच्चों को अपने पति का नाम देना चाहती है।अपने दिल का दर्द वह न ओवेस को बता पाती है न ही नफीस को दोनों के बीच वह अपने भावनाओं को कुचलकर अपनी जान देती है।दो पुरुषों ने एक निस्वार्थ औरत की जान ले ली। एक ने उसे नफरत और फर्ज अदा करने के बारे में और एक ने की जान से प्यार करके।लेखिका का बताना चाहती है कि नीला अपने धर्म के अनुसार सब रीति रिवाज को निभाकर भी अपना जीवन बिताना चाहते हैं तो भी पुरुष उसे स्वीकार नहीं कर सकता।

निष्कर्ष-

डॉ. जेबा रशीद ने अपनी साहित्य में मुस्लिम महिलाओं के लिए 'कुरान' में लिखित तत्वों को अपनाने की सलाह देती है। जो आज भी अनेक महिला इन बातों से अनजान हैं। लेखिका ने वर्तमान परिवेश में पारिवारिक, सामाजिक और धार्मिक समीकरणों में परिवर्तन लाने की सलाह अपने साहित्य के माध्यम से देने का प्रयास किया है। लेखिका ने समाज का एक अभिन्न अंग स्त्री को समाज में मान्यता प्रताड़ना अनचाहे अनगिनत बंधनों पर प्रहार करने का प्रयास लेखिका करती हुई दिखाई देती है। सैद्धांतिक दृष्टि से मुस्लिम स्त्रियों की स्थिति बहुत ही सदृढ़ है परंतु व्यावहारिक रूप से उनकी स्थिति आज भी दयनीय है। लेखिका ने सभी धर्म, धर्मग्रंथ और धर्मगुरु के बारे में औरत के स्थिति को लेकर लिखती है,

"कितने कटघरे हैं
है कितनी अदालते,
फिर भी अन्याय से घिरी है हम
कितने हैं ईश्वर अल्लाह
है मूसा और गुरु
फिर भी कितना है अधर्म
देश में है पूरी आजादी
कितने खंडो से बंधी है हम।"

संदर्भ

1. जेबा रशीद- क्योंकि औरत ने प्यार किया (उपन्यास)
2. जेबा रशीद -इश्क हुआ (उपन्यास)
3. जेबा रशीद -कंटीली राहें (कहानीसंग्रह)
4. जेबा रशीद -रिश्ते क्या कहलाते हैं (कहानीसंग्रह)

“भाषा साहित्य में अनुवाद और अध्ययन”

श्रीमती बागलकोटे निकहत आफरिन

शोधार्थी, खाजा बंदानवाज विश्वविद्यालय, कलबुर्गी

zoharamadni10@gmail.com 9342278415

मार्गदर्शक

डॉ. देशमुख अफशाँ बेगम अहमदअली

विभागाध्यक्ष तथा शोध-निर्देशक, खाजा बंदानवाज विश्वविद्यालय, कलबुर्गी

“भाषा बिन न कोई ज्ञान, हिंदी बिन न कोई पहचान।”

मनुष्य सामाजिक प्राणी है। उसके मन में नए-नए विचार उत्पन्न होते हैं। और नए विचारों के साथ अलग-अलग भावों को प्रकट करने के लिए एक नया रूप और एक नए साधन प्राप्त होते हैं। भाषा उसमें एक साधन है। भाषा के द्वारा व्यक्ति अपने विचारों को कठिनता से सरलता की ओर पहुँचाता है। हम सभी इस बात से अवगत है कि विचारों की लिपि ना कि जाए तो उनका दायरा सीमित हो जाता है। मानव को जब पहली बार इस बात का एहसास हो गया होगा। संभवतः तभी लेखन प्रणाली का विकास शुरू हुआ होगा और तभी से भाषा का जन्म भी।

मानव जन्म के साथ ही मानव की संप्रेषण प्रक्रिया प्रारंभ हो जाती है। जो व्यक्ति तत्व का अभिन्न अंग बनकर आजीवन साथ निभाती है। अलग-अलग व्यवहार के साथ अलग-अलग समय पर संप्रेषण का काम किया जाता है। अभिव्यक्ति की इच्छा ने अपने भावों और विचारों को व्यक्त करने तथा दूसरों तक पहुँचाने के माध्यम से भाषा को जन्म दिया और विकसित किया। भाषा वह साधन है जो मनुष्य को अपने भावों विचारों को प्रकट करने तथा दूसरों के विचारों को ग्रहण करने और समझने के साथ-साथ समर्थ बनती जा रही है। हिंदी भाषा संपर्क भाषा की आवश्यकता वहाँ पड़ती है जहाँ दो विभिन्न भाषाओं में बोध नहीं। दोनों भाषा-भाषी एक दूसरे की भाषा ना समझते हो दो भिन्न भाषा बोलने वालों के बीच विचारों के आदान-प्रदान के लिए संवाद के सेतु का काम करने वाली संपर्क भाषा की जरूरत पड़ती है। संपर्क भाषा के रूप में हिंदी कब से शुरू हुई वह करना तो कठिन है लेकिन संपर्क भाषा के रूप में भारत में सदियों से उपयोग में लाई जा रही है।

भारत में धार्मिक महापुरुषों ने तो अपने वचनों को अपने भक्ति साहित्य में हिंदी का ही प्रयोग किया। दयानंद सरस्वती, रैदास आदि मध्यकाल के अंत में कवियों ने भी अपने काव्य के लिए हिंदी को ही चुनाव जैसे कबीरदास, तुलसीदास, सूरदास, रहीम, जैसे कवियों ने हिंदी में ही अपनी रचनाएँ लिखी है। मध्यकाल के विश्व में संपर्क भाषा अंग्रेजी को माना गया है। भाषा का विशेष रूप से हिंदी भाषा में तकनीकी रूप से हिंदी का प्रयोग अधिक रूप में होता नजर आ रहा है। 1981 से 1990 के दौरान पुस्तक, जर्नल्स, पत्रिकाएँ, समाचार पत्र और सरकारी, दस्तावेज हैं। इन्हें छः मुख्य श्रेणियाँ में बाँटा गया है। जैसे समाज विज्ञान, भौतिक विज्ञान, व्यावसायिक विज्ञान, प्रकृति, विज्ञान, वाणिज्य, सरकारी और मीडिया भाषण अनूदित सामग्री शब्द, ट्रेनिंग अक्षर, के लिए सॉफ्टवेयर टूल्स भी विकसित किए गए हैं। संस्थाओं द्वारा करीब तीस लाख शब्दों को मशीन में पढ़ने योग्य संग्रह विकसित किया गया है।

हिंदी और रोज़गार आज जहाँ भारत को व्यापक आबादी की दृष्टि से देखा जाए तो भाषा विविध भाषाओं के रोज़गार का माध्यम बनती जा रही है। जहाँ अंग्रेजी अपना जाल बिछाए हुए हैं। जहाँ पर भारत में हिंदी एक प्रमुख भाषा है और सरकारी कामकाज से मीडिया सरकार शिक्षा और व्यवसाय तक इसका उपयोग होता जा रहा है। जैसे अनुवादक आज के आधुनिक युग में जहाँ लोगों को रोज़गार की जागरूकता बढ़ती जा रही है। वहाँ पर अनुवाद का जोर बढ़ता जा रहा है।

एक भाषा से अनेक भाषाओं में अनुवाद का कार्य बढ़ता जा रहा है। हिंदी से केवल अंग्रेजी ही नहीं बल्कि अन्य भाषाओं में अनुवाद का कार्य बढ़ता जा रहा है। साथ ही साथ ना केवल साहित्यिक किताबें, फिल्में, जनसंपर्क, क्षेत्र, विज्ञापन, आदि सभी जगहों पर काम करने वालों की काफी माँग है। टी.वी पर तमाम चैनलों के मूल कार्यक्रम हम हर रोज़ देखते हैं। अलग-अलग दर्शकों पर पाठकों को यह सुविधा अनुवाद के जरिए ही मिलती है। इसीलिए आज अंग्रेजी और अलग-अलग भाषाओं से हिंदी में

अनुवाद की बहुत माँग है। राजभाषा के रूप में आज हिंदी को संपूर्ण भारत के रूप में देखा जा रहा है। अंतरराष्ट्रीय स्तर पर भी बढ़ता जा रहा है। केंद्र सरकार और राज्य सरकार के विभागों में हिंदी भाषा में काम करना अनिवार्य है। इसके अलावा हिंदी में आज कई तरह से रोज़गार के मौके सामने आए हैं। सभी सरकारियों, दफ्तरों में अंग्रेज़ी के साथ-साथ उसका उपयोग अनिवार्य है। निजी बैंकों और बैंकिंग के कारोबार बढ़ते जा रहे हैं। और ग्रामीण इलाकों में भाषा का उपयोग किया जा रहा है।

कविता में मिथक का समावेश है तो उस पर विशेष ध्यान रखना है। भारतीय मित्र के लिए पद टिप्पणी का सहारा आवश्यक होगा छंद विधान में भी रद्दोबदल होगा। भागवत गीता का अनुवाद एडमिन ऑर्नल्ड ने अंग्रेज़ी में किया है। अनुवाद का इतिहास काफी महत्व रखता है। उस के बारे में भली-भांति समझने के लिए भिन्न-भिन्न भाषाओं के साहित्य में इस विषय के संबंध में प्रतिपादित बातों का संकलन करना पड़ेगा। स्पष्ट है कि वह अपने आप में एक गुरु गंभीर कार्य है। इसके ईर्द-गिर्द प्रतिपादित कुछ मुद्दों पर इधर विचार विमर्श करना उचित होगा। दो हजार वर्ष पहले यानी इस पूर्व दो सौ चालीस में रचित एक अनूदित कृति है। यह अनुवाद की विधा में उपलब्ध प्राचीनतम ग्रंथ माना जाता है। लिवियस ने अपने बच्चों के ट्यूटर के रूप में नियुक्त किया। इस किताब का एक अंश आज उपलब्ध है। संसार भर के प्राचीन अनूदित ग्रंथ का श्रेय इसको मिल जाता है।

सूर्यवंशों ने चार वर्ष तक स्पेन को अपने कब्जे में रखा था। उधर उनका शासन चलता रहा उन दिनों उधर अरबी के प्रमुख को अपने कब्जे में रखा था इसमें कुछ ग्रीक ग्रंथ भी शामिल थे ग्रीक से सिरयाई से अरबी, अरबी से लातीनी, इसी क्रम से स्पेन में अनुवाद की परंपरा चलायी थी। आधुनिक मलयालम साहित्य की जड़ संस्कृत और अंग्रेज़ी से अनूदित कृतियों में ही हम देख पाएँगे।

उत्कर्ष में यहाँ कहीं अनुवाद और उनके कहीं अनुकरण निकले हैं मलयालम, उपन्यास, कहानी, नाटक, खंडकाव्य, निबंध, आलोचना, जैसे विधाएँ अनुवाद की आभारी रही है। इस अनुवाद का महत्व सिद्ध हो जाता है। 20वीं सदी के अनुवाद और उनके प्रयोजनों का उल्लेख हो चुका उनके बारे में विस्तार से कुछ कहने की जरूरत नहीं है। एक बात विशेष रूप से उल्लेखनीय है। जनता जब धर्म ग्रंथ अपनी भाषा में पढ़ती है तब उन में धर्म के स्तर पर क्रांतिकारी परिवर्तन आ जाते हैं। बाइबिल के प्रथम अंग्रेज़ी अनुवादक बाई-क्लिप थे। उनको इंग्लैंड के कर्ताधर्ताओं ने सताया था यह सब अनुवादक क्रांतिकारी परिवर्तन की कुछ मिसालें हैं। काव्यानुवाद के बारे में विचार करते हुए बच्चन ने लिखा है – अनुवाद मेरा मतलब सफल अनुवाद से है जिसे पूरे शब्दों में कविता का प्रतिरूप तैयार करना है।

“मैं अनुवाद को ना विज्ञान मानता हूँ ना कला एक अच्छा अनुवादक केवल भाषांतरण नहीं करता है वह मूल का अपनी भाषा में पूर्ण सृजन करता है। मैं यह साहित्यिक अनुवाद के संदर्भ में कर रहा हूँ।”

एक ही साहित्यिक कृति का अनुवाद दस अनुवादक दस तरीके से करेंगे और हर अनुवाद का अपना अलग रस और स्वाद हो सकता है। अनुवादक की अभिव्यक्ति की वही क्षमता होनी चाहिए जो मूल साहित्य के सर्जन के लिए आवश्यक है। आधुनिक कृति का अध्ययन विभिन्न दृष्टिकोण से किया जा सकता है। अनुवाद आरंभ दौर में मनोरंजन का एक मार्ग रहा है। अनुवाद करने वालों को आज भी हम देख सकते हैं।

इस क्षेत्र में अनेक अनुवादकों की आवश्यकता होती है हम देख रहें कि आज समाचार अनेक भाषाओं में पढ़े जाते हैं। अनेक धार्मिक ग्रंथों का पठन-पाठन तथा भक्ति गीत अनेक भाषाओं में सुन जाते हैं। आज सैकड़ों टेलीविजन चैनल पर अनूदित ऐनमल प्लेनेट, डिस्कवरी चैनल और नैशनल जियोग्राफी जैसे अंग्रेज़ी चैनल भी हिंदी में कार्यक्रम बनाते हैं। जिस कारण बड़े ही नहीं छोटे बच्चों की भाषा की ओर रुचि बढ़ती जा रही है। बच्चों को इस बात का ज्ञान होता जा रहा है कि वह जो चैनल देख रहे हैं वह किस भाषा का है। यह अनुवाद का ही परिणाम है कि वे अन्य भाषाओं से परिचित कराने में सफल होते जा रहे हैं।

आज न्यूज मीडिया अनुवाद के बिना अधूरा है, अखबार हो या टी.वी देश-विदेश की खबर उन्हें लोगों तक पहुँचाने के लिए एक अनुवादक से ही सहायता लेनी पड़ती है। हालांकि इस बात में भी कोई शक नहीं की मीडिया में रोज़गार पाने के लिए पत्रकारिता की डिग्री भी अनिवार्य है, अधिकतर न्यूज एजेंसियाँ पत्रकार कम अनुवादक को ही रोज़गार देती हैं। इसी कारण आज भी सभी भाषाओं में समाचार सुनने को मिलते हैं। यही कारण है कि आज विश्व के कोने-कोने में सभी प्रकार की विविध भाषा में पहुँचाए जा रहे हैं।

आज के आधुनिक युग को विज्ञापन युग कहा जाता है। अपनी सामग्री का प्रचार-प्रसार हो, यह एक विक्रेता की इच्छा होती है, जिस के कारण वह अनुवाद का सहारा लेता है। उत्पादक उत्पादन को प्रत्येक भाषा में अनुवाद कर प्रस्तुत करता है। जिससे उसका उत्पादन अधिक से अधिक मात्रा में बिक जाए और प्रचार हो। इसमें लोगों का विश्वास जितना अत्यंत आवश्यक होता है। इस में सब से महत्वपूर्ण काम अनुवादक का होता है। वह भाषा अनुवाद के माध्यम से लोगों के विश्वास को जगाने का कार्य करता है। एक अच्छे भाषा विशेषज्ञ के माध्यम से ही विक्रेता अपने आप घर - घर पहुँच सकता है।

हम यदि यह कह रहे कि अनुवाद के कारण आज रोज़गार पानेवालों की समस्या समाप्त हो रही, क्योंकि कोई भी ऐसा विभाग नहीं रह गया जिसमें अनुवाद नहीं हो रहा है जहाँ अनुवाद होता है वहाँ अनुवादक होता है। भारत सरकार के लगभग सभी विभागों में अनुवाद आवश्यक होता है। जो सरकारी दस्तावेजों का अनुवाद करते हैं। भारत में राजभाषा हिंदी होने के अनुसार उसका समय के अनुसार सभी सरकारी दस्तावेजों का अंग्रेजी/हिंदी भाषा में अनुवाद होना अनिवार्य है। अनुवाद का कार्य आज सभी भारतीय भाषा में होता है। आज आधुनिक टेक्नॉलॉजी भले ही सरल हो किन्तु मशीने केवल ७०% अनुवाद कर सकती है। किन्तु बचा ३०% कार्य मशीन कर सकती है इसलिए प्रत्येक विभाग में अनुवादकों को भरपूर मात्रा में नौकरियाँ प्राप्त होती जा रही है। इस प्रकार हम देखते हैं कि भाषा में अनुवाद का कार्य अधिक मात्रा में होता जा रहा है जिसके कारण आज भाषाओं के भीतर की दूरी कम होती जा रही है। भारत की राजभाषा हिंदी होने के कारण उसके भीतर अनुवाद का कार्य अन्य भाषा में होना अत्यंत महत्वपूर्ण अभिमान की बात है। साथ ही अन्य भाषा का अनुवाद हिंदी में बहुल मात्रा में हो रहा है।

संदर्भ ग्रंथ :

१. अनुवाद कला सिद्धांत और प्रयोग -डॉ कैलाश चंद्र भाटिया
२. अनुवाद विज्ञान – डॉ. भोलाराम तिवारी
३. अनुवाद की व्यापक संकल्पना-डॉ दिलीप सिंह

भारतीय साहित्य और अनुवाद

पुनम बालाजी एडके बनसोडे

सहाय्यक प्राध्यापिका, श्रीकृष्ण महाविद्यालय चळे आय डी-Edake.punam@gmail.com

प्रस्तावना:- भारत देश अपने निर्माण काल से ही बहुवांशिक बहुसंस्कृतीक एवं बहुभाषी देश रहा है। समय समय पर विभिन्न दिशा से और देशो, प्रदेशो से विविध प्रकारचे वंश के लोग आते रहते हैं। इसके साथ उनकी भाषा ये भी अलग अलग है, जहा पर भाषाओ के साहित्यिक उद्भव की बात आती है तब हमारे सामने प्राचीन संस्कृत वाङ्मय आता है। ऋग्वेद मे संस्कृत यह देवी देवताओ की भाषा मानी जाती थी। उसके बाद सामवेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद आते हैं। तीन वेदो के बाद ब्राह्मण ग्रंथ अरण्यक उपनिषद सूत्र साहित्य का विकास हुआ है। रामायण महाभारत ये संस्कृत मे लिखे गये महाकाव्य है जो भारतीय साहित्य विकास के आधारस्तंभ बने हैं। संस्कृत से तमिल, तेलुगु मल्यालम कन्नड का विकास हुआ है। रामायण महाभारत आदि जैसे महाकाव्य का अनुवाद अलग अलग भाषाओ मे हुआ है। भारतीय साहित्य का विभिन्न भाषाओ मे अनुवाद प्राचीन काल से आज तक होता आया है।

भारतीय साहित्य बहुभाषिक हे:-

भारतीय देश प्राचीन काल से ही बहुभाषिक बहुधर्मीय बहुसंस्कृतिक है। अलग अलग जाती धर्म के लोग यहा रहते हैं, और इसके साथ ही उनकी भाषाए, बोलिया भी अलग-अलग हैं। ऐसा कहा जाता है कि कोस-कोस पर भाषा बदलती है। बदलती हुई अन्य भाषाओ के साहित्य को समझने के लिए ही अनुवाद की परंपरा शुरू हुई। इसापूर्वकाल मे बौद्ध धर्म ग्रंथ चिनी, तिब्बती भाषा मे अनुवादित किये गये थे। इसके साथ ही भारतीय परंपरा खोजने से ज्ञात होता है कि संस्कृत ग्रंथो के अनुवाद की परंपरा बहुत पुरानी है।

अनुवाद के बगैर भारतीय साहित्य अधुरा:-

अगर हम ऐसा विचार करेंगे की अगर अनुवाद न होता तो रामायण महाभारत उपनिषद या भक्ती साहित्य ऐसे न जाने कितने सारी महान ग्रंथो अथवा महाकाव्य की श्रेष्ठतम कलाकृतियों को हम न तो समज सकते थे नाही उसको पढ सकते थे, इसीलिए अनुवाद हमारे भारतीय साहित्य के लिए सबसे महत्वपूर्ण देन है।

भारतीय भाषा साहित्य अनुवाद मे संस्थागत योगदान:-

भारतीय भाषा साहित्य अनुवाद मे अनेक निजी साथ ही राजकीय (शासकीय) संस्थाओ, संघठनो, आगे न्यासो के शिवाय अनेक व्यक्तियों का भी अमूल्य योगदान रहा है। इनमे उल्लेखनीय हे:- भारतीय ज्ञानपीठ, साहित्य अकादेमी, राष्ट्रीय पुस्तक न्यास, विभिन्न राज्य सरकारो के साहित्य, भाषा अकादेमियां, प्रकाशन विभाग, साहित्य संस्कृती मंडळ, निजी प्रकाशन संस्थाए, अनुवाद परिषद आदि प्रकारो के संस्थाओ ने अनुवाद में आपना सर्वोत्तम कार्य किया है।

भारत की राष्ट्रीय स्तर पर कार्यरत संस्थान 'साहित्य अकादमी' भारत के साथ विदेशो मे भी भारतीय साहित्य के प्रकाशन, अनुवाद, चर्चा, संपादन पुरस्कार, आदि के जरिये साहित्य संवाद का सर्वोत्तम कार्य करती है।

प्राचीन भारतीय साहित्य के अनुवाद :-

भारत के प्राचीन साहित्य के भारतीय भाषा मे अनुवाद करते समय संस्कृत के साथ प्राकृत अर्थात पाली, अर्धमागधी, अपभ्रंश, पेशाची, शौरसेनी तथा इनसे भारतीय भाषा अनुवाद असमिया, मराठी, कन्नड, तेलगू आदि से भारतीय साहित्य के अनुवाद की बात स्पष्ट होती है। भारतीय भाषाओ मे संस्कृत सबसे प्राचीन भाषा है। इसका रचना काल ईसापूर्व छठी शती मे है, तब रामायण, महाभारत जैसे काव्य तथा नाटको में कालिदास की कृतियां 'अभिज्ञान शाकुंतल', 'कुमार संभव' आदि उल्लेखनीय हैं। इनके पद्य रुपो के साथ गद्य विवेचन भी भारतीय भाषा मे है। इसप्रकार से पुराण, उपनिषद के अनुवाद देख सकते हैं।

मध्ययुगीन भारतीय साहित्य:-

मध्ययुग गुप्त साम्राज्य के बाद ५०० ई सन शुरू होता है। आधुनिक युग के निर्माण तक याने इसवी सन १५२६ तक मुघल कालखंड था और इन हजार वर्षो के दूरी के दरम्यान हम देख सकते हैं, की प्राचीन काल की संस्कृत की जो जगह थी वो धीरे-धीरे कम होती गई है। और उसकी जगह विदेशी भाषा से प्रभावित एवं परिवर्तित हमारी भारतीय भाषाएं लेती गयी फारसी, अरबी, तुर्की जैसी भाषाएं इस्लामी शासक अपने साथ ले आये थे, उन्होने अपनी भाषाओ को दरबारी एवं न्यायालय की भाषा बनाई थी। इसके परिणाम स्वरूप हमारी देशी

हिंदुस्तानी, ब्रज तथा अवधी भाषाओं में परिवर्तित हुई उदा: हरिभद्र लिखित 'समरेखा कहा' कथा यह कथा धनवाल की 'भवसित्त कहा' कथा इसके जैसी अनेक रचनाएं उस समय की हैं, जिनके अनुवाद बाद में भारतीय भाषा में हुए हैं। हिंदी में अदिकाल के रासो ग्रंथ में से 'पृथ्वीराज रासो' यह चंद्रबर्दाई के ग्रंथ का गद्यानुवाद हम देखते हैं। इनके बाद हिंदी में अवधी, भोजपुरी भाषाएं कबीरदास के काल में थीं। इनके द्वारा रचित दोहे, साखी, पदों के जो अनुवाद किये गये थे, वो काफी मशहूर हुए। तुलसीदास का 'रामचरित्र मानस' ने भी भारतीय भाषाओं के भक्तीकालीन रचना के रूप में प्रभावित किया। मलिक मुहम्मद जायसी का 'पद्मावत' यह महाकाव्य जिसपर हिंदी में चित्रपट बनाया गया है। 'पद्मावती' यह चित्रपट काफी मशहूर हुआ। कृष्ण भक्ती साहित्य की धूम सिर्फ गुजरात या राजस्थान तक ही सीमित न रहकर इसके अलावा अन्य भारतीय भाषा में भी दिखाई देती है। मराठी में 'ययाति', 'मृत्युंजय', 'युगंधर', 'राधेय' उपन्यास यह इसके प्रमाण हमें देखने को मिलते हैं। इनके अनुवाद अन्य भारतीय भाषाओं में होते रहते हैं।

अंग्रेजों के भारत आगमन के बाद 'बायबल' का अनुवाद अनेक भारतीय भाषाओं में अंग्रेजों ने करवाकर उसे संपूर्ण भारत में प्रचारित एवं प्रसारित किये जाने के कितने प्रमाण भारतीय भाषाओं के इतिहास में हमें देखने को मिलते हैं। परंतु भारतीय साहित्य के अनुवाद की परंपरा को समृद्ध रूप से हमें बिसवीं सदी में देखने को मिलती है। विशेषता पहले स्वतंत्रता संग्राम के बाद याने 1857 इसवी सन में भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन खेलता गया उसे भारतीय भाषाओं में विश्व के ज्ञान-विज्ञान को अनुवाद के जरिए एकसाथ लाकर उसे समृद्ध करने का विचार चलता गया।

निष्कर्ष:

हमारे भारतीय साहित्य में अनुवाद एक सहाय्यक प्रक्रिया ही नहीं बल्कि रीढ़ की हड्डी की तरह है, जो हमारे साहित्य को प्रसारित एवं समृद्ध बनाती है। संस्कृत, पाली, प्राकृत, अपभ्रंश से लेकर हिंदी, बंगला, तमिल, तेलुगु, मराठी, उर्दू आदि भाषाओं में रचा गया साहित्य का अगर अनुवाद न होता, तो यह साहित्य अपने-अपने भाषाई चौकट में बंद रह जाता। और, उसका प्रसार एवं प्रचार कभी भी नहीं होता। वह भाषा उनके प्रदेश के सीमित दायरे तक ही, एक चौकट में बंद रह जाती।

इसलिये अनुवाद यह हमारे भारतीय साहित्य में वरदान से भी बड़ा महत्वपूर्ण कार्य करता है। क्योंकि अनुवाद से केवल भाषा का ही नहीं अपितु संस्कृति का भी स्थानांतरण होता है। आतः भारतीय साहित्य बिना अनुवाद के अधुरा और गुंगा है। इसलिये अनुवाद को अगर सिर्फ भाषा-परिवर्तन समजा गया तो, इससे भारतीय साहित्य का आत्मा ही खत्म हो जायेगा। अगर इसे रचनात्मक और जिम्मेदार कार्य समजा गया तो ही भारतीय साहित्य सही मायने में 'भारतीय' बन पायेगा।

संदर्भ ग्रंथ:

- १) भारतीय साहित्य की अवधारणा-डॉ. सुनील कुमार लवटे
- २) अनुवाद: सिद्धांत और प्रयोग-सुनिता कश्यप
- ३) अनुवाद: सिद्धांत और पद्धति-ओमप्रकाश पांडे

बौद्ध दर्शन

प्रा. डॉ. सिद्धाराम पाटील

सी. बी. खेडगीज महाविद्यालय, अक्कलकोट

बौद्ध धर्म, जो सिद्धार्थ गौतम बुद्ध द्वारा स्थापित किया गया, दुनिया के प्रमुख धर्मों में से एक है। बौद्ध दर्शन जीवन के उद्देश्य, दुख के कारणों और दुख से मुक्ति के उपायों पर आधारित है। बौद्ध धर्म ने भारतीय समाज और संस्कृति में गहरे प्रभाव डाले हैं, और इसके सिद्धांतों ने दुनिया भर में शांति, अहिंसा, और आत्म-निर्माण के मार्गदर्शन के रूप में योगदान दिया है। बौद्ध धर्म का मुख्य उद्देश्य जीवन के दुखों से मुक्त होना और निर्वाण की प्राप्ति करना है।

1. बौद्ध दर्शन का आधार

बौद्ध दर्शन की नींव चार आर्य सत्य (Four Noble Truths) और आठfold मार्ग (Eightfold Path) पर रखी गई है। यह दोनों मुख्य तत्व बौद्ध धर्म के सिद्धांतों को समझने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं।

1.1 चार आर्य सत्य

बुद्ध ने चार आर्य सत्य की व्याख्या की, जो जीवन के दुखों और उनकी समाप्ति के मार्ग को स्पष्ट करते हैं:

- दुःख (Suffering):** जीवन में दुख है। जन्म, बुढ़ापा, बीमारी और मृत्यु जैसे सभी रूपों में दुख मौजूद है। इसके अलावा, इच्छाओं और असंतोष के कारण भी दुख उत्पन्न होता है।
- दुःख का कारण (Cause of Suffering):** दुख का मुख्य कारण हमारी तृष्णा (इच्छाएँ), राग (लालसा), और द्वेष (घृणा) हैं। ये मानसिक विकार व्यक्ति को अज्ञान और भ्रम में डालते हैं।
- दुःख का निवारण (Cessation of Suffering):** दुख से मुक्ति संभव है। जब हम अपनी इच्छाओं और मानसिक विकारों को समाप्त कर देते हैं, तो दुख का अंत होता है। यह स्थिति निर्वाण (Nirvana) कहलाती है, जो पूर्ण मुक्ति और शांति की अवस्था है।
- दुःख के निवारण का मार्ग (Path to the Cessation of Suffering):** दुख से मुक्ति पाने का मार्ग आठfold मार्ग है, जिसे अष्टांगिक मार्ग भी कहा जाता है।

1.2 आठfold मार्ग (Eightfold Path)

यह मार्ग उन आठ सिद्धांतों का समूह है, जिनका पालन करके व्यक्ति दुख से मुक्ति पा सकता है:

- सही दृष्टि (Right View):** जीवन की वास्तविकता को समझना, और चार आर्य सत्य को स्वीकार करना।
- सही विचार (Right Intention):** सच्चे और निष्कलंक इरादों को रखना, जैसे करुणा और अहिंसा।
- सही वचन (Right Speech):** झूठ बोलने, अपशब्दों और निंदा से बचना।
- सही क्रिया (Right Action):** अच्छे कार्य करना और अहिंसा का पालन करना।
- सही आजीविका (Right Livelihood):** ऐसे कार्यों में संलग्न रहना जो किसी अन्य को हानि न पहुँचाते हों।
- सही प्रयास (Right Effort):** मानसिक विकारों को समाप्त करने के लिए निरंतर प्रयास करना।
- सही स्मृति (Right Mindfulness):** अपने विचारों, शब्दों और कार्यों के प्रति जागरूक रहना।
- सही समाधि (Right Concentration):** ध्यान और मानसिक एकाग्रता को विकसित करना।

2. बौद्ध दर्शन के अन्य महत्वपूर्ण सिद्धांत

2.1 अनित्य (Impermanence)

बौद्ध दर्शन में अनित्य का सिद्धांत यह बताता है कि सभी वस्तुएं और परिस्थितियाँ अस्थिर हैं। कोई भी चीज स्थायी नहीं है, और यह परिवर्तनशील है। इस सिद्धांत को समझना व्यक्ति को जीवन की अनिश्चितता और अस्थिरता को स्वीकार करने में मदद करता है, जिससे वह आत्मिक शांति प्राप्त कर सकता है।

2.2 अत्मन (Anatta)

बौद्ध धर्म में आत्मा का कोई स्थिर और व्यक्तिगत अस्तित्व नहीं होता। **अत्मन** का सिद्धांत कहता है कि कोई स्थिर आत्मा या "स्वयं" नहीं है, बल्कि हमारा अस्तित्व विभिन्न मानसिक और शारीरिक तत्वों (पंच स्कंध) का संयोजन है। इन तत्वों का निरंतर परिवर्तन होता रहता है, और कोई भी तत्व स्थायी नहीं होता।

2.3 कर्म और पुनर्जन्म

बौद्ध धर्म में **कर्म** का सिद्धांत महत्वपूर्ण है, जो यह कहता है कि हर व्यक्ति अपने कर्मों का फल भुगतता है। अच्छे कर्म अच्छे परिणाम लाते हैं, और बुरे कर्म बुरे परिणाम। बौद्ध धर्म में पुनर्जन्म की अवधारणा भी है, यानी मृत्यु के बाद आत्मा एक नए शरीर में जन्म लेती है। यह जन्म कर्मों के अनुसार तय होता है।

2.4 दया और करुणा

बौद्ध धर्म में दया और करुणा को महत्वपूर्ण स्थान दिया गया है। **करुणा** का अर्थ है सभी जीवों के प्रति सहानुभूति और उन्हें दुखों से मुक्ति दिलाने का प्रयास। यह सिद्धांत बौद्ध जीवन के आधारभूत तत्वों में से एक है और बौद्ध अनुयायी इसे अपनी दैनिक जीवनचर्या में अपनाने का प्रयास करते हैं।

3. निर्वाण (Nirvana)

निर्वाण बौद्ध धर्म का सर्वोच्च उद्देश्य है, और इसे जीवन के दुखों और बंधनों से पूर्ण मुक्ति की अवस्था के रूप में परिभाषित किया जाता है। यह स्थिति तब प्राप्त होती है जब व्यक्ति अपने सभी सांसारिक इच्छाओं, संलग्नताओं और मानसिक विकारों से पूरी तरह मुक्त हो जाता है। निर्वाण को शांति और असीमित स्वतंत्रता की अवस्था माना जाता है।

4. बौद्ध धर्म की शाखाएँ

बौद्ध धर्म की तीन प्रमुख शाखाएँ हैं:

1. **हिनयान (Theravada):** यह शाखा शास्त्रों के प्रति अधिक प्राचीन दृष्टिकोण अपनाती है और इसे "पारंपरिक बौद्ध धर्म" कहा जाता है। यह शाखा मुख्य रूप से श्रीलंका, थाईलैंड, और म्यांमार में प्रचलित है।
2. **महायान (Mahayana):** महायान बौद्ध धर्म का सिद्धांत यह मानता है कि निर्वाण प्राप्त करने का मार्ग हर व्यक्ति के लिए खुला होता है, न कि केवल भिक्षुओं और संन्यासियों के लिए। महायान में **Bodhisattvas** (प्रबुद्ध आत्माएँ) का महत्व है, जो दूसरों की मदद के लिए निर्वाण की प्राप्ति के बाद भी संसार में रहते हैं। यह शाखा चीन, जापान और कोरिया में प्रचलित है।
3. **वज्रयान (Vajrayana):** यह शाखा तिब्बती बौद्ध धर्म में प्रचलित है और इसमें विशेष ध्यान और मंत्रों का महत्व होता है। इसमें शाक्य मुनि के अतिरिक्त विभिन्न देवताओं की पूजा की जाती है।

5. निष्कर्ष

बौद्ध दर्शन जीवन को समझने और उसे श्रेष्ठ बनाने का मार्ग प्रदान करता है। यह दुख के कारणों को पहचानकर उससे मुक्ति पाने की प्रक्रिया को स्पष्ट करता है। बौद्ध धर्म न केवल जीवन को सरल और शांति से जीने की शिक्षा देता है, बल्कि यह दुनिया में समता, अहिंसा और करुणा फैलाने का भी प्रयास करता है। इसके सिद्धांत जीवन के हर पहलू को प्रभावित करते हैं और समाज में शांति और सद्भावना को बढ़ावा देते हैं।

प्राचीनगुरुकुल-NEP 2020 शिक्षापद्धत्योः साम्यभेदः ।

डॉ. रेवा कुलकर्णी
सहयोगी प्राध्यापक
द. भै. फ. दयानंद कला व शास्त्र
महाविद्यालय सोलापूर, महाराष्ट्र

डॉ. प्रशांत बाबुराव बिरादार
सहयोगी प्राध्यापक
महात्मा फुले महाविद्यालय,
अहमदपुर, महाराष्ट्र

अधुना उपयुक्ततावादः सर्वतोपरि विद्यते। उचितमेवैतत्। 'यः क्रियावान् सः पण्डितः।' ज्ञानयुतत्वे सति क्रिया सफला। व्यवहारनिष्पत्तिः अथवा क्रियापरिणतिरेव ज्ञानस्य उपयोजनम्। ग्रास्थिकं ज्ञानं यदा प्रयोगद्वारा व्यवहारभाजि भवति तदा सिद्ध्यति ज्ञानस्य 'उपयोजितता'। प्राचीनकालात् आरभ्य भारतवर्षे शिक्षां प्रति जागरूकम् आसीत्। भारतीय-गुरुकुलपद्धतिः जगतः प्राचीनतमासु शैक्षणिकप्रणालीषु अन्यतमा वर्तते। "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" (नित्यम् अध्ययनं कर्तव्यम्) तथा च "कृण्वन्तो विश्वमार्यम्" (समस्तं विश्वं श्रेष्ठं कुर्वन्तु) इति आभ्याम् उक्तिभ्यां ज्ञायते यत् भारतभूमौ ज्ञानस्य महत्त्वं सर्वोपरि आसीत्। वैदिककालादेव भारतदेशे गुरुकुलप्रणाली अध्ययन-अध्यापनस्य एका विशिष्टा अत्युन्नता च पद्धतिः दृश्यते। भारतवर्षस्य ज्ञानस्य, अध्यात्मस्य, सर्वाङ्गीण-शिक्षणस्य च समृद्धपरम्परायाः प्रतीकभूता इयं गुरुकुलप्रणाली भारतस्य सांस्कृतिक-बौद्धिक-सम्पदः महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति। NEP 2020 इत्यत्र अपि ध्येयरूपेण पुरःस्थापनमेव कल्पितमस्ति।

अस्यां प्रणाल्यां न केवलं धर्मः दर्शनशास्त्रं वा, अपि तु आधिभौतिकं ज्ञानं, विज्ञानं, तन्त्रज्ञानं, व्यापारः, वाणिज्यं, ललितकला, संगीतं, नृत्यं, नाट्यं, आरोग्यं, क्रीडा, धनुर्विद्या, योगः, आयुर्वेदः, युद्धकला, चतुरङ्गक्रीडा (बुद्धिबळ), भूविज्ञानं, वनस्पतिशास्त्रं, प्राणिशास्त्रं, वातावरणशास्त्रम् इत्यादीषु अनेकेषु क्षेत्रेषु छात्राः पारङ्गताः क्रियन्ते स्म। निसर्गं पर्यावरणं च सह संवादं साधयित्वा ऋषिभिः प्राप्तं समृद्धं ज्ञानम् अनया प्रणाल्या तथा विकसितं यत् तत् केवलं विशिष्टकालाय सीमितं न भूत्वा सर्वकालाय सर्वदेशेभ्यः च व्यवहार्यम् अभवत्। एवं शिक्षाव्यवहारयोः संयोगः यथा तत्र तथैव NEP 2020 इत्यत्र।

अनेन एवं वक्तुं शक्यते यत् येन ज्ञानसामर्थ्येन प्राचीनभारतम् अत्यधिकं प्रगतं कृतम्, युगानुयुगेषु च विश्वसंस्कृतीनाम् उद्गमस्थानम् इति सम्बोधितम्। वेदानां प्रबोधनात्मकं ज्ञानं प्राप्य, भारतं विश्वस्य प्रायः सर्वेषां विज्ञानानां केन्द्रबिन्दुः अभवत्, तथैव आगामिनि काले NEP 2020 इत्यनेन भवेदिति आशा।

साम्यवैशिष्ट्यानि -

- **समग्र-शिक्षणम्** - पाठ्यक्रमे आध्यात्मिकः, बौद्धिकः, शारीरिकः, भावनात्मकः च विकासः समाविष्टः अस्ति।
- **चरित्र-निर्माणम्** - अस्यां पद्धतौ नैतिकमूल्यानां, अनुशासनस्य, आत्मनिर्भरतायाः च विकासे बलम् (आग्रहः) दत्तम् अस्ति।
- **शिक्षणस्य उद्देश्यानि** - अस्यां पद्धतौ केवलम् अर्थार्जनम् एव शिक्षणस्य ध्येयं नासीत्, अपि तु मुख्यानि चत्वारि उद्देश्यानि प्रोक्तानि सन्ति। एतानि एव 'पुरुषार्थाः' इति उच्यन्ते। तानि अधोवत् -

१) **धर्मः** - दैनिकव्यवहारस्य नियमाः, सामाजिक-राजकीय-नियमाः, सृष्टिनियमाः च इति एतेषां शिक्षणम् एव प्रथमा सोपानः (पायरी) आसीत्। येन नैतिककायाः उच्चस्तरः, शाश्वतविकासः, ज्ञानसंक्रमणं, तर्कशुद्धविचारपद्धतिः च इव अनेक-उद्देश्यानि साधितानि अभवन्। एवं प्रकारेण अनया प्रणाल्या उत्तममनुष्यस्य निर्माणं भवति, अतः अस्य (धर्मस्य) प्रथमपुरुषार्थस्य स्थानं दत्तं दृश्यते।

२) **अर्थः** - धर्मम् अनुसृत्य एव अर्थः अर्थात् धनप्राप्तौ (धनार्जने) बलम् दत्तम् अस्ति।

NEP 2020 पद्धत्याम् अपि एतयोः पुरुषार्थयोः मनुष्यनिर्माणदृष्ट्या समावेशः कृतो दृश्यते। SEC, VSC, FP इत्येषाम् अभ्यासक्रमे समावेशः अर्थपुरुषार्थानुकूलः।

३) **कामः** - कामपुरुषार्थः अर्थात् मनुष्यस्य साधनसम्पन्नता, गृहं, वाहनं, सत्ता इत्यादयः याः विविधाः इच्छाः आकाङ्क्षाः च सन्ति, तासां प्राप्तिः। धर्मस्य अर्थस्य च अनुकूलपद्धत्या एव अयं कामपुरुषार्थः साध्यः भवेत् इति निर्बन्धः स्थापितः अस्ति।

एतदर्थं NEP 2020 पद्धत्याम् मूल्याधारितपाठानां निर्मितिः दृश्यते। अत्र CEP योजनेन सामाजिकभानम् अपि भवति।

४) **मोक्षः** - उपर्युक्ताः त्रयोऽपि पुरुषार्थाः प्रवृत्तिपराः सन्ति। मोक्षपुरुषार्थः तु एतेभ्यः भिन्नः निवृत्तिं प्राधान्यं ददाति। आत्मनः इव शाश्वततत्त्वस्य प्राप्तिः, दुःखरहितः आनन्दः, सम्पूर्णज्ञानं, निरंकुश-स्वतन्त्रता, जन्म-मरण-चक्ररूपी-बन्धनात् मुक्तिः इति अस्य वैशिष्ट्यानि वक्तुं शक्यन्ते। अस्य पुरुषार्थस्य प्राप्त्यर्थम् एव उपनिषदाम्, दर्शनानां च निर्मितिः जाता दृश्यते। अस्य अन्तर्भावः IKS इत्यत्र विचारप्रवर्तनरूपेण कृतः इति वक्तुं शक्यते।

स्वाध्यायः - गुरुकुलपद्धतौ 'स्वयम्-अध्ययनम्' एव अध्ययनस्य मुख्यबिन्दुः दृश्यते। उपनिषत्सु, पुराणेषु आदिसाहित्येषु च तादृशाः अनेके उल्लेखाः प्राप्यन्ते यत् प्रमाणादीनाम् अभ्यासानन्तरं छात्राः स्वयमेव स्वप्रश्नानाम् अर्थात् स्वजिज्ञासायाः उत्तराणि अन्विष्यन्ति स्म। इदमेव 'तपः' इति संज्ञया अभिधीयते।

गुरुकुल-शिक्षणपद्धतौ स्वयंशिक्षणाय प्राधान्यं दीयते। न्यायः, आयुर्वेदः, व्याकरणम् इत्यादयः विषयाः चिन्तनेन विचारमन्थनेन च सिद्धाः (रचिताः) भवन्ति स्म। तदर्थं स्वयम्-अध्ययनम् अथवा स्व-शिक्षणम् अर्थात् 'एकाकी-चिन्तनम्' अत्यन्तम् आवश्यकम् अस्ति। स्वयंशिक्षणात् अथवा चिन्तनात् प्राप्तस्य अनुभवस्य वर्णनेन, अन्येभ्यः छात्रेभ्यः अभ्यासाय स्वयंशिक्षणाय च प्रेरणा प्रोत्साहनं च लभते। अनेन शनैः शनैः प्रत्येकस्मै छात्राय आचार्यात् प्राप्ते प्रत्येकस्मिन् पाठे चिन्तनस्य अभ्यासः (सवय) जायते। छात्रः निरर्थक-सम्भाषणे समयं व्यर्थं न कृत्वा स्वयंशिक्षणे अथवा चिन्तने समयं यापयेत्, अयमेव गुरुकुलशिक्षणस्य प्राथमिकः नियमः अस्ति। अस्य समावेशः स्वयंकरणेन साधयितुं चोदनारूपेण क्रियमाणो दृश्यते।

गुरुकुलानां प्रकाराः - गुरुकुलपद्धतेः परिचयं तथा च उद्दिष्टानि ज्ञात्वा अधुना वयं गुरुकुलानां प्रकारान् पश्यामः। अस्य प्रामुख्येण द्वौ भागौ भवतः - १) ऋषिगुरुकुलम् २) गृहगुरुकुलम्

१) ऋषिगुरुकुलम् - ऋषिगुरुकुलपद्धतिः एका निवासी-विद्यालय-व्यवस्था आसीत्, यत्र छात्राः स्वगुरुभिः (शिक्षकैः) सह निवसन्ति स्म, तथा च अध्यात्मं, तत्त्वज्ञानं, साहित्यं, विज्ञानं, युद्धकला च इत्येतेषां विविधविषयाणां शिक्षणं गृह्णन्ति स्म। एतानि गुरुकुलानि प्रायः नदीतटे, नगरवसतेः दूरे, वनेषु च स्थापितानि दृश्यन्ते। गुरुकुलेषु बालिकानां बालकानां च (छात्र-छात्राणाम्) उभयोरपि उपस्थितिः आसीत्।

निसर्गरम्ये वातावरणे ब्रह्मचर्याश्रमे शिक्षणं यद्यपि कष्टस्य भागः आसीत्, तथापि तत् जीवनस्य एकः अनिवार्यः आनन्ददायी च घटकः आसीत्; इदं साहित्यांतर्गतैः विविध-उल्लेखैः स्पष्टं भवति। निसर्गस्य सान्निध्ये अध्ययनम् अध्यापनं च आसीत् इति कारणात् एव स्यात्, कृषिशास्त्रे, वृक्षायुर्वेदे, मृग-पक्षीशास्त्रे च (अत्र) लक्षणीयं योगदानं दत्तं दृश्यते।

कृत्रिम-प्रयोगशालां (Lab) विना निसर्गम् एव प्रयोगशालां मत्वा ज्ञानार्जनस्य कौशलं गुरुकुल-अध्ययनपद्धतौ दृश्यते। यदि अद्यतन्यां परिभाषायां वक्तव्यं, तर्हि शाश्वतविकासस्य (Sustainable Development) जागरूकता तस्य प्रात्यक्षिकं च अस्माभिः गुरुकुल-अध्ययनपद्धतौ विशेषरूपेण दृश्यते। नृपाणां वा स्थानीय-नायकानाम् इव बाह्य-अधिकारिणां शैक्षणिककार्येषु नियन्त्रणं नासीत्। अपि तु शिक्षकेभ्यः बौद्धिक-स्वातन्त्र्यम् आसीत्। कार्ये पूर्णा स्वायत्तता आसीत्।

छात्रस्य योग्यतानुसारं रुचिं च अनुसृत्य विषयाः पाठ्यन्ते स्म, न तु कश्चित् केन्द्रीकृत-पाठ्यक्रमम् अनुसृत्य। (येथे 'केन्द्रीकृत अभ्यासक्रम न वापरता' असा संदर्भ घेऊन अनुवाद केला आहे, कारण तेच गुरुकुल पद्धतीला लागू पडते). पाठ्यक्रमस्य पूर्णतायै शिक्षकस्य सन्तोषः एव छात्रस्य कर्तृत्व-स्तरे अवलम्बितः आसीत्।

स्त्री-शिक्षणम् -

वैदिककाले स्त्री-शिक्षणाय समानं प्राधान्यं दत्तं दृश्यते। अनेकाभ्यः बालिकाभ्यः साहित्यिकं, व्यावहारिकं, सांस्कृतिकं च शिक्षणं प्राधान्येन दीयते स्म। अनेकाभिः नारीभिः ज्ञानस्य अन्वेषणार्थं स्वजीवनं समर्पितम्। बौद्धिक-प्रवीणता, नैसर्गिक-तत्त्वज्ञानं तथा च आध्यात्मिक-ज्ञानस्य उत्कर्षः अनेकासु नारीषु दृश्यते। वैदिकसाहित्ये महिला-ऋषिकाणां महती संख्या वर्तते। ऋग्वेदे प्रायः त्रिंशत् स्त्री-द्रष्ट्रीभिः महत्त्वपूर्णं योगदानं दत्तम् अस्ति। एताः विदुष्यः 'ब्रह्मवादिन्यः' इति अपि कथ्यन्ते। वैदिकवाङ्मये एतासां नामानि आदरपूर्वकं गृह्यन्ते। उदाहरणार्थं - वागाभृणी, घोषा, लोपामुद्रा, मैत्रेयी, गार्गी, दक्षिणा, विश्ववारा, आत्रेयी, अपाला, अदिती, गौतमी इत्यादयः।

अध्ययनस्य ४ स्तम्भाः -

आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया।

पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादं कालक्रमेण च ॥

१) आचार्यात् एकः पादः (अर्थात् २५%), २) सहाध्यायिभ्यः अर्थात् मित्रैः सह चर्चया एकः पादः, ३) स्वबुद्ध्या (स्वमेधया) एकं चरणं, ४) एकं चरणं च कालक्रमेण (परिपक्वतया) शिक्षणं लभते। एवं प्रकारेण चतुर्भिः अपि घटकैः मिलित्वा शिक्षणप्रक्रिया पूर्णा भवति इति अस्याः पद्धतेः सिद्धान्तः। एतेषु चतुर्षु स्तम्भेषु इयं गुरुकुलपद्धतिः आधारिता आसीत् इति कथने दोषः न स्यात्।

अनया प्रक्रियया संवादपद्धतिः, उपदेशपद्धतिः, दृष्टान्तपद्धतिः, प्रत्यक्षशिक्षणपद्धतिः, परीक्षणशिक्षणपद्धतिः, पाठनकलाविधिः, चिन्तनिकापद्धतिः - समूहचर्चा, अनुभवकथनेन शिक्षणं, लक्षणविज्ञानपद्धतिः, वादविवादपद्धतिः, क्रीडाशिक्षणपद्धतिः इत्यादीनां शिक्षणपद्धतीनाम् अवलम्बः क्रियते स्म। एतदतिरिच्य कासाञ्चन वैशिष्ट्यपूर्ण-शिक्षणपद्धतीनाम् अपि उपयोगः क्रियते स्म; तासां संक्षिप्तं परिचयं पश्यामः।

तद्विद्य-सम्भाषा-पद्धतिः -

एतदतिरिच्य 'तद्विद्य-सम्भाषा' अर्थात् सेमिनार/चर्चासत्र-पद्धतिः अपि प्रसिद्धा अस्ति। तद्विद्य-सम्भाषा नाम यदा कस्मिंश्चित् विशिष्टस्थाने, निश्चितसमयाय, सम्बन्धितविषयस्य निष्णाताः अभ्यासकाः स्वमदान्/आक्षेपान्, शस्त्रास्त्रेषु कृतान् प्रयोगान्, संशोधनम् इत्यादीनि च श्रोतॄणां पुरतः उपस्थापयन्ति। 'तद्विद्यसंभाषा बुद्धिवर्धनानाम्'। चरकसंहितायाम् अस्याः पद्धतेः स्तुतिं कुर्वन् उक्तं यत् तद्विद्यसम्भाषा बुद्धिवर्धनाय उत्तमः मार्गः अस्ति। अद्यतन्यां परिभाषायां यत् शिबिरं, परिसंवादः अथवा कार्यशाला इति उच्यते, सा एव तद्विद्यसम्भाषा। एवमेव वाक्यार्थपद्धतिः अपि वैशिष्ट्यपूर्णा वर्तते। अस्यां स्वसंशोधनं, विषयस्य सूक्ष्मचिन्तनं च उपस्थाप्यते।

अनुवाद-पद्धतिः -

अस्मिन् शिक्षणे आचार्यैः पाठितान् विषयान् अनुवादपद्धत्या प्रतिदिनं प्रस्तुतीकरणं अनिवार्यम् आसीत्। अनया पद्धत्या विषयस्य दृढता प्रस्तुतीकरणं च साध्यते स्म।

प्रहेलिका-पद्धतिः कूटप्रश्न-पद्धतिः च -

एते द्वे अपि मतिं विचारशीलां कुरुतः (Brainstorming)। प्रहेलिका अर्थात् प्रहलिका (कोडे)। अस्यां पद्धतौ बालकानां कल्पनाशक्तेः, विचारशक्तेः, निरीक्षणशक्तेः च वर्धनस्य प्रयासः प्रहेलिकाद्वारा क्रियते। प्रहेलिकायाः उत्तरे अन्विष्यमाणे बालाः विचारं कुर्वन्ति, ततः अनुमानं कुर्वन्ति, योग्यं च उत्तरं अन्विष्यन्ति, ततः च आनन्दं लभन्ते। अनेन भाषाज्ञानं वर्धते, शब्दकोशसंग्रहः वर्धते, बुद्धेः लवचिकता च वर्धते। अस्यां प्रहेलिकानां समाधानं तथा नूतनप्रहेलिकानां निर्माणम् अपि समाविष्टम् अस्ति।

कूटप्रश्नाः नाम तार्किकप्रश्नाः, गणितीयाः वैज्ञानिकाः वा कूटाः। सामान्यबुद्धिमत्तां तर्कशक्तिं च वर्धयितुम् इयं पद्धतिः अतीव उपयोगिनी अस्ति। संस्कृतभाषायां 'लीलावती' सदृशाः ग्रन्थाः अस्य उपयोगं कुर्वन्तः दृश्यन्ते। वेदव्यासेन रचिते महाभारते अपि साहित्यिकाः प्रश्नाः सन्ति। संहितां ज्ञातुं कूटान् समाधातुं च बौद्धिक-कसरतम् (व्यायामः) आवश्यकः। ईदृशैः प्रश्नैः बुद्धिः तीक्ष्णा सूक्ष्मा च भवति। बुद्धिमत्तायाः विकासाय इयं पद्धतिः उपयुक्ता सिद्धा भवति।

अष्टावधानम् अथवा शतावधान-पद्धतिः -

अवधानं नाम ध्यानम्। एकस्मिन् एव समये अष्ट (अष्टावधानम्), शतम् (शतावधानम्) अथवा ततोऽधिकविषयेषु मनसः बुद्धेः च सामर्थ्येन पूर्णं ध्यानं, तदनन्तरं तस्य पुनः स्मरणम्। इदं अष्टावधान-शतावधान-पद्धतिः इति कथ्यते। अस्यां पद्धतौ एकस्मिन् एव समये अनेकविषयाणाम् आकलनस्य (धारणस्य) अभ्यासः क्रियते। इयं पद्धतिः विशेषतः कर्नाटके प्रसिद्धा अस्ति।

काव्यपूर्तिः तथा शीघ्रकाव्यरचना-पद्धतिः -

काव्यपूर्तिः अथवा पदपूर्तिः इयम् अपि एका वैज्ञानिक-साहित्यिक-शिक्षणपद्धतिः अस्ति। अस्याम् अपूर्णः श्लोकः अर्थपूर्णरचनां कृत्वा पूर्णः क्रियते। एतत् कुर्वन् यमकस्य, शब्दमात्रायाः च पूर्णरूपेण ध्यानं दातव्यं भवति। संस्कृतमहाकविः कालिदासः काव्यपूर्त्यै प्रसिद्धः अस्ति।

शीघ्रकाव्यपद्धतिः नाम कस्यापि गद्यस्य, शुष्क-साहित्याः, कथा-चर्चायाः वा वक्तृत्व-आलङ्कारिक-साहित्यिक-स्वरूपे रूपान्तरणम्। अस्यां पद्धतौ श्लोकस्य, वक्तृत्वस्य, समासस्य, शब्दकोशस्य च उत्तमं ज्ञानम् आवश्यकम् अस्ति।

श्रम-शिक्षण-पद्धतिः -

गुरुकुले स्वावलम्बनं स्वयंपूर्णता च द्वौ महत्त्वपूर्णौ घटकौ आस्ताम्। गुरुकुलानि प्रायः नदीतटे आसन्। तथा च गुरुकुलाय आवश्यकं धान्यं गुरुकुलस्य कृषिक्षेत्रादेव लभ्यते स्म। स्वच्छतायाः आरभ्य पाकक्रियापर्यन्तं सर्वं कार्यं छात्राः आचार्याः च सहयोगेन कुर्वन्ति स्म। कष्टस्य, कठिनस्य कार्यस्य न्यूनसमये अपि स्वच्छतापूर्वकं करणस्य शिक्षणं श्रमशिक्षणपद्धत्या लभ्यते। अनया (पद्धत्या) केवलं ग्रन्थकीटाः न भूत्वा, गुरुकुलछात्राः निसर्गात्, पञ्चतत्त्वेभ्यः, आचार्यचरित्रात् अपि जीवंत-शिक्षणं लभन्ते। तथा च सामूहिकपद्धत्या कार्यस्य कौशलं विकसन्ति।

उत्सव-शिक्षण-पद्धतिः -

'उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः।' अर्थात् मानवाः उत्सवप्रियाः सन्ति। महाकवेः तुलसीदासस्य मतानुसारम् अस्माकं संस्कृतौ उत्सवानां पृष्ठतः (मूले) आरोग्यशास्त्रं भक्तिः च इति द्वौ हेतू स्तः। उत्सवाः पर्वाणि च न केवलं मनोरंजनाय, अपि तु प्रबोधनाय, सभ्यतायै, आरोग्यशिक्षणाय, आध्यात्मिकमाध्यमेन आत्मसाक्षात्कारप्राप्तये च आयोज्यन्ते। विभिन्नऋतुषु आगच्छन्तः विविधप्रकाराः उत्सवाः परोक्षरूपेण अस्मान् आयुर्वेद-खगोल-इत्यादीनां विषयाणां प्रशिक्षणं यच्छन्ति। इयमेव 'उत्सव-शिक्षण-प्रणाली' इति उच्यते।

समग्र-अध्ययनम् -

NEP 2020 गुरुकुलपद्धतयोः अन्तरशास्त्रीयः (Interdisciplinary) अथवा बहुशास्त्रीयः अभ्यासः अपि मुख्यबिन्दुः मन्तुं शक्यते। सर्वेषां शास्त्राणां मूलं वेदाः मताः। वेदेभ्यः एव अध्ययनस्य अनेकाः शाखाः निर्मिताः। शास्त्राणां समग्रतायाः दृष्टिकोणः इति अस्याः प्रणाल्याः एकं प्रमुखं वैशिष्ट्यं दृश्यते। अतः विषयाणां भित्तयः (walls) अस्यां गुरुकुल-अध्ययनपद्धतौ न दृश्यन्ते। 'वेदाः मूलं, शास्त्राणि शाखाः, ज्ञानम् एव फलम्' इति एकः अखण्डः अध्ययनवृक्षः अस्यां गुरुकुलपद्धतौ दृश्यते। यत्किमपि एकं शास्त्रं पठन् तस्मिन् इतरशास्त्राणां सिद्धान्तानाम् ऊहापोहः (चर्चा) कृतः अस्ति इति कारणेन, स्वतः एव अन्येषां सर्वेषां शास्त्राणाम् अपि आधारः (बैठक) अभ्यासः च भवति स्म।

- वेद-वेदाङ्गानाम् अभ्यासः।
- पुराणेतिहासः - अष्टादशपुराणानां रामायण-महाभारत-तथा-इतरेतिहासग्रन्थानाम् अभ्यासः।
- भाषा साहित्यं च : संस्कृत-प्राकृत-तथा-इतरभाषाणाम् अभ्यासः।
- तत्त्वज्ञानम् अध्यात्मं च : उपनिषदः, ब्रह्मसूत्राणि, इतर-दार्शनिकग्रन्थानाम् अभ्यासः।
- विज्ञानं गणितं च : खगोलशास्त्रं, गणितं, आयुर्वेदः, संस्कृतं, राज्यशास्त्रं, अर्थशास्त्रं, प्रशासनम् इत्यादीनाम् अभ्यासः।
- वार्ता - व्यवहारस्य व्यवसायस्य च अभ्यासः।
- मार्शल-आर्ट्स (युद्धकला) शारीरिक-शिक्षणं च : धनुर्विद्या, मल्लविद्या, धनुर्वेदः, युद्धकलायाः प्रशिक्षणम्।
- संगीतं कला च : संगीतं, नृत्यं, ललितकलानाम् अभ्यासः।

समग्रतायाः दृष्टिकोणः इति गुरुकुल-अध्ययन-पद्धतेः सूत्रं दृश्यते। एतादृशशिक्षां प्रयच्छतुं प्रयासः NEP 2020 इत्यत्रापि क्रियमाणो दृश्यते।

अग्रिमा शिक्षाव्यवस्था परं भेदं भजते।

२) गृहगुरुकुलम् -

गृहगुरुकुल-शिक्षणपद्धतिः इयं भारतीय-कौशल-शिक्षणपद्धतेः प्रतीकं वर्तते। गृहम् अपि एकं गुरुकुलम् एव अस्ति। कदाचित् अस्याः भारतीयसंकल्पनायाः कारणादेव भारतं 'ज्ञाने रममाणः देशः' (ज्ञानरतः देशः) इति उच्यते। गृहम् अपि एका शाला (विद्यालयः) अस्ति यत्र छात्राः स्वगुरुभिः सह निवसन्ति, तेषां मार्गदर्शने च शिक्षणं, नैतिकमूल्यानि, जीवनकौशलानि च प्राप्नुवन्ति। अत्र शिक्षणप्रक्रिया बाल्यकालात् एव आरभ्यते। बाल्यकाले बालाः अनुकरणशीलाः भवन्ति। प्रारम्भिककाले बालाः गृहे ज्येष्ठानां वर्तनस्य, भाषणस्य च निरीक्षणं, सर्वविषयाणाम् अनुकरणं च कुर्वन्ति। अतः एव 'माता प्रथमो गुरुः' इति धारणा दृश्यते।

तदनन्तरं (वयसि प्राप्ते) गृहात् एव शिक्षणदानस्य परम्परा अपि भारते दृश्यते। अस्यां (परम्परायां) यथा वैदिकशिक्षणं दृश्यते, तथैव गणितं, भाषा, गृहकार्यं, व्यवहारः इत्यादीनामपि शिक्षणं सज्ञानं (जागरूकतया) दत्तं दृश्यते।

एतेन सह एव कुलानां स्वकीयः कौशलाधारितः व्यवसायः अपि दृश्यते। अस्य कौशलस्य शिक्षणं गृहगुरुकुलात् छात्रेभ्यः प्राप्यते स्म। अत्र प्रामुख्येन कलाकौशलानां शिक्षणम् अन्तर्भूतम् आसीत्। यथा - मूर्तिनिर्माणं, संगीतं, आभूषणनिर्माणं, तक्षणकार्यं (सुतारकाम), लोहकार्यं, कृषिः इत्यादयः। स्वकुलात् बहिः इदं शिक्षणं न दद्यात् (न देयम्) इति परम्परा अपि दृश्यते। एकप्रकारेण ईदृशानि कौशलाधारितकार्याणि तस्य कुलस्य आर्थिक-आयसाधनानि आसन्, अतः तस्य संरक्षणम् एकः हेतुः स्यात्। तथा च यदा किमपि कौशलं वंशपरम्परया (पीढी-दर-पीढी) प्रचलति, तदा तत्र कुशलता (नैपुण्यम्) उत्कृष्टा भवति। ईदृशः अपि हेतुः अस्य पृष्ठतः स्यात्।

प्राचीनकाले संयुक्तकुटुम्बपद्धतिः (एकत्रकुटुम्बपद्धतिः) आसीत् अतः इदं ज्ञानं कौशलं च संक्रमितुं गृहगुरुकुलात् सहजसाध्यं जातं दृश्यते। एतेषां कौशलानाम् अध्ययनेन अपि उपर्युल्लिखिताः चत्वारः अपि पुरुषार्थाः साध्याः भवन्ति। एतत् कथयन्तीभिः कथाभिः वाङ्मयस्य अनेकानि पृष्ठानि ओतप्रोतानि (परिपूर्णानि) सन्ति।

इतः अपि केचन भेदाः सन्ति। यथा -

गुरु-शिष्य-परम्परा - गुरु-शिष्य-परम्परा एव अस्याः व्यवस्थायाः मूलाधारः आसीत्। छात्राः स्वगुरुणा सह उषित्वा ज्ञानं, मूल्यानि, कौशलानि च आत्मसात् कुर्वन्ति स्म।

शुल्कं नास्ति (शुल्करहितं शिक्षणम्) - छात्रेभ्यः शिक्षणार्थं किमपि शुल्कं न स्वीक्रियते स्म। तत्स्थाने, ते स्व-अध्ययनस्य अन्ते स्वेच्छया गुरवे "गुरुदक्षिणाम्" (ऐच्छिकं उपहारं) यच्छन्ति स्म।

स्वयंपूर्णता - गुरुकुलशिक्षणं स्वयंपूर्णम् आसीत्। छात्राः कृषिकार्ये, व्यवसाये, पाकक्रियायां (स्वयंपाके), अन्येषु दैनन्दिनकार्येषु च भागं गृह्णन्ति स्म।

पाठ्यक्रमः (अभ्यासक्रमः) -

पाठ्यक्रमः अपि छात्र-केन्द्रितः (विद्यार्थी-केन्द्रितः) दृश्यते। प्रत्येकस्य छात्रस्य रुच्यनुसारं गत्यनुसारं च छात्रैः प्रावीण्यं प्राप्तम् इति दृश्यते। अध्ययनं तु मूलतः आन्तरिक-निर्माणस्य (संस्कारस्य) प्रक्रिया वर्तते। अत एव अस्यां गुरुकुलप्रणाल्यां सर्वेषां कृते समानः पाठ्यक्रमः समानकालावधौ न दृश्यते। अपि तु छात्राणां क्षमतानुसारं न्यूनाधिक-कालावधौ पाठ्यक्रमः पूर्णतां नीतः दृश्यते।

अतः एव एकपाठी (अथवा सकृत्पाठी), द्विपाठी, त्रिपाठी इति छात्राणां प्रकाराः दृश्यन्ते।

- एकपाठी नाम सकृत् (एकवारं) श्रवणेन विषयबोधः स्मरणं च।
- द्विपाठी नाम द्विवारं कथनेन विषयबोधः स्मरणं च।
- त्रिपाठी नाम त्रिवारं कथनेन विषयबोधः स्मरणं च।

न्यूनाधिक-ग्रहणक्षमतायाः कारणेन एतेषां अध्ययनकालावधिः अत्यधिकं न वर्धेत, एतदर्थं छात्राणां 'परस्पर-चर्चात्मकं चिन्तनम्' अध्ययने महत्त्वपूर्णः स्तम्भः दृश्यते। एकपाठी-छात्रैः सह चिन्तनं कुर्वन्तः द्विपाठी-छात्राः पुनः विषयम् अवगन्तुं संधिं प्राप्नुवन्ति। तथैव द्विपाठी-छात्रैः सह पुनः चिन्तनेन त्रिपाठी-छात्राणां पुनरावृत्त्या अनायासेन विषयबोधः भवति। अपि च ये विषयम् अवगतवन्तः, तेषां प्रस्तुतीकरणं सिद्धं भवति, विषयश्च दृढः भवति।

इयं प्रक्रिया अस्यां प्रणाल्याम् अतिसहजतया प्रचलति, यस्य परिणामरूपेण कश्चित् पाठ्यक्रमः ग्रन्थः वा पूर्णः जातः चेत्, सः जनः सद्यः एव अग्रिमान् छात्रान् तं विषयं पाठयितुं समर्थः भवति। यदि तस्य संशोधने रुचिः स्यात् तर्हि तस्मिन् क्षेत्रे ग्रन्थनिर्माणं प्रति प्रवृत्तिः दृश्यते।

गुरुकुलपद्धतेः वैशिष्ट्येषु अन्यतमं वर्तते तेषां पाठ्यक्रम-ग्रन्थानां निर्माणपद्धतिः। शास्त्रग्रन्थानां निर्माणस्य एका विशिष्टा पद्धतिः (Methodology) दृश्यते। प्रत्येकशास्त्रस्य मूलग्रन्थाः नाम 'सूत्रग्रन्थाः'। तदनन्तरं एतेषाम् एव विस्तारः 'भाष्यग्रन्थरूपेण' दृश्यते। तथैव सूत्रवत् एव 'वार्तिक'-प्रकाराः ग्रन्थाः दृश्यन्ते। अर्थात् सूत्रं, वार्तिकं, भाष्यं च इति 'त्रिसूत्री' प्रत्येकशास्त्रस्य ग्रन्थेषु दृश्यते। तदनन्तरं तस्मिन् शास्त्रे यत्किमपि संशोधनकार्यं स्यात्, तत् 'टीकारूपेण' लिखितम् उपलभ्यते। शास्त्रस्य प्राथमिक-परिचयः भवेत् इति हेतोः 'प्रकरणग्रन्थाः' अपि दृश्यन्ते। तस्मिन् विषये शास्त्रे वा विशेषप्राविण्यं प्राप्तुं 'वादग्रन्थानाम्' अपि निर्मितः जाता दृश्यते। उदाहरणरूपेण न्यायशास्त्रस्य ग्रन्थाः द्रष्टुं शक्यन्ते -

- सूत्रग्रन्थः - गौतममहर्षि-लिखितं न्यायसूत्रम्
- वार्तिकम् - उद्योतकर-लिखितं न्यायवार्तिकम्।
- भाष्यग्रन्थः - वात्स्यायन-लिखितं न्यायभाष्यम्
- टीकाग्रन्थः - वाचस्पति-मिश्र-लिखितं तात्पर्यटीका
- वादग्रन्थः - माथुरी पञ्चलक्षणी
- प्रकरणग्रन्थः - अन्नम्भट्ट-लिखितः तर्कसंग्रहः

एतादृशस्य एकस्य एव शास्त्रस्य सूत्रात् आरभ्य टीकाग्रन्थपर्यन्तं यदा अभ्यासः क्रियते, तदा तत् शास्त्रं चिरकालं स्मृतौ तिष्ठति, तस्मिन् संशोधनं, तस्य प्रयोगात्मकं च अध्ययनं कर्तुम् अतिसरलं भवति। अस्यां पद्धतौ सर्वप्रथमं सूत्राणि कण्ठस्थीक्रियन्ते (पाठं कारयन्ति) स्म, तदनन्तरं तेषाम् अर्थस्य भाष्यादीनां च अभ्यासः कारयते स्म।

पद्यरचना -

एतेन सह एव तेषां ग्रन्थनिर्मितौ 'पद्यरचना' इति एका विशिष्टा पद्धतिः दृश्यते। अनेकेषां शास्त्रीयग्रन्थानां रचना पद्ये कृता दृश्यते। छात्राणां कण्ठस्थीकरणाय (पाठांतराय) सौकर्यं भवेत् इति उद्देशः स्यात्। उदाहरणार्थं चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता, सांख्यकारिका इति प्रायः सर्वेषां शास्त्राणां ग्रन्थाः पद्यप्रकारे रचिताः सन्ति।

एवं प्रकारेण भारतदेशे यथा शास्त्रचिन्तनस्य संशोधनस्य च परम्परा दृश्यते, तथैव नैतिकमूल्यानां जीवनकौशलानां च परम्परा अपि दृश्यते। गुरु-शिष्ययोः परस्परं दृढसम्बन्धः, मैत्री, उत्कृष्ट-तथा-समाजोपकारक-मनुष्यनिर्माणम्, अध्ययन-अध्यापनस्य च अखण्डा परम्परा इति एतानि गुरुकुलशिक्षणपद्धतेः वैशिष्ट्यानि दृश्यन्ते, यैः कारणैः प्राचीनभारतस्य गौरवशाली-उल्लेखाः विश्वस्य वाङ्मये प्राप्यन्ते। NEP 2020 इत्यनेन यदि द्वितीये चरणे गृहगुरुकुलस्य आवलम्बः क्रियते चेत् भारतस्य ज्ञानमयसंस्कृतेः पुनरागमनमेव।

पाश्चात्यभारतीयदिन चर्ययोः तुलनात्मकमध्ययनम् |

लेखिका: मेघा पुष्कर व्यास

संस्थानम्: डी.बी.एफ. दयानंद कॉलेज ऑफ आर्ट्स एंड सायन्स, सोलापुर.

दूरभाषः: 8421537115 विद्युन्मानपत्रम् (Email): kvijayajagtap31@gmail.com

प्रस्तावना

अमेरिका-संयुक्तराज्यम्, युनाइटेड-किंगडम्, केनडा, जर्मनी, फ्रान्स् इत्यादयः पाश्चात्यदेशाः, यूरोप-उत्तर-अमेरिका-खण्डयोः अन्ये भागाः च ऐतिहासिक-दार्शनिक-आर्थिक-तान्त्रिक-प्रभावेभ्यः निर्मितां विशिष्टां जीवनशैलीं विकसितवन्तः। अस्याः जीवनशैल्याः अत्यन्तं स्पष्टं प्रतिबिम्बं पाश्चात्यसमाजेषु पाल्यमाना दैनिकचर्या अस्ति। पाश्चात्यदेशेषु दैनिकचर्या मुख्यतया समय-प्रबन्धनं, उत्पादकता, वैयक्तिक-उत्तरदायित्वं, व्यावसायिक-प्रतिबद्धता च परितः आयोजिता भवति।

पारम्परिक-समाजानां वैपरीत्येन, यत्र दैनिकजीवनं आध्यात्मिक-प्राकृतिक-लयैः निर्देशितं भवति, पाश्चात्य-दैनिकचर्याः औद्योगिकीकरणेन, पूँजीवादेन (Capitalism), वैज्ञानिक-प्रगत्या, आधुनिक-शिक्षा-पद्धतिभिः च दृढतया प्रभाविताः सन्ति। समयः एकः मूल्यवान् संसाधनः मन्यते, तथा च कार्यक्षमतां वैयक्तिक-लक्ष्याणि च प्राप्तुं प्रतिदिनं क्रियाकलापाः सावधानतया आयोज्यन्ते। अस्मिन् प्रपत्रे पाश्चात्यदेशानां दैनिकचर्यायाः स्वरूपं, तस्याः दार्शनिक-पृष्ठभूमिं, संरचनां, मूल्यानि, व्यक्ति-समाज-जीवने प्रभावं च परीक्ष्यते।

प्रातश्चर्या -

पाश्चात्यदेशेषु -

अधिकांश-पाश्चात्यदेशेषु दिवसस्य आरम्भः प्रातःकाले शीघ्रं भवति, सामान्यतः वृत्तिं जीवनशैलीं च अनुसृत्य षड्वादनतः अष्टवादनपर्यन्तं भवति। प्रातःचर्याः सामान्यतः व्यावहारिकाः समयबद्धाः च भवन्ति। जनाः उत्तिष्ठन्ति, शौच-स्नानादि-वैयक्तिक-स्वच्छतां कुर्वन्ति, अल्पाहारं सज्जीकुर्वन्ति, कार्यं विद्यालयं वा गन्तुं च सिद्धाः भवन्ति।

प्रातःकालीनेषु क्रियाकलापेषु प्रायः ई-मेल (E-mail), समाचार-पत्राणि, अथवा दिवसस्य कार्यतालिका-परीक्षणं समाविष्टं भवति। बहवः व्यक्तिनः स्वास्थ्यं ऊर्जां च रक्षितुं धावनं (Jogging), व्यायामशाला-अभ्यासः, योगाभ्यासः वा इति शारीरिक-व्यायामं कुर्वन्ति। अल्पाहारः प्रायः लघुः शीघ्रः च भवति, यस्मिन् सस्यकणाः (Cereal), भुष्टरोटिका (Toast), अण्डानि, फलानि, काफी-पेयं वा भवन्ति।

पाश्चात्य-प्रातःचर्या कार्यक्षमतां सज्जतां च प्रतिबिम्बयति, येन व्यक्तिनः स्वदिवसं सुव्यवस्थितरूपेण आगामि-कार्येषु केन्द्रीकृत्य आरभन्ते।

भारतीय -

पूर्वीयदेशेषु अधिकांशेषु जनानां दिवसः परम्परागतरीत्या प्रातःकाले, प्रायः सूर्योदयात् पूर्वमेव आरभ्यते। प्रातःकाले शीघ्रं उत्तिष्ठनं शारीरिकमानसिकस्वास्थ्ययोः उभयोः अपि हितकरं मन्यते। भारतीयपरम्परायां सूर्योदयात् पूर्वकालः ब्रह्ममुहूर्तः इति प्रसिद्धः अस्ति, यः अत्यन्तं शान्तः आध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नश्च मन्यते।

प्रातःकालीनदिनचर्यायां प्रायः स्वच्छताकर्म, गृहशुद्धिः, देवपूजा अथवा ध्यानाभ्यासः च अन्तर्भवन्ति। अनेकगृहेषु दीपप्रज्वालनं, मन्त्रजपः, सरलानां कर्मणां अनुष्ठानं च सामान्यरूपेण क्रियते। बौद्धपरम्परायां भिक्षवः गृहस्थाश्च ध्यानं मन्त्रजपं च कृत्वा स्वदिवसं आरभन्ते, येन स्मृतिसम्पन्नता अन्तःशान्तिश्च वर्धते।

प्रातःकाले शीघ्रं उत्तिष्ठनं पूर्वीयविश्वासं प्रतिपादयति यत् अनुशासितः दिनारम्भः मनसः स्पष्टतां, समत्वं च सम्पूर्णदिनचर्यायां जनयति।

दैनिक-जीवनम् -

पाश्चात्यदेशेषु - कार्य-केन्द्रितं पाश्चात्यदेशानां दैनिकचर्यायां कार्यं मुख्यस्थानं भजते। अधिकांशजनाः निश्चित-कार्य-समयानां पालनं कुर्वन्ति, ये सामान्यतः प्रातः नववादनतः सायंकाल-पञ्चवादनपर्यन्तं भवन्ति, यत् “नव-त-पञ्च” (nine-to-five) इति कार्यतालिका रूपेण ज्ञायते। समयपालनाय व्यावसायिकतायै च अतीव महत्त्वं दीयते, दैनन्दिन-क्रियाकलापाः च कार्य-प्रतिबद्धतान् परितः एव आयोज्यन्ते।

कार्यालयेषु, यन्त्रागारेषु, विद्यालयेषु, संस्थासु च दैनिकचर्या गोष्ठीभिः (Meetings), कार्य-समाप्ति-सीमाभिः (Deadlines), प्रदर्शन-लक्ष्यैः (Performance targets) च संबद्धा भवति। उत्पादकतायाः मापनं प्रायः फलेन, कार्यक्षमताया, समय-प्रबन्धनेन च क्रियते। विश्राम-समयाः (Breaks) निर्धारिताः सीमिताः च भवन्ति, येन निरन्तर-कार्यं एकाग्रता च बलयुक्ता भवति।

कार्ये एषः दृढः आग्रहः पाश्चात्य-मूल्यानि यथा स्वावलम्बनं, आर्थिक-स्थिरतां, वैयक्तिक-सिद्धिं च प्रतिबिम्बयति। सफलता प्रायः वृत्ति-विकासेन (Career growth) व्यावसायिक-मान्यतया च सह संबद्धा भवति।

भारतीय - कार्य-केन्द्रितं -

योगः, ध्यानं च सजगता

पूर्वीयदेशेषु दिनचर्यायाः एकं विशेषतया उल्लेखनीयं वैशिष्ट्यं योगस्य, ध्यानस्य, अथवा सजगतायाः (माइण्डफुलनेस) अभ्यासस्य समावेशः अस्ति। योगः भारतदेशे उद्भूतः, तथा शारीरिकलाघवं, मानसिकैकाग्रतां, आध्यात्मिकजागरूकतां च संरक्षितुं अभ्यास्यते। सरलाः आसनाः, श्वासप्रश्वासाभ्यासाः (प्राणायामः), ध्यानं च प्रायः प्रातःकालीनदिनचर्यायाः अङ्गानि भवन्ति।

बौद्धे तथा जैनपरम्परायां ध्यानं नित्यजीवनस्य केन्द्रस्थाने स्थितम् अस्ति। तत् जनानां सजगतां वर्धयति, इच्छानिग्रहं करोति, मानसिकतनावं च न्यूनीकरोति। गमनं, भोजनं, कर्मकरणं इत्यादिषु नित्यकर्मसु अपि सजगतायाः अभ्यासः प्रोत्साह्यते।

एते अभ्यासाः दर्शयन्ति यत् पूर्वीयदिनचर्याः मानसिकशान्तिं आत्मसंयमं च प्रधानं मन्यन्ते, यौ स्वस्थस्य अर्थपूर्णस्य च जीवनस्य अनिवार्यौ अङ्गौ स्तः।

छात्रानां-दैनिकचर्या च।

पाश्चात्यदेशेषु -

पाश्चात्यदेशेषु छात्राणां दैनिकचर्या अपि अतीव सुव्यवस्थिता भवति। विद्यालय-महाविद्यालयानां कार्यतालिकाः निश्चिताः भवन्ति, यत्र कक्षाणां, प्रकृतानां (Assignments), पाठ्येतर-क्रियाकलापानां, मूल्याङ्कनानां च कृते विशिष्टाः समयसारण्यः भवन्ति। छात्राः स्वतन्त्र-अध्ययन-स्वभावान्, आलोचनात्मक-चिन्तनं (Critical thinking), समय-प्रबन्धन-कौशलं च विकसितुं प्रेरिताः भवन्ति। गृहकार्यं, परियोजनाः (Projects), अर्धकालिक-वृत्तयः (Part-time jobs) च प्रायः छात्रस्य दैनिकचर्यायाः भागाः भवन्ति। शिक्षा व्यावसायिक-जीवनस्य सज्जतारूपेण दृश्यते, तथा च दैनिक-स्वभावेऽपि अनुशासनं सफलतायै अनिवार्यं मन्यते।

आहार-स्वभावाः भोजन-चर्या च

पाश्चात्यदेशेषु आहार-स्वभावाः सौकर्येण, पोषणेन, जीवनशैल्यः आवश्यकताभिः च प्रभाविताः सन्ति। अल्पाहारः प्रायः शीघ्रं भवति, मध्याह्नभोजनं कार्यस्थलेषु विद्यालयेषु वा भुज्यते, सायङ्कालीनं भोजनं (Dinner) च प्रायः दिवसस्य मुख्यभोजनं भवति। व्यस्त-कार्यतालिकानां कारणात् “फास्ट-फूड” (Fast food), पुटीकृत-भोजनं (Packaged meals), त्वरित-भोजनं च सामान्यानि सन्ति। तथापि, स्वस्थ-भोजनं प्रति जागरूकता वर्धमाना अस्ति, येन सन्तुलित-आहारस्य, जैविक-खाद्यानां (Organic foods), गृहनिर्मित-भोजनानां च उपभोगः वृद्धः अस्ति।

भोजन-समयाः लचिलाः (Flexible) वैयक्तिकाः च भवन्ति, ये सामूहिक-चर्यायाः अपेक्षया वैयक्तिक-रुचिं प्रति पाश्चात्य-आग्रहं प्रकटयन्ति।

भारतीया-

छात्रचर्यायाः मुख्यविशेषताः

छाया-शिक्षा-प्रणाली

सामान्य-विद्यालयस्य समयानन्तरम्, अधिकांशः छात्राः 'कठिन-परिश्रम-विद्यालयेषु' (cram schools) पठन्ति। एताः निजी-संस्थाः रात्रौ विलम्बपर्यन्तं पूरक-पाठान् पाठयन्ति।

समग्र-अनुशासनम् (Holistic Discipline)

केवलं शिक्षा एव न, अपितु छात्राः स्व-परिवेशस्य स्वच्छतायै अपि उत्तरदायी भवन्ति। जापान-देशे ताइवान-देशे च छात्राः विद्यालयस्य सम्मार्जनं भोजन-परिवेष्टनं च कुर्वन्ति, येन तेषु सामाजिक-दायित्वस्य विनयस्य च भावना विकसिता भवति।

परिवार-केन्द्रित-अध्ययनम् (Family-Centric Study)

गृहकार्यं केवलं छात्रस्य व्यक्तिगतं कार्यं न भवति। प्रायः मातापितरौ (विशेषतः 'कठोर-अभिभावकाः') प्रगतेः निरीक्षणे संलग्नाः भवन्ति। एषा धारणा अस्ति यत् छात्रस्य शैक्षणिक-स्तरः सम्पूर्णस्य कुलस्य उपलब्धिः वर्तते।

न्यून-विश्रामः (Minimal Leisure)

'परीक्षा-नरकस्य' (Exam Hell) अत्यधिक-तनावकारणात्, उच्च-विद्यालयेषु मनोरंजनं सामाजिक-मिलनं च प्रायः गौणं भवति। तेषाम् मुख्यं लक्ष्यं केवलं प्रतिष्ठित-विश्वविद्यालयेषु प्रवेश-प्राप्तिः एव तिष्ठति।

अपराह-सायङ्कालीन-क्रियाकलापाः -

पाश्चात्यदेशेषु -

पाश्चात्यदेशेषु अपराह्णाः सामान्यतः निरन्तर-कार्याय अध्ययनाय वा अर्पिताः भवन्ति। कार्य-समयात् अनन्तरं, व्यक्तिनः क्रीडा, व्यायामशाला-अभ्यासः, अभिरुचयः (Hobbies), आपणेषु क्रयणं (Shopping), अथवा मित्रैः सह सामाजिक-मिलापः इत्यादिषु मनोरञ्जन-कार्येषु संलग्नाः भवन्ति।

सायङ्कालाः वैयक्तिक-समयत्वेन मन्यन्ते। जनाः दूरदर्शनं पश्यन्ति, अङ्कीय-माध्यमानां (Digital media) प्रयोगं कुर्वन्ति, पठन्ति, अथवा परिवारेण सह समयं यापयन्ति। पाश्चात्य-सायङ्कालीन-चर्यासु सामाजिक-सङ्गमः, बहिः भोजनं, मनोरञ्जनं च महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहन्ति। व्यावसायिक-वैयक्तिक-समययोः एषः विभागः “कार्य-जीवन-सन्तुलनस्य” (Work-life balance) पाश्चात्य-अवधारणां प्रकटयति, यद्यपि एतस्य सन्तुलनस्य निर्वाहः चुनौतिकचर्यायां तन्त्रज्ञानस्य भूमिका

पाश्चात्यदेशेषु दैनिकचर्यायाः स्वरूपनिर्धारणे तन्त्रज्ञानस्य महती भूमिका अस्ति। परिष्कृत-दूरभाषयन्त्राणि (Smartphones), सङ्गणकानि, अङ्कीय-मञ्चाः (Digital platforms) च दैनन्दिनजीवने अङ्गीकृताः सन्ति। समयसारणी-अनुप्रयोगाः (Scheduling apps), प्रबोधक-घट्यः (Alarms), अन्तर्जाल-गोष्ठयः, अङ्कीय-सञ्चार-साधनानि च समयस्य कार्यक्षमतायां प्रबन्धने साहाय्यं कुर्वन्ति।

यद्यपि तन्त्रज्ञानं सौकर्यं उत्पादकतां च वर्धयति, तथापि एतद् ‘पटल-व्यसनं’ (Screen addiction), शारीरिक-सक्रियतायाः ह्रासं, मानसि-तनावं च उत्पादयति। परिणामतः, बहवः पाश्चात्य-समाजाः अद्य ‘अङ्कीय-कल्याणं’ (Digital well-being) तथा सचेतन-तन्त्रज्ञान-प्रयोगं प्रवर्धयन्ति। तीपूर्णः भवितुम् अर्हति।

भारतीया -

सायंकालीन आचाराः आत्मचिन्तनं च

पूर्वीयदिनचर्यायां सायंकालः सामान्यतः शान्तः आत्मचिन्तनपरश्च भवति। कर्मसमाप्तेः अनन्तरं जनाः प्रार्थनां, ध्यानं, आध्यात्मिकपठनं वा कुर्वन्ति। देवालयाः, विहाराः, सामुदायिकस्थानानि च सायंकालीनक्रियाणां केन्द्राणि भवन्ति।

अनेकासु संस्कृतिषु दिवसस्य अन्ते दीपप्रज्वालनं, स्तोत्रजपः, कृतज्ञताव्यक्तिः वा सामान्यरूपेण दृश्यते। एते अभ्यासाः जनानां स्वकर्मणां चिन्तनं कर्तुं, अन्तःशान्तिं प्राप्तुं, विश्रामाय च आत्मानं सज्जीकर्तुं सहायन्ते।

पारिवारिकं सामाजिकं च जीवनम् -

पाश्चात्यदेशेषु -

पाश्चात्य-दैनिकचर्याः वैयक्तिक-स्वातन्त्र्ये बलं ददन्ति। तत्र संयुक्त-परिवाराणाम् अपेक्षया ‘एकाकी-परिवार-प्रणाली’ (Nuclear family) अधिकतया दृश्यते। कार्यस्य, शिक्षायाः, वैयक्तिक-प्रतिबद्धतानां च आधारेण परिवारस्य सदस्यानां प्रायः भिन्नाः समयसारण्यः भवन्ति।

एतस्य सत्यत्वेऽपि, परिवारेण सह सार्थक-समयस्य (Quality time) यापनं महत्त्वपूर्णं मन्यते, विशेषतः सप्ताहान्तेषु अवकाशेषु च। सामाजिक-सम्बन्धाः प्रतिदिनं मेलनस्य अपेक्षया पूर्व-नियोजित-गोष्ठीभिः पाल्यन्ते।

एतत् वैयक्तिक-स्वातन्त्र्ये स्वावलम्बने च पाश्चात्य-दृष्टिकोणं प्रकटयति, यद्यपि सामाजिक-सम्बन्धानां महत्त्वं तत्र स्वीकृतम् अस्ति।

भारतीया -

प्राच्य-सामाजिक-संरचनायाः मुख्यपक्षः

बहुपीढी-निवासः (Multigenerational Living)

प्राच्यसंस्कृतौ प्रायः तिस्रः पीढयः (पितामहाः, पितरौ, पुत्राश्च) एकस्मिन् गृहे निवसन्ति। एषा व्यवस्था एकाम् आन्तरिक-सहायता-प्रणालीं सृजति, यत्र वृद्धाः मार्गदर्शनं बालपालनं च कुर्वन्ति, युवपीढी च वृद्धानां कृते शारीरिकं वित्तीयं च संरक्षणं प्रददाति।

'मुखस्य' (प्रतिष्ठायाः) अवधारणा (The Concept of "Face")

'मुखस्य' अर्थात् सामाजिक-प्रतिष्ठायाः रक्षणेन सामाजिक-सामञ्जस्यं स्थाप्यते। सामुदायिक-स्थिरतां सम्मानं च रक्षितुं प्रायः प्रत्यक्ष-कलहं विहाय परोक्ष-संवादेन विषयाः समाधीयन्ते।

सामुदायिक-परस्परवलम्बनम् (Community Interdependence)

सामाजिक-जीवनं केवलं लघु-परिवारं (nuclear family) न, अपितु विस्तृत-बान्धवान् प्रतिवेशिनः च व्याप्नोति। उत्सवाः, विवाहाः, भोजनानि च प्रायः विशालाः समुदायात्मकाः कार्यक्रमाः भवन्ति, यत्र भोजनस्य संसाधनस्य च सहभाजनं परस्पर-सम्बन्धस्य मुख्यं अनुष्ठानं वर्तते।

शैक्षिकं व्यावसायिकं च कर्तव्यम् (Educational and Professional Duty)

व्यक्तिगत-सफलता प्रायः कुलस्य गौरवस्य प्रतिबिम्बत्वेन मन्यते। अतः युवकानां सामाजिक-जीवनं प्रायः उच्च-शैक्षिक-अनुशासनेन सह सन्तुलितं भवति, यस्मिन् पूर्णस्य परिवारस्य समर्थनं भवति।

रात्रिकालीन दिनचर्या निद्रा च

पाश्चात्यदेशेषु-

पाश्चात्यदेशेषु रात्रिचर्यासु बहवः भेदाः दृश्यन्ते। केचन जनाः शीघ्रशयनस्य अभ्यासं पालयन्ति, अन्ये तु कार्यवशात्, मनोरंजनकारणात् अथवा अङ्गीय-माध्यमेषु (digital media) संलग्नाः सन्तः रात्रौ विलम्बेन जागृताः तिष्ठन्ति। निद्रासमयः प्रायः व्यावसायिक-आवश्यकताभिः जीवनशैली-विकल्पैः च प्रभावितः भवति।

उत्तम-निद्राभ्यासानां प्रवर्धनार्थं प्रयत्नाः वर्धमानाः सन्ति, यतः शोधकार्यैः मानसिक-शारीरिक-स्वास्थ्यविश्रामस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्। निद्रायाः पूर्वं पटल-समयस्य (screen time) न्यूनीकरणं तथा च निद्रासमयस्य निरन्तरतायाः पालनं सदृशाः अभ्यासाः अद्यत्वे प्रोत्साहिताः सन्ति।

भारतीया -

पूर्वीयदेशेषु परम्परागतरीत्या शीघ्रं शयनं प्रोत्साह्यते। सम्यग्निद्रा स्वास्थ्यस्य मानसिकसन्तुलनस्य च संरक्षणाय अनिवार्या मन्यते। रात्रौ विलम्बितकर्मणां परित्यागः अहोरात्रचक्रस्य प्राकृतिकनियमेन सह सामञ्जस्यं दर्शयति।

रात्रिकालीनदिनचर्यायां प्रायः लघुपठनं, प्रार्थना, अथवा कुटुम्बेन सह शान्तसंवादः अन्तर्भवति। एते अभ्यासाः शिथिलीकरणं जनयन्ति तथा शरीरमनसोः विश्रामाय सिद्धिं कुर्वन्ति।

उपसंहारः -

पाश्चात्यदेशेषु -

पाश्चात्यदेशानां दिनचर्या ऐतिहासिक-विकासस्य, दार्शनिक-चिन्तनस्य, आधुनिक-सामाजिक-आर्थिक-व्यवस्थायाश्च प्रतिबिम्बं वर्तते। अस्याः मुख्यलक्षणानि सुनियोजित-समयसारिणी, कार्य-केन्द्रित-गतिविधयः, तान्त्रिक-एकीकरणं (technological integration), वैयक्तिक-स्वतन्त्रता च सन्ति। यद्यपि एषा दिनचर्या कार्यक्षमतां, उत्पादकतां, नवीनतां च प्रवर्धयति, तथापि एषा मानसिक-तनावम् असन्तुलनं च जनयति।

पाश्चात्य-दिनचर्यायाः अवबोधनेन तत्रत्य-मूल्यानां जीवनशैल्यश्च महत्त्वपूर्णं ज्ञानं प्राप्यते। अद्यतन-अन्तर्सम्बद्ध-विश्वे (interconnected world), पाश्चात्य-कार्यक्षमताया सह समग्र-दृष्टिकोणानां (holistic approaches) मेलनेन मानवाः स्वस्थतरं सार्थकं च दैनिक-जीवनं रचयितुं शक्नुवन्ति।

भारतीया -

पूर्वीयदेशेषु दिनचर्या दर्शनसंस्कृत्या आध्यात्मिकज्ञानेन च गभीरतया मूलिताऽस्ति। सा शरीर-मन-आत्मनां मध्ये सन्तुलनं प्रतिपादयति, अनुशासितजीवनं, नैतिकआचरणं, अन्तःशान्तिं च प्रोत्साहयन्ती। प्रातःकालीनाचारात् आरभ्य रात्रिकालीनचिन्तनपर्यन्तं दिवसस्य प्रत्येकः अंशः अर्थं उद्देश्यं च वहति।

यद्यपि आधुनिकजीवनशैली परिवर्तनानि आनितवती, तथापि पूर्वीयदिनचर्यायाः सारः अद्यापि प्रासङ्गिकः एव अस्ति। तस्याः सिद्धान्तान् अवगत्य अंगीकृत्य च जनाः अधिकं स्वस्थं, शान्तं, अर्थपूर्णं च जीवनं नेतुं शक्नुवन्ति। पूर्वीयदिनचर्या केवलं समयव्यवस्थापनस्य उपायः नास्ति, अपि तु सुजीवनस्य समग्रः मार्गः अस्ति।

ऑरिस्टॉटलस्य तर्कशास्त्रम् अन्नम्भट्टस्य तर्कसंग्रहः च : एकः तुलनात्मकः अभ्यासः
पृथ्वीराज नागनाथ कुरे

D.B.F Dayanand College of Arts and Science

ईमेल: - Kurepruthviraj1@gmail.com

प्रस्तावना

तर्कशास्त्रं नाम मानवीयविचारणां यथार्थतायाः सत्यशोधनस्य च शास्त्रम् अस्ति । पाश्चात्त्यजगति तर्कशास्त्रस्य आधारशिला ऑरिस्टॉटल (ई.पू. ३८४-३२२) महोदयेन स्थापिता । अपरतः भारतीयदर्शने अन्नम्भट्टस्य (१७-शतकम्) 'तर्कसंग्रहः' न्याय-वैशेषिकदर्शनयोः एकीकृतः निष्कर्षः मन्यते । एतौ उभौ अपि ग्रन्थौ तर्कशास्त्रस्य मूलभूतनियमान् प्रतिपादयतः, परन्तु तयोः पद्धतौ उद्देशे च कानिचित् मूलभूतसाम्यानि भेदाः च वर्तन्ते । तर्कशास्त्रं मनुष्यस्य चिन्तनस्य आधारः अस्ति । कस्यापि विषयस्य शास्त्रीयविवेचनाय, दर्शनाय, भाषाशास्त्राय, गणिताय, विज्ञानाय च तर्कस्य संकल्पना अनिवार्या अस्ति । यूरोपीयदर्शने ऑरिस्टॉटल-महोदयस्य तर्कशास्त्रं (Logic) अग्रस्थानं भजते, तथा च प्राच्यभारतीयपरम्परायाम् अन्नम्भट्टस्य तर्कसंग्रहः न्याय-वैशेषिकपरम्परायाः एकः अमूल्यः ग्रन्थः अस्ति । अस्मिन् शोधप्रबन्धे वयं ऑरिस्टॉटल-महोदयस्य तर्कशास्त्रस्य तथा अन्नम्भट्टस्य तर्कसंग्रहस्य तुलनात्मकम् अध्ययनं करिष्यामः, तयोः साम्यस्य भेदस्य च विचारं करिष्यामः ।

ऑरिस्टॉटलस्य तर्कशास्त्रम् — एकः संक्षिप्तः परिचयः

ऑरिस्टॉटल (प्रायः ३८४-३२२ ई.पू.) एकः प्रसिद्धः ग्रीक-दार्शनिकः, वैज्ञानिकः, प्लेटो-महोदयस्य शिष्यः च आसीत् । तस्य 'ऑर्गनन' (Organon) इति ग्रन्थमालायां तर्कशास्त्रस्य व्यापकं शास्त्रीयञ्च स्वरूपं दृश्यते । 'ऑर्गनन' इत्यत्र मुख्यतया अधोलिखितानां ग्रन्थानां समावेशः भवति:

तस्य ग्रन्थाः (ऑर्गनन-ग्रन्थमाला):

पदार्थाः (Categories)

व्याख्याविषये (On Interpretation)

पूर्व-विश्लेषणम् (Prior Analytics)

पश्चाद्-विश्लेषणम् (Posterior Analytics)

विषयाः / वादस्थानानि (Topics)

हेत्वाभास-निराकरणम् (Sophistical Refutations)

ऑरिस्टॉटल-महोदयस्य तर्कशास्त्रस्य केचन मुख्याः सिद्धान्ताः

निगमन-तर्कः (Deductive Reasoning): मुख्यतया एषः 'न्यायवाक्य' (Syllogism) इत्यस्मिन् प्रकारे प्रयुक्तः अस्ति ।

प्रतिज्ञा (Propositions) तथा आधारवाक्ययोः (Premises) मध्ये अनिवार्यः सम्बन्धः ।

सत्यतायाः एकः शास्त्रीयः सूत्रबद्धः च आधारः ।

भ्रमाणां तथा दोषपूर्ण-युक्तीनां परिज्ञानम् (Sophistical Refutations) ।

ऑरिस्टॉटल-महोदयस्य दृष्ट्या तर्कशास्त्रं चिन्तनस्य एका शुद्धा प्रणालीबद्धा च पद्धतिः अस्ति, या सत्यं प्रति नयति ।

१. ऑरिस्टॉटलस्य तर्कशास्त्रम् : सखोलं विवेचनम्

१.१ ऑरिस्टॉटलस्य तर्कशास्त्रस्य पृष्ठभूमिः

ऑरिस्टॉटल (ई.पू. ३८४-३२२) पाश्चात्त्य-तर्कशास्त्रस्य जनकः मन्यते । तस्मात् पूर्व तर्कः स्वतन्त्रशास्त्ररूपेण विकसितः नासीत् । ऑरिस्टॉटल-महोदयेन एव प्रथमवारं तर्कशास्त्राय स्वायत्तं, नियमबद्धं, शास्त्रीयञ्च स्वरूपं दत्तम् ।

तस्य तर्कशास्त्रं 'ऑर्गनन' (Organon / साधनम्) इति नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति । एतेन सः सूचयति यत् तर्कशास्त्रं ज्ञानप्राप्तेः एकं 'साधनम्' अस्ति, न तु अन्तिमं ज्ञानम् ।

१.२ तर्कशास्त्रं किम्? (ऑरिस्टॉटलस्य सङ्कल्पना)

ऑरिस्टॉटल-महोदयस्य मते —

"तर्कशास्त्रं नाम वैध-युक्तीनां विज्ञानम् अस्ति ।"

(तर्कशास्त्रं योग्यस्य अपरिहार्यस्य च तर्कप्रक्रियायाः शास्त्रम् अस्ति)

अत्र मुख्याः विषयाः सन्ति:

तर्कशास्त्रं सत्यं न उत्पादयति ।

परन्तु सत्यं योग्यरीत्या सिद्धं करोति ।

१.३ सङ्कल्पना (Concept), प्रतिज्ञा (Proposition) तथा अनुमानम् (Inference)

ऑरिस्टॉटलस्य तर्कशास्त्रे त्रयः चरणाः सन्ति:

(अ) सङ्कल्पना (Concept):

यथा — मानवः, प्राणी, मृत्युः, न्यायः ।

(आ) प्रतिज्ञा / वाक्यम् (Proposition):

सङ्कल्पनानां संयोजनेन निर्मितं वाक्यम्:
"सर्वे मानवाः मरणशीलाः सन्ति ।"
प्रत्येकस्मिन् वाक्ये द्वौ भागौ भवतः:
उद्देश्यम् (Subject)
विधेयम् (Predicate)
(इ) अनुमानम् (Inference):
एकाधिक-प्रतिज्ञाभ्यः (Propositions) अपरिहार्यरूपेण निर्गतः निष्कर्षः ।

१.४ न्यायवाक्यम् (Syllogism) : अरिस्टॉटल-तर्कशास्त्रस्य केन्द्रबिन्दुः

Syllogism (न्यायवाक्यं) किम्?

अस्य अर्थः अस्ति:

द्वे आधारवाक्ये (Premises) + एकः निष्कर्षः (Conclusion)

यत्र निष्कर्षः आधारवाक्याभ्याम् अनिवार्यतया सिध्यति ।

प्रसिद्धम् उदाहरणम्:

सर्वे मानवाः मरणशीलाः सन्ति । (साध्य-प्रतिज्ञा / Major Premise)

सुकरातः मानवः अस्ति । (पक्ष-प्रतिज्ञा / Minor Premise)

अतः सुकरातः मरणशीलः अस्ति । (निष्कर्षः / Conclusion)

अत्र:

तर्कस्य वैधता (Validity) मुख्या अस्ति ।

यदि आधारवाक्यानि सत्यानि सन्ति, तर्हि निष्कर्षः अपि अवश्यं सत्यः एव भवति ।

१.५ निगमन-तर्कः (Deductive Logic)

अरिस्टॉटलस्य तर्कः 'निगमनात्मकः' अस्ति:

सामान्यात् → विशेषं प्रति (Universal → Particular)

उदाहरणम्:

सर्वः अग्निः उष्णः अस्ति । → एषः अग्निः अस्ति । → अतः एषः उष्णः अस्ति ।

एषः तर्कः गणितीय-शुद्धता इव वर्तते ।

१.६ पदार्थाः (Categories) : वास्तवस्य वर्गीकरणम्

अरिस्टॉटल-महोदयेन वास्तवं दशसु पदार्थेषु (Categories) विभक्तम्:

द्रव्यम् (Substance)

परिमाणम् (Quantity)

गुणः (Quality)

सम्बन्धः (Relation)

स्थानम् (Place)

कालः (Time)

स्थितिः (Position)

अवस्था (State)

क्रिया (Action)

विकारः / प्रभावः (Affection)

अरिस्टॉटलस्य अत्र उद्देशः:

वास्तवस्य तर्कसङ्गतं वर्गीकरणम् ।

भाषिकोहापोहस्य (गोंधळ) निराकरणम् ।

१.७ हेत्वाभासाः / तर्कदोषाः (Fallacies)

'सोफिस्टिकल रिफ्युटेशन्स' (Sophistical Refutations) इत्यस्मिन् ग्रन्थे अरिस्टॉटल-महोदयेन:

भाषिकी भ्रान्तिः

तर्कदोषाः

शब्दार्थानां व्यामोहः (Confusion)

इत्येतेषां चर्चा कृता ।

उदाहरणम्:

"यत् त्वया न नष्टं, तत् तव समीपे अस्ति;

त्वया शृङ्गं न नष्टम्;

अतः तव समीपे शृङ्गं वर्तते ।"
एषः तर्कः वैधः (Valid) दृश्यते, परन्तु वास्तवतः दोषपूर्णः अस्ति ।
१.८ अॅरिस्टॉटल-तर्कशास्त्रस्य स्वरूपम्
औपचारिकम् (Formal) ✓
नियमबद्धम् ✓
वैज्ञानिकम् ✓
अमूर्तम् (Abstract) ✓
ज्ञानप्राप्तेः साधनानां स्वतन्त्रा चर्चा नास्ति ✗
अनुभवस्य स्थानं मर्यादितम् ✗

२. अन्नम्भट्टस्य 'तर्कसङ्ग्रहः' : सखोलं विवेचनम्

२.१ तर्कसङ्ग्रहस्य पृष्ठभूमिः

अन्नम्भट्टः (१७-शतकम्) नव्य-न्याय-परम्परायाः महान् आचार्यः अस्ति ।

'तर्कसङ्ग्रहः' नाम ग्रन्थः:

न्याय-वैशेषिक-दर्शनयोः संक्षिप्तः किन्तु गम्भीरः सारः वर्तते ।

एषः ग्रन्थः भारतीय-तर्कशास्त्रस्य 'प्रवेशद्वारम्' इति मन्यते ।

२.२ भारतीय-तर्कशास्त्रस्य दृष्टिः

भारतीय-तर्कशास्त्रं न केवलं युक्ति-प्रदर्शनम् (Reasoning) अस्ति, अपितु यथार्थज्ञानस्य (प्रमायाः) प्राप्तिः कथं भवति, इत्यस्य अभ्यासः अस्ति ।

अतः:

तर्कशास्त्रम् + प्रमाणशास्त्रम् (Epistemology) = न्यायदर्शनम्

२.३ प्रमाणानि : ज्ञानप्राप्तेः साधनानि

अन्नम्भट्टः चत्वारि प्रमाणानि प्रतिपादयति:

१. प्रत्यक्षम् (Perception): इन्द्रिय-मन-अर्थानां सन्निकर्षेण जायमानं ज्ञानम् ।

२. अनुमानम् (Inference): व्याप्ति-ज्ञानाधारितं कारण-कार्य-सम्बद्धं ज्ञानम् ।

३. उपमानम् (Comparison): सादृश्यस्य आधारेण जायमानं संज्ञा-संज्ञि-सम्बन्ध-ज्ञानम् ।

४. शब्दः (Testimony): आप्तवाक्यं शब्दः (विश्वसनीयपुरुषस्य वचनम्) ।

अतः अॅरिस्टॉटल-महोदयस्य अपेक्षया न्यायदर्शने ज्ञानस्य मूलानि अतिगभीराणि सन्ति ।

२.४ अनुमानम् : पञ्चावयव-वाक्यम्

भारतीय-तर्कशास्त्रे अनुमानस्य पञ्च अङ्गानि भवन्ति, यानि 'पञ्चावयव-वाक्यम्' इति उच्यन्ते:

प्रतिज्ञा : पर्वतो वह्निमान् (पर्वतावर अग्नी आहे) ।

हेतुः : धूमवत्त्वात् (कारण तिथे धूर आहे) ।

उदाहरणम् : यो यो धूमवान् स स वह्निमान्, यथा महानसम् (यत्र धूरः तत्र अग्निः, यथा स्वयंपाकशाल्याम्) ।

उपनयः : तथा चायं पर्वतः (तथा च अस्मिन् पर्वते धूरः अस्ति) ।

निगमनम् : तस्मात् तथा (अतः पर्वतोऽयं वह्निमान्) ।

एषः तर्कः परप्रबोधनाय (संवादात्मकः) अस्ति ।

२.५ हेतुः व्याप्तिः च

न्यायतर्कस्य आत्मा अस्ति:

हेतुः (कारणम्)

व्याप्तिः (अविनाभावसम्बन्धः)

व्याप्तिः नाम:

"यत्र यत्र धूमः, तत्र तत्र वह्निः"

एषः सम्बन्धः अनुभव-निरीक्षण-पुनरावृत्तिषु आधारितः अस्ति ।

२.६ पदार्थ-सिद्धान्तः

तर्कसङ्ग्रहे सप्त पदार्थाः निरूपिताः सन्ति:

द्रव्यम्

गुणः

कर्म

सामान्यम्

विशेषः

समवायः

अभावः

एतेषां माध्यमेन वास्तवस्य सूक्ष्मं दार्शनिकं विश्लेषणं भवति ।

२.७ हेत्वाभासाः (दोषपूर्ण-हेतवः)

न्यायदर्शने पञ्चप्रकारकाः हेत्वाभासाः (दुष्टहेतवः) उक्ताः:

१. सव्यभिचारः / व्यभिचारी (An-exclusive)

२. विरुद्धः (Contradictory)

३. सत्प्रतिपक्षः (Counter-balanced)

४. असिद्धः (Unestablished)

५. बाधितः (Contradicted by another proof)

एतेषां ज्ञानं न्यायालयेषु वादेषु, शास्त्रार्थेषु, दैनन्दिनजीवने च अतीव उपयुक्तं भवति ।

२.८ तर्कसङ्ग्रहस्य उद्देशः

ज्ञानप्राप्तिः ✓

विवादनिवारणम् ✓

सत्यनिर्णयः ✓

व्यवहारे स्पष्टता ✓

मोक्षप्राप्तये साहाय्यम् ✓

३. मूलभूतः भेदः (गूढ-अन्तर्दृष्टिः)

अन्नम्भट्टः 'तर्कसङ्ग्रहः' च — भारतीयं दार्शनिकं तर्कशास्त्रम्

भारतीय-दर्शनपरम्परायां तर्कशास्त्रं 'न्यायदर्शनम्' इति कथ्यते । अन्नम्भट्टाचार्यः प्राचीनभारतीय-न्यायपरम्परायाः सुप्रसिद्धः दार्शनिकः अस्ति । तस्य 'तर्कसङ्ग्रहः' इति ग्रन्थः न्यायतत्त्वानां संक्षेपेण सारं प्रस्तौति । एषः ग्रन्थः न्यायपरम्परायाः तात्त्विक-तर्कशास्त्रीय-विश्लेषणस्य आधारभूतं प्रमाणं मन्यते । भारतीय-तर्कशास्त्रस्य काश्चन मुख्याः सङ्कल्पनाः प्रमाणम् (ज्ञानप्राप्तेः साधनम्): प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः च ।

हेतुः (कारणम्): तर्कशुद्धेः आधारशिला ।

पदार्थाः (श्रेणी): वस्तूनां वर्गीकरणात्मकं विवेचनम् ।

अनुमानम् (Inference): योग्यप्रमाणसहितः अनुमानात्मकः तर्कः ।

न्यायपरम्परायां तर्कस्य ज्ञानप्राप्तेः च सम्बन्धः न केवलं न्यायसङ्गत-विचाराणां मर्यादायां वर्तते; अपितु एषः जीवनस्य व्यवहारैः, दार्शनिक-विवेचनैः, भाषिकी-अर्थमीमांसया च सह निगडितः अस्ति ।

तर्कशास्त्रस्य भूमिः: अरिस्टॉटलः न्यायः (तर्कसङ्ग्रहः) च

तर्कशास्त्रस्य स्वरूपं विभिन्नपरम्परासु विभिन्नरूपेण दृश्यते । अरिस्टॉटल-महोदयस्य तथा अन्नम्भट्टस्य तर्कशास्त्रयोः केचन मूलभूताः भेदाः अधोलिखिताः सन्ति:

१. तर्कप्रक्रियायाः स्वरूपम्

अरिस्टॉटल-महोदयस्य 'न्यायवाक्यम्' (Syllogism)

अरिस्टॉटलस्य न्यायवाक्यं मुख्यतया आधारवाक्यद्वये आश्रितं भवति:

सर्वे मानवाः मरणशीलाः सन्ति ।

सुकरातः मानवः अस्ति ।

अतः सुकरातः मरणशीलः अस्ति ।

अत्र 'सामान्य-विशेषयोः' (Universal and Particular) सम्बन्धस्य तथा पद-सम्बन्धस्य (Term relations) उपरि बलं दत्तम् अस्ति ।

न्यायदर्शनस्य 'पञ्चावयव-अनुमानम्'

भारतीयपरम्परायाम् अनुमानं पञ्चसु अवयवेषु विभक्तम् अस्ति:

१. प्रतिज्ञा (प्रस्तावना) — पर्वतो वह्निमान् ।

२. हेतुः (कारणम्) — धूमवत्त्वात् ।

३. उदाहरणम् (दृष्टान्तः) — यो यो धूमवान् स स वह्निमान्, यथा महानसम् ।

४. उपनयः (प्रासंगिक-अनुसरणम्) — तथा चायं पर्वतः ।

५. निगमनम् (निष्कर्षः) — तस्मात् तथा ।

तर्कसङ्ग्रहानुसारं उदाहरणम्:

प्रतिज्ञा: अयं पर्वतः अग्निमान् अस्ति ।

हेतुः: यतः अत्र धूमः दृश्यते ।

उदाहरणम्: यत्र यत्र धूमः भवति, तत्र अग्निः अपि भवति, यथा पाकशालायाम् ।

उपनयः: अस्मिन् पर्वते अपि तादृशः एव धूमः अस्ति ।

निगमनम्: अतः अयं पर्वतः अग्निमान् अस्ति ।

२. ज्ञानमीमांसा (Epistemology)

अॅरिस्टॉटल-महोदयस्य दृष्ट्या तर्कशास्त्रं स्वयं ज्ञानप्राप्तेः साधनं नास्ति, अपितु ज्ञानशास्त्रस्य मूलभूतनियमानां प्रदाता अस्ति । सः 'एपिस्टेमे' (Episteme/ज्ञानम्) तथा 'नूस्' (Nous/बुद्धिः) इत्यनयोः उपरि बलं दत्तवान् । तथापि, सः न्यायदर्शनवत् ज्ञानसाधनानां (यथा-अनुभूतिः, अनुमानम्, शब्दः) एतावान् विस्तारं न करोति ।

न्यायपरम्परायां प्रमाणशास्त्रम् (Pramāṇa-theory) दर्शनस्य अविभाज्यः भागः अस्ति । अस्मिन् ज्ञानप्राप्तेः प्रक्रिया, ज्ञानस्य प्रकाराः, ज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयः च स्पष्टीकृतः अस्ति । अतः न्याये ज्ञानस्य (प्रमायाः) तर्कस्य च घनिष्ठः सम्बन्धः वर्तते ।

३. तर्कशुद्धिः (हेत्वाभासाः / Fallacies)

अॅरिस्टॉटलः न्यायदर्शनं च, उभौ अपि सदोषतर्कस्य परिज्ञानं तस्य निवारणञ्च प्रति दत्तचित्तौ स्तः ।

अॅरिस्टॉटल (Aristotle): सः 'सोफिस्टिकल रिफ्युटेसन्स' इत्यस्मिन् ग्रन्थे त्रयोदश (१३) प्रकारकाणां सदोषयुक्तीनां परिज्ञानं निवारणञ्च दत्तवान् ।

न्यायदर्शनम् (Nyāya): अत्र 'हेत्वाभासानां' पञ्चधा वर्गीकरणं कृत्वा तेषां व्याख्या कृता अस्ति । एतद् भारतीयतर्कानुसारं दुष्टहेतून् (चुकीचे कारण) परिचाययति ।

उभे परम्परे अपि तर्कदोषाणां विश्लेषणं कुरुतः, परन्तु न्यायदर्शने प्रमाणशास्त्रस्य व्यापकपृष्ठभूम्या एतत् अधिकं विस्तृतं व्यवहारसङ्गतञ्च दृश्यते ।

४. तर्कशास्त्रस्य प्रयोजनम् (Purpose)

अॅरिस्टॉटल-महोदयस्य कृते तर्कशास्त्रं ज्ञानशुद्धेः एकं शास्त्रीयम् उपकरणम् (Organon) अस्ति । एतत् वैज्ञानिक-दार्शनिक-चिन्तने सिद्धान्तानाम् आधारभूतं तन्त्रं वर्तते ।

अपरतः, न्यायदर्शनस्य कृते तर्कशास्त्रं ज्ञानप्राप्तेः, विवादनिवारणस्य, सत्यनिर्णयस्य च प्रगतं तन्त्रम् अस्ति ।

अॅरिस्टॉटलस्य तर्कः अधिकं अमूर्तः (Abstract) तथा सामान्यसिद्धान्तेषु आधारितः अस्ति, परन्तु न्यायशास्त्रस्य तर्कः धर्म-भाषा-व्यवहार-अर्थशास्त्र-न्यायादीन् सर्वान् अपि आयामान् स्पृशति

मुख्याः समानताः भेदाः च समानताः (Similarities)

उभे दार्शनिकपरम्परे तर्कशास्त्रस्य शास्त्रीय-संरचनायाः आवश्यकतां स्वीकुरुतः ।

उभे अपि सदोष-युक्तीनां परिज्ञानं तथा च तेषां निराकरणं प्रति बलं दत्तः ।

उभे अपि तर्कशास्त्रं ज्ञानप्राप्तेः महत्त्वपूर्णं 'साधनम्' इति मन्येते ।

भेदाः

अॅरिस्टॉटल-महोदयः न्यायदर्शनञ्च एकः त्रिवेणी-सङ्गमः?

यद्यपि उभे तत्त्वपरम्परे भिन्न-भाषिक-सांस्कृतिक-सन्दर्भेभ्यः आगच्छतः, तथापि सत्यम्, न्यायः, विचारशुद्धिः — एतेषां शोधः एव तयोः सर्वमान्यं ध्येयम् अस्ति । अद्यतने आधुनिके तर्कशास्त्रस्य ज्ञानमीमांसायाः च अध्ययने न्यायपरम्परायाः अॅरिस्टॉटल-परम्परायाः च परस्परं वैचारिक-आदानप्रदानम् अतीव आवश्यकं वर्तते ।

उपसंहार-सूत्रम् (Concluding Thought):

भारतीयपरम्परायां तर्कस्य महत्त्वं दर्शयितुम् एषः श्लोकः सुप्रसिद्धः अस्ति:

"काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम् ।"

(वैशेषिक-न्यायशास्त्रं व्याकरणशास्त्रञ्च सर्वेषां शास्त्राणां सहायकं भवति ।)

निष्कर्षः (Conclusion)

अस्मात् तुलनात्मकाध्ययनात् अधोलिखिताः अंशाः स्पष्टाः भवन्ति:

अॅरिस्टॉटल-महोदयस्य तर्कशास्त्रं तर्कस्य मूलभूतान् नियमान्, निगमन-संरचनां (Deductive structure) च प्रददाति । एतेन विज्ञान-दर्शन-भाषाशास्त्राणाम् उपरि व्यापकः प्रभावः जातः ।

अन्नम्भट्टस्य 'तर्कसङ्ग्रहः' तर्कस्य ज्ञानस्य (प्रमायाः) च समन्वयकारी अस्ति । एषः व्यावहारिकदृष्ट्या समर्थः, व्यापके प्रमाणशास्त्रीय-आधारे च प्रतिष्ठितः अस्ति । उभे परम्परे अपि तर्कशास्त्रं मानवीयचिन्तनस्य शाश्वतम्, शास्त्रीयञ्च सूत्रं स्वीकुरुतः ।

अस्मिन् शोधप्रबन्धे अॅरिस्टॉटलस्य पाश्चात्य-तर्कशास्त्रस्य तथा अन्नम्भट्टस्य तर्कसङ्ग्रहे निहितस्य भारतीय-न्यायदर्शनस्य तुलनात्मकं गभीरञ्च अध्ययनं कृत्वा एतत् स्पष्टं भवति यत्, यद्यपि उभे परम्परे भिन्न-सांस्कृतिक-भाषिक-दार्शनिक-पृष्ठभूमौ विकसिते, तथापि तयोः अन्तिमं लक्ष्यं मानवीयचिन्तनं शुद्धं, सुसङ्गतं, सत्याभिमुखञ्च करणीयम् इति वर्तते । अॅरिस्टॉटल-महोदयस्य तर्कशास्त्रं मुख्यतया औपचारिकं (Formal) तथा निगमनात्मकं (Deductive) अस्ति, यत् तर्कस्य वैधतायाम् (Validity) केन्द्रितं वर्तते । तस्य 'न्यायवाक्यं' (Syllogism) तर्कस्य गणितीय-शुद्धतायाः एकं निदर्शनम् अस्ति, यत् वैज्ञानिक-विचारपद्धतेः विकासाय अतीव महत्त्वपूर्णम् अभवत् । तथापि, अॅरिस्टॉटलस्य तर्कशास्त्रे ज्ञानप्राप्तेः साधनानां (Epistemological means) स्वतन्त्ररूपेण विस्तारेण चर्चा न कृता; अतः तस्य तर्कशास्त्रम् अधिकं अमूर्तं (Abstract) संरचनात्मकञ्च प्रतीयते । अपरतः, अन्नम्भट्टस्य तर्कसङ्ग्रहः न केवलं तर्कशास्त्रीयग्रन्थः, अपितु एषः ज्ञानमीमांसायाः (Epistemology) तर्कशास्त्रस्य च समन्वयकारी ग्रन्थः अस्ति । न्यायपरम्परायां तर्कः नाम न केवलं निष्कर्षाणां पद्धतिः, अपितु यथार्थज्ञानस्य (प्रमायाः) प्राप्तये शास्त्रीयसाधनम् अस्ति । पञ्चावयवानुमान-प्रमाणसिद्धान्त-हेत्वाभास-पदार्थसिद्धान्तानां साहाय्येन भारतीयतर्कशास्त्रम् अधिकं व्यवहाराभिमुखं, संवादप्रधानम्, अनुभवाधिष्ठितञ्च दृश्यते ।

अस्मात् तुलनात्मकाध्ययनात् एतदपि ज्ञायते यत्, अॅरिस्टॉटल-महोदयस्य तर्कशास्त्रे तर्कस्य 'वैधता' (Logical Validity) केन्द्रस्थाने अस्ति; परन्तु न्यायपरम्परायां तर्कस्य 'सत्यता' 'विश्वसनीयता' (Truth and Pramāna) च अधिकं महत्त्वं भजते । अत एव अॅरिस्टॉटल-महोदयस्य तर्कशास्त्रम् आधुनिक-औपचारिक-तर्कशास्त्रस्य (Formal Logic) विश्लेषणात्मकदर्शनस्य (Analytic Philosophy) च आधारशिला अस्ति, तदेव न्यायतर्कशास्त्रं ज्ञानप्राप्तये, भाषाविश्लेषणाय, वादविवादाय, न्यायनिर्णयाय च अतीव उपयुक्तं सिध्यति । एवंप्रकारेण, अॅरिस्टॉटल-अन्नम्भट्टयोः तर्कपरम्परे परस्परविरोधिनी न, अपितु परस्परपूरके स्तः । आधुनिकदर्शने, कृत्रिमप्रज्ञायाम् (AI), ज्ञानमीमांसायाम्, अन्तःसांस्कृतिक-तर्कशास्त्रस्य अध्ययने च एतयोः उभयोः परम्परयोः समन्वयः कालस्य आवश्यकता वर्तते । अतः एषः तुलनात्मकः अभ्यासः न केवलं ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णः, अपितु आधुनिक-तर्कशास्त्रस्य ज्ञानविज्ञानस्य च विकासाय अपि दिशादर्शकः अस्ति ।

संस्कृतभाषा-साहित्य-अनुवादानां परस्परसम्बन्धस्य अध्ययनम्

लेखिका: प्रा. विजया दत्तात्रेय जगताप

संस्थानम्: श्री शिवाजी महाविद्यालयः, बारशी (संस्कृतविभागः)

दूरभाषः: ९८८१७९५०२९ विद्युन्मानपत्रम् (Email): kvijayajagtap31@gmail.com

1) सारांशः (Abstract)

संस्कृतभाषा आध्यात्मिकदृष्ट्या वा शैक्षणिकदृष्ट्या वा सदैव ज्ञानस्य अक्षयस्रोतः वर्तते। राष्ट्रिय-शिक्षा-नीते: (NEP) माध्यमेन अस्याः भाषायाः द्वाराणि जागतिकस्तरे सर्वेभ्यः उद्घाटितानि सन्ति। अनुवादः तादृशः विषयः अस्ति, येन भाषासु संस्कृति-साहित्य-विचाराणां परस्परम् आदान-प्रदानं भवति। अनुवादस्य माध्यमेन उद्योगक्षेत्रे (रोजगार) अपि विपुलाः अवसराः उपलब्धाः सन्ति। वर्तमानकाले संस्कृतभाषया सह संस्कृतसाहित्यं तथा च अनुवादः एकं महत्त्वपूर्णं क्षेत्रं इति मन्यते। अस्मिन् विषये विविधाः शोधकार्याणि अध्ययनानि च प्रचलन्ति। प्रस्तुतशोधनिबन्धस्य माध्यमेन संस्कृतभाषा, साहित्यं तथा च अनुवादः एतेषां त्रयाणां परस्परसम्बन्धस्य अध्ययनस्य प्रयत्नः कृतः अस्ति।

2) उद्देश्यम् (Objectives)

अस्य शोधनिबन्धस्य मुख्यमुद्देश्यम् अनेकासां भाषाणां जननीभूतायाः संस्कृतभाषायाः, तस्याः विशालसाहित्यस्य तथा च अनुवादस्य कः सम्बन्धः अस्ति, इति अनुसन्धानं वर्तते।

3) प्रमुखसंस्कृतसाहित्ये अनुवादस्य योगदानम्

- **चत्वारो वेदाः**: संस्कृतभाषायाः प्राचीनतमं लिखितसाहित्यं नाम वेदाः - ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदश्च।
- **उपनिषदाः**: संस्कृतसाहित्ये उपनिषदां महत्तरं योगदानं वर्तते। एतेषु आत्म-परमात्म-तत्त्वज्ञान-मोक्ष-मानवजीवनोद्देशादीनां विस्तरेण चर्चा कृता अस्ति। ब्रह्मणः ज्ञानं तथा च मोक्षप्राप्तिः जीवस्य अन्तिमं लक्ष्यम् इति अत्र प्रतिपादितम्। ईशावास्य-केन-कठ-मुण्डकाद्युपनिषदां माध्यमेन "तत्त्वमसि", "अहं ब्रह्मास्मि", "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादीनि महान्ति दर्शनानि विश्वस्य सम्मुखं आगतानि।
- **पुराणानि**: अष्टादशपुराणानि संस्कृतस्य महत्त्वपूर्णं साहित्यम् अस्ति। पुराणैः न केवलं पौराणिककथाः अपितु तत्त्वज्ञानं, संस्कृतिः, इतिहासः च प्रकटीभवति। ब्रह्म-आत्मा-मोक्ष-कर्मादि-विषयेभ्यः आरभ्य पूजासंस्कार-संवाद-राजवंशादीनां ऐतिहासिकप्रमाणानि अपि पुराणेभ्यः लभ्यन्ते। भारतीयसंस्कृतेः उपरि पुराणानां महान् प्रभावः दृश्यते।
- **महाकाव्यं काव्यञ्च**: भवभूति-कालिदास-वाल्मीकि-व्याससदृशानां महाकवीनां रामायण-महाभारत-मेघदूतादिरचनानां विश्वस्य अनेकासु भाषासु अनुवादः जातः। श्रीमद्भगवद्गीता विश्वस्य शताधिकभाषासु अनूदिता अस्ति, येन विश्वसंस्कृतौ अस्माकं संस्कृतेः प्रभावः स्पष्टतया दृश्यते। मेघदूतस्य अनुवादः मराठी-तमिळ-बङ्गाली-जर्मन-फ्रेञ्च-स्पॅनिश-रशियन-आङ्ग्लभाषासु अभवत्। अत्र होरस हेमन विल्सन (H.H. Wilson) तथा च मैक्समुलर (Max Müller) महोदययोः नाम अग्रगण्यं वर्तते।

4) अनुवादस्य भूमिका (Role of Translation)

- **साहित्यप्रसारः**: संस्कृतस्य अनुवादेन न केवलं भारते अपितु सम्पूर्णविश्वे साहित्यस्य प्रसारः अभवत्। मराठीभाषायां कुसुमाग्रज-चिन्तामणरावदेशमुख महोदयाभ्यां, जर्मनभाषायां मैक्समुलर महोदयैः च अनुवादाः कृताः। H.H. Wilson महोदयस्य मेघदूतस्य अनुवादः: "O cloud thou hast come from Alaka the City of the gods where the trees are always green and the rivers flow with honey." (पूर्वमेघः, श्लोक १)
- **H.H. Wilson महोदयस्य मेघदूतस्य अनुवादः**: "O cloud thou hast come from Alaka the City of the gods where the trees are always green and the rivers flow with honey." (पूर्वमेघः, श्लोक १)
  - **भाषान्तरम्**: संस्कृतस्य अनुवादेन हिन्दीभाषातः आरभ्य पाश्चात्यभाषाणां साहित्यं समृद्धं जातम्।
  - **सांस्कृतिकविनमयः**: संस्कृतस्य प्रभावात् भारतीयसंस्कृतिः विश्वे व्यापृता। चीन-जापान-थायलेण्ड-कम्बोडिया इत्यादिदेशेषु बौद्धधर्मग्रन्थानां उपरि संस्कृतस्य महान् प्रभावः दृश्यते।
  - **ज्ञानप्रसारः**: अनुवादेन ज्ञानानुसन्धानं वर्धितम्। लण्डन-अक्सफर्ड-केंब्रिज-सदृशेषु विश्वविद्यालयेषु देवनागरी-बङ्गाली-मोडी-तमिळ-आदि-लिपीनां तथा च संस्कृतस्य अध्ययनं शोधकार्यं च प्रचलति (SOAS - School of Oriental and African Studies)

• **संस्कृतानुवादस्य लाभाः**

- संस्कृतसाहित्यस्य विकासः, प्रचारः, प्रसारः च व्यापकस्तरे अभवत्।
- भाषायाः विकासः जातः; अधुना प्रारम्भिकस्तरात् (KG) आरभ्य विद्यावाचस्पति (PhD) पर्यन्तं संस्कृतस्य अध्ययनं भवति।
- भारतीयसंस्कृतेः प्रभावेण विश्वे सांस्कृतिक-विकासः जायते। अनुवादः अस्मिन् कार्ये सेतुभूतं कार्यं करोति।

निष्कर्षः (Conclusion)

संस्कृतभाषा एका समृद्धा, वैज्ञानिकी च भाषा अस्ति, यस्यां महान्तः ग्रन्थाः रचिताः। संस्कृतसाहित्यस्य विविधभाषासु अनुवादेन विश्वस्य चिन्तनधारायां संस्कृतेः विकासे अस्याः भाषायाः प्रभावः अनन्यसाधारणः वर्तते।

सन्दर्भाः (References):

१. marathivishwakosh.org
२. wikipedia.org
३. H.H. Wilson (1813), *The Meghaduta or Cloud Messenger*.
४. <https://tbcm.org>
५. <https://carleton.edu>
६. <https://soas.ac.uk>

ದೈವಾರಾಧನೆ ತುಳುನಾಡಿನ ಮಾತೃಮೂಲೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಹೆಗ್ಗುರುತು**Mrs. Rathnamala****Assistant Professor****Govt. First Grade College & Centre for P.G Studies, Thenkanidiyur, Udupi****Abstract**

ತುಳುನಾಡು ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಭಾಷಿಕವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೇ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಭೂಪ್ರದೇಶವಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ, ಉಡುಪಿ ಹಾಗೂ ಕೇರಳದ ಕಾಸರಗೋಡು ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ ಒಂದೇ ಬಗೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಪಂಚ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ತುಳು ತುಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದೆ ಅಂದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ತುಳುಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುವ ನಾಡು ತುಳುನಾಡು ಎಂದು ಹೇಳುವಂತಿಲ್ಲ. ದೈವಾರಾಧನೆ, ನಾಗಾರಾಧನೆ ಮತ್ತು ಯಕ್ಷಾರಾಧನೆ ತುಳುನಾಡಿನ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ಆರಾಧನಾ ಪದ್ಧತಿಗಳು. ಯಕ್ಷಾರಾಧನೆಯು ರಂಗಕಲೆಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಂಡು ಯಕ್ಷಗಾನ ರೂಪದಲ್ಲಿಯೂ, ನಾಗಾರಾಧನೆಯು ನಾಗಮಂಡಲದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಈ ಎರಡೂ ಪದ್ಧತಿಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಂಸ್ಕೃತಾನುಕರಣಗೊಂಡಿದೆ. ಅಂತಹದರಲ್ಲಿ ದೈವಾರಾಧನೆಯು ಮಾತ್ರ ವಿಶೇಷ ಪರಿವರ್ತನೆಗೆ ಒಳಗಾಗದೆ ತನ್ನ ಮೂಲ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿದೆ. ತುಳುನಾಡಿನ ಮಾತೃಮೂಲೀಯ ಕುಟುಂಬ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ದೈವಾರಾಧನೆ, ನಾಗಾರಾಧನೆಗಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಮಾತೃಮೂಲದ ಹೆಣ್ಣಿನಿಂದ ಹಸ್ತಾಂತರಗೊಳ್ಳುವ ಈ ಆರಾಧನಾ ಪದ್ಧತಿಯು ತುಳುನಾಡಿನ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿದೆ. ತುಳುವರ ಅವಿಭಕ್ತ ಕುಟುಂಬ ಪದ್ಧತಿ ಹಾಗೂ ಗ್ರಾಮೀಣ ಬದುಕಿನ ಪ್ರೇರಕ ಶಕ್ತಿಯೇ ಇಲ್ಲಿನ ದೈವಾರಾಧನೆ.

ಅನಾದಿ ಕಾಲದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಇಂದಿನವರೆಗೂ ತುಳುನಾಡು ನೆಲಮೂಲದ ಉಪಾಸನೆ, ಅಚರಣೆಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಜಾತಿ ಶ್ರೇಣೀಕೃತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ತುಳುನಾಡಿನಲ್ಲೂ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಅದಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ದೈವಗಳ ಆರಾಧನಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಣೀಕೃತ ಪರಂಪರೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ದೈವಾರಾಧನಾ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡ ಬಂಟಿ, ಬಿಲ್ಲವ, ಮೊಗವೀರ, ದಲಿತ ಸಮುದಾಯದವರು ಇಂದಿಗೂ ತಮ್ಮ ಹಿರಿಯರು ಆಚರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದ ವೈದಿಕ ಪದ್ಧತಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ದ್ರಾವಿಡ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ದೈವಗಳ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿರುವುದು ತುಳುನಾಡಿನ ವಿಶೇಷತೆಯಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಗಾರಾಧನೆಯನ್ನು ತುಳುನಾಡಿನ ಮೂಲನಿವಾಸಿಗಳೇ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇಂದು ಅದು ವೈದಿಕ ಧರ್ಮದ ಪಾಲಾಗಿದೆ. ದೈವಾರಾಧನೆ ತುಳುನಾಡಿನ ಪ್ರಮುಖ ಆರಾಧನಾ ಪಂಥವಾಗಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಜಾತಿ ಸಮುದಾಯವು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ದೈವಗಳ ಆರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಆರಾಧಿಸಲ್ಪಡುವ ದೈವಗಳು ಜಾತಿಕೇಂದ್ರಿತವಾಗಿ, ಗುತ್ತುಕೇಂದ್ರಿತವಾಗಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು ವಿಭಿನ್ನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನಮಾನವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ದೈವಗಳಿಗೂ ಅದರದ್ದೇ ಆದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಚರಿತ್ರೆಗಳಿದ್ದು ಅದಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿವೆ.

ಇಂದು ಸ್ತ್ರೀಯರು ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ, ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಎಲ್ಲಾ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವುದು ಆಶಾದಾಯಕವಾದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಗಿದ್ದರೂ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿರೇಕದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ ಇನ್ನೂ ಕೂಡ ಜೀವಂತದಲ್ಲಿದ್ದು ತನ್ನದೇ ಮನೆಯ ದೈವಾರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಅವಳಿಗೆ ನೇರವಾಗಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಹೆಣ್ಣಿಗೊಂದು ಸವಾಲಿನ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ. ಮಾಸಿಕ ಋತು ಹಾಗೂ ವೈದ್ಯವ್ಯವಹಾರ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ಮುಂದಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಅವಳ ಪಾಲುದಾರಿಕೆಯನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

ದೈವಾರಾಧನೆ ಮಾತೃಮೂಲೀಯ ಪದ್ಧತಿಯ ಹೆಗ್ಗುರುತಾದರೂ ಈ ಆರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಸಮುದಾಯದ ಪಾಲುದಾರಿಕೆ ನಿರೀಕ್ಷಿತ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿದೆ. ಬಹು ಆಯಾಮದ ಆರಾಧನಾರಂಗದಲ್ಲಿಯೂ, ಸ್ತ್ರೀ ಸಮುದಾಯದ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆಯನ್ನು ಒಟ್ಟು ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ಮಡಿವಂತಿಕೆಯ ನೆಪವೊಡ್ಡಿ ನಿರಾಕರಿಸಿವೆ. ದೈವಾರಾಧನಾ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಸಿಕ್ಕ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಅತ್ಯಲ್ಪವಾಗಿದೆ. ತುಳುನಾಡಿನ ಆಡಳಿತ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿ ದೈವಗಳ ಪ್ರಭಾವವಿದೆ. ದೈವಗಳ ಉತ್ಸವದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರು ನೇರವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಶಕ್ತಿ ದೈವಗಳು ಸ್ತ್ರೀಶಕ್ತಿಯೇ ಆಗಿದ್ದರೂ, ಅವರು ದೈವದ ಬಳಿಗೆ ಹೋಗಲು ನಿಷೇಧವಿರುವುದರಿಂದ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಇಂದಿಗೂ ದೈವಾರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲವೆಂಬುವುದು ಖೇದದ ವಿಚಾರವಾಗಿದೆ.

Key Words: ಮಾತೃಮೂಲೀಯ ಪದ್ಧತಿ, ತುಳುನಾಡು, ದೈವಾರಾಧನೆ, ಅತಿರೇಕದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ, ನೆಲಮೂಲದ ಉಪಾಸನೆ.

ತುಳುನಾಡು ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಭಾಷಿಕವಾಗಿ ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲೇ ವಿಶಿಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಭೂಪ್ರದೇಶವಾಗಿದೆ. ಕೇರಳ ರಾಜ್ಯದ ಕಾಸರಗೋಡು ಹಾಗೂ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ ಹಾಗೂ ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಹಂಚಿಹೋಗಿರುವ ತುಳುನಾಡು ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕವಾಗಿ ಒಂದೇ ಘಟಕವಾಗಿದೆ. ದಕ್ಷಿಣ ಕನ್ನಡ, ಉಡುಪಿ ಹಾಗೂ ಕೇರಳದ ಕಾಸರಗೋಡು ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ವಿಶಿಷ್ಟ

ಎಂಬುವುದಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದಾದ ಭೌಗೋಳಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿವೆ. ಈ ಮೂರೂ ಜಿಲ್ಲೆಗಳು ಭೌಗೋಳಿಕವಾಗಿ ಒಂದೇ ಬಗೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿವೆ. ಭಾಷಿಕವಾಗಿ ಗಮನಿಸಿದರೆ ಪಂಚ ದ್ರಾವಿಡ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದಾದ ತುಳು ತುಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿಂದೆ ಅಂದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ತುಳುಭಾಷೆಯನ್ನಾಡುವ ನಾಡು ತುಳುನಾಡು ಎಂದು ಹೇಳುವಂತಿಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಭಾಷೆಯ ಮೇಲೆ ಹೆಸರುಗೊಂಡ ಒಂದು ದೇಶವೂ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ದೊರೆಯಲಾರವು. ಜನಾಂಗದಿಂದ ಭಾಷೆಗೆ ಹೆಸರುಂಟಾಗಬಹುದು ಅಥವಾ ದೇಶದಿಂದ ಭಾಷೆಯು ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದು. ಆದ ಕಾರಣ ತುಳು ಭಾಷೆಯ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ತುಳುನಾಡು ಎಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ ಎಂದು ವಾದಿಸಿದರೆ ತಪ್ಪಾಗುತ್ತದೆ.

ದೈವಾರಾಧನೆ, ನಾಗಾರಾಧನೆ ಮತ್ತು ಯಕ್ಷಾರಾಧನೆ ತುಳುನಾಡಿನ ಮೂರು ಮುಖ್ಯ ಆರಾಧನಾ ಪದ್ಧತಿಗಳು. ಯಕ್ಷಾರಾಧನೆಯು ರಂಗಕಲೆಯಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಂಡು ಯಕ್ಷಗಾನ ರೂಪದಲ್ಲಿಯೂ, ನಾಗಾರಾಧನೆಯು ನಾಗಮಂಡಲದ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಈ ಎರಡೂ ಪದ್ಧತಿಗಳು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಂಸ್ಕೃತಾನುಕರಣಗೊಂಡಿದೆ. ಅಂತಹದರಲ್ಲಿ ದೈವಾರಾಧನೆಯು ಮಾತ್ರ ವಿಶೇಷ ಪರಿವರ್ತನೆಗೆ ಒಳಗಾಗದೆ ತನ್ನ ಮೂಲ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಮುಂದುವರಿಯುತ್ತಿದೆ. ತುಳುನಾಡಿನ ಮಾತೃಮೂಲೀಯ ಕುಟುಂಬ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ದೈವಾರಾಧನೆ, ನಾಗಾರಾಧನೆಗಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಮಾತೃಮೂಲದ ಹೆಣ್ಣಿನಿಂದ ಹಸ್ತಾಂತರಗೊಳ್ಳುವ ಈ ಆರಾಧನಾ ಪದ್ಧತಿಯು ತುಳುನಾಡಿನ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ 'ಭೂತಾರಾಧನೆ' ಎಂದು ತುಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಆರಾಧನಾ ಪರಂಪರೆಯು ಇಂದು ಬದಲಾದ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ 'ದೈವಾರಾಧನೆ' ಎಂಬ ಹೊಸ ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡು ಆಚರಣೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಈ ಕುರಿತು ತುಳುವರಲ್ಲಿ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಗಳು ನಡೆಯುತ್ತಿವೆ. ತುಳುವರ ಅವಿಭಕ್ತ ಕುಟುಂಬ ಪದ್ಧತಿ ಹಾಗೂ ಗ್ರಾಮೀಣ ಬದುಕಿನ ಪ್ರೇರಕ ಶಕ್ತಿಯೇ ಇಲ್ಲಿನ ದೈವಾರಾಧನೆ. ಗ್ರಾಮಕ್ಕೊಂದು ಗ್ರಾಮ ದೈವ, ಗ್ರಾಮದ ಗಡಿಯಲ್ಲಿ ಗಡುವಾಡು ಸ್ಥಾನದ ಕಟ್ಟುಕಾವಲಿನ ಶಕ್ತಿಗಳು, ಜಾತಿ ಜನಾಂಗಗಳನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸುವ ಗರೋಡಿ, ಬಬ್ಬುಸ್ಥಾನ, ಮುಗೇರ ಕಳ, ತರವಾಡು ಮನೆಗಳು, ಊರ ಆಡಳಿತ ಹಿಡಿದ ಬೀಡು, ಗುತ್ತಿಗೆಗಳಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟದ ದೈವಗಳು, ಗ್ರಾಮ ದೇವರ ಅಂಗಣದಲ್ಲಿ ಪರಿವಾರ ಶಕ್ತಿಗಳು, ಸೀಮೆಯ ಅಧಿಕಾರ ಪಡೆದ ಪ್ರಚಂಡ ರಾಜನ್ ದೈವಗಳು ಇವೆಲ್ಲವೂ ತುಳುನಾಡಿನ ರಕ್ಷಾಕವಚದಂತಿದ್ದು, ಈ ರಕ್ಷಾಕವಚಕ್ಕೆ ಧಕ್ಕೆಯಾದಲ್ಲಿ ತೌಳವ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸೂತ್ರವೇ ಇಲ್ಲದ ಗಾಳಿಪಟದಂತಾಗುತ್ತದೆ.

ಅನಾದಿ ಕಾಲದಿಂದ ಹಿಡಿದು ಇಂದಿನವರೆಗೂ ತುಳುನಾಡು ನೆಲಮೂಲದ ಉಪಾಸನೆ, ಅಚರಣೆಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದೆ. ಜಾತಿ ಶ್ರೇಣೀಕೃತ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ತುಳುನಾಡಿನಲ್ಲೂ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ಅದಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ದೈವಗಳ ಆರಾಧನಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಣೀಕೃತ ಪರಂಪರೆ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ತುಳುನಾಡಿನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಶ್ರೇಣೀಕೃತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಆಯಾ ವರ್ಗದ ಆಯ್ದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ತಮಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ದೈವಗಳಿಗೆ ಅರ್ಚನೆ, ಉಪಾಸನೆ, ಪೂನೀರ್-ಮುಂತಾದ ಸೇವೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ದೈವಾರಾಧನಾ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡ ಬಂಟ, ಬಿಲ್ಲವ, ಮೊಗವೀರ, ದಲಿತ ಸಮುದಾಯದವರು ಇಂದಿಗೂ ತಮ್ಮ ಹಿರಿಯರು ಆಚರಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದ ವೈದಿಕ ಪದ್ಧತಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ದ್ರಾವಿಡ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ದೈವಗಳ ಆರಾಧನೆಯನ್ನು ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಬರುತ್ತಿರುವುದು ತುಳುನಾಡಿನ ವಿಶೇಷತೆಯಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಲ್ಲಿ ನಾಗಾರಾಧನೆಯನ್ನು ತುಳುನಾಡಿನ ಮೂಲನಿವಾಸಿಗಳೇ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇಂದು ಅದು ವೈದಿಕ ಧರ್ಮದ ಪಾಲಾಗಿದೆ. ಆದರೂ ಅಲ್ಲೊಂದು ಇಲ್ಲೊಂದು ಅಪೂರ್ವವೆಂಬಂತೆ ಈ ಆರಾಧನೆ ಮೂಲ ತುಳುವರ ಕೈಯಲ್ಲಿದೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಉಡುಪಿ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಉಚ್ಚಿಲದ ಬಳಿ ಮೇರ ಜನಾಂಗದ ನಾಗಮೂಲಸ್ಥಾನ ಇದೆ. ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಾದಿಯಾಗಿ ಎಲ್ಲಾ ಜಾತಿಯವರು ಹಾಲೆರೆಯಲು ಬರುತ್ತಾರೆ. ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಾದ ನೆಲದ ಮಣ್ಣು ಹೀಗಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಯಾರಿಗೂ ಮೈಲಿಗೆ ಆಗುವ ಸ್ಥಿತಿ ಇಲ್ಲ. ಅಲ್ಲಿ ನಾಗಶಿಲ್ಪಗಳ ಕುಂಭಗಳನ್ನು ಹರಕೆಯ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪಿಸುತ್ತಾರೆ. ಕಾಡಿನ ನಡುವೆ ಒಂದು ಮರದಡಿ ಅನಾದಿ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಉಪಾಸನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಅನೇಕ ಕುಂಭಗಳು ಇಲ್ಲಿ ಪುಡಿಪುಡಿಯಾಗಿವೆ. ಫಲವಂತಿಕೆಗೆ ಹರಕೆ ಹಾಕುವವರು ಹೊಸ ಕುಂಭವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಸುವ ಹರಕೆ ಹಾಕುತ್ತಾರೆ. ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ನಿರ್ಮಿತವಾದದ್ದು ಕೊನೆಗೆ ಮಣ್ಣನ್ನೇ ಸೇರಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಈ ಭೂಮಿಯ ಮೇಲೆ ಮಾನವನ ಉಗಮದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಧರ್ಮಗಳಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಂದಿನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ-ಪುರುಷ ಭೇದಗಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಧರ್ಮಗಳಿಲ್ಲದ ಕಾಲಘಟ್ಟಕ್ಕೆ ಹೋದಾಗ ಅಂದಿನ ಸಮಾಜ ಸ್ತ್ರೀಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ಅಂದರೆ ಮಾತೃ ಪ್ರಧಾನ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿದ್ದುದನ್ನು ಈಗಾಗಲೇ ಅನೇಕ ಸಂಶೋಧಕರು ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಮನುಷ್ಯ ಅಲೆಮಾರಿ ಜೀವನವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಒಂದೆಡೆ ನೆಲೆನಿಂತ ಮೇಲೆ ಆಹಾರ ಸಂಗ್ರಹಣೆಯೇ ಅವನ ಜೀವನದ ಮೂಲ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತು. ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯ ಪಾತ್ರ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿತ್ತು. ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಹೆರುವುದಲ್ಲದೆ ಅವರನ್ನು ಪಾಲನೆ ಮಾಡುವ ಮತ್ತು ಬೆಳೆಸುವ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಅವಳದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಎಲ್ಲಾ ಪದ್ಧತಿಗಳು ಮತ್ತು ಸಾಂಸೃತಿಕ ಲಕ್ಷಣಗಳು ಹೆಣ್ಣಿನ ಮೂಲಕವೇ ಸಂವಹನಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದವು. ಹೆಣ್ಣು ಒಂದು ಜನಾಂಗದ ಸಂಕೇತವಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ; ಜೀವೋತ್ಪತ್ತಿಯ ಮೂಲ ಶಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದಳು¹.

ನಾಗರೀಕತೆ, ಧರ್ಮಗಳ ಉದಯಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಆರಾಧಕರಾಗಿದ್ದ ನಮ್ಮ ಪೂರ್ವಿಕರು ಹೆಣ್ಣು ಅಲ್ಲದ ಗಂಡೂ ಅಲ್ಲದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ವಸ್ತುಗಳ ಆರಾಧಕರಾಗಿದ್ದರು. ಪ್ರಕೃತಿಯ ಜೊತೆಗಿನ ಅವರ ಅವಿನಾಭಾವ ಸಂಬಂಧ ಭಯಭಕ್ತಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿ ಅದು ಆರಾಧನಾ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಾಳಿತು. ಪುರುಷ ದೈವಗಳ ಆರಾಧನೆ ಆಚರಣೆಗಳೆಲ್ಲವೂ ಇತ್ತೀಚಿನವು ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಜಗತ್ತಿನ ಪ್ರಾಚೀನ ನಾಗರೀಕತೆಗಳು ಹಾಗೂ ನಾಗರೀಕತೆಗಳ ಆರಂಭಿಕ ಕಾಲದ ಮಾನವ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಿದರೆ ಈಜಿಪ್ಟ್, ಗ್ರೀಕ್, ಮೆಸಪೋಟೇಮಿಯಾ, ಸಿಂಧೂ ಬಯಲಿನ ನಾಗರೀಕತೆ ಇವುಗಳೆಲ್ಲಾ ಮಾತೃದೇವತೆಯರು ಅನೇಕರು ಕಂಡು ಬರುತ್ತಾರೆ².

ದೈವಾರಾಧನೆ ತುಳುನಾಡಿನ ಪ್ರಮುಖ ಆರಾಧನಾ ಪಂಥವಾಗಿದ್ದು, ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಜಾತಿ ಸಮುದಾಯವು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ದೈವಗಳ ಆರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡಿವೆ. ಇಲ್ಲಿ ಆರಾಧಿಸಲ್ಪಡುವ ದೈವಗಳು ಜಾತಿಕೇಂದ್ರಿತವಾಗಿ, ಗುತ್ತುಕೇಂದ್ರಿತವಾಗಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದು ವಿಭಿನ್ನ ಸ್ತರಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾನಮಾನವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿವೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ದೈವಗಳಿಗೂ ಅದರದ್ದೇ ಆದ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಚರಿತ್ರೆಗಳಿದ್ದು ಅದಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿವೆ. ಜನಪದರ ಸಾಮೂಹಿಕ ಆರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ದೈವವೊಂದನ್ನು ಹಲವಾರು ದೈವಗಳೊಂದಿಗೆ ಜೊತೆಯಾಗಿ ನಂಬುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ತುಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಪುರುಷ ದೈವದ ಆರಾಧನೆಯೊಂದಿಗೆ ಸ್ತ್ರೀ ದೈವದ ಆರಾಧನೆಯೂ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣವಾದುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಆಲಡಗಳಲ್ಲಿ ಸಿರಿ ಆರಾಧನೆ, ಗರೋಡಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಯಂದಾಲ್ ಆರಾಧನೆ, ದೇವಸ್ಥಾನ ಹಾಗೂ ಇತರ ಪ್ರಮುಖ ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಾಶ್ವರಿ ದೈವದ ಆರಾಧನೆ, ಕಂಬರ್ಲ ಕಲ, ಮುಗ್ಗೇರ್ಲ ಕಲ, ಬಬ್ಬುಸ್ವಾಮಿ ದೈವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ತನ್ನಿಮಾನಿಗ ದೈವದ ಆರಾಧನೆ, ಕಲ್ಕುಡ-ಕಲ್ಕುಟಿ ಆರಾಧನೆ, ವರ್ತ-ಪಂಜುರ್ಲಿ ಆರಾಧನೆ ಹೀಗೆ ಉದಾಹರಿಸುತ್ತಾ ಹೋಗಬಹುದು. ಈ ಆರಾಧನಾ ವಲಯದ ಮೂಲಕ ಶ್ರೇಣೀಕೃತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ವಿವಿಧ ಮಜಲುಗಳು ಅನಾವರಣಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ರಾಜಾಳ್ವಿಕೆ, ಬೀಡು, ಗುತ್ತು, ಬರ್ಕಗಳ ನೇರ ಆಡಳಿತಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟ ಈ ಆರಾಧನಾ ಕೇಂದ್ರಗಳು ಸಾಮಾಜಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ವಿವೇಚಿಸುತ್ತಿದೆ.

ತುಳುನಾಡಿನ ಲಿಖಿತ ಇತಿಹಾಸವು ಆಡಳಿತಪರ, ರಾಜನಿಷ್ಠ ಮತ್ತು ಮೇಲ್ವರ್ಗದ ಪರವಾಗಿ ಇರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಪುರುಷ ಕೇಂದ್ರಿತ ಆಲೋಚನಾ ವಿನ್ಯಾಸವು ಪ್ರಧಾನ ಪಾತ್ರ ವಹಿಸಿದೆ. ಪುರುಷ ವರ್ಗದ ಪರವಾದ ಮನೋಧರ್ಮವು ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ರಚನೆಯಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ವ್ಯಕ್ತಿ, ಕುಟುಂಬ ಮತ್ತು ಸಾಮಾಜಿಕ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಹಲವು ಆಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಪುರುಷನಿಷ್ಠ ಆಲೋಚನೆಗಳಿವೆ.

ಮಹಿಳಾ ಸಮುದಾಯಗಳ ಮೇಲೆ ನಿಯಂತ್ರಣವನ್ನು ಸಾಧಿಸುವಲ್ಲಿ ಪಿತೃ ಪ್ರಧಾನತೆಯು ಬಳಸುವ ಮುಖ್ಯ ತಂತ್ರಗಳ ಪೈಕಿ, ಅವರ ಮೇಲಿನ ಆರ್ಥಿಕ ಹಿಡಿತ ಬಹಳ ಪ್ರಬಲವಾದುದು. ಹಿಂದಿನ ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಪಿತೃ ಪ್ರಧಾನ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರನ್ನು ಮನುಷ್ಯರೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಹಕ್ಕುಗಳಿಲ್ಲ ಎಂಬುದೇ ಅಂದಿನ ಕಾನೂನಾಗಿತ್ತು, ಮಹಿಳೆಯ ಸಂಬಂಧವು ಸಮಾಜದ ಮೊದಲ ಘಟಕವಾದ ಕುಟುಂಬದ ಜೊತೆಗೆ ಗಂಟುಹಾಕಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ⁴ ಮತ್ತು ಅಲ್ಲಿಯೇ ಅವಳು ಕೊನೆಯನ್ನು ಕಾಣಬೇಕು ಎಂಬ ಒತ್ತಡಗಳು ಇವೆ. ಆ ಮೇಲಿನ ಸಮಾಜ ಮತ್ತು ರಾಜ್ಯ ಎಂಬ ಎರಡು ಘಟಕಗಳೊಂದಿಗೆ ಬರುವ ಅವಳ ಸಂಬಂಧಗಳು ಕ್ರಮೇಣ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ಹೋಗುತ್ತವೆ. ಆದರೂ ಅವಳ ಮೇಲೆ ಈ ಘಟಕಗಳಂತೂ ನಿಯಂತ್ರಣವನ್ನು ಹೊಂದಿಯೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಘಟಕವೂ ಪಿತೃಪ್ರಧಾನತೆ ಎಂಬ ಮುಖ್ಯ ಘಟಕಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದೇ ಆಗಿದ್ದು, ಜಗತ್ತಿನ ವಿವಿಧ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಪಿತೃಪ್ರಧಾನತೆಯು ಹಲವು ವೈವಿಧ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ನಿಜ.

ಪುರುಷ ಪ್ರಧಾನವಾದ ನಮ್ಮ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆ ಬದುಕಿದ್ದೇ ಒಂದು ಷರತ್ತಿನ ಮೇಲೆ; ಅದು ತನ್ನ ಅದೃಶ್ಯತೆಯಲ್ಲಿ. ಹೀಗಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆ ಕಂಡದ್ದು ಪುರುಷ ಕಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ, ಆಡಿದ್ದು ಪುರುಷ ದನಿಯಲ್ಲಿ. ಇಂತಹ ಅದೃಶ್ಯತೆಯ ಒಳಗೆ ಆಕೆ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡದ್ದು, ಹೆಣ್ಣುತನ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡದ್ದು ಇದ್ದರೆ ಅದು ಜಾನಪದ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ⁵ ಆದರೆ ಇಲ್ಲೂ ಹೆಣ್ಣು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ದುರಂತ ಅಂತ್ಯವನ್ನೇ ಕಂಡವಳು. ಅದು ಮೇಲ್ವರ್ಗಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹೆಣ್ಣಾಗಿರಲಿ ಅಥವಾ ಕೆಳಸ್ತರಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಹೆಣ್ಣಾಗಿರಲಿ; ಯಾವುದೇ ವರ್ಗ ಭೇದವಿಲ್ಲ; ಅವಳು ಅನ್ಯಳೇ! ಮಾತೃ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಳರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಹೆಣ್ಣಿಗಿಂತ ಪಿತೃ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಳರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ಬಿಗಿಯಾದ ಕಟ್ಟುಪಾಡಿತ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಯೆಂಬಂತೆ ದೇಯಿ ಬೈದತಿ ಪಾಡ್ಸನದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಸುವರ್ಣ ಕೇದಗೆಯ ಹುಟ್ಟು ಅಲೌಕಿಕವಾಗಿದ್ದರೂ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ನಿಂಬೆ ಹಣ್ಣಿನ ರೂಪದಲ್ಲಿ ದೊರೆತದ್ದು, ಮಗುವಾಗಿ ಪರಿವರ್ತನೆಯಾಗುವಂತಹದ್ದು, ಮದುವೆಯ ಮೊದಲೇ ಮೈನೆರೆತ ಕಾರಣದಿಂದ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬಟ್ಟೆ ಕಟ್ಟಿ ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಬಿಟ್ಟು ಬರುವ ಅಮಾನವೀಯ ಪದ್ಧತಿ ಅಂದಿನ ಪಿತೃಪ್ರಧಾನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿತ್ತು. ಅದೇ ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ಮಾತೃ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಒಳರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಸಾಯನ ಬೈದ್ಯ ಕೌಟುಂಬಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಡಿಯಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣೆ ನೀಡಿ, ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟು ಮುಂದೆ ಆಕೆ ಅವಳಿವೀರರ ಜನನಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಉಲ್ಲೇಖ ತುಳುನಾಡಿನ ಜನಪದ ಮೌಖಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಪಿತೃ ಪ್ರಧಾನತೆಯು ಬಹು ದೀರ್ಘ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ತನ್ನ ಬಹುಬಗೆಯ ಸಾಮರ್ಥ್ಯಗಳನ್ನು ಗಟ್ಟಿಗೊಳಿಸಿದೆ. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಯಾರಿಗೂ ವಾಸ್ತವದ ಕಲ್ಪನೆ ಕೂಡಾ ಬಾರದಷ್ಟು ಬಲವಾಗಿ ಜನರ ಮನಸ್ಸುಗಳ ಆಳದಲ್ಲಿ ಅದು ನೆಲೆಸಿಬಿಟ್ಟಿದೆ. ಅದು ಬಳಸುವ ಅನೇಕ ಅಸ್ತ್ರಗಳ ಪೈಕಿ ಈ ಮಾನಸ ಅಸ್ತ್ರವೇ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾದುದು. ಪಿತೃ ಪ್ರಧಾನತೆಯು ಜನರ ಜೀವನ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪಾಲು ಏನೇನೂ ಇಲ್ಲ, ಎಲ್ಲವೂ ಪ್ರಕೃತಿಯ ನಿಯಮಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಮಾತ್ರವೇ ನಡೆಯಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ದೊಡ್ಡ ಮಿಥ್ ಅನ್ನು ಹುಟ್ಟುಹಾಕಿದೆ. ತುಳುನಾಡಿನ ಜನಪದ ಮೌಖಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತವಿರುವ ಒಂದು ಸ್ತ್ರೀದೈವದ ಚರಿತ್ರೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಈ ಅಂಶ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಮಂಗಳೂರಿನ ಉರ್ವ ಚಿಲಿಂಬಿಯ ಮಲರಾಯ ದೈವಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ವವೆಂಬಂತೆ ಬ್ರಾಂದಿ ದೈವ (ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ದೈವ)ದ ಆರಾಧನೆ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ವ್ಯಾಪಾರದ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ತುಳುನಾಡಿಗೆ ಬಂದ ಆರಬ್ಬಿಯೊಬ್ಬ ಋತುಸ್ವಾವಗೊಂಡು ನದಿ ತೀರಕ್ಕೆ ಸ್ನಾನಕ್ಕೆ ತೆರಳಿದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕನ್ಯೆಯನ್ನು ಬಲಾತ್ಕರಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕನ್ಯೆಯು ಅಲ್ಲಿನ ದೈವವಾದ ಮಲರಾಯನಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಮೊರೆಯಿಟ್ಟಾಗ ದೈವವು ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಿ ಮಾಯ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಇದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ದೈವ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕನ್ಯೆಯನ್ನೂ ಮಾಯ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಪಿತೃಪ್ರಧಾನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡಿರುವ ಬ್ರಾಂದಿ (ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕನ್ಯೆ) ದೈವವು ಇಲ್ಲಿ ಜಾತಿಯಿಂದ ಗುರುತಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ವಾಸ್ತವದಲ್ಲಿ ಈ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕನ್ಯೆಗೆ ಹೆಸರು ಇದ್ದರೂ ಅದು ಪ್ರಚಲಿತಕ್ಕೆ

ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ದೈವತ್ವಕ್ಕೆ ಏರಿದ ಬಳಿಕವೂ ಆರಾಧನಾ ವಲಯದಲ್ಲಿಯೂ ಜಾತಿಸೂಚಕವಾಗಿಯೇ ಗುರುತಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ.

ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಘಟನೆಗೆ ಸಾಕ್ಷಿವೆಂಬಂತೆ ಅದನ್ನು ಪುಷ್ಟೀಕರಿಸುವ ಅನೇಕ ಕುರುಹುಗಳು ಆ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. ಆರಾಧನಾ ರಂಗಕ್ಕೆ ಬಂದರೆ ಮಲರಾಯ ದೈವಕ್ಕೆ ಕೋಲ ನಡೆಯುವ ಮೊದಲು ಅರಬ್ಬಿ ಮತ್ತು ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ದೈವದ ಕೋಲ ನಡೆಯುವುದು ಇಲ್ಲಿನ ವಿಶೇಷತೆಯಾಗಿದೆ. ದೈವಸ್ಥಾನದ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿರುವ ಕಲ್ಲು ಅರಬ್ಬಿ ಭೂತದ ಕಲ್ಲು ಎಂದೇ ಪ್ರತೀತಿಯಿದೆ. ಆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಹುಡುಗಿ ಸ್ನಾನ ಮಾಡಿದ ನೀರಿನ ಕಟ್ಟಿ, ಬಂಡಕಲ್ಲಿನ ಮೇಲೆ ಗೆರೆಯಾಕಾರದಲ್ಲಿರುವ ಆಕೆಯ ನೇವಳದ ಗುರುತು, ಅರಬ್ ವ್ಯಾಪಾರಿಯ ಪಾದದ ಗುರುತು ಎಂದು ನಂಬಲಾಗಿರುವ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಹೆಜ್ಜೆಯ ಗುರುತುಗಳು ಅಲ್ಲಿ ಇದೆ⁷. ಸಂದಿಗ್ಧ ಸಂದರ್ಭಗಳು ಒದಗಿ ಬಂದಾಗ ತುಳುವರು ತಮ್ಮ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಕುಟುಂಬ ದೈವ ಇಲ್ಲವೇ ಗ್ರಾಮ ದೈವದ ಮೊರೆ ಹೋಗುವುದು ವಾಡಿಕೆ. ಆ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ತಪ್ಪಿಗೆ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ನೀಡುವ ಕ್ರಮ ಇಂದು ಆರಾಧನಾ ರಂಗದಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ರಾಜನ್ ದೈವದ ಕೋಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಭೂತಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿದ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವು ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಒತ್ತು ನೀಡುವ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದರೂ, ಅಷ್ಟೇನೂ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವಲ್ಲದ ಆರಾಧನೆ ಇದಾಗಿದೆ.

ಧರ್ಮದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಮೀರಿದ ಸಂಪ್ರದಾಯ ತುಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿ ಸಾಮರಸ್ಯವನ್ನು ಕಾಪಾಡುವ ಕೆಲಸವನ್ನು ಇಲ್ಲಿನ ಜನಪದವು ಗುರುತಿಸುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಮುಸ್ಲಿಂ ಸಮುದಾಯದ ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನು (ಇಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬಿಗೆ ಅವನದ್ದೇ ಆದ ಹೆಸರಿದ್ದರೂ ಅವನ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯುವ ಪದ್ಧತಿಯಿಲ್ಲ. ಅರಬ್ ದೇಶದಿಂದ ಬಂದವರೆಲ್ಲರನ್ನು ತುಳುವರು ಅರಬ್ಬಿಗಳೆಂದೇ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು) ಮಲರಾಯ ದೈವ ತನ್ನ ಸೇರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ದುರಂತ ಅಂತ್ಯ ಕಂಡ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕನ್ಯೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಸೇರಿಕೆಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ಅವಳ ಸ್ವತಂತ್ರ ಆರಾಧನೆಗೆ ಅವಕಾಶಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದೆ. ಅವಳು ಹುಟ್ಟಿದ ಕೌಟುಂಬಿಕ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯೊಳಗೆ ಅವಳಿಗೆ ಸ್ನಾನಮಾನ ದೊರೆಯದಿದ್ದರೂ, ದೈವದ ನ್ಯಾಯದಾನದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗಭೇದವಿಲ್ಲ. ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸುವ ಸಂಪ್ರದಾಯವೂ ಆರಾಧನಾ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಗೋಚರಿಸುತ್ತದೆ.

ತುಳುನಾಡಿನ ಮಾತೃಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪಿತೃಸಂಸ್ಕೃತಿಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ನಾನಾ ಜಾತಿ ಧರ್ಮಗಳು ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಆರಾಧನಾ ಪದ್ಧತಿ ಹಾಗೂ ಉಪಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದ ಉದಾಹರಣೆಗಳೇ ಹೆಚ್ಚು. ಆದರೂ ತುಳುನಾಡಿನ ಜನಪದವು ಪ್ರಕೃತಿಯಾರಾಧನೆಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಮಹತ್ವವನ್ನು ನೀಡಿರುವುದರಿಂದ ಪ್ರಕೃತಿ ಸಂಬಂಧಿತ ಘಟನಾವಳಿಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ತಕ್ಕಗೆ ಬಲು ಸುಲಭದಲ್ಲಿ ಸೆಳೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ಅಪರಾಧಿಗಳಿಗೆ ಶಿಕ್ಷೆ ಹಾಗೂ ಸಂತ್ರಸ್ತರಿಗೆ ನ್ಯಾಯದಾನದಂತಹ ಅಪೂರ್ವ ಚಿಂತನೆಗಳನ್ನು ತುಳುನಾಡಿನ ಭೂತಾರಾಧನೆ ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. ಅನ್ಯದೇಶ ಅನ್ಯಧರ್ಮದ ವ್ಯಾಪಾರಿಯಿಂದ ನಡೆದ ಅನಪೇಕ್ಷಿತ ಘಟನೆಯಿಂದ ವಿಚಲಿತರಾದ ಜನರು ಕ್ರೋಧಗೊಂಡು ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನು ಕೊಂದಿರುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳು ಹೆಚ್ಚಿವೆ. ರಾಜತಾಂತ್ರಿಕ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಅನ್ಯದೇಶದ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಕೊಲೆ ವಿದೇಶಿ ವ್ಯಾಪಾರದ ಮೇಲೆ ವ್ಯತಿರಿಕ್ತ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರುವ ಕಾರಣದಿಂದ ದೈವವು ಶಿಕ್ಷಿಸಿರುವ ಘಟನೆಯನ್ನು ಮುನ್ನೆಲೆಗೆ ತಂದಿರಬಹುದು. ಚಾರಿತ್ರಿಕ ಹಿನ್ನೆಲೆಯುಳ್ಳ ಈ ಘಟನೆಯಿಂದ ಮಲರಾಯ ದೈವವು ಇಲ್ಲಿನ ಜನಪದದಲ್ಲಿ ರಕ್ಷಕ ಶಕ್ತಿಯ ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿತವಾಗಿದೆ.

ಮತುಮತಿಯಾದ ಹೆಣ್ಣುಮಗಳೊಬ್ಬಳ ಮೇಲಿನ ದೌರ್ಜನ್ಯ ಆ ಕಾಲದ ಪ್ರಭುತ್ವದ ಲೋಪವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ. ದೇಹವು ಅಸಮತೋಲನಗೊಂಡ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿನ ಈ ದೌರ್ಜನ್ಯ ಮಾನವ ಸಹಜ ಗುಣಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದುದು, ಮಾನ, ಮರ್ಯಾದೆ, ಗೌರವ, ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯೆಂಬ ಕೌಟುಂಬಿಕ ಮಾನದಂಡಗಳು ನೊಂದ ಜೀವವನ್ನು ಅಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವುದಿರಲಿ, ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವುದಂತೂ ದೂರದ ವಿಚಾರ. ಇಂಥ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಆಪತ್ಕಾಲದ ರಕ್ಷಣೆಯ ದಾರಿ ಮುಚ್ಚಿದಾಗ ದೇಹ ತ್ಯಾಗ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿರಬೇಕು. ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಹಾಗೂ ಅರಬ್ಬಿ ದೈವಗಳಿಗೆ ಪಾಡ್ಡನಗಳು ಇಲ್ಲ. ಹುಟ್ಟು ಕಟ್ಟಿನ ಪಾಡ್ಡನಾಧಾರಿತ ಕಥಾನಕಗಳು ದೈವಾರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದು, ಈ ದೈವಗಳ ಆರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಡ್ಡನಗಳು ಇಲ್ಲದೇ ಇರುವುದರಿಂದ ಈ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಘಟನಾವಳಿಗಳು ಪ್ರದರ್ಶನಾರಂಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ತೆರೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ದೈವಾರಾಧನೆಯ ಮೂಲ ಸ್ವರೂಪವಿರುವುದು ಪಾಡ್ಡನ, ಸಂದಿ, ಬೀರ, ಪಾರಿಗಳಲ್ಲಿ. ಸಾಂಕೇತಿಕವಾಗಿ ಕಟ್ಟುಕಟ್ಟಳೆಗಳ ಆರಾಧನೆಗೆ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಈ ದೈವಗಳು ಅನ್ಯ ಪ್ರದೇಶಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸಾರಣಗೊಂಡಿಲ್ಲ.

ಪಿತೃ ಪ್ರಧಾನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಡಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ ಮೇಲ್ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡ ಸಮುದಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಆರಾಧನಾಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರ ಪಾಲುದಾರಿಕೆ ಶೂನ್ಯವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಪಿತೃ ಪ್ರಧಾನತೆಯು ಬಲಪ್ರಯೋಗತೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತದೆ ಎಂದು ನಮಗೆ ತೋರುವುದೇ ಇಲ್ಲ. ಅದು ಜಾರಿಗೊಳಿಸುವ ಸಾಮಾಜಿಕರಣದ ತರಬೇತಿಯು ಅತ್ಯಂತ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವೇ ಆಗಿದೆ. ಅದೇಷ್ಟೋ ದೀರ್ಘಕಾಲದಿಂದಲೂ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು ತಲೆಮಾರಿನಿಂದ ತಲೆಮಾರಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ದಾಟಿಸುತ್ತಾ ಜಗತ್ತಿನೆಲ್ಲೆಡೆ ಹರಡಿ ನಿಂತಿದೆ⁸.

ಈ ಮೇಲಿನ ಘಟನಾವಳಿ ಆ ಕಾಲದ ತುಳುನಾಡಿನ ಆರ್ಥಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಯ ಬಗ್ಗೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ತುಳುನಾಡಿನ ರಾಜರು ಮತ್ತು ಅರಬ್ಬರ ನಡುವಿನ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರ ಸಂಪರ್ಕವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ತುಳುನಾಡಿನ ಕಾರ್ನಿಕದ ಶಕ್ತಿಗಳು ಸದಾ ತುಳುವರಿಗೆ ಬೆಂಗಾವಲಾಗಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದವು. ಸಂದಿಗ್ಧ ಸಂದರ್ಭಗಳು ಒದಗಿ ಬಂದಾಗ ತುಳುವರು ತಮ್ಮ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಕುಟುಂಬ ದೈವ ಇಲ್ಲವೇ ಗ್ರಾಮ ದೈವದ ಮೊರೆ ಹೋಗುವುದು ವಾಡಿಕೆ. ಆ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ನಡೆದ ತಪ್ಪಿಗೆ ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ನೀಡುವ ಕ್ರಮ ಇಂದು ಆರಾಧನಾ ರಂಗದಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಅನ್ಯ ದೇಶದ, ಅನ್ಯ ಧರ್ಮದ ವ್ಯಾಪಾರಿಯನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಿರುವುದಕ್ಕೆ ಅರಬ್ಬಿ ಭೂತದ ಕೋಲದಲ್ಲಿ ದೈವ ನರ್ತಕನ ಬೆನ್ನಿಗೆ

ಕಬ್ಬಿಣದ ಅಣಿಯನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ನೇಮದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮಲರಾಯನ ಗುಡಿಗೆ ಮೂರು ಸುತ್ತು ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಹಾಕಿಸಿ ತಪ್ಪನ್ನು ಮನ್ನಿಸುವಂತೆ ಬೇಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಕ್ರಮ ಮಲರಾಯ ದೈವದ ಕೋಲದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಅರಬ್ಬಿ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕನ್ಯೆಯ ಮಾನಾಪಹರಣ ಮಾಡಿರಬಹುದು. ಅನ್ಯಾಯಕ್ಕೊಳಗಾದ ಹೆಣ್ಣುಮಗಳನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವ ಮನಸ್ಸಿತಿ ಆ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಖಂಡಿತವಾಗಿಯೂ ಇರಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಸಮಾಜ, ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಪರಂಪರೆಗಳನ್ನು ಪಾಲಿಸುವ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಜಾತಿಯ ಹೆಣ್ಣುಮಗಳನ್ನು ಅವಳದಲ್ಲದ ತಪ್ಪಿಗೆ ಮನ್ನಿಸಿ ಸ್ವೀಕರಿಸುವುದು ಆ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅಸಾಧ್ಯದ ಮಾತು. ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದಾದ ಒಂದು ಮುಖ್ಯ ಅಂಶವೆಂದರೆ ಅನ್ಯಾಯಕ್ಕೊಳಗಾದ ಹೆಣ್ಣುಮಗಳ ಹೆಸರೂ ದಾಖಲಾಗಿಲ್ಲ. ಆ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕರ್ಮಟ ಆಚರಣೆಗಳನ್ನು ಪಾಲನೆ ಮಾಡುವ ಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿಯೂ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಜಾತಿ ಬಹಿಷ್ಕಾರದಂತಹ ಕಟ್ಟು ಆಚರಣೆಗಳು ಚಾಲ್ತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು ತಪ್ಪು ಯಾರದ್ದಾದರೂ ಶಿಕ್ಷೆಯಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಕೋಟಿ ಚೆನ್ನಯ್ಯರ ತಾಯಿ ದೇಯಿ ಬೈದ್ಯತಿ (ಸ್ವರ್ಣ ಕೇದಗೆ) ಮೈನೆರದಾಗ ಕಾಡಿಗೆ ಅಟ್ಟುವಂತಹ ವಿಲಕ್ಷಣ ಘಟನೆಯ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ಕೋಟಿ ಚೆನ್ನಯ ಪಾಡ್ಡನ ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಅರಬ್ಬಿ ವ್ಯಾಪಾರಿಯನ್ನು ಮಾಯ ಮಾಡಿದ ಮಲರಾಯ ದೈವವು ರಾಜನ್ ದೈವವಾಗಿದ್ದರೂ, ಇಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ವಾರ್ಷಿಕ ಆರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಅರಬ್ಬಿ ಹಾಗೂ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ದೈವಕ್ಕೆ ಕೋಲ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತದೆ. ದುಷ್ಕನಾದ ಅರಬ್ಬಿಯನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಿ, ನಂಬಿ ಮೊರೆಯಿಟ್ಟಂತಹ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕನ್ಯೆಯನ್ನು ದೈವತ್ವಕ್ಕೇರಿಸಿದ ಘಟನೆ ಮಲರಾಯ ದೈವದ ಕೋಲದ ವಿಧಿವಿಧಾನಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ರಾಜನ್ ದೈವದ ಕೋಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಿ ಭೂತಕ್ಕೆ ಸಿಕ್ಕಿದ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವು ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ರಕ್ಷಣೆಗೆ ಒತ್ತು ನೀಡುವ ಸಂಕೇತವಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಆರ್ಥಿಕ ಸಂವರ್ಧನೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವ ಇಂತಹ ಅಂತಾರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯಾಪಾರಗಳಿಂದ ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಉಂಟಾಗುವ ತೊಂದರೆಗಳು ಪ್ರಭುತ್ವದ ಭದ್ರತಾಲೋಪವನ್ನು ಸಾರುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕನ್ಯೆಯ ಮೇಲೆ ನಡೆದ ದೌರ್ಜನ್ಯ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿದೆಯಾದರೂ, ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಲಸಾರಿಗೆಯೇ ಮುಖ್ಯ ವ್ಯಾಪಾರಮಾರ್ಗವಾಗಿದ್ದು, ಮೀನುಗಾರಿಕೆ ಹಾಗೂ ಇನ್ನಿತರ ಕೆಲಸ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಂಡ ದುಡಿಯುವ ವರ್ಗದ ಮೇಲೆ ನಡೆದ ಅನ್ಯಾಯ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಗಳು ಕಾಲಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹೊತ್ತುಹೋಗಿರುವ ಸಂಭವ ಹೆಚ್ಚು.

ಇಂದು ಸ್ತ್ರೀಯರು ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿ, ರಾಜಕೀಯವಾಗಿ ಆಡಳಿತಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಎಲ್ಲಾ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ತೊಡಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವುದು ಆಶಾದಾಯಕವಾದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಾಗಿದ್ದರೂ, ಧಾರ್ಮಿಕ ಆಚರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಅತಿರೇಕದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆ ಇನ್ನೂ ಕೂಡ ಜೀವಂತದಲ್ಲಿದ್ದು ತನ್ನದೇ ಮನೆಯ ದೈವಾರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಅವಳಿಗೆ ನೇರವಾಗಿ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲದಿರುವುದು ಹೆಣ್ಣಿಗೊಂದು ಸವಾಲಿನ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ. ಮಾಸಿಕ ಋತು ಹಾಗೂ ವೈದ್ಯವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ಮುಂದಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಧಾರ್ಮಿಕ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳಲ್ಲಿ ಅವಳ ಪಾಲುದಾರಿಕೆಯನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆ.

ದೈವಾರಾಧನೆಯ ಮೂಲ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯನ್ನು ಉಳಿಸುವಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರ ಪಾತ್ರ ಮಹತ್ತರವಾದುದು. ಕುಟುಂಬ ಹಾಗೂ ಚಾವಡಿಯ ದೈವಗಳ ಆರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ದೃಢವಾಗುತ್ತದೆ. ಕುಟುಂಬ ದೈವದ ವಿಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಅಲ್ಲಿಯ ಆಚರಣೆ, ಆರಾಧನೆ, ಸಂಪ್ರದಾಯ, ಪರಂಪರೆಗಳ ಆಳವಾದ ಪರಿಚಯ ಇರುವುದು ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ. ಸಂಕ್ರಮಣ, ತಂಬಿಲದಂತಹ ಪರ್ವಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ಕುಟುಂಬದ ಮಹಿಳೆಯರು ತಮ್ಮ ಹಿರಿಯರಿಂದ ಬಳುವಳಿಯಾಗಿ ಬಂದ ಕಟ್ಟುಕಟ್ಟುಗಳನ್ನು ಕಿಂಚಿತ್ತೂ ಲೋಪವಾಗದಂತೆ ಬಹಳ ಆಸ್ಥೆಯಿಂದ ಶ್ರದ್ಧಾಭಕ್ತಿಗಳಿಂದ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಾರೆ. ಮಾತೃಮೂಲೀಯ ಕುಟುಂಬ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ದೈವನುಡಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ಸಂತಾನದ ಕುಡಿ (ಮಗು)ಗೆ ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವಿರುವುದರಿಂದ ಕುಟುಂಬದ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ದೈವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಏನಾದರೂ ನ್ಯೂನತೆಯಾದಲ್ಲಿ ತನಗೆ ಹಾಗೂ ತನ್ನ ಕುಟುಂಬಕ್ಕೆ ದೋಷವುಂಟಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಎಚ್ಚರಿಕೆ ಅವಳಲ್ಲಿ ಸದಾ ಇರುತ್ತದೆ. ದೈವ ಕೋಲ ಅಥವಾ ನೇಮದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹಾಡುವ ಸಂದಿ, ಪಾಡ್ಡನ, ಪಾರಿಗಳು ಪುರುಷರಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಆಯಾ ಸಮುದಾಯದ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಕರಗತವಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ದೈವಾರಾಧನೆ ಮಾತೃಮೂಲೀಯ ಪದ್ಧತಿಯ ಹೆಗ್ಗುರತಾದರೂ ಈ ಆರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀ ಸಮುದಾಯದ ಪಾಲುದಾರಿಕೆ ನಿರೀಕ್ಷಿತ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿಲ್ಲ. ವಿವಿಧ ಸ್ತರದ ಜನವರ್ಗಗಳು ಈ ಆರಾಧನಾ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಸಮುಚಿತ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಪಾಲ್ಗೊಂಡರೂ, ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮೂಲ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ಪುರುಷವರ್ಗದ ಮೇಲುಸ್ತುವಾರಿಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುತ್ತಿರುವುದಂತೂ ವಾಸ್ತವ ವಿಚಾರ. ಬಹು ಆಯಾಮದ ಆರಾಧನಾರಂಗದಲ್ಲಿಯೂ, ಸ್ತ್ರೀ ಸಮುದಾಯದ ಪಾಲ್ಗೊಳ್ಳುವಿಕೆಯನ್ನು ಒಟ್ಟು ಆಡಳಿತ ವ್ಯವಸ್ಥೆಗಳು ಮಡಿವಂತಿಕೆಯ ನೆಪವೊಡ್ಡಿ ನಿರಾಕರಿಸಿವೆ. ದೈವಾರಾಧನಾ ವಲಯದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಸಿಕ್ಕ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಅತ್ಯಲ್ಪವಾಗಿದೆ. ತುಳುನಾಡಿನ ಆಡಳಿತ ಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿ ದೈವಗಳ ಪ್ರಭಾವವಿದೆ. ದೈವಗಳ ಉತ್ಸವದಲ್ಲಿ ಮಹಿಳೆಯರು ನೇರವಾಗಿ ಭಾಗವಹಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಶಕ್ತಿ ದೈವಗಳು ಸ್ತ್ರೀಶಕ್ತಿಯೇ ಆಗಿದ್ದರೂ, ಅವರು ದೈವದ ಬಳಿಗೆ ಹೋಗಲು ನಿಷೇಧವಿರುವುದರಿಂದ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೆ ಇಂದಿಗೂ ದೈವಾರಾಧನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಸ್ಥಾನ ಸಿಕ್ಕಿಲ್ಲವೆಂಬುವುದು ಖೇದದ ವಿಚಾರವಾಗಿದೆ.

ಅಡಿ ಟಿಪ್ಪಣಿ:

1. ಸಿದ್ದಲಿಂಗಯ್ಯ, ಗ್ರಾಮದೇವತೆಗಳು, ಬೆಂಗಳೂರು, ೧೯೯೭ ಪು.೧೭.
2. ಮಹಿಳೆ ಮತ್ತು ಖಾಸಗೀತನ, ಅನಸೂಯಾ ಕಾಂಬಳೆ, ಪ್ರಶಾಂತ ಹೆಚ್.ವೈ., ಗದಗ, ೨೦೨೩, ಪು. ೨೯.
3. ಚಿನ್ನಪ್ಪ ಗೌಡ ಕೆ, ಕರಾವಳಿ ಕಥನಗಳು, ಮಂಗಳೂರು, ೨೦೨೨, ಪು. ೧೬೭.

4. ಶ್ರೀಮತಿ ಎಚ್.ಎಸ್. ಅಧಿಕಾರ ಮತ್ತು ಅಧೀನತೆ ಕೇಟ್ ಮಿಲೆಟ್ ವಿಚಾರಗಳು, ಬೆಂಗಳೂರು, ೨೦೨೨, ಪು. ೧೮೭.
5. ಗಾಯತ್ರಿ ನಾವಡ, ಕರಾವಳಿ ಜನಪದ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀವಾದಿ ನೆಲೆಗಳು, ಮಂಗಳೂರು, ೧೯೯೯, ಪು. ೬೦.
6. ಶ್ರೀಮತಿ ಎಚ್.ಎಸ್. ಪೂರ್ವೋಕ್ತ, ಪು. ೧೫೨.
7. ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜಿ. ಪ್ರಸಾದ್., ಮಾಯ ಮತ್ತು ಜೋಗದ ಬೆಳಕಿನಲ್ಲಿ ಕರಾವಳಿಯ ಸಾವಿರದೊಂದು ದೈವಗಳು, ಬೆಂಗಳೂರು, ೨೦೨೨, ಪು. ೩೬.
8. ಶ್ರೀಮತಿ ಎಚ್.ಎಸ್. ಪೂರ್ವೋಕ್ತ, ಪು. ೧೧೫.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

1. ಪಾದೂರು ಗುರುರಾಜ ಭಟ್., ತುಳುನಾಡು, ಪಾದೂರು ಗುರುರಾಜ ಭಟ್ ಮೆಮೋರಿಯಲ್ ಟ್ರಸ್ಟ್ (ರಿ.), ಉಡುಪಿ, ೨೦೦೯.
2. ಮೋಹನಕೃಷ್ಣ ರೈ. ಕೆ., ತುಳು ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಚತುರ್ಮುಖಿ ಅಧ್ಯಯನ, ಪ್ರಸಾರಾಂಗ ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಹಂಪಿ, ೧೯೯೯.
3. ಮೋಹನಕೃಷ್ಣ ರೈ. ಕೆ., ತುಳುನಾಡು ಕನ್ನಡನುಡಿ ತುಳು ಕರ್ನಾಟಕದ ನಾಡು ನುಡಿ ಚಿಂತನೆ, ಪ್ರಸಾರಾಂಗ ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಹಂಪಿ, ೨೦೧೨.
4. ಸಿದ್ದಲಿಂಗಯ್ಯ., ಗ್ರಾಮದೇವತೆಗಳು, ಮೂಲಭಾರತಿ ಪ್ರಕಾಶನ, ಬೆಂಗಳೂರು, ೧೯೯೭.
5. ಚಿನ್ನಪ್ಪ ಗೌಡ ಕೆ., ಕರಾವಳಿ ಕಥನಗಳು, ಸಂತ ಅಲೋಶಿಯಸ್ ಪ್ರಕಾಶನ ಮಂಗಳೂರು, ೨೦೨೨.
6. ಶ್ರೀಮತಿ ಎಚ್.ಎಸ್. ಅಧಿಕಾರ ಮತ್ತು ಅಧೀನತೆ ಕೇಟ್ ಮಿಲೆಟ್ ವಿಚಾರಗಳು, ಬೆಂಗಳೂರು, ೨೦೨೨.
7. ಗಾಯತ್ರಿ ನಾವಡ, ಕರಾವಳಿ ಜನಪದ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀವಾದಿ ನೆಲೆಗಳು, ಮಂಗಳೂರು, ೧೯೯೯.
8. ಅನಸೂಯಾ ಕಾಂಬಳೆ, ಪ್ರಶಾಂತ ಹೆಚ್.ವೈ., ಮಹಿಳೆ ಮತ್ತು ಖಾಸಗೀತನ, ಗದಗ, ೨೦೨೩.
9. ಇಂದಿರಾ ಹೆಗ್ಡೆ., ಒಕ್ಕಲಕುಲು/ಬಂಟರು ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಅಧ್ಯಯನ, ವಿಜಯನಗರ, ಬೆಂಗಳೂರು.
10. ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಜಿ. ಪ್ರಸಾದ್., ಮಾಯ ಮತ್ತು ಜೋಗದ ಬೆಳಕಿನಲ್ಲಿ ಕರಾವಳಿಯ ಸಾವಿರದೊಂದು ದೈವಗಳು, ಬೆಂಗಳೂರು, ೨೦೨೨,

NEP 2020 ರ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಆಧುನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಶಾಸ್ತ್ರದ ನಾವಿಣ್ಯತೆಗಳು:

Anita Phakirappa Karajanagi

Research Scholar

Punyashlok Ahilyadevi Solapur University Solapur.

ಬದಲಾವಣೆ ಇದು ಜಗತ್ತಿನ ನಿಯಮವಾಗಿದೆ. ಈ ಬದಲಾವಣೆಯೊಂದಿಗೆ ಅನೇಕ ಆಹ್ವಾನಗಳು, ಆವಿಷ್ಕಾರಗಳು ಮನುಷ್ಯನ ಮುಂದೆ ಎದ್ದು ನಿಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಿ ಬೆಳೆದು ನಿಲ್ಲುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಬೆಳೆಸುವ ಶಕ್ತಿ ಶಿಕ್ಷಣದಲ್ಲಿದೆ. ಅಂತಹ ಯುವ ಪೀಳಿಗೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡಲು ಬದಲಾಗುವ ಜಗತ್ತಿನೊಂದಿಗೆ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಧೋರಣೆಗಳು ಬದಲಾಗುವುದು ಅವಶ್ಯವಾಗಿದೆ. ಏಕೆಂದರೆ "ಇಂದಿನ ಬಾಲಕ ನಾಳಿನ ನಾಗರಿಕ"ನಾಗಿರುವನು. ಅವನಿಗೆ ಭವಿಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅವಶ್ಯವಿರುವ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಇವತ್ತಿನಿಂದಲೇ ಪ್ರಾರಂಭ ಮಾಡಿದರೆ ತನ್ನ ಮುಂದಿರುವ ಸವಾಲುಗಳನ್ನು ಸುಸಂಧಿಯಲ್ಲಿ ರೂಪಾಂತರಗೊಳಿಸುವನು. ಇದರಿಂದ ಸಶಕ್ತ ಭಾರತ ನಿರ್ಮಿಸಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಗುವುದು.

ದೇಶದ ಸಾಮಾಜಿಕ, ಆರ್ಥಿಕ, ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳು ಮಾತ್ರ ಅತ್ಯಂತ ವೇಗದಿಂದ ಬದಲಾವಣೆಗೊಳುತ್ತಿವೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲನೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಧೋರಣೆಯನ್ನು 1968 ರಲ್ಲಿ ಮಂಡಿಸಲಾಯಿತು. ನಂತರ ಎರಡನೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಧೋರಣೆಯನ್ನು 1986ರಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಧೋರಣೆಯಲ್ಲಿಯೇ 1992ರಲ್ಲಿ ಬದಲಾವಣೆಗಳನ್ನು ತಂದು ಅದನ್ನು ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗಿಯೂ ಕಾರ್ಯರೂಪದಲ್ಲಿ ಇರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಹಿಂದಿನ 34 ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿಯೂ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಧೋರಣೆಯಿಂದ ಯಾವುದೇ ಅಮೂಲಾಗ್ರ ಬದಲಾವಣೆಗಳು ಆಗಿದ್ದು ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಭಾವಿ ಭಾರತವನ್ನು ಬಲಿಷ್ಠವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಲು, ವಿಶ್ವಗುರುವನ್ನಾಗಿಸಲು ಹೊಸ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಧೋರಣೆ - 2020ನ್ನು ಜಾರಿಗೆ ತರಲಾಯಿತು. ಈ ಹೊಸ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಧೋರಣೆಯು ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಮೂರನೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಧೋರಣೆಯಾಗಿದೆ.

ಈ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಧೋರಣೆಯು ಭಾರತವನ್ನು ಕೇಂದ್ರಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿಟ್ಟು ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಪೂರೈಸಿ, ರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ನ್ಯಾಯಯುತ, ಚೈತನ್ಯಮಯ, ಜ್ಞಾನಸಂಪನ್ನ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಳಿಸುವ ದೂರದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮುಂಬರುವ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಅಮೂಲಾಗ್ರ ಬದಲಾವಣೆಯ ಆಸೆಯನ್ನು ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದೆ.

ಡಾ.ಕೆ. ಕಸ್ತೂರಿರಂಗನ್ ಇವರ ಅಧ್ಯಕ್ಷತೆಯಲ್ಲಿ ನೇಮಕ ಮಾಡಲಾದ ಸಮೀತಿಯು ಪೂರ್ವಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣದಿಂದ ಉಚ್ಚವ್ಯವಸಾಯಿಕ ಶಿಕ್ಷಣದವರೆಗೆ ಸವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ವಿಚಾರಮಾಡಿ 484 ಪುಟದ ರೂಪರೇ ಷೆಯನ್ನು 31 ಮೇ 2019 ರಂದು ಮಂಡಿಸಿತು. ಅದರ ಮೇಲೆ ನ್ಯೂನತೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಸುಧಾರಣೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸಲಾಯಿತು. ಕೊಟ್ಟ ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ತಿದ್ದಿ 66 ಪುಟದ ಪ್ರಬಂಧವನ್ನು 29 ಜುಲೈ 2020ರಂದು ಕೇಂದ್ರೀಯ ಮಂತ್ರಿಮಂಡಳದ ವತಿಯಿಂದ ಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯಿತು.

ಹೊಸ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಧೋರಣೆ 2020ರ ನಾವಿಣ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಈ ಮುಂದಿನಂತೆ ನೋಡೋಣ.

ಇದು 21 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಮೊದಲನೆಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಧೋರಣೆಯಾಗಿದ್ದು 2030ರ ವರೆಗೆ ಭಾರತವನ್ನು ಪರಿವರ್ತನಶೀಲ ಜ್ಞಾನಿ ಸಮಾಜವನ್ನು ನಿರ್ಮಾಣ ಮಾಡುವ ಧ್ಯೇಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

1)ಮುಕ್ತ ಶಿಕ್ಷಣ ಪ್ರಣಾಲಿಯ ವಿಚಾರ:

ಸಮಾಜದಲ್ಲಿಯೂ ಆರ್ಥಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ದುರ್ಬಲವಾಗಿರುವ ಘಟಕದ ಕಡೆಗೆ ವಿಶೇಷವಾದ ಗಮನವನ್ನು ಹರಿಸಲಾಗಿದ್ದು ಔಪಚಾರಿಕ ಮತ್ತು ಅನೌಪಚಾರಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ಹಾಜರಾತಿ ಇರದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸುವ ಸಲುವಾಗಿ (NIOS) ನ್ಯಾಷನಲ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಓಪನ್ ಸ್ಕೂಲ ಮತ್ತು (SIOS) ಸ್ಟೇಟ್ ಇನ್‌ಸ್ಟಿಟ್ಯೂಟ್ ಆಫ್ ಓಪನ್ ಸ್ಕೂಲ, ದೂರಸ್ಥ (Distance) ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ವಿಸ್ತಾರ ಮತ್ತು ಬಲಿಷ್ಠಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ.

2)ಬಹುಭಾಷಿಕತೆ:

"ಮಾತ್ರ ಭಾಷೆಯ ಮೂಲಕ ಕಲಿತದ್ದೆ ಮೈಗೆ ಹತ್ತುವುದು" ಎಂದು ಹೇಳಿದ ಹಾಗೆ ಕಠಿಣ ಸಂಕಲ್ಪನೆಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಬೇಗನೆ ಮಾತೃಭಾಷೆಯ ಮೂಲಕ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕನಿಷ್ಠ 5 ನೆಯ ಇಯತ್ತೆ ಮತ್ತು ಶಕ್ಯವಿದ್ದರೆ 8ನೆಯ ಇಯತ್ತೆಯ ವರೆಗಿನ ಶಿಕ್ಷಣ ಮಾತೃಭಾಷೆ/ ಗೃಹಭಾಷೆ/ ಸ್ಥಾನಿಕಭಾಷೆ/ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಡಬೇಕು ಎಂಬ ನಿಯಮವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಮಾತೃಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ನಿಡುವ ನಿಯಮವನ್ನು ಸರಕಾರಿ ಮತ್ತು ಖಾಸಗಿ ಎರಡೂ ಪ್ರಕಾರದ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಪಾಲಿಸುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಮಾತೃಭಾಷೆ/ ಸ್ಥಾನಿಕಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯೇ

ಉತ್ತಮ ದರ್ಜೆಯ ಪಾಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸುವ ಯೋಜನೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಧ್ಯಯನ ಅಧ್ಯಾಪನದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಕರಿಗೆ ದ್ವಿಭಾಷಾ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಲು ಪ್ರೋತ್ಸಾಹನ ನೀಡಲಾಗಿದೆ.

3) ಅನುಭವಾಧಾರಿತ ಶಿಕ್ಷಣ, ಕಲೆ ಮತ್ತು ಆಟ ಇವುಗಳ ಏಕಾತ್ಮೀಕರಣ:

ಅನುಭವದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ನೀಡಲಾಗುವುದು. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಪನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾತ್ಯಕ್ಷಿಕೆ ಶಿಕ್ಷಣ, ಕಲೆ, ಆಟ ಇವುಗಳ ಸಮಾವೇಶವಿರುವ ಅಧ್ಯಯನ - ಅಧ್ಯಾಪನವನ್ನು ಸಮಾವೇಶಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಥಾಕಥನ ಆಧಾರದ ಮೇಲಿರುವ ಶಿಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಇತರ ವಿಷಯಗಳೊಡನೆ ಇರುವ ಸಹ-ಸಂಬಂಧ, ವ್ಯವಹಾರ ಕ್ಷಮತೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಶಿಕ್ಷಣದ ಅನುಭವ ನೀಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಕಲೆ ಏಕಾತ್ಮೀಕರಣ ಇದೊಂದು ಬಹು ಅಭ್ಯಾಸಕ್ರಮವುಳ್ಳ ಅಧ್ಯಾಪನದ ದೃಷ್ಟಿಕೋನವಾಗಿದೆ. "ಫಿಟ್ ಇಂಡಿಯಾ" ಚಳುವಳಿಯಲ್ಲಿ ಸಮಾವೇಶವಾಗುವ ಜೀವನ ಕೌಶಲ್ಯಗಳನ್ನು ಸಾಧ್ಯ ಮಾಡುವ ಸಲುವಾಗಿ ಕ್ರೀಡಾ ಏಕಾತ್ಮಿಕ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಸಮಾವೇಶಗೊಳಿಸಲಾಗಿದೆ.

4) ಅಭ್ಯಾಸಕ್ರಮದ ಸ್ವರೂಪ, ವಿಶಿಷ್ಟ ವಿಷಯ ಕೌಶಲ್ಯ ಮತ್ತು ಕ್ಷಮತೆಗಳಲ್ಲಿ ನಾವಿಣ್ಯತೆ:

ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ತಮ್ಮ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಅಭ್ಯಾಸಕ್ರಮ ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡುವಾಗ ಅದರಲ್ಲಿ ಬೇರೆ - ಬೇರೆ ಪರ್ಯಾಯಗಳನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಇರುವುದು ಅತ್ಯಾವಶ್ಯಕವಾಗಿದೆ. ಹೊಸ ಬದಲಾವಣೆಗೆ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವ ಮತ್ತು ನಿರ್ಮಾಣ ಕ್ಷಮತೆಯುಳ್ಳ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಹೊಂದುವುದಕ್ಕೆ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಕೆಲವೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಕೌಶಲ್ಯ ಮತ್ತು ಕ್ಷಮತೆಗಳನ್ನು ಕಲಿತುಕೊಳ್ಳುವುದು ಅವಶ್ಯವಾಗಿದೆ. ಅದರೊಂದಿಗೆ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ದೈನಂದಿನ ಘಟನೆಗಳು, ಸ್ಥಾನಿಕ, ಸಮುದಾಯ, ರಾಜ್ಯ, ದೇಶ ಮತ್ತು ಜಗತ್ತನ್ನು ಆವರಿಸಿದ ಗಂಭೀರ ಸಮಸ್ಯೆಯ ಜ್ಞಾನ ಇಂದಿನ ಮಕ್ಕಳ ಗಮನಕ್ಕೆ ತಂದು ಕೊಡಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಅದರ ಸಲುವಾಗಿ ನಿಶ್ಚಿತಪಡಿಸಿದ ಅಭ್ಯಾಸಕ್ರಮ ಮತ್ತು ಅಧ್ಯಾಪನ ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಉಪಕ್ರಮವನ್ನು ಕೈಗೆತ್ತಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಎಲ್ಲ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣ ಕೌಶಲ್ಯಗಳನ್ನು ವಿಕಾಸಗೊಳಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಕೃತಿಮ ಬುದ್ಧಿಮತ್ತೆ, ಡಿಝಾಯಿನ ಥಿಂಕಿಂಗ್, ಸರ್ವಾಂಗೀಣ ಆರೋಗ್ಯ, ಆರ್ಯಾನಿಕ್ ಲಿವಿಂಗ್, ಪರ್ಯಾವರಣ ಶಿಕ್ಷಣ, ಜಾಗತಿಕ ನಾಗರಿಕತ್ವ ಇಂತಹ ಸಮಕಾಲೀನ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಪ್ರಸಂಗಾನುರೂಪ ಮಾಹಿತಿ ಮಾಡಿ ಕೊಡಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಆರ್ಟಿಫಿಶಿಯಲ್ ಇಂಟೆಲಿಜೆಂಟ್, ಮಷಿನ್ ಲರ್ನಿಂಗ್ ಮತ್ತು ಡೇಟಾ ಸಾಯನ್ಸ್ ಇವುಗಳ ಪ್ರಾರಂಭ ಪಾಯಾಭೂತ ಸ್ಥರದಲ್ಲಿ ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಒಗಟು ಮತ್ತು ಆಟ ಇವುಗಳ ನಿಯಮಿತ ಉಪಯೋಗ, ವಿವಿಧ ನಾವಿಣ್ಯಪೂರ್ಣ ಪದ್ಧತಿಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ತಿಳಿಸಿ ಕೊಡಲಾಗುವುದು.

5) ಅಭ್ಯಾಸಕ್ರಮದ ಆಯ್ಕೆ ಮತ್ತು ಲವಚಿಕತೆ (ನಮ್ಮತೆ):

2025 ರ ವರೆಗೆ ಶಾಲೆ ಮತ್ತು ಉಚ್ಚ ಶಿಕ್ಷಣ ಪ್ರಣಾಲಿಯ ಮೂಲಕ ಕನಿಷ್ಠ 50% ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ವ್ಯವಸಾಯಿಕ ಶಿಕ್ಷಣದ ಸಂಧಿ ದೊರೆಯುವುದು. ಹಂತ - ಹಂತವಾಗಿ ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಸ್ಥರದವರೆಗೆ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸಾಯಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗೆ ಕನಿಷ್ಠ ಒಂದಾದರೂ ವ್ಯವಸಾಯ (ಉದ್ಯೋಗ) ಕಲಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ITI, Polytechnic, ಸ್ಥಳೀಯ ಕೈಗಾರಿಕೆಗಳು ಸಹಕರಿಸುವ ಹಾಗೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

6 ರಿಂದ 8ನೆಯ ತರಗತಿಗಳ ನಡುವೆ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯು ಸ್ಥಳೀಯ ಸಮುದಾಯದ ಕೌಶಲ್ಯಗಳನ್ನು ಆದರಿಸಿದ ಕೋರ್ಸ್‌ನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇದು ಅವರಿಗೆ ಮರಗೆಲಸ, ವಿದ್ಯುತ್ ಕೆಲಸ, ಲೋಹದ ಕೆಲಸ, ತೋಟಗಾರಿಕೆ, ಕುಂಭಾರಿಕೆ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಮುಖ ವೃತ್ತಿಗಳ, ಕೌಶಲ್ಯಗಳ ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ ಅನುಭವ ಮತ್ತು ವೀಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಪಠ್ಯಕ್ರಮ ಚೌಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಶಾಲಾ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ರೂಪಿಸುವಾಗ NCERT ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ, ಅನುಭವ, ಅಭ್ಯಾಸದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ 12 ನೆಯ ಇಯತ್ತೆಯವರೆಗೆ ವಿನ್ಯಾಸಗೊಳಿಸಿದೆ.

6ರಿಂದ 8 ನೆಯ ವರ್ಗದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ "ದಪ್ಪರವಿನಾ ದಹಾದಿವಸ" (ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಕ್ಷೇತ್ರ ಭೇಟಿಯ) ಉಪಕ್ರಮವನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ. 12 ನೆಯ ಇಯತ್ತೆಯ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ವ್ಯವಸಾಯ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು Online ಕೊಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

6) ಮೌಲ್ಯಮಾಪನದಲ್ಲಿಯ ಪರಿವರ್ತನೆ:

ಸಂಕಲಿತ ಮೌಲ್ಯಮಾಪನದ ಬದಲಾಗಿ ನಿಯಮಿತ ಮತ್ತು ಆಕಾರಿಕ (ರಚನಾತ್ಮಕ) ಮೌಲ್ಯಮಾಪನವೆಂದು ಬದಲಾವಣೆ ಆಗಲಿದೆ. ಇದು ಹೆಚ್ಚು ಕಾರ್ಯಕ್ಷಮತೆ, ಕೌಶಲ್ಯದ ಮೇಲೆ ಆಧಾರಿತವಾಗಿದೆ. ಕಲಿಕೆ ಮತ್ತು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಉತ್ತೇಜಿಸುತ್ತದೆ. ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ, ವಿಮರ್ಶಾತ್ಮಕ ಚಿಂತನೆ ಮತ್ತು ಪರಿಕಲ್ಪನಾ ಸೃಷ್ಟಿಯಂತಹ ಉನ್ನತ ಮಟ್ಟದ ಕೌಶಲ್ಯಗಳನ್ನು ಪರೀಕ್ಷಿಸುತ್ತದೆ.

10 ಮತ್ತು 12 ನೆಯ ತರಗತಿಗಳಿಗೆ ಮಂಡಳಿಯ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳು ಮುಂದುವರೆಯುತ್ತವೆ. ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ವರ್ಷದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಾರಿ ಮಂಡಳಿಯ ಪರೀಕ್ಷೆಗಳಿಗೆ ಹಾಜರಾಗಲು ಅವಕಾಶ ನೀಡಲಾಗಿದೆ.

ಮೌಲ್ಯಮಾಪನಕ್ಕಾಗಿ ನಿಯಮಗಳು ಮತ್ತು ಮಾರ್ಗಸೂಚಿಗಳನ್ನು ನಿಗದಿಪಡಿಸಲು ಹೊಸ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮೌಲ್ಯಮಾಪನ ಕೇಂದ್ರವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಮೂಲಕ ಅಧ್ಯಯನ ನಿಷ್ಪತ್ತಿ ಸಾಧ್ಯಗೊಳಿಸುವುದು ಮತ್ತು 21 ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿಯ ಕೌಶಲ್ಯಗಳನ್ನು ಆತ್ಮಸಾತ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಉದ್ದೇಶ ಈ ಮೌಲ್ಯಮಾಪನ ಹೊಂದಿದೆ.

7) ಶಿಕ್ಷಕರ ವೃತ್ತಿಪರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ (CPD) ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಕರ ಶಿಕ್ಷಣದ ಬದಲಾಗುತ್ತಿರುವ ಸ್ವರೂಪ:

ಶಿಕ್ಷಣ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಕರಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದ ವಿಷಯಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಕರಿಗೆ ತರಬೇತಿಯನ್ನು ನೀಡುವ ಉದ್ದೇಶವನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿದೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಹಂತ - ಹಂತವಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. 2030ರ ವರೆಗೆ ಶಿಕ್ಷಕರಿಗೆ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾಪೀಠಗಳಿಂದ B.Ed, M.Ed ಮತ್ತು Ph.D ಪದವಿಗಳನ್ನು ಕೊಡುವ ಉತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದ ವಿಭಾಗ ಪ್ರಾರಂಭಿಸುವ ಉದ್ದೇಶವಿದೆ. ODL (Open and Distance Learning) ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿಯೂ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡುವ ವ್ಯವಸ್ಥೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

8) ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ರಚನೆ/ ಆಕೃತಿಬಂದ:

ಇದುವರೆಗೆ ಇದ್ದ 10+2 ಈ ರಚನೆಯು ಪ್ರಸ್ತುತವಾಗಿ 5+3+3+4 ರಚನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. 3 ರಿಂದ 18 ವಯೋಗುಂಪಿನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದೆ. 5-ಮೂಲಭೂತ ಮಟ್ಟ (ಪಾಯಾಭೂತ ಮಟ್ಟ) + 3-ಪೂರ್ವ ಸಿದ್ಧತಾಮಟ್ಟ (ಪೂರ್ವ ತಯಾರಿಯ ಮಟ್ಟ) + 3-ಪೂರ್ವ ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಮಟ್ಟ + 4-ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಮಟ್ಟ ಈ ರೀತಿಯಾದ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ರಚನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

9) ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶಗಳು:

ಉತ್ತಮ ಗುಣಮಟ್ಟದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಆಸಕ್ತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಕೌಶಲ್ಯಗಳು, ಪ್ರಾಯೋಗಿಕ, ಅನುಭವದ ಕಲಿಕೆ, ಉದ್ಯೋಗ ಕೌಶಲ್ಯಗಳನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಪಡಿಸುವ ಅವಕಾಶಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. Online /Offline ಶಿಕ್ಷಣ, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿವೇತನ ಪಡೆಯುವ ಸೌಲಭ್ಯ, ಮಾತೃಭಾಷೆಯೊಂದಿಗೆ ಬಹು ಭಾಷೆಯನ್ನು ಕಲಿಯುವ ಅವಕಾಶಗಳು ಇವೆ.

10) ಶಿಕ್ಷಕರಿಗೆ ಅವಕಾಶಗಳು:

ಶಿಕ್ಷಕರ ಆಯ್ಕೆಯ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಗುಣಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಪ್ರತಿಭಾನ್ವಿತ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಅವಕಾಶ ದೊರೆಯುತ್ತದೆ. ಹೊಸ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವುದರಿಂದ ಅನೇಕ ಉದ್ಯೋಗಾವಕಾಶ, ವೃತ್ತಿಪರ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ, ಅಂತರರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವ ಅವಕಾಶ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಸಂಶೋಧನೆ ಮತ್ತು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳ ಗುಣಮಟ್ಟದ ಸುಧಾರಣೆಯ ಕಡೆಗೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ಲಕ್ಷ್ಯವನ್ನು ಹೊಸ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಧೋರಣೆ ನೀಡಿದೆ.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ 21 ನೆಯ ಶತಮಾನದ ಅವಶ್ಯಕತೆಯ ಅನುಸಾರ ಅಂತರರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಸ್ಪರ್ಧಿಸುವ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳನ್ನು ತಯಾರು ಮಾಡುವ ಸಲುವಾಗಿ ಮತ್ತು ಭಾರತವನ್ನು ವಿಶ್ವಗುರುವನ್ನಾಗಿಸಿ ಮುನ್ನಡೆಸಿಕೊಂಡು ಹೋಗಲು ಅನುವು ಮಾಡಿಕೊಡುವ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀತಿಯನ್ನು ಹೊಸ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಧೋರಣೆ 2020 ಹೊಂದಿದೆ. ಇದು ಅನೇಕ ಹೊಸತನ, ತಂತ್ರಜ್ಞಾನದ ಬಳಕೆ ಹೀಗೆ ಆಧುನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಿರುವ ನಾವಿಣ್ಯತೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

ಷಟ್ ಸ್ಥಲಗಳ ಅರಿವಿನಿಂದ ಮಾನವ ಮಹೇಶ್ವರನಾಗುವ ಸ್ಥಲದ ಅನುಭವಾಮೃತ

Parvati Kotenavar

Research Scholar

Punyashloka Ahilyadevi Holkar Solapur University

Solapur

ಬಸವಾದಿ ಶರಣರು ಒಂಬತ್ತು ನೂರು ವರ್ಷಗಳಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ನಿರಂತರವಾಗಿ ಎಲ್ಲರ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ಬೆಳಗುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಹನ್ನೆರಡನೆಯ ಶತಮಾನದವರಾದರು ಎಲ್ಲ ಶತಮಾನಗಳಿಗೆ ಪ್ರಸ್ತುತ ರಾಗಿದ್ದಾರೆ ಸದಾ ಮಾನವೀಯತೆಯನ್ನು ಉದ್ದೀಪನ ಗೊಳಿಸುತ್ತಿರುವ ಮಹಾತ್ಮರು. ಬಸವಾದಿ ಶರಣರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ ಮೌಲ್ಯಗಳು ಇಂದು ದೇಶದ ಸಂವಿಧಾನಗಳಾಗುತ್ತಿವೆ. ವಿಶ್ವಸಂಸ್ಥೆಯ ಮಾನವ ಹಕ್ಕುಗಳಾಗುತ್ತಿವೆ ಎಂದರೆ ಅವುಗಳ ಸತ್ವ ಮನವರಿಕೆಯಾಗುತ್ತವೆ. ಶರಣರ ವಚನಗಳು ವಿಶ್ವಮಾನವ ಸಂವಿಧಾನಗಳು. ಯುಗ ಯುಗದ ಉತ್ಸಾಹ, ಶರಣ ಸಂಕುಲದ ಉತ್ಸವ, ಬಹುಮುಖ ಪ್ರತಿಭೆ. ವಚನ ಸಾಹಿತ್ಯ ವಿರಾಟ ಸ್ವರೂಪವಾದ ಚರಿತ್ರೆ ಬರೆಯುವುದು ಸುಲಭ ಸಾಧ್ಯವಲ್ಲ. ಒಂದೊಂದು ಸ್ಥಲ ಪರಿಚಯಿಸಲು ಒಂದೊಂದು ಬೃಹತ್ ಹೊತ್ತಿಗೆ ಆಗುವ ಶರಣರ ಕಾರ್ಯಗಳು. ಜಗಜ್ಯೋತಿ ಬಸವಣ್ಣ ವಿಶ್ವಗುರು, ಮಹಾಗುರು, ಸಂಸ್ಕೃತಿಕ ನಾಯಕ, ರಾಜಕೀಯ ಮುತ್ಸದ್ಧಿ, ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕ, ಸಾಹಿತಿ, ಕವಿ, ಮಾನವಿಯ ಮೇರು, ಅರ್ಥಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞ, ಧಾರ್ಮಿಕ ನೇತಾರ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಶಿಖರ ಶರಣರ ವೈವಿಧ್ಯಮಯ ಜೀವನವನ್ನು ಏನೆಂದು ಬಣ್ಣಿಸುವುದು? ಜಗದಗಲ ಮುಗಿಲಗಲ ಭಕ್ತಿ ಭಂಡಾರಿ. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಯಾರಿಗೂ ಬೇಡವಾದವರನ್ನು ಅಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಮೇಲೆತ್ತಿದ ಬಸವಾದಿ ಶರಣರ ಮಾನವೀಯ ಕಾಳಜಿ ಹಲವು ಸಲ ಕಣ್ಣೀರು ಗರಿಯುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಕಲ್ಯಾಣ ಕ್ರಾಂತಿಯ ಸಂದರ್ಭವಂತು ಹೃದಯ ಹಿಂದು ಹಿಂಡುತ್ತದೆ. ಬೇಡಿದವರಿಗೆ ಬೇಡಿದುದನ್ನು ಇಲ್ಲೆನ್ನದೆ ಶರಣರು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಶರಣರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ ಅಷ್ಟಾವರಣ, ಷಟ್ ಸ್ಥಲ, ಪಂಚಾಚಾರಗಳು, ಪರಿಶುದ್ಧವಾದ ಜೀವನ ಕ್ರಮವನ್ನೇ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತವೆ. ಧಾರ್ಮಿಕ ಜೀವನಕ್ಕೂ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸ್ವಾಸ್ಥ್ಯಕ್ಕೂ ಜೀವಾತ್ಮ ಮತ್ತು ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ಇರಬೇಕಾದ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹಾಗೂ ಪರಮ ಸತ್ಯದ ಮಹಾ ಬೆಳಗನ್ನು ಕೊಂಡುಕೊಳ್ಳಲು, ಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂಥದ್ದು.

ನಾದ ಬಿಂದು ಮಹೇಶ್ವರ ಸ್ಥಲ, ಮಲ್ಲ ಅಮಲ ಮಹೇಶ್ವರ ಸ್ಥಲ, ವಿಷ್ಣುನೆಂಬ ಪೂಜಾರಿಗೆ ವಿಷ್ಣುವೆ ಅಧಿದೈವನಾಗಿ ಪಶ್ಚಿಮದಿಕ್ಕಿನೊಳು ಮಹೇಶ್ವರ ಸ್ಥಲ ವಾಗಿದೆ. ಮಹೇಶ್ವರ ಸ್ಥಲ ವೀರಗಂಟೆ, ಪ್ರಸಾದಿಯೊಳಗಣ ಮಹೇಶ್ವರಸ್ಥಲವನಿಂಬುಗೊಂಡವರುಮಡಿವಾಳಮಾಚಯ್ಯನವರುಲಿಂಗನಿಷ್ಠಾಸ್ಥಲ, ಪೂರ್ವಾಶ್ರಯನಿರಸನಸ್ಥಲ, ವಾಗದ್ವೈತನಿರಸನಸ್ಥಲ, ಆಹ್ವಾನನಿರಸನಸ್ಥಲ, ಅಷ್ಟತನುಮೂರ್ತಿನಿರಸನಸ್ಥಲ, ಸರ್ವಗತನಿರಸನಸ್ಥಲ, ಶಿವಜಗನ್ಮಯಸ್ಥಲ, ಭಕ್ತದೇಹಿಕಸ್ಥಲ ಈ ಒಂಬತ್ತು ಮಹೇಶ್ವರ ಸ್ಥಲಂಗಳು.

ಕೇಳು ಕೇಳಾ, ಭಕ್ತ, ಮಹೇಶ, ಪ್ರಸಾದಿ,

ಪ್ರಾಣಲಿಂಗಿ, ಶರಣ, ಐಕ್ಯರೆಂದು ನುಡಿದಾಡುತ್ತಿಪ್ಪಿರಿ,

ಇಂತೀ ಷಟ್ ಸ್ಥಲ ಸಂಪನ್ನತೆ

ಎಲ್ಲರಿಗೆ ಎಂತಾಯಿತ್ತಯ್ಯ ಹೇಳಿರಣ್ಣಾ

ಭಾಗ್ಯವುಳಾತಂಗೆ ಭಕ್ತಿಸ್ಥಲವಾಗದು.

ಮಕ್ಕಳುಳ್ಳಾತಂಗೆ ಮಹೇಶ್ವರಸ್ಥಲವಾಗದು.

ಪರಧನ ಚೋರಂಗೆ ಪ್ರಸಾದಿಸ್ಥಲವಾಗದು.

ಇಹಪರವೆಂದು ಕಾಮಿಸುವಾತಂಗೆ

ಪ್ರಾಣಲಿಂಗಿಸ್ಥಲವಾಗದು.

ಪರದಲ್ಲಿ ಪರಿಣಾಮವನರಿಯದಾತಂಗೆ

ಶರಣಸ್ಥಲವಾಗದು.

ಹರುಷವೇ ಹರನಲ್ಲಿ ಲೀಯವಾದಾತಂಗೆ

ಐಕ್ಯಸ್ಥಲವಾಗದು.

ನೆರೆದ ದೇಹವು ಕರ್ಪುರ ಉರಿಗೊಂಡಂತೆ

ಅಲ್ಲದೆ ನಿರವಯಸ್ಥಲವಾಗದು.

ಇದು ನಮ್ಮ ಬಸವಪ್ರಿಯ ಕೂಡಲಚೆನ್ನಬಸವಣ್ಣ.

ಹಡಪದ ಅಪ್ಪಣ್ಣ

ಅಷ್ಟಾವರಣದಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠೆ ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿ ನೆಲೆ ನಿಂತು ದೃಢವಾದಾಗ ಮಹೇಶ್ವರಸ್ಥಲ ಅಳವಡುವುದು.
ಮಹೇಶ್ವರಸ್ಥಲದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವವರಿಗೆ ಪರಧನ, ಪರಸತಿ, ಪರದೈವ ಎಂಬ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳೇ ಶತ್ರುಗಳಿದ್ದುಹಾಗೆ
ಇವುಗಳಿಂದ ದೂರವಿರಬೇಕು.

ಮಹೇಶ್ವರಸ್ಥಲ ಅರಿತು ಆಚಾರಿಸುವವರ ನಡೆ ಅಚಲವಾಗಿ ನೆಲೆ ನಿಂತಾಗ ಶರಣನಲ್ಲಾಗುವ ಆಚರಣೆಗಳು.

ಅಂತಪ್ಪ ಸದ್ಯಕ್ಕನು, ತನ್ನ ಭಕ್ತಿಸ್ಥಲದ
ಆಚರಣೆಯ ಸಾಂಗವಾಗಿ ನಡೆಸಿ,
ಮಹೇಶ್ವರಸ್ಥಲವನಂಗೀಕರಿಸಿ, ಮಹೇಶ್ವರನೆನಿಸಿ,
ಆ ಆಚರಣೆಯನೆಂತು ನಡೆಸುವನೆಂದರೆ,
ಕ್ರಿಯಾತನುವ ತಾಳಿ, ಪ್ರಾಣವಾಯುಗಳ
ಪ್ರಪಂಚಿನಲ್ಲಿ ತೊಡಕದೆ,
ಮನ ಬುದ್ಧಿ ಚಿತ್ತ ಅಹಂಕಾರಗಳ
ತನ್ನಾಧೀನವಂ ಮಾಡಿ,
ಅಷ್ಟಮದಂಗಳ ನಷ್ಟವೆಂದೆಣಿಸಿ,
ಸಪ್ತವ್ಯಸನಂಗಳ ತೊತ್ತಳದಳಿದು,
ಅರಿಷಡ್ವರ್ಗಂಗಳು ಮೊದಲಾದವರ,
ಅನ್ಯಕಾಶ್ರಯಮಾಗದೆ,
ಪಂಚೇಂದ್ರಿಯಂಗಳ ಅನ್ಯಸಂಚಾರವ ಕಳೆದು,
ಇಂದ್ರಿಯಂಗಳಿಂ ತೋರಿದ
ಜ್ಞಾನವಿಷಯ ಸುಖಂಗಳೆಲ್ಲಮಂ
ಆ ಲಿಂಗಪ್ರಸಾದವೆಂದೇ ತಾನಂಗೀಕರಿಸಿ,
ಶಿವಮತವಲ್ಲದೆ ಮತ್ತೆ ಬೇರೆ
ಮತ ಉಂಟೆಂಬ ಭವಬಾಧಕರ
ಮುಖಮನಾಲೋಕನಂಗೆಯ್ಯದೆ,
ಅವರ ನುಡಿಗಡಣಮಂ ಶೋತ್ರಮಂ ಸೋಂಕಲೀಯದೆ,
ಜಿಹ್ವೆಯ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಮರೆದೊಮ್ಮೆಯೂ ಪಾರುಗೊಳ್ಳದೆ,
ಅಂತಪ್ಪ ದುಷ್ಟರ್ಷಿಗಳ ಚರಿತ್ರವಾಸನಾ
ಧರ್ಮವನಂಗೀಕರಿಸದೆ,
ಅವರ ತನುಸೋಂಕಿನಿಂ ಬಂದ ವಾಯು ಸ್ಪರ್ಶನ,
ತಮ್ಮಂಗಳ ತಟ್ಟಿ ಮುಟ್ಟಲೀಯದೆ,
ಜಾಗ್ರಸ್ವಪ್ನದಲ್ಲಿ ಅವರ ನೆನಹು ಮನಕ್ಕೆ
ತಟ್ಟಿದಂತೆ ಬೃಹಿಷ್ಠಾರವಂ ಮಾಡಿ,
ವೀರಶೈವವೆಂಬ ಜಯಸ್ತಂಭಮಂ ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಬರೆದು,
ಲಿಂಗಾಂಗಸಂಗಿಯಾಗಿ ಜಿಹ್ವೆಯ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ
ಮಂತೋಚ್ಚರಣೆಯ ಉಲುಹಡಗದೆ,
ದಯೆಶಾಂತನೆಯ ನಿರ್ಮಲಚಿತ್ತನೆನಿಸಿ,
ಉಂಡು ಉಪವಾಸಿ ಬಳಸಿ ಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿಯಾಗಿ,
ಲಿಂಗಾಣತಿಯಿಂದ ಬಂದ ಪದಾರ್ಥವ
ಮಹಾಲಿಂಗ ಪ್ರಸಾದವೆಂದು
ತನ್ನಿಷ್ಟಲಿಂಗಕ್ಕೆ ಸಮರ್ಪಣೆಯೆಂ ಮಾಡಿ,
ಆ ಲಿಂಗದೊಡನೆ ಸಹಭೋಜನವನುಂಡು,
ಪ್ರಾಣಲಿಂಗಕ್ಕೆ ತೃಪ್ತಿಪಡಿಸಿ
ಜ್ಞಾನಜ್ಯೋತಿಯ ಬೆಳಗಿನಲ್ಲಿ ಸಂಚಾರವ
ಮಾಡುವಾತನೆ ಮಹೇಶ್ವರನಯ್ಯಾ
ಮಹಾಲಿಂಗ ಶಶಿಮೌಳಿ ಸದಾಶಿವಾ.

- ಮಹಾಲಿಂಗ ಶಶಿಮೌಳಿ ಸದಾಶಿವ

ಮಹೇಶ್ವರಂಗೆ ಅಪ್ಪುವೆ ಅಂಗ ಆ ಅಂಗಕ್ಕೆ ಸುಬುದ್ಧಿಯೆ ಹಸ್ತ
 ಆ ಹಸ್ತಕ್ಕೆ ಕರ್ತೃ ಸಾದಾಖ್ಯ, ಆ ಸಾದಾಖ್ಯಕ್ಕೆ ಜ್ಞಾನಶಕ್ತಿ, ಆ ಶಕ್ತಿಗೆ ಗುರುಲಿಂಗ
 ಆ ಲಿಂಗಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಷ್ಠೆಯೆ ಕಳೆ, ಆ ಕಳೆಗೆ ಜಿಹ್ವಂದ್ರಿಯವೆ ಮುಖವು
 ಆ ಮುಖಕ್ಕೆ ಸುರಸ ದ್ರವ್ಯಗಳ
 ರೂಪು ರುಚಿ ತೃಪ್ತಿಯ ನರಿದು ನೈಷ್ಠಿಕಭಕ್ತಿಯಿಂದರ್ಪಿಸಿ
 ಸುಪ್ರಸಾದವ ಭೋಗಿಸಿ ಸುಖಿಸುತ್ತಿಹನು
 ಕೂಡಲಚನ್ನಸಂಗ ನಿಮ್ಮ ಮಾಹೇಶ್ವರ.

ಷಟ್ಸ್ಥಲ ಪಥವಿಡಿದು ಲಿಂಗಾಂಗ ಸಾಮರಸ್ಯ ಸಾಧಿಸಲಡಿಯಿಟ್ಟ ಮಹೇಶ್ವರನು ನಿಷ್ಕಾಭಕ್ತಿಯಿಂದ
 ಗುರುಲಿಂಗಕ್ಕರ್ಪಿಸಿ ಸುಪ್ರಸಾದದ ಅನುಭಾವದಲ್ಲಿ ಓಲಾಡುವನು. ನಿಷ್ಕಾಭಕ್ತಿಯೇ ಮಹೇಶ್ವರ ಸ್ಥಲದ ಮುಖ್ಯ
 ಲಕ್ಷಣವಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಥಮದಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿ ಸ್ಥಲದಲ್ಲಿ ನಿಂದು
 ಭಕ್ತನ ಆಚರಣೆಯ ಅನುಭಾವದಿಂದ ತಿಳಿದು
 ಮಹೇಶ್ವರಸ್ಥಲವನಂಗೀಕರಿಸಿ, ಮಹಾಪ್ರಸಾದಿ
 ವೀರವ್ರತದ ಆಚರಣೆಯ ಸಾವಧಾನಮಂ
 ಮಹಾಜ್ಞಾನದೊಳಿಳಿದು ಚಿತ್ತದೋಳವಲಂಬಿಸಿ
 ಪ್ರಾಣ ಲಿಂಗಸ್ಥಲವನಂಗೀಕರಿಸಿ
 ಲಿಂಗಾಂಗಸಮರಸದ ಮರಮಾನಂದವ ಸರ್ವಾಂಗದಲ್ಲಿ
 ಪರಿಪೂರ್ಣವೆನಿಸಿ
 ಶರಣಸ್ಥಲವನಂಗೀಕರಿಸಿ ಶರಣಸತಿ ಲಿಂಗಪತಿ
 ಎಂಬ ಪತಿವ್ರತಾರ್ಥಮವ
 ನಿಜದಿ ಕಂಕಣವ ಕಟ್ಟಿ
 ಷಟ್ಸ್ಥಲದ ಸ್ವರೂಪಮ್ತಂ ಜ್ಞಾನಮುಖದಿಂದ ತಿಳಿದು
 ಸತ್ಯಿಯುಗಳಿಂದವರವರ ಆಚರಣೆ ಲೋಪವಾಗದಂತೆ
 ಪೂರ್ಣವೆನಿಸಿ
 ಅಂತಃಪ್ಪ ಜ್ಞಾನ ಕ್ರಿಯೆ ವಸ್ತು ಮಹಾಜ್ಞಾನದಿಂದ ಲಯವನೈದಿಸಿ
 ಆ ಮಹಾಜ್ಞಾನವನೆ ಮಹಾಲಿಂಗದಲ್ಲಿ ಅದೃಶ್ಯವ
 ಮಾಡಿದಾತನೆ ಐಕ್ಯನಯ್ಯಾ|
 ಮಹಾಲಿಂಗ ಶಿಶಿಮೌಳಿ ಸದಾಶಿವ

- ಮಹಾಲಿಂಗ ಶಿಶಿಮೌಳಿ ಸದಾಶಿವ

ಎನಿಸೆನಿಸೆಂದಡೆ ನಾ ಧೃತಿಗೆಡನಯ್ಯಾ
 ಎಲದೋರಿದಡೆ ನರಹರಿದಡೆ ಕರುಳು ಕುಪ್ಪಳಿಸಿದಡೆ ನಾಧೃತಿಗೆಡನಯ್ಯಾ
 ಶಿರಹರಿದು ಅಟ್ಟಿ ನೆಲಕ್ಕೆ ಬಿದ್ದಡೆ ನಾಲಿಗೆ ಕೂಡಲಸಂಗ ಶರಣೆನ್ನುತ್ತಿದ್ದಿತ್ತಯ್ಯಾ.

ನಮ್ಮ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಸತ್ಯ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಚರಿಸುವಾಗ ಅದೆಷ್ಟೋ ಕಷ್ಟಗಳು ಎದುರಾದರೂ ಮಹೇಶ
 ಎದೆಗುಂದಲಾದ. ಶಿರವೇ ಹರಿದು ನೆಲಕ್ಕೆ ಬಿದ್ದಡೆಯು ದೇವನಿಗೆ ಶರಶರಣೆನೆಂಬ ಛಲವು ಅಳ ವಡಬೇಕು. 'ಜಾಗ್ಯ
 ಸ್ವಪ್ನ ಸುಷುಪ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಮತ್ತೊಂದು ನೆನೆದಡೆ ತಲೆದಂಡ' ಎಂಬ ನಿಷ್ಠೆಯಿರಬೇಕು. ಕಾಯದ ಕಳವಳಕಂಜದೆ,
 ಜೀವನೋಪಾಯಕಂಜಿ ಹಿಂದೆಗೆಯದೆ ಉರಿ ಬರಲಿ ಸಿರಿ ಬರಲಿ, ಬೇಕು ಬೇಡನ್ನದೆ ಭಕ್ತಿ ಪಥದಲ್ಲಿ ದೃಢವಾಗಿ
 ಚರಿಸುವುದೇ ಮಹೇಶ್ವರ ಸ್ಥಲವಾಗಿದೆ.

ಛಲಬೇಕು ಶರಣಂಗೆ ಪರಧನವನೊಲ್ಲೆನೆಂಬ
 ಛಲಬೇಕು ಶರಣಂಗೆ ಪರಸತಿಯನೊಲ್ಲೆನೆಂಬ
 ಛಲಬೇಕು ಶರಣಂಗೆ ಪರದೈವವನೊಲ್ಲೆನೆಂಬ
 ಛಲಬೇಕು ಶರಣಂಗೆ ಲಿಂಗ ಜಂಗಮ ಒಂದೆ ಎಂಬ
 ಛಲಬೇಕು ಶರಣಂಗೆ ಪ್ರಸಾದ ದಿಟವೆಂಬ
 ಛಲವಿಲ್ಲದವರ ಮೆಚ್ಚು ನಮ್ಮ ಕೂಡಲಸಂಗಮದೇವ.

ಸಾಧಕ ಭಕ್ತನಿಗೆ ನಿತ್ಯ ನೇಮದಲ್ಲಿ ಶೀಲವೃತ್ತದಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದು ಬಿಡನೆಂಬ ಛಲವಿರಬೇಕು. ಕಳನೇರಿ ಇಳಿವುದು ವೀರನಿಗೆ ಶೋಭಿಸದು. ಶಿವಶರಣಂಗೆ ಹಿಮ್ಮೆಟ್ಟುವುದು ಪಥವಲ್ಲ. ಏಕ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಚರಿಸಿದರೆ ತನುವಿನ ಪ್ರಕೃತಿ ಕೆಟ್ಟು, ಮನದ ಮಾಯೆ ಅಳಿದು ಜ್ಞಾನದ ಪಟ್ಟಿ ತೋರುವುದು.

ಇಷ್ಟು ಲಿಂಗದಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಠೆ ನೆಲೆಗೊಳ್ಳಬೇಕು ಸ್ವಾವರಗಳಿಗೆ ಎರಗಲಾಗದು ಪುಣ್ಯಕ್ಷೇತ್ರ ಯಾತ್ರೆ ಪುಣ್ಯ ತೀರ್ಥ ಸ್ನಾನಗಳಿಗೆ ಹರಿಯಲಾಗದು ಅನ್ಯ ಶಾಸ್ತ್ರ, ಕೆಲಸಾಗದು ಕಲ್ಲು ಕಟ್ಟಿಗೆ ಮಣ್ಣು ನೀರು ಅಗ್ನಿ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಪೂಜೆ ಮಾಡಲಾಗದು.

ಮಹೇಶ್ವರ ಸ್ಥಲದಲ್ಲಿ ಜಾಗೃತೆಯಿಂದ ನಡೆಯುವ ಸಾಧಕ ಜಾತಿ ವರ್ಣಾಶ್ರಮ ಕುಲ ಗೋತ್ರಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸಲಾರ. ಭವಿಯೊಂದು ಕುಲ ಭಕ್ತನೊಂದು ಕುಲವೆಂದು ನಂಬುವನು. ಸೂತಕ ಪಾತಕಗಳನ್ನಾಚರಿಸದೆ, ವಾರ ತಿಥಿ ಮಾಸಗಳ ತಾರತಮ್ಯವಿಲ್ಲದೆ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ದೇವರ ಪೂಜಿಸುವುದು ನಿರಾಕಾರ ಪರವಸ್ತುವನ್ನು ಅರಿವಯುವುದು.

ವಾರವೆಂದರೆಯೆ ದಿನವೆಂದರಿಯೆ ಏನೆಂದರಿಯೆನಯ್ಯಾ

ಇರುಳೆಂದರಿಯೆ ಹಗಲೆಂದರಿಯೆ ಏನೆಂದರಿಯೆನಯ್ಯಾ

ನಿಮ್ಮವ ಪೂಜಿಸಿ ಎನ್ನುವ ಮರೆದೆ ಕೂಡಲಸಂಗಮದೇವಾ.

ಜ್ಞಾನದಿಂದ ಅರಿದು, ಬುದ್ಧಿಯಿಂದ ನಿರ್ಣಯಿಸಿ ಮೂಡನಂಬಿಕೆ, ಅಂದಶ್ರದ್ಧೆ ಮತ್ತು ಮಡಿ ಮೈಲಿಗಳ ಕಂದಾಚಾರ ಕಳೆದುಕೊಂಡು ಶುದ್ಧಜ್ಞಾನಿಯಾಗಿ ಚಂಚಲಚಿತ್ತವನ್ನು ಸ್ಥಿರಗೊಳಿಸುವ ನಿಷ್ಠಾವಂತನೇ ಮಹೇಶ್ವರಸ್ಥಲದ ಸಾಧನಾ ಪಥದಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವ ಸಾಧಕ ನಡೆನುಡಿಯಾಗಿದೆ.

ಅಂಗದ ಕಳೆ ಲಿಂಗದಲ್ಲಿ ಅರಿತ ಬಳಿಕ

ಅಂಗವೆಂಬ ಶಂಕೆಯಿಲ್ಲ ನೋಡಾ ಶರಣಂಗೆ

ಪ್ರಾಣದ ಕಳೆ ಅರಿವಿನಲ್ಲಿ ಅರಿತ ಬಳಿಕ

ಶಬ್ದ ಸಂದಣಿಗೆ ಹಂಗಿಲ್ಲ ನೋಡಾ

ಶರಣ ನಡೆದಡೆ ನಿರ್ಗಮನಿ ನುಡಿದಡೆ ನಿಶ್ಯಬ್ದಿ

ಗುಹೇಶ್ವರನ ಶರಣಂಗೆ ಕುರುಹಿಲ್ಲ ಕೇಳಾ ಎಲೆ ಅವ್ಯಾ.

ಅರಿವಿನ ಬೆಳಕಿನಲ್ಲಿ ಚಲಿಸುತ್ತಾ ಸಹಜ ಪ್ರಾಣಿಗಳಲ್ಲಿ ದಯಾಪರನಾಗಿರುವವನು ಮಹೇಶ. ಸಾಧಕ ವಿಶ್ವಾಸದಿಂದ ಭಕ್ತನಾಗಿ, ಆ ವಿಶ್ವಾಸದೊಳಗಣ ನೈಷ್ಠೆಯಿಂದ ಮಹೇಶ್ವರನಾಗಬೇಕು. ಭಕ್ತ ಮತ್ತು ಮಹೇಶ್ವರ ಸ್ಥಲಗಳು ದುರ್ಗುಣ ದುರಾಚಾರಗಳ ತ್ಯಾಗವನ್ನು ಬಯಸುವುದರಿಂದ, ತ್ಯಾಜ್ಯಯೋಗ್ಯ ಆಚಾರಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕು. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಇವುಗಳನ್ನು ತ್ಯಾಗಾಂಗ ಎಂದು ಹೆಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅನಿತ್ಯವಾದವುಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ, ಸತ್ಯ ನಿತ್ಯವನ್ನು ಪಡೆಯುವತ್ತ ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಚಲಿಸುವದೇ ಮಹೇಶಸ್ಥಲದ ಸಾಧಕನ ಆಚರಣೆಯಾಗಿದೆ.

भारतीय ज्ञानशाखा आणि अभ्यासक्रम में संत शिशुनाल शरीफ

Dr Kiran B Kamaji

Professor, Department of Hindi, New Horizon College, Kasturinagar

Kiran.kamaji@gmail.com , 9900303046

भारतीय साहित्य में कन्नड़ संतों का स्थान बहुत ऊँचा है, जिन्होंने भक्ति, समाज सुधार और मानवता का संदेश दिया। प्रमुख संतों में 16वीं सदी के पुरंदरदास और कनकदास (हरिदास साहित्य), 12वीं सदी की कवयित्री अक्का महादेवी (वचन साहित्य) और 19वीं सदी के शिशुनाल शरीफ (कबीर के समान) प्रमुख हैं, जिन्होंने दक्षिण भारत में भक्ति धारा को समृद्ध किया।

संत शिशुनाल शरीफ (7 मार्च 1819 - 1889) कर्नाटक के एक प्रसिद्ध संत, कवि और दार्शनिक थे, जिन्हें उनके रहस्यवादी और सामाजिक सुधारक गीतों (तत्तपडागळू) के कारण 'कन्नड़ का कबीर' कहा जाता है। उन्होंने मुस्लिम परिवार में जन्म लेकर भी, ब्राह्मण गुरु गोविंद भट्ट के मार्गदर्शन में हिंदू-मुस्लिम एकता और मानवता का संदेश दिया। वे इमाम साहब के पुत्र थे, जो हजारेषा कादरी के शिष्य थे, जिनका सपना हिंदू धर्म और इस्लाम को एकजुट करना था। हजारेषा कादरी लिंगायत परंपरा के अनुसार शिष्य के गले में लिंग बांधकर दीक्षा देते थे। उनके पिता उन्हें रामायण, महाभारत और अल्लामा प्रभु की शिक्षाएँ भी देते थे। किंवदंती है कि शिशुनाल शरीफ का जन्म बसवन्ना के आशीर्वाद से हुआ था।

गोविंदा भट्ट, जो एक ब्राह्मण थे, अपने क्षेत्र में एक अपरंपरागत गुरु के रूप में प्रसिद्ध थे। वे जाति या धर्म की परवाह नहीं करते थे और जो भी उन्हें आमंत्रित करता था, उसके साथ समय बिताते थे तथा जहाँ मन करता था वहीं भोजन करते थे।

एक दिन गोविंद भट्ट शिशुविनाहला आए और शरीफ के पिता ने उन्हें एक पेड़ के नीचे बैठे हुए पाया। उन्होंने उनसे अपने बेटे को शिष्य के रूप में स्वीकार करने का अनुरोध किया। पिता के सामने गोविंद भट्ट ने उस लड़के को पुकारा और पूछा, "शरीफ, तुम्हारे पिता कौन हैं?" गाँव वाले हँसे, लेकिन जब लड़के ने बेबाकी से कहा, "आप कैसा सवाल पूछ रहे हैं? आपके और मेरे पिता एक ही हैं!" तो वे चौंक गए। गोविंद भट्ट हँसे, लड़के की पीठ थपथपाई और बोले, "शाबाश, शरीफ! जमीन उपजाऊ है, बीज अच्छे से अंकुरित होगा। ऐ इमाम, इसे मेरी देखरेख में छोड़ दीजिए! आज से यह मेरा बेटा है!"

शरीफ गोविंद भट्ट के पीछे-पीछे उनके गाँव लौट आया। पता चला कि लड़का तर्क और संसार से परे की बातों और सृष्टि के रहस्यों के बारे में जानने के लिए उत्सुक था। गोविंद भट्ट ने उसके इन गुणों को पोषित किया। समाज उनकी घनिष्ठता से आश्चर्यचकित था। मुसलमानों की नज़र में वह लड़का काफ़िर था और हिंदुओं के लिए गुरु म्लेच्छ था।

कोडगाना कोली नुंगिथा

नोदव्वा तांगी

कोडगाना कोली नुंगिथा..

मुर्गी ने बंदर को निगल लिया!

मेरी बहन को देखो!

मुर्गी ने बंदर को निगल लिया!

आदु अनेया नुंगी

गोडे सुन्नवा नुंगी

अदालु बंदा पातरदावला मद्दली नुंगिद्धा तांगी

बकरी ने हाथी को निगल लिया

दीवार ने सफ़ेद रंग को निगल लिया

ढोल बजाने वाले अभिनेता को निगल गया मेरी बहन!

"गुड़िया नोदीरान्ना दहाड़ा" (Gudiya Nodiranna Dehada) [संत शिशुनाल शरीफ](#) द्वारा रचित एक प्रसिद्ध कन्नड़ दार्शनिक गीत है, जिसे विजय अर्स, नंदिता और अन्य कलाकारों ने गाया है। यह 2005 के एल्बम "कोडागाना कोली नुंगिथा" से एक आध्यात्मिक रचना है, जो शरीर की नश्वरता को गुड़िया के माध्यम से समझाती है, जिसे YouTube पर देखा जा सकता है। यह गीत "कोडागाना कोली नुंगिथा" (Kodagana Koli Nungitha) एल्बम का हिस्सा है, जिसे टी-सीरीज ने रिलीज़ किया था। यह एक दार्शनिक कन्नड़ गीत है।

वीरशैव संतों के वचनों या सर्वज्ञों की तरह, शरीफ़ की रचनाएँ भी अपनी सार्वभौमिक अपील के लिए बहुत लोकप्रिय हैं। अपने जीवनकाल में वे हमेशा अनुयायियों और प्रशंसकों से घिरे रहे, जिनमें से कुछ ने उनके द्वारा सहज रूप से बोले गए छंदों को लिख लिया। मुस्लिम और हिंदू दोनों समुदायों में अंधविश्वासों की उनकी आलोचना को कभी भी नज़रअंदाज़ नहीं किया गया, और आज भी यह मधुर और आकर्षक भाषा में छिपी हुई तीखी आलोचना के कारण जीवित है। उन्होंने स्थानीय बोलचाल की भाषा का भरपूर प्रयोग किया।

गहन ज्ञान और व्यापक यात्रा करने वाले शरीफ़ अपना अधिकांश समय शिशुनाल गाँव में बिताते थे, जहाँ वे अद्वैतवाद का उपदेश देते थे, कविताएँ लिखते थे या प्रेम, दान, गुरु और ईश्वर के प्रति अटूट भक्ति जैसे सार्वभौमिक गुणों का प्रसार करते थे। वे हिंदू और मुस्लिम दोनों के प्रिय थे।

उनका निधन उनकी जन्मतिथि यानी 7 मार्च 1889 को हुआ। शिशुनाल गाँव में एक विशाल वृक्ष की घनी छाया में, फूलों से लताओं के बीच एक साधारण समाधि (कन्नड़ में गद्दुगे या पवित्र आसन) मौजूद है। बाईं ओर, मुस्लिम श्रद्धालु नमाज़ अदा करते हैं और चीनी चढ़ाते हैं। हिंदू कपूर, फल, आरती, नारियल चढ़ाते हैं और प्रार्थना करते हैं। 'शरीफज्जा' सभी संतों के दादा हैं। यह कन्नड़ लोगों द्वारा उस अद्वितीय संत को दी जाने वाली सर्वोच्च श्रद्धांजलि है, जिन्होंने अपने सरल जीवन से उनके आध्यात्मिक और सामाजिक जीवन को भरपूर समृद्ध किया।

Reference Books:

1. [कन्नड़ में शिशुनाला शरीफ़ की कविताएँ](#)
2. [ज्योत्सना कामत द्वारा शिशुनाल के संत](#)
3. [कन्नड़ में 2 शिशुनाला शरीफ़ कविताएँ](#)
4. <https://www.musixmatch.com/lyrics/Raghu-Dixit/Gudugudiya-Sedi-Nodo/translation/english>
5. ["शिशुनाला शरीफ़ा के गाने सुनने के लिए "](#)

News as Narrative: Selective Emphasis and Omission in the Construction of Geopolitical Stories

Aftab Shakilhamad Mulla¹

¹Asst. Professor at SSA's College of Arts & Commerce Solapur. ¹ORCID: 0009-0008-1735-5189
*aftab.mulla25@gmail.com

1. Abstract

News does not simply report the world. It builds a version of it. This paper looks at how news reporting constructs geopolitical stories through two central strategies: selective emphasis and omission. These are not accidental choices. They are the tools journalists and editors use to shape what audiences see, feel, and understand about international events. Language plays a central role in this process. The words a report uses, the actors it names, the details it keeps and the ones it drops — all of these decisions add up to a narrative. The study uses qualitative analysis of recent geopolitical news reports, drawing on examples from international conflicts and diplomatic events. The analysis shows that what news highlights and what it leaves out has a direct impact on how audiences interpret global politics. Understanding this process is not a minor academic concern. It matters for how citizens form views about war, diplomacy, and international relations.

2. Introduction

Most people do not experience geopolitical events directly. They do not walk through conflict zones. They do not sit in diplomatic meetings. They do not witness military operations firsthand. What they know about these events, they know through news media. A person in Mumbai, Mumbai forms their understanding of a conflict in the Middle East largely through what they read, watch, or scroll past on a screen. This is an extraordinary amount of power concentrated in news institutions. It is also a largely unexamined one.

News reporting carries a strong reputation for objectivity. The format itself projects a sense of neutrality. Headlines state facts. Reporters describe events. Quotes come from officials. The structure of a news report feels like a window onto reality. But it is not a window. It is a frame. And every frame includes some things and excludes others.

The choices that go into a news report are many. Which event gets covered at all? Which aspect of that event leads the story? Whose voice is included? What background information is provided? What is left out entirely? Each of these choices shapes what the reader takes away. Two reports on the same event can produce two entirely different understandings if they emphasize different elements. This is not necessarily deliberate manipulation. It is simply how storytelling works. News, like any narrative form, selects and arranges. The problem arises when audiences do not recognise this.

Geopolitical reporting is where these choices carry the heaviest consequences. Wars are explained or obscured. Leaders are humanised or demonised. Civilian suffering is made visible or rendered invisible. Diplomatic efforts are treated as serious or as theatre. These representations affect public opinion. They shape what governments feel pressure to do. They influence how nations see each other. The stakes are not abstract.

This paper examines how selective emphasis and omission work as narrative strategies in geopolitical news reporting. The central research question is this: how does selective emphasis and omission in news reporting contribute to the construction of geopolitical narratives? The study draws on qualitative analysis of recent geopolitical news coverage. The goal is to show, through specific examples, how narrative construction happens at the level of language — in what gets said, what gets foregrounded, and what quietly disappears from the story.

3. Conceptual Framework: News Narrative and Selective Representation

3.1 News as Narrative

Stories have a structure. They have a beginning that sets a scene. They have actors who do things. They have consequences that follow. They have a dominant interpretation built into how events are arranged. News reporting shares this structure. A conflict report does not simply list facts in chronological order. It makes some facts prominent and others peripheral. It introduces certain actors early and gives them more space. It places events inside an interpretive frame — crisis, threat, resolution, tragedy — that guides how readers understand what happened.

Narrative theorists have long argued that stories are not reproductions of reality. They are constructions. Reality is messy, continuous, and full of competing details. A narrative selects from that mess. It sequences events. It decides what counts as the beginning and what counts as the consequence. Geopolitical reporting does exactly this. A war does not simply happen. It is narrated. The way it is narrated determines whether audiences see it as a justified response, a humanitarian catastrophe, a strategic competition, or a political failure. The same event can produce all four narratives depending on what is selected and how it is arranged.

3.2 Media Discourse and Ideological Selection

Media discourse scholars have examined how news organizations make choices based on more than just newsworthiness. Editorial positioning plays a role. Institutional relationships with governments matter. Commercial pressures affect what gets covered and how. The result is that news does not present all available information. It presents a selection. That selection tends to favour certain interpretations over others, certain voices over others, certain framings over others.

This does not mean every editorial choice is a deliberate act of bias. Many choices are habitual, structural, or shaped by professional norms that journalists absorb without questioning. The tendency to lead with conflict, for instance, is partly a commercial instinct — conflict draws audiences — and partly a professional norm that treats dramatic developments as inherently more newsworthy than gradual ones. The effect, regardless of intent, is a systematic tilting of coverage toward particular kinds of stories and away from others.

Selective representation can highlight certain actors as victims or as aggressors. It can foreground particular political interpretations while making alternatives seem fringe or absent. It can present one government's position as the neutral baseline and another's as the deviation requiring explanation. These patterns are not visible in any single word or sentence. They emerge across a body of coverage, in what is said consistently and what is consistently omitted.

4. Methodology

This study uses a qualitative discourse analysis approach. The goal is to examine how geopolitical narratives are constructed through selective emphasis and omission in news reporting. Discourse analysis is appropriate here because the focus is on language — on how words, structures, and absences work together to produce meaning. It does not require a large dataset of hundreds of articles. It requires close, careful reading of a purposive selection of texts.

The examples are drawn from recent international news coverage. They include reporting on armed conflicts, diplomatic tensions, and humanitarian crises. Sources cover television news scripts, online news headlines, and published reports from major international media outlets. The selection is not exhaustive. It is illustrative — chosen because it clearly demonstrates the narrative patterns under examination.

The analytical focus is on three core questions. First, which aspects of an event receive strong emphasis? Second, which perspectives or details are omitted or minimised? Third, how does the language used guide the audience toward a particular interpretation? The aim is not to evaluate whether individual reports are factually accurate. Facts and narrative framing are different things. A report can be factually correct and still construct a misleading narrative through what it chooses to leave out. This study is concerned with the latter: the narrative dimension of news language.

5. Analysis: Selective Emphasis and Omission in Geopolitical News Narratives

5.1 Emphasis on Conflict and Crisis

Turn on any international news channel during an armed conflict. The first thing you notice is what leads. Explosions. Casualty figures. Military advances. Maps with arrows showing territorial gains. The grammar of the coverage is dramatic. It is built for urgency. Short sentences. Breaking news banners. Officials speaking under pressure. The visual and linguistic language of crisis dominates the opening minutes of almost every report.

This emphasis on conflict is not incidental. It reflects a deep editorial preference. Violence is concrete and visual. It can be captured in footage and numbers. Diplomatic negotiations, by contrast, happen in closed rooms. Historical grievances take paragraphs to explain. Long-running structural causes of conflict — poverty, resource competition, governance failures — resist the kind of story that fits into a two-minute broadcast segment. So they get dropped, or reduced to a single line of context buried late in the report.

The result is a particular kind of geopolitical story. Events look like sudden eruptions. Conflict appears to come from nowhere. The narrative focus lands on what is happening right now — the strike, the response, the border crossing, the evacuation — rather than on why the conditions for this were building for years. This is not dishonest reporting, exactly. The crisis is real. But the crisis without the context is only half a story, and it is the half that makes events look simpler and more explosive than they are.

Coverage of recent conflicts in Eastern Europe, West Asia, and parts of Africa has followed this pattern consistently. Military developments dominate daily reporting. Strategic gains and losses are tracked like sports scores. Diplomatic processes that run parallel to the fighting — back-channel negotiations, ceasefire discussions, international mediation efforts — receive far less airtime, and often appear only when they fail rather than while they are ongoing.

5.2 Omission of Historical Context

History is the first casualty of breaking news. This is not a new observation, but it is worth examining in specific terms. When a territorial dispute escalates into armed conflict, news reports typically begin from the most recent triggering event. A military incursion. A diplomatic expulsion. A border incident. That event becomes the starting point of the story. What came before it — the colonial border drawn without reference to the populations living there, the decades of political exclusion, the failed peace process that preceded the current one by fifteen years — gets compressed into a sentence or dropped entirely.

This omission is consequential. Without historical context, audiences have no framework for understanding why the parties involved feel the stakes are existential. A territorial claim that looks irrational or aggressive in isolation often looks very different when its historical roots are explained. A government that appears to be acting in bad faith may have specific historical grievances that give its position a logic that the current framing erases. Omitting this context does not just leave audiences uninformed. It actively shapes their interpretation. Events appear arbitrary. Parties appear unreasonable. Resolution appears to require only that one side back down, when in reality it may require addressing a century of unresolved political injustice.

Consider how the Israeli-Palestinian conflict is routinely covered. Reports frequently begin from the most recent exchange of violence. Context about occupation, displacement, and the history of failed negotiations is treated as background — mentioned occasionally, compressed heavily, rarely given the space it needs to make the current situation intelligible. A viewer encountering the conflict for the first time through this reporting would struggle to understand why it persists, why both sides hold the positions they do, and why straightforward solutions keep failing. The omission of history is not neutral. It consistently advantages whatever frame treats the current moment as the real story.

The same pattern appears in coverage of conflicts in Myanmar, Ethiopia, and the South China Sea. Reporting tends to fix on the present episode. The deeper territorial, ethnic, and political histories that produced the episode receive cursory treatment. This is partly a function of time and space constraints. But constraints are also choices. A report that spends thirty seconds on a historical grievance has chosen to spend its remaining time on something else.

5.3 Emphasis on Particular Actors

Geopolitical news has protagonists. Usually they are political leaders, military commanders, or prominent government spokespeople. These figures appear early in reports, are quoted directly, and receive repeated attention across multiple news cycles. They become the faces of the events being covered. When the story is told through them, it takes on the character of a drama about powerful individuals making decisions.

This emphasis on high-profile actors serves several narrative functions. It gives the story a human face, which aids audience engagement. It creates the impression of agency — events happen because particular people decide things, not because of structural forces that operate across decades and institutions. It also simplifies attribution. If a leader is responsible for the direction of a conflict, the story has a clear source of accountability. This can be accurate. It can also be deeply misleading.

The actors who receive the least narrative attention are often those most directly affected by geopolitical events. Civilian populations appear in news coverage, but typically in a supporting role. They are shown fleeing, grieving, or waiting. They are rarely given the space to articulate their own political analysis of the situation. Local community leaders, grassroots organisations, and civil society voices tend to be absent from the dominant news frame. The story is told about them, not by them.

This has observable consequences. Coverage of the Russia-Ukraine conflict, for instance, has foregrounded national leaders, military spokespeople, and Western government officials. Ukrainian civilian voices appeared extensively in the early phases of the conflict, often in emotionally powerful ways. But local

community perspectives on complex internal questions — regional identities, wartime governance, the politics of resistance at the neighbourhood level — have received comparatively limited coverage. The story became one of state actors, military operations, and diplomatic blocs. The lived complexity underneath that frame was largely invisible.

5.4 Omission of Alternative Perspectives

Every geopolitical event involves multiple parties with different interests, different histories, and different interpretations of what is happening. News coverage rarely represents all of them with equal weight. Dominant political positions get more coverage. Official statements from powerful governments are treated as the baseline from which other perspectives deviate. Positions held by smaller states, non-governmental organisations, or affected civilian communities are frequently represented as minority views or are absent altogether.

This narrowing of perspectives is not always the result of deliberate bias. It reflects access. Powerful governments have press offices and media relations infrastructure. They produce statements in formats that fit news workflows. Smaller actors, local communities, and international organisations often struggle to compete for airtime with that kind of institutional output. The result is that news audiences consistently receive more information about what major powers are saying than about what smaller stakeholders are experiencing or arguing.

Consider diplomatic coverage of the Iran nuclear negotiations. Western government positions — American, British, French — dominated the reporting. Iranian public opinion, the domestic political debate inside Iran, and the perspectives of regional states most directly affected by the nuclear question received far less attention. The story was framed primarily from one end of the negotiating table. Audiences in countries not directly involved would have come away with a very partial picture of why the negotiations were structured the way they were and why agreement proved so difficult.

The omission of alternative perspectives does something else, too. It makes certain framings of events appear to be simply factual when they are actually interpretive. If only one side of a dispute is regularly quoted and explained, its characterisation of events begins to seem like the objective description. The other side's characterisation, when it appears, is introduced as a competing claim. The asymmetry becomes invisible. It is built into the structure of the coverage.

5.5 Emphasis on Human Interest and Emotional Narratives

Geopolitical news coverage frequently shifts between the political and the personal. A report on a conflict might move from troop movements to a single family's story. It might follow a refugee's journey from a border crossing to a reception centre. It might focus on a doctor working in a bombed hospital, or a child separated from their parents in the chaos of evacuation. These human interest stories are not sentimental distractions. They are powerful journalistic tools.

The emotional logic of these stories is real and important. Abstract geopolitical concepts become human when they are anchored in individual experience. Audiences who might struggle to engage with a report about contested sovereignty or diplomatic stalemate often respond immediately to a story about a single family's displacement. Human interest coverage generates empathy. It mobilises public opinion. It has been directly linked to shifts in humanitarian policy — the coverage of the Syrian refugee crisis, for instance, and specifically the photograph of Alan Kurdi, produced measurable changes in public and political responses across several European countries.

But the emphasis on emotional individual stories also carries a cost. When a conflict is told primarily through the suffering of its victims, structural analysis tends to fall away. Why is the hospital being bombed? What political decisions led to this family being on the road? What economic interests are sustaining the conflict? These questions require the kind of systemic explanation that does not sit comfortably alongside a personal tragedy narrative. The emotional story and the analytical story pull in different directions, and news coverage tends to follow the emotional one.

This pattern appears consistently across coverage of humanitarian crises. The Rohingya crisis in Myanmar was covered extensively through individual survivor stories and camp conditions. The political history of Rohingya statelessness, the structure of the Myanmar military's institutional power, and the failures of the international community to respond to early warning signs received comparatively limited sustained analysis. The human story was told. The political story was partially told. The structural story — why this happened and what would need to change to prevent it happening again — was largely left for specialist publications rather than mainstream news.

6. Discussion

The analysis in this paper shows a consistent set of patterns. These patterns are not present in every single report. But they recur across different outlets, different conflicts, and different kinds of geopolitical event. News narratives tend to prioritise immediate crisis over historical context. They tend to emphasise powerful actors over civilian or minority voices. They tend to narrow the range of perspectives represented. And they tend to use emotional individual stories in ways that can substitute for structural political analysis rather than complement it.

These patterns matter because they are not neutral. They shape what audiences know and do not know about the world. A person who follows geopolitical news regularly and receives these patterns consistently will form a particular kind of understanding. They will see the world as a place of recurring, semi-inexplicable conflicts driven by leaders and state actors. They will have limited access to the historical processes and structural conditions that produce those conflicts. They will have a strong emotional response to certain kinds of suffering and less information about the political mechanisms that create it.

This is not inevitable. Good geopolitical journalism exists. There are outlets and journalists who consistently provide historical context, represent multiple perspectives, and combine emotional reporting with structural analysis. But they are not the norm in the dominant commercial news cycle. The patterns identified in this analysis reflect the default tendencies of that cycle.

Understanding these narrative mechanisms is important for a specific practical reason. It enables critical media literacy. A reader or viewer who understands that news involves selection — that emphasis and omission are constitutive of the story, not accidental features of it — is better equipped to ask what is missing. They can seek out alternative sources. They can treat the dominant framing as one interpretation rather than as simple fact. This kind of critical engagement does not require cynicism about journalism. It requires awareness of how storytelling works and how it shapes understanding.

7. Conclusion

This paper set out to examine how selective emphasis and omission shape geopolitical narratives in news reporting. The analysis has shown that news does not simply present events. It constructs them into stories. It selects certain details and drops others. It foregrounds particular actors and marginalises others. It provides emotional proximity in some places and analytical distance in others. Through these choices, complex international situations are made into accessible narratives — but at a cost. The cost is range. The cost is depth. The cost is the perspectives that never make it into the frame.

These are not small editorial decisions. They accumulate. A reader who encounters conflict coverage built around crisis, powerful actors, and emotional human interest stories — consistently, across years of news consumption — develops a specific and partial understanding of global politics. They may not know it is partial. The framing does not announce itself. It operates through what feels like normal, neutral reporting.

Recognising this is the first step toward more critical engagement with news media. Audiences are not passive receivers of information. They are interpreters. And interpretation works better when people understand the mechanisms through which the story was constructed in the first place. In an era where news shapes public understanding of events that affect entire populations, this kind of critical media literacy is not optional. It is a democratic necessity.

Future research might productively compare how different national media systems cover the same geopolitical events. The patterns identified in this paper are drawn primarily from international English-language media. It would be valuable to examine whether media systems in countries directly involved in geopolitical events produce different narrative structures, different omissions, and different emphases. Such comparative work would deepen understanding of how narrative construction varies across political contexts and media traditions.

References

- Barthes, R. (1977). *Image-music-text*. Fontana Press.
- Bell, A. (1991). *The language of news media*. Blackwell.
- Chomsky, N., & Herman, E. S. (1988). *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*. Pantheon Books.
- Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51–58.
- Fairclough, N. (1995). *Media discourse*. Edward Arnold.
- Fowler, R. (1991). *Language in the news: Discourse and ideology in the press*. Routledge.

- Galtung, J., & Ruge, M. H. (1965). The structure of foreign news. *Journal of Peace Research*, 2(1), 64–91.
- Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J., & Roberts, B. (1978). *Policing the crisis: Mugging, the state, and law and order*. Macmillan.
- Iyengar, S. (1991). *Is anyone responsible? How television frames political issues*. University of Chicago Press.
- Lippmann, W. (1922). *Public opinion*. Harcourt, Brace and Company.
- Richardson, J. E. (2007). *Analysing newspapers: An approach from critical discourse analysis*. Palgrave Macmillan.
- Schudson, M. (1978). *Discovering the news: A social history of American newspapers*. Basic Books.
- Tuchman, G. (1978). *Making news: A study in the construction of reality*. Free Press.
- Van Dijk, T. A. (1988). *News as discourse*. Lawrence Erlbaum Associates.
- White, P. R. R. (1997). Death, disruption and the moral order: The narrative impulse in mass-media hard news reporting. In F. Christie & J. R. Martin (Eds.), *Genre and institutions: Social processes in the workplace and school* (pp. 101–133). Continuum.

سگار لکھنوی شاعری میں طنز و مزاح کا عنصر

مقالہ نگار:- ڈاکٹر عبدالقدیر عبدالمنان بجاپورے
اسٹنٹ پروفیسر ایس ایس اے ارٹس اینڈ کامرس کالج شعبہ اردو شولا پور۔

یہ تو آپ جانتے ہی ہیں کہ مزاح بجائے خود ایک صفت ہے۔ اس کی تعریف یا وضاحت کرنے کے لیے مزید کسی صفت کا استعمال کرنا ایسا ہی ہے جیسے خالص سونے کی انگوٹھی پر سونے کا پانی چڑھانا کسی مچھلی کے لیے غسل آبی کا اہتمام کرنا یا سورج کو آئینہ دکھانا ایک افسردہ دل شخص پوری محفل کو افسردہ کر دینے کی بے پناہ صلاحیت رکھتا ہے۔ اس سے پناہ مانگنی چاہیے ایک زندہ دل شاعر کی اگر بات کریں تو شاعر کا نام ہے فرخ نواب جو صرف ان کی تعلیمی اداروں کے رجسٹرڈ میں درج ہے۔ یا ان کے نکاح نامے میں لیکن شاعر اپنے تخلص کی بنا پر محتاج تعارف نہیں ہے۔ تخلص ہے سگارا اور یہی شاعر کا نام، کیفیات، لقب خطاب، عرف، حتیٰ کہ سرنیم سب کچھ بن گیا ہے۔ تخلص کے ساتھ لکھنوی کا اضافہ جسے ادب میں لاحقہ کہا جاتا ہے۔ آتش کو دو آتشہ بناتا ہے۔ مطلب یہ ہے کہ لاحقہ بناتا ہے۔ شاعر کے یہاں زبان کی غلطی تو ہو ہی نہیں سکتی زبان کا چٹخارہ مزاح کے لیے اتنا ہی ضروری ہے جتنا کہ پستول کے لیے کار تو س مزاح کیا ہے؟ ہنسی کیا ہے؟ ہنسنے کیا ہوتا ہے؟ ہنسی سے صرف بلڈ پریشر ہی نارمل نہیں ہوتا بلکہ سماج کی کئی بیماریاں کم ہوتی ہیں۔ یہی وجہ ہے کہ بعض وقت حکمران طبقے کے لوگ ایسے ادیبوں اور شاعروں پر پابندی لگاتے ہیں۔ جن کے متعلق حکمرانوں کو یہ شک ہو جاتا ہے کہ ان کی ہنسی اڑانے کی کوشش کی جا رہی ہے سماج کے دوسرے ادارے بھی بعض وقت ہنسی برداشت نہیں کر پاتے سگارا لکھنوی کا وطن لکھنوی ہے جہاں چکبست، عزیز، صفی، یگانہ، آرزو، اثر، ظریف اور ماچس پیدا ہوئے اسی سرزمین پر ۱۲ اپریل سن 1932 کو سگارا اپنے آبائی مکان کا ظمین میں پیدا ہوئے سگارا کا نسبی سلسلہ فردوس منزل حضرت محمد علی شاہ بادشاہ اودھ سے تھا سگارا لکھنوی کے والد ماجد حضرت معزز لکھنوی خود لکھنوی کے ایک اچھے شاعر تھے سگارا لکھنوی ایسے شاعروں میں ہیں جنہوں نے نہ صرف اپنے سامعین کا بلڈ پریشر نارمل کیا ہے بلکہ سماج اور حکمران طبقے کے کچھ پرانی بیماریوں کو دور کرنے کے کوشش کی ہے۔ ان کے ہاں صاف ستھری ظرافت بھی ہے جو ہنسی مزاح کا عمل انجام دیتی ہے۔ اور طنز و مزاح بھی ہے جو مسیحا کی عمل اختیار کرتا ہے۔ اچھی بات یہ ہے کہ دونوں میں لکھنوی کی شگلی اور صفائی موجود ہے۔ حالانکہ ان کے نام سے لکھنوی کا اور ان کے ہم عصر جیسے بڑے شہر کے باسی ہونے کا گمان زیادہ ہوتا ہے۔ ان کے شعروں میں شوخی ظرافت، طنز و مزاح لکھنوی کی مشہور نفاست اور نزاکت بھی موجود ہے۔

چند مزاحیہ شعر ملاحظہ فرمائیں۔

اللہ رے شوق دید کا ایجاد و اختراع
ان کی گلی میں پھرتا ہوں بندر لیے ہوئے
عشق جناب شیخ کا انجام کیا بتائیں
ہے سانپ اپنے منہ میں چھچھوند ر لیے ہوئے
دونوں پڑے ہوئے نہیں لگائے پیرس کا دم
میری خبر انھیں ہے نہ ان کی خبر مجھے
وہ مرے شولہ فشاں دل کی شعائیں تھی سگار
لوگ سمجھا کیے دمدار ستارہ نکلا
کلیاں چنگ رہی تھیں فضا باغ باغ تھی
آیا تھا گلستاں میں وہ گیسو سنوار کے
ہم نے تو دل کو چیر کے قدموں پہ رکھ دیا
کوے کو اس نے دے دیا صدقہ اتار کے

ان چند مثالوں سے ظاہر ہے کہ سگار لکھنوی نے صرف ہنسانے کا فن جانتے ہیں بلکہ خود پر ہنسنے کی بھی صلاحیت رکھتے ہیں خود پر صرف اچھے انسان ہنس سکتے ہیں اعلیٰ ظرف اس کی بنیادی شرط ہے یہ کیفیت اس وقت پیدا ہوتی ہے جب شاعر خود کو عوام کے ساتھ ہنسی ٹھٹھا کرنے کے لیے آزاد چھوڑ دیتا ہے اسے انگریزی میں Empathy کہتے ہیں یہ وسیع تر انسانیت کے لیے ہمدردی کے جذبے سے پھوٹی ہے اب سگار کے چند ایسے اشعار دیکھتے ہیں جس میں طنز کا پہلو نمایاں ہے

لے جا کے دار ہی پہ چڑھانا ہے گر مجھے
پھر کیوں پھر رہے ہیں ادھر سے ادھر مجھے
ہم نے مانا کہ وہ دلوائیں گے سستا گہیوں
خاک ہو جائیں گے ہم ان کو خبر ہونے تک
ایک ایک کر کے ہوئی بیٹیاں دس دس گھر میں
پھر بھی ہارے نہ کسی سال پسر ہونے تک

دیکھیے عطیہ جوانان وطن کو دن رات
لوٹنے کھانے کا اچھا یہ طریقہ نکلا
ہر قید و بند شعر سے آزاد ہو گیا
اہل ادب کے واسطے جلا دہو گیا
شاعر نہ بن سکا تو وہ بے چارہ خیر سے
غالب کی ٹانگ توڑ کر نقاد ہو گیا

ان مثالوں کے علاوہ کچھ نظمیں جیسے دادا جان کی شادی (بڑی عمر کے لوگوں کے دو شیزا دوں سے شادی پر)
(ہی تحریک کی انتہا پسندی پر) وغیرہ بھی ایسے تخلیقات ہیں جن میں سماج کی خامیوں اور کچی پر طنز کیا گیا ہے ظاہر ہے طنز یہ
کلام میں اصلاح کا پہلو ہوتا ہے سوان کے اشعار میں بھی ہے سگار لکھنوی کے طنز یہ کلام سے ان کے سماج سے پیوست ہونے
اس کی نہ ہمواریوں پر غور کرنے اور خامیوں کو دور کرنے کی نیت کا واضح اشارہ ملتا ہے سگار لکھنوی کی زبان اور انداز بیان
دونوں پر لکھنوی کی چھاپ نمایاں ہے اردو میں ششہ ظرافت اور طنز کی شاعری میں کمی آرہی ہے اس لیے سگار لکھنوی کی شاعری
استقبال کیے جانے کے لائق ہے یہ بات یقینی طور سے نہیں کہی جاسکتی کہ جانور ہنس نہیں سکتے ہیں شاید انھیں اس کی کم ضرورت
ہوگی صرف انسان ایسا جانور ہے جو اپنی ہی نسل کے بغیر کسی جواز کے برباد کرتا ہے اس لیے انسانوں کو اپنی کمزوریوں کا احساس
دلانے کے لیے ظرافت اور طنز کی زیادہ ضرورت ہوتی ہے سگار لکھنوی نے اس ضروری فریضے کی ادائیگی بہتر طریقے سے کی
ہے اس لیے بھی ان کی تحریر استقبال کے لائق ہے۔

از: ڈاکٹر بنم شمشاد
گیٹ فیکلٹی، شعبہ اردو
مانو- آرٹس اینڈ سائنس کالج فار وومن، سری نگر

معاصر منظر نامہ اور اردو زبان کی اہمیت و افادیت

سلیقے سے ہواؤں میں جو خوشبو گھول سکتے ہیں
ابھی کچھ لوگ باقی ہیں جو اردو بول سکتے ہیں

سورہ رحمن میں اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: خَلَقَ الْإِنْسَانَ عِلْمَهُ الْبَيَانَ۔ (ترجمہ انسان کو پیدا کیا اور اس کو بیان یعنی بولنا سکھایا)۔ بولنا کیوں سکھایا۔۔۔ یا بولنا سکھانے کی ضرورت کیوں پڑی؟۔۔۔ تاکہ ہم اپنے روزمرہ کی زندگی میں درپیش سیاسی، سماجی، معاشی، معاشرتی و اقتصادی مسائل کا حل تلاش کر سکیں یا ایک دوسرے سے اپنے مسائل، جذبات، خیالات و احساسات کی ترسیل کر سکیں، اظہار خیال کے لیے انسان کو قوت گویائی عطا کی گئی ہے۔ انسان اور حیوان کے مابین تفریق نطق و شعور کے ذریعہ کی جاتی ہے۔ ان دو خدا داد صلاحیتوں نے نہ صرف انسان کو اشرف المخلوقات کا درجہ عطا کیا ہے، بلکہ کائنات کے اسرار و رموز سے واقفیت کے ساتھ ساتھ ذہنی و روحانی ترقی کی راہیں بھی ہموار کیں۔

زبان کے لغوی معنی۔ گفتگو، بات، بولی کے ہیں۔

بولی زبان کی ایک شکل ہے۔ کوئی بھی بولی زبان کے درجہ کو اس وقت تک نہیں پہنچ سکتی، جب تک کہ اس میں قواعد، تلفظ اور معانی کی سطح پر اتنی وسعت نہ پیدا ہو جائے کہ اس میں ادب تخلیق کیا جانے لگے۔ کسی بھی بولی کو زبان کے درجے تک پہنچنے میں طویل مدارج طے کرنے ہوتے ہیں تب کہیں جا کر اس میں اتنی وسعت پیدا ہوتی ہے کہ ادب خلق کر سکے۔

عام طور پر زبان کا اطلاق:

”زبان گوشت کے اس لتھڑے کو کہتے ہیں جو منہ کے اندر ہوتا ہے اور جس کا استعمال بولنے میں ہوتا ہے۔“

ہے۔ زبان وہ وسیلہ اظہار ہے جس کے ذریعہ دو افراد آپس میں روابط قائم کرتے ہیں نیز اپنے خیالات کی ترسیل کرتے ہیں۔ یہ وہ انسانی ضرورت ہے جس کے بغیر انسان کا تصور ممکن نہیں تو محال ضرور ہے۔ دنیا میں تقریباً 5000 زبانیں بولی، سمجھی اور تحریری و تقریری شکل میں استعمال ہوتی ہیں۔

زبان تبدیل ہوتی ہوئی انسانی زندگی، ماحول اور قدروں کے ساتھ بدلتی اور ترقی کرتی رہتی ہے، زبان کی تبدیلی اور اس کا تغیر پذیر ہونا، زبان کے زندہ رہنے کی علامت ہے۔ زبان کے ذریعے انسانی تہذیب کی تاریخ اور ارتقا پر بھی روشنی پڑتی ہے۔

آج کے اس ترقی یافتہ دور میں جہاں دنیا سمٹ کر رہ گئی ہے، میلوں اور کوسوں کے فاصلے کم ہو کر گھنٹوں، منٹوں میں طے ہو رہے ہیں، ایک ملک کا دوسرے ملک سے تجارتی و ثقافتی میل جول اور لین دین کے فروغ کے ساتھ زبانوں کی بھی عالمی سطح پر شناخت قائم ہوئی ہے۔ آج مادری زبان کے علاوہ ازیں دوسری زبانوں کے سیکھنے پر بھی زور دیا جانے لگا ہے۔

زبان کی فطرت (NATURE OF THE LANGUAGE): زبان کو نقالی کا عمل بھی کہا جاتا ہے۔ اس کی ہمیں قدم قدم پر ضرورت پڑتی ہے۔ ہم اپنے والدین، دوست و احباب، اساتذہ نیز سماج کے دیگر افراد کے آواز اور تلفظ کی نقل کر کے زبان سیکھتے ہیں۔ اس طرح زبان کو سیکھنے میں سماج کا بھی اہم رول ہوتا ہے۔

زبان کی مختلف شکلیں ہیں۔ جن میں بولی (Dialect)، بنیادی بولی (Root Language)، مادری زبان (Mother Tongue)، علاقائی زبان (Regional Language)، معیاری زبان (Standard Language)، قومی / سرکاری زبان (National / Official Language)، بین الاقوامی زبان (Inter National Language) اور ثقافتی زبان (Cultural Language) شامل ہیں۔

کسی بھی ملک کی قومی زبان اس کے قومی تشخص کا ذریعہ ہوتی ہے۔ علاقائی زبان کی اہمیت اپنی جگہ مسلم ہے۔ باوجود اس کے قومی زبان کی اہمیت و افادیت سے انکار نہیں کیا جاسکتا۔ قومی زبان سے قومی اتحاد اور یکجہتی کا تصور ابھرتا ہے۔ اس سے مختلف صوبوں، ریاستوں اور شہروں میں بسنے والوں کو یہ احساس ہوتا ہے کہ وہ اپنی ایک الگ زبان، ایک الگ شناخت رکھنے کے باوجود ایک ایسی زبان سے وابستہ ہیں جو سب کی زبان ٹھہری ہے۔

یوں تو زبان انسان کے خیالات کی آئینہ دار ہوتی ہے نیز ایک شخص کا دوسرے شخص سے تعلق استوار کرتی ہے،

لیکن جب سے ہمارا ملک زبانوں کے اعتبار سے مختلف ریاستوں میں تقسیم ہوا ہے، اس وقت سے زبان کی اہمیت و افادیت میں دن بدن اضافہ ہوتا جا رہا ہے۔

اردو ایک مخلوط زبان ہے۔ ”اردو“ ترکی زبان کا لفظ ہے۔ جس کے لغوی معنی لشکر، لشکرگاہ، وہ زبان جو مختلف زبانوں سے مل کر بنی ہے۔ اسی لیے اسے مشترکہ زبان بھی کہا جاتا ہے۔ اردو زبان مغلیہ عہد میں کئی زبانوں جیسے (عربی، فارسی، ترکی، ہندی اور سنسکرت) کے ملاپ سے وجود میں آئی۔ اس کا قدیم نام ہندی رھندوی، ریختہ، دکنی، گوجری، دہلوی، کھڑی بولی، اردوئے معلیٰ اور اردو ہے۔ اردو سے متعلق منیش شکال نے کہا تھا:

بات کرنے کا حسین طور طریقہ سیکھا

ہم نے اردو کے بہانے سے سلیقہ سیکھا

پنڈت برج موہن دتاتریا کیفی نے کہا تھا:

اردو ہے جس کا نام ہماری زبان ہے

دنیا کی ہر زبان سے پیاری زبان ہے

دانش عامری نے کہا تھا:

وہ اردو کا مسافر ہے یہی پہچان ہے اس کی

جدھر سے بھی گزرتا ہے سلیقہ چھوڑ جاتا ہے

روش صدیقی نے کہا تھا:

اردو جسے کہتے ہیں تہذیب کا چشمہ ہے

وہ شخص مہذب ہے جس کو یہ زبان آئی

بشیر بدر نے کہا تھا:

وہ عطر دان سالجہ مرے بزرگوں کا

رچی لمبی ہوئی اردو زبان کی خوشبو

اردو زبان کو ملک کے بیشتر افراد بولتے اور سمجھتے ہیں۔ قوم و ملت کے درمیان باہمی روابط کو استوار کرنے کا سہرا

اسی مخلوط زبان کے سر جاتا ہے۔ گنگا جمنی تہذیب کی پروردہ یہ زبان ہمیشہ سماج کے مزاج کی عکاس رہی ہے۔ یہ ہمارا

مشترکہ قومی ورثہ ہے۔ اس نے ہمیں منفرد پہچان عطا کی ہے۔ اردو اپنے آپ میں خود ایک تحریک کا نام ہے۔ یہ ہماری

مدعی اور رہنما ہے۔ ہماری قومی زبان میں سب سے زیادہ مؤثر، نکھری ہوئی اور نازک زبان ہے۔ یہ وہی زبان ہے جس کے متعلق داغ دہلوی نے کہا تھا:

نہیں کھیل اے داغ یاروں سے کہہ دو
کہ آتی ہے اردو زباں آتے آتے

حفیظ جالندھری نے کہا تھا:

حفیظ اپنی بولی محبت کی بولی
نہ اردو نہ ہندی نہ ہندوستانی

احمد وحسی نے کہا تھا:

وہ کرے بات تو ہر لفظ سے خوشبو آئے
ایسی بولی وہی بولے جسے اردو آئے

منور انانے کہا تھا:

سگی بہنوں کا جو رشتہ ہے اردو اور ہندی میں
کہیں دنیا کی دوزندہ زبانوں میں نہیں ملتا

اردو زبان کی تشکیل ہی مختلف قوموں کے باہمی میل جول اور اجتماعی ارتباط کا نتیجہ ہے۔ شمال ہند میں اردو اور ہندی کا علاقہ مشترک رہا ہے۔ دونوں ایک زمین، ایک جیسی تہذیب، مشترک آب و ہوا، مشترک لسانی کنبہ کی پیداوار ہیں۔ اردو اور ہندی بولنے والوں کی آبادیاں بھی اکثر ملی جلی رہی ہیں۔ اردو سے متعلق فراق گورکھپوری نے کہا تھا:

”اردو اس لیے بھی پڑھو کہ افسر بننے کے بعد افسر دکھائی دو۔“

ان کا یہ جملہ اس بات کا غماز ہے کہ اردو صرف ایک زبان ہی نہیں بلکہ ایک تہذیب کا نام ہے۔ یہ زبان ہندوستان کی مخلوط لنگا جنمی روایات کی امین ہونے کے ساتھ ساتھ ہندو مسلم باہمی اتحاد و اتفاق کی مجسمہ بھی ہے۔ یہ زبان جوش، فراق، مجاز، مخدوم کیفی، ساحر، چکبست، تلوک، چندر محروم، رام پرشاد بسمل، ٹیکا رام سخن، پنڈت دیانند کاشنکر، پنڈت برج موہن دتاتریہ کیفی اور سرور جہاں آبادی کی سرزمین پر مختلف النسل و مختلف اللسان باسیوں کی ہم نشینی کی کوکھ سے جنمی ہے۔

یہ بات ہر ذی شعور پر روز روشن کی طرح عیاں ہے کہ زبان کا کوئی مذہب نہیں ہوتا۔ ہر مذہب کو کسی نہ کسی زبان

کی ضرورت پڑتی ہے۔ اردو زبان پر ہمیشہ یہ الزام رہا ہے کہ یہ مسلمانوں کی زبان ہے۔ کسی شاعر نے کیا خوب کہا ہے:

عرب سے جو آئی وہ زباں میں نہیں ہوں
فقط ایک زباں ہوں مسلمان نہیں ہوں

اقبال اشعر نے کہا تھا:

کیوں مجھ کو بناتے ہو تعصب کا نشانہ
میں نے تو کبھی خود کو مسلمان نہیں مانا
دیکھا تھا کبھی میں نے بھی خوشیوں کا زمانہ
اپنے ہی وطن میں ہوں مگر آج اکیلی
اردو ہے میرا نام میں خسرو کی پہیلی
میں میر کی ہمزاز ہوں غالب کی سہیلی

صدا انبالوی نے کہا تھا:

اپنی اردو تو محبت کی زباں تھی پیارے
اف سیاست نے اسے جوڑ دیا مذہب سے

عالم فتح پوری نے کہا تھا:

اک طرف ہاتھ میں شکر کی ہے گلزار نسیم
دوسرے ہاتھ میں چکبست کی رامائن ہے
کیا غضب کرتے ہو مسلم کی زباں کہتے ہوں
اپنی سینتا ہی کو بن باس دیئے دیتے ہو

اردو کی یہ صورت حال اس سبب ہوئی کہ اردو کے دشمنوں اور کچھ نادان خیر خواہوں نے اسے مسلمان کی زبان قرار دیا۔ اردو ہمارے مشترکہ تہذیب کی نشانی تھی۔ جس کی سرپرستی ہر ملت و مذہب کے رہنماؤں نے کی تھی، مگر آزادی کے بعد یہ جمہوری زبان فرقہ پرستوں کی نذر ہو گئی۔ اردو کی موجودہ صورت حال پر روشنی ہمیں کنہیا لال کپور کی کتاب ”گردکارواں“ کے پیش لفظ سے بھی ملتی ہے۔ بقول کنہیا لال کپور:

”ایک وہ زمانہ تھا کہ اردو کو سر آنکھوں پر بٹھایا جاتا تھا۔ پھر نہ جانے کس کی نظر

کھا گئی کہ اس سے دامن بچا کر نکل جانے میں ہی خیریت سمجھی جانے لگی۔ ان دنوں ارباب وطن اس سے یوں بدکتے ہیں جیسے یہ کوئی خطرناک چیز ہو۔“
(بحوالہ: کنہیا لال کپور: گرد کارواں، انڈین اکیڈمی، نئی دہلی۔ 1960ء، صفحہ: 7)

ہمارے ملک ہندوستان میں جہاں تھوڑے تھوڑے فاصلے پر پانی اور وانی دونوں یکسر تبدیل ہو جاتے ہیں۔ اس ملک کے آئین کے شیڈیول 8 میں 22 زبانوں کو اردو سمیت تسلیم کیا گیا ہے۔ اردو وہ زبان ہے جس کو پروان چڑھانے اور توانا بنانے میں یہاں کی عوام کا اہم رول رہا ہے۔ دوسری اقلیتی زبانوں کے بہ نسبت اردو زبان کا موقف تھوڑا پیچیدہ ہے۔ ملک کا کوئی خطہ، صوبہ یا ریاست ایسی نہیں ہے، جہاں یہ زبان بولی اور سمجھی نہ جاتی ہو۔ لیکن اس کے باوجود اسے ثانوی زبان کا درجہ حاصل ہے۔ وادی کشمیر ایک واحد خطہ ہے جس کی دفتری زبان اردو ہے۔ لہذا ہماری یہ ذمہ داری ہے کہ اپنے قومی ورثہ کے تحفظ کے لیے آگے آئیں۔ نہیں تو وہ دن دور نہیں کہ جو حال دوسری زبانوں کا ہوا وہی سلوک اس کے ساتھ بھی ہو۔ اس لیے اب بھی وقت ہے اس زبان کے فروغ کے لیے کوشاں ہو جائیں۔

کسی بھی ملک کی ترقی اس کی قومی زبان پر منحصر ہوتی ہے۔ آج انگریزی بولنا، سیکھنا اور پڑھنا ہر انسان کی ضرورت کے ساتھ مجبوری بن گئی ہے۔ ہم اپنے قومی زبان کے بجائے انگریزی زبان کے دلدادہ ہو گئے ہیں۔ اردو زبان کی تاریخ پر نظر ڈالیں تو یہ حقیقت ہم پر آشکار ہو جاتی ہے کہ مغلوں اور انگریزوں نے اس زبان کے فروغ میں اہم رول رہا ہے۔

پوری دنیا میں خالص اردو بولنے والوں کی تعداد 11 کروڑ سے زائد ہے۔ اس لحاظ سے اردو کا دنیا کی نویں بڑی زبان میں شمار ہوتا ہے اور اسی لیے اردو عالمی رابطے کی زبان بھی ہے۔

مادِ وطن کی عظمت کا نشان یہ زبان اودھ کے نوابوں کی تراش خراش، دکن کے قطب شاہوں کی صنعت گری اور پنجاب کے آب و دانہ کی توانائی کے زیر سایہ پروان چڑھی ہے۔ سرزمین ہند کے کھیت کھلیانوں، گھروں بازاروں، سبزہ زاروں، ساحلوں اور کہساروں کی گود میں پلی یہ زبان جس نے ہمیں زمانے میں منفرد پہچان عطا کی ہے، اس کی وسعت کو ہمالیہ کی بلندی سے لگا جمن کی لہروں تک دیکھی جاسکتی ہے۔

آج بھی ہمارے ملک کی جمہوری زبان اردو ہے۔ جمہوری زبان ہونے کے سبب اس کا فروغ و ارتقاء بازاروں، میلوں ٹھیلوں اور خانقاہوں میں ہوا ہے۔ عوامی زندگی سے اس کا ٹوٹا رشتہ ہے۔ اس کے شاعر اور ادیب آپ کو ہر خطے اور صوبے میں مل جائیں گے۔ یہ اس بات کا ثبوت ہے کہ اردو وہ واحد زبان ہے جسے اجتماعی طور پر قومی

زبان کہلانے کا اعزاز حاصل ہے۔ ”ڈال دے جان معانی میں وہ اردو یہ ہے“۔ اس کا شمار جدید زبان میں ہوتا ہے، لیکن اس کے باوجود سب سے زیادہ ادب اس زبان میں تخلیق ہوا ہے۔ اس کی افادیت کا اندازہ اس بات سے بھی لگایا جاسکتا ہے کہ فلمی دنیا جو ہندوستان کی سب سے بڑی انڈسٹری ہے، اس کی بیشتر فلمیں اور نغمے اردو زبان میں ہیں۔ اس کی اہمیت کا اندازہ داغ کے اس شعر سے بھی لگایا جاسکتا ہے کہ:

اردو ہے جس کا نام ہمیں جانتے ہیں داغ
ہندوستان میں دھوم ہماری زبان کی ہے

ریاست علی تاج نے کہا تھا:

ہر زمانے کا اس نے ساتھ دیا
ایک زندہ زبان ہے اردو

مختصر یہ کہ اردو زبان کی اہمیت اپنی جگہ مسلم ہے۔ اس بات سے بھی انکار نہیں کیا جاسکتا کہ زبان انسان کی اجتماعی اور انفرادی ضرورت کے ساتھ ساتھ معاشرتی زندگی میں بھی معاون ثابت ہوتی ہے۔ یہ ودیعت خدا کے ساتھ ایک میکا کی عمل بھی ہے۔ مگر ان تمام تر باتوں کے باوجود ہم کہہ سکتے ہیں کہ بنگال سے دکن اور کشمیر سے کنیا کماری تک ملک کے طول و عرض میں بولی اور سمجھی جانے والی اردو زبان کا جاو آج بھی سرچڑھ کر بولتا ہے۔ اردو زبان کی دلکشی و شیرینی کا ثبوت ہے کہ یہ ہر دور میں ہر دل عزیز تھی، ہے اور رہے گی۔ بقول بشیر مہتاب:

یہ باتوں میں نرمی یہ تہذیب و آداب
سبھی کچھ ملا ہم کو اردو زبان سے

☆☆☆☆☆

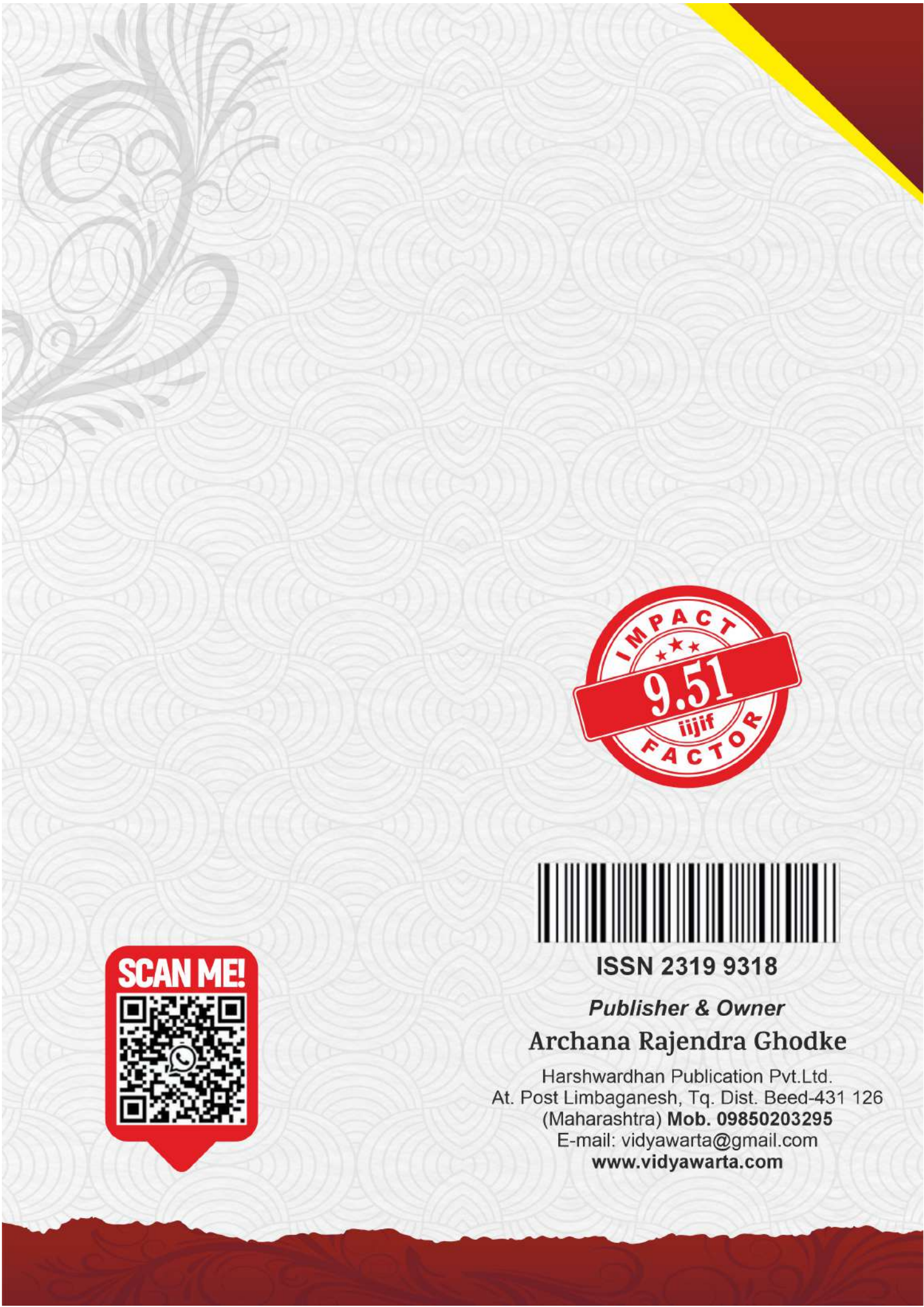
از: ڈاکٹر شبنم شمشاد

گیسٹ فیکلٹی، شعبہ اردو

مانو۔ آرٹس اینڈ سائنس کالج فار وومن، سری نگر

Email ID: shabnam123zahravi@gmail.com

Mob : 9682574644

ISSN 2319 9318

Publisher & Owner

Archana Rajendra Ghodke

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At. Post Limbaganesh, Tq. Dist. Beed-431 126
(Maharashtra) **Mob. 09850203295**
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

